

МАРГІТА
ФІГУЛІ

ВАВІЛОН

РОМАН

Із словацької переклав
Дмитро Андрухів

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1985

И (Чехосл.)
Ф49

В романе известной словацкой писательницы во всем величии и великолепии предстает легендарный древний Вавилон. Вечный Город, неприступная по тем временам крепость, готовится дать отпор нашествию персидского царя Кира, но вследствие противоречий, раздражающих вавилонское общество, оказывается неспособным к сопротивлению.

Через драматическую историю любви мужественного и талантливого верховного военачальника вавилонской армии Набусардара и персидского разведчика князя Устиги к простой крестьянской девушке Нанаи писательница философски осмысливает различные кощунства добра и зла.

Моральные и общественные проблемы, затронутые в романе, выходят далеко за исторические рамки.

Післямова Юрія Богданова

Перекладено за виданням: Margita Figuli,
Babylon, Bratislava, Slovenský spisovateľ,
1980.

Д 4703040000—243 Б, з. 13.14.85
М205(04)—85

© Український переклад,
художнє оформлення,
видавництво «Дніпро», 1985 р.

ЧАСТИНА ПЕРША

В бескетті ассірійських гір беруть початок шумливі води Євфрату і Тігру. Вони спадають із круч у глибоченні провалля і, стиснуті з обох боків скелястими урвищами й могутніми стовбурами дерев, мчать з північних верховин у долини, нестримно торуючи собі шлях у піддатливому ґрунті піщаної низовини, неначе квапляться зілляться на півдні з морем.

Країну, яку обіймають Євфрат і Тігр, з незапам'ятних часів засипає гарячий пісок. Тут, серед колючок і чортополоху, людина воістину в поті чола добуває свій хліб, змагаючи під тягарем життя і вмираючи від палу сонця. Мріє вона позбутись нестерпних мук, тож вигадує собі на втіху байки про втрачений рай, куди знову хотіла б повернутися після нескінченних страждань.

Голова старого Гамадана, який сидить під своєю глиняною халупою, теж заповнена подібними думками. Він різьбить із пальмового дерева статуетку бога Елліля, який нібито сотворив світ і за непослух вигнав людину з обітваного саду.

Поринувши в роботу й думки, Гамадан похитує головою, розмовляє з богом і дорікає йому:

— Ти вчинив нерозважливо, владарю життя і смерті, всемогутній Еллілю, боже нездоланного Вавілонського царства. Тяжку покуту наклав ти на сина людського за його маленький непослух. Надовго закам'яніло твоє серце через таку марницю, через таку дрібничку, через таку абищицю. Погодься-бо сам — через якесь там яблуко з дерева життя. Невже воно було і є дорожчим за людину, ба навіть за цілий народ у країні між Тігром і Євфратом?

Гамадан не приховує того, що походить з давнього роду воїнів, бо навіть з богом розмовляє войовничо. Він хотів би переконати небесного владаря, що хоч той і сотворив світ,

проте не зумів мудро і справедливо повестися з людиною в раю.

На чоло йому лягає хмарка, в очах проступає тривога. Він не годен приборкати власний гнів, тож мусить вилити його хоча б у словах.

І старий обурено веде далі:

— Якби ж то ти був покарав пройду фінікійця, або жалюгідного іудея, або просмерділого лоем ассірійця, або паршивого перса! Але завіщо ти так покарав халдея? Царю небесний, халдея!

І враз його охоплює бажання утнути із священним ликом усемогутнього Елліля якусь штуку й помститися йому за те, що він так жорстоко покарав людський рід. Старий вирішив зробити богові довгого носа, який спотворив би його святий образ. Але коли він уже заходився видовбувати дірки в довгому загостреному носі, то раптом збентежився, бо йому спало на думку, що цьому богові, власне, молитиметься його дочка Нанаї, аби справдилися її мрії. Мабуть, він, Гамадан, учинить мудріше, якщо притлумить у собі бажання помсти й сповниться почуттям поваги й страху перед усевладними й неприхильними богами, як велять завіти. Він квапливо проказав заклинання проти злих духів і схилив голову, ніби на знак покоря.

Ховаючи лукаву посмішку, Гамадан засовався на триніжку під вербовим піддашком і почав бити себе в груди, виправдуючись і прохаючи в заступника халдеїв прощення:

— Повір, сину всемогутнього сонця й родючої сили землі, повір, що то не я, а чорний демон з пазурами дракона, хвостом ящірки, жалом скорпіона, ногами козла, гребенем півня, крилами орла й шкурою крокодила підбив мене повстати проти тебе. То він підмовляв мене, аби я помстився тобі за весь людський рід, бо ти несправедливо покарав його за гріх перших людей. Ти покарав його несправедливо тому, що сотворив щебет птахів, шум води, пахощі квітів і випари троянд над землею, які спонукали людину на гріх. Ти послав людині сон, у якому являв їй дурманні сновиддя, щоб вона піддалася їхнім чарам і скуштувала плоду з дерева життя. Отже, ти сам винен, а людина лише випадково стала жертвою твого примхливого суду. Але повір, усемогутній, що то злий демон так говорить про тебе — моє ж серце чисте. То злий дух, який живиться гряззю й порохом, під'юджує мене проти тебе, преславний, і намовляє, аби я з помсти зробив тобі довгого носа.

І на знак того, що він шкодує про свій перозважний вчинок, Гамадан трохи підкоротив богові носа й підняв статуетку проти сонця.

— Глянь, боже богів, я здолав демона й укоротив тобі носа, який був би навіки спотворив твій лик. Я врятував тебе від ганьби, отож віддяч мені послугою за послугу. І якщо вже ти зачинаєш переді мною браму раю, то виконай хоча б прохання моєї дочки, найвродливішої дівчини на берегах Євфрату. Зараз вона пасе вівці свого батька, але якби її побачили боги, то всі, як один, уподобали б собі. Якби про її красу прочув цар, то їй того самого дня довелось б перебиратись до його палацу. Якби вона з'явилася на вулицях Вавілона, то перед нею падали б долілиць, наче перед богинею Іштар. Тож зглянься на її прохання, щоб їй не доводилось пасти з ранку до вечора вівці, їсти несмачні коржі та спати в глиняній халупі. Коли вона сьогодні ввечері повернеться додому з отарою, ти, ясність сонця, побачиш, що вона прекрасніша за веселку, яка заграла після всесвітнього потопу.

І, щоб бог Елліль, володар життя і смерті, справді зміг побачити його дочку, Гамадан вирішив швидше докінчити статуетку, бо вже давно перейшло за полудень, а коли почне сутеніти, Нанаї прижене отару білих овець додому.

Отож він закруглив підкорочений ніс і знову видовбав у ньому дірки. Потім підправив губи та очі, щоб вони здавалися благороднішими, просвердлив отвір у широкому й пишно оздобленому поясі, протягнув крізь нього меч і повісив його навкоси на животі статуетки. До спини прикріпив подвійні орлині крила — ознаку божества. Далі підстругав спідницю з рясними тороками й підрівняв ремінці на сандаліях. Після цього розпустив у мисочках фарби й розмалював статуетку. Крила, шолом, сандалії, пояс та оздоба — в золотистий колір, плащ — у червоний, ризу під ним — у голубий, а тороки — в жовтий. Готову статуетку відніс у хатину й поставив сохнути на полицку над дверима.

Потім Гамадан забрав до хатини різці й ніж, стружку вкинув у вогонь під триниго, на якій у горщику варилася риба, а мисочки з фарбами заліпив глиною, щоб не засохли.

Виходячи надвір, він кинув погляд на Нанаїну постіль, заслану овечими й козиними шкурами. «Моя дочка могла б спати нині в шовках і в едвабах, якби не занепав наш рід, — зітхнув у думці. — І жила б вона не в убогій глинянці, а в палаці. Та в останні роки з вини недолугих володарів мечі гамаданівські заіржавіли, й іншої зброї, крім Нанаїної вро-

ди, у нас немає. Тепер уже тільки врода може вирятувати її з цього становища». Він з надією ковзнув очима по статуетці Еллілья, якій Нанаї довірятиме свої потаємні бажання, і всемогутній Елліль усі ті бажання виконає, повинен виконати. Але для певності Гамадан теж молитиметься сотворителеві світу, тільки-но той обсохне на полиці.

А поки що старий насік на дощечці зілля, розтер у ступці кілька корінців імбиру, підняв кришку і всипав у горщик пахучу потерть разом із зеленим листям. Потім підгорнув жар та обпер кочергу об один з паколів, на яких тримався плетений з верби піддашок, що захищав від пекучого сонця.

Коли страва домліла, Гамадан зняв її й розділив пополювині: одну — для себе, а другу — для Нанаї. Свою частку він висорбав тут-таки, на порозі хатини, заїдаючи коржем, спеченим на приску. Біля Нанаїної миски поклав кілька запашних хрустанців, якими балував її, коли був чимось задоволений.

Сьогодні цю щедрість вона мала завдячувати Еллїлевї, який стояв на полиці й мінився барвами, наче марево над пустелею перед очима в кочівників. Гамадан був задоволений своїм витвором, а що праця йому вдалася, він, аби задобрити й решту небожителів, уклонився у своїй короткій льняній сорочці на всі чотири сторони світу, які належали халдейським богам.

Найперше він уклонився на схід і мовив:

— Вітаю тебе, всемогутній Шамаше, й дякую, що ти кожного ранку своїми невидимими руками розсіваєш по небу й по землі благодатне світло. В його сяєві з моїх долонь вийшов бог, який мене сотворив, і ім'я його — Елліль.

Потім він уклонився на захід і мовив:

— Будь благословен, Сакусе, бо в подобі вогню ти з'являєшся ввечері серед хмар і вибарвлюєш їх кров'ю на знак того, що надходить ніч і тіло людське повинне відпочити. В годину твого панування бог Елліль послав нам прекрасну Нанаї, і тепер він перебуватиме разом з нею в моїй оселі.

Далі він уклонився на північ і мовив:

— О стороже ночі, величний Сїне, ти мандруєш небом, щоб посріблити гаї й води Євфрату. Ти кропиш росою зморені квіти й трави. Ти посилаєш людям свіжий вітер і вологу, що-остуджують пал сонця. Ти покликав мою дружину Дагар, щоб вона по хвилях священної ріки перейшла до раю, який заслужила ціною страждань і мук. Нанаї втратила матір, однак відтепер замість неї мою дочку охоронятиме любов сотворителя світу, ясновидючого Еллїля, який зволив назавжди прийти до нас.

Нарешті він уклонився на південь і мовив:

— Хай вічно славиться ім'я твоє, прекрасна Іштар, що промінишся до нас світлом вранішньої зорі Дільбат і світлом вечорової зорі Біліт. Ти зробила мою дочку подібною до себе й напоїла її тіло пахощами, що їх приносять до Вавилону тільки південні вітри. Ти подарувала їй очі, блакитні, мов озера в ассирійських горах, у яких розчинилося небо. Ти посипала її вуста солодким пилком, і той, до кого вона заговорить, п'яніє від нього, мов від чарівного трунку. Ти наділила її мудрістю, яка й не снилася людині з мазанки, і через те Елліль змилювався й прийшов сюди, щоб віддати їй належне.

Йому здалося, що тепер боги задоволені його словами і що вони не зможуть відмовити в проханні, яке долине до них із цієї глиняної хатини. Вони вблагають і самого Еллїля, якщо той раптом не захоче бути милосердним. Але щоб позбутися навіть найменшого сумніву, він додав для певності:

— Всемогутні боги халдейські, велика й неперевершена мудрість ваша, тож дайте мені знак, аби я бачив, що ви зважили на мої молитви!

Якусь хвилину він стояв мовчки й чекав, напруживши слух і вдивляючись в обрій. Потім знову вигукнув ще схвилюваніше:

— Своїм знаменням ви ошчасливите людського сина, сина роду, який на честь богів і на славу батьківщини приносив найвищі жертви. Я його останній нащадок, і якщо не можу в бою довести вам свою відданість, то зобов'язуюсь смиренно лизати порох із ваших святих стіп, як велить завіт, добровільно жертвувати чашу олії першого дня кожного місяця, а також раз на рік приносити на ваш вівтар найжирнішу вівцю. Якщо ж я не дотримаю цієї обітниці, то хай тіло моє вкриється болячками.

Він знову постояв, напруживши слух і вдивляючись в обрій, аж поки зрозумів, що це його зобов'язання богів не задовольняє, тому вигукнув ще голосніше:

— Хоч Елліль і вирішив помінати свої небесні палати на вбогу Гамаданову оселю, я обіцяю, що мої вуста німуватимуть перед ним і не викажуть вас, якщо ви насмілитесь виконати Нанаїні прохання без його відома. Велика ваша сила, о боги, велика ваша слава!

Не встиг він доказати, як на смітнику за хатою заспівав півень. Він закукурикав на все горло, аж луна покотилася далеко по хвилястій рівнині вздовж Євфрату й розтанула в галях за селом.

Гамадан упав навколішки й почав бити земні поклони. Гарячковий шепіт і бурмотіння приглушувала його печесана борода, а густі вуса прикривали рухливі губи. Очі й полотноний перев'яз на голові повторювали порухи його тіла, яке раз у раз припадало до землі.

Півень весело грібся в смітнику й навіть гадки не мав, що боги обрали його вісником своєї прихильності до Гамадана. Він побачив викинуті риб'ячі нутрощі й закукурікав, зрадивши, що йому пощастило знайти такі ласощі.

Нарешті Гамадан підвівся й пішов до хати. Але дорогою його раптом поійняла тривога, чи не розсердиться на нього бог богів і чи не покине його глиняну оселю за те, що він готував проти нього таємну змову? Та він одразу заспокоїв себе тим, що боги, мабуть, не такі вередливі, як люди. І не помилюся: Елліль спокійнісінько стояв над дверима, і коли Гамадан зняв статуетку, йому навіть здалося, що бог привітно усміхнувся до нього.

Щоб усемогутній знав, чого ждуть від нього в Гамадановій оселі, старий підійшов із ним до Нанаїного ложа. Тут він пояснив божественному небожителеві, що на цьому ложі його дочка вночі вповідатиме йому свої потаємні бажання. Тут Елліль зможе їх вислухати.

— Побачивши її, ти не завагаєшся й на хвилину, — переконував його Гамадан. — Ти захочеш допомогти Нанаї й шукатимеш способу задовольнити її бажання, тільки-но почувеш її перше слово. Я знав, — вів далі старий, — що Нанаї незадоволена своїм життям у рідному селі, Селі Золотого Колосся. І ось однієї задушливої й неспокійної ночі я переконався в цьому остаточно. Я довго не міг заснути. Не спала й Нанаї. Крізь отвір у стелі вона дивилася на небо, глибоке, мов Євфрат надвечірньої пори, дивилася на зірки, ясні, мов краплини роси на листі дерева життя. Після півночі з гір налетів свіжий вітерець, і важка задуха змінилася нічною прохолодою. Я відчинив двері й заклав їх очеретяними ґратками. До хати ринуло свіже повітря, і Нанаї незабаром міцно заснула. І раптом я почув її шепіт. Я спробував розрізнити слова, підвівшись із постелі й приклавши вухо до її вуст. «Вавілон, Вавілон», — шепотіла вона. Дихання її було гаряче, а в словах звучала пристрасть. Я відразу ж зрозумів, що вона мріє про Вавілон. До Вавілона, міста пишних палаців і золотих дахів, прагне її душа. Я хочу допомогти Нанаї, але ти, владарю неба й землі, ти зрозумієш, що Гамадан тут безсилий щось удіяти, й через те я покладаюся на тебе.

Старий натхненно стискав у руках статуетку верховного бога й навіть не помітив, що вона ще не зовсім обсохла та що фарба на ній розмазується. Бог раптом набув нового вигляду: його шати стали пістрявими, наче одяга араба, жителя пустелі. В хатині й при ясному сонці панувала сутінь, — отвір у даху затуляли, щоб сюди не проникла спека, — і Гамадан надто пізно помітив, що надав величному Еллілеві зовсім буденного вигляду. Становище треба було виправляти, щоб колір убрання не викликав обурення і гніву в бога.

Він вибіг надвір, і тієї ж миті півень на смітнику закукурікав знову. Гамадан весь похолов — він був певен, що це знак всевишнього.

— Я не хотів свідомо тебе зневажити, — почав він виправдуватися. — Прости й помилуй, — і підвів до неба хитруваті очі. — Ми з тобою порозуміємось. Я почеплю тобі на шию ланцюжок із чистого срібла — єдину пам'ятку, що залишилась мені про локійну дружину.

Півень закукурікав знову.

Гамаданове обличчя прояснилося, і він, щасливий, кинувся до хати по фарби, щоб заново розмалювати статуетку, немовби сподіваючись, що після цього Елліль пробачить йому всі провини й нешанобливі думки.

Він умочав пензлики в глиняні мисочки й по черзі наносив на статуетку фарби, ті самі, які наніс був із самого початку.

Під вербовим піддашком на пальмовому полініці стоїть Елліль. Старий Гамадан укляк перед ним і робить пензлем останні мазки на червоному плащі бога. Справу вже можна було б вважати завершеною, залишалось тільки відкрити невеличку скриньку в стіні й вийняти звідти срібний ланцюжок, якого Гамадан пообіцяв повісити на груди володареві світу. Можливо, пообіцяв надто багато, але не буде ж він торгуватися з богом, наче з якимось купцем на сипарському базарі. Пообіцяв, то дасть. Як сказав, так і зробить.

Він хотів був уже підвестися, як раптом за хатиною зчинився шум.

Через огорожу довкола невеличкого дворика з кудкудаканням перелетіли кури. Великий червоний півень пролетів понад вербовим піддашком, трохи не попавши собі крила над вогнищем і здійнявши цілу хмару попелу. Гамадан скочив на ноги й стурбовано забігав довкола статуетки, затуляючи її руками, щоб на неї не сів бруд.

Собака в дворі залився голосним гавкотом, а потім протяжно завив.

Так він зустрів Набусардара, верховного воєначальника царських військ, який примчав на колісниці, вдягнений під простого воїна. Він полював на перських вивідачів, котрі никали околицями Вавілона й баламутили тихий халдейський люд. Вони винюхували відомості про армію царя Валтасара й підбурювали проти нього населення. Оскільки таємній службі й досі не вдалося застукати на гарячому хоча б одного перса, верховний воєначальник царських військ вирушив сам таємно на пошуки ворожих вивідачів.

Він влетів до Гамаданового двору на колісниці, запряженій парою коней, і розполохав усіх курей. Тільки кішка, найжившись, лишилася сидіти на огорожі. Верховний воєначальник накинув біля неї на кілок віжки й дмухнув їй у вічі. Кішка пирснула у відповідь й випустила в його бік пазури, проте з місця не зрушила.

— Ти вгадала, — мовив Набусардар, закладаючи однією рукою ремінні віжки, а другою гладячи підручного коня, — мені більше до вподоби ті кішки, які дряпаються, аніж ті, які лащатся. — І почав умисне гратися з нею, щоб не видатись ні надто серйозним, ні надто підозрілим, якби за ним хтось спостерігав, а сам тим часом обвів усе довкола швидким поглядом. — Тебе я зміг би взяти до Вавілона, хоч ти й не породиста й не маєш родоводу. — Він зареготав, свідомо вимовивши цю нісенітницю. — Вавілонські кішки вже розучилися кусатись. Вони вміють лише лащитись, а це гидко. Мабуть, навчилися цього від вавілонських жінок, які незабаром теж викликатимуть до себе тільки огиду в чоловіків.

Кішка ще раз пирснула йому в вічі й не тільки замахнулася на нього обома лапками з гострими пазурами, а й оширила дрібні, гострі зуби.

— Такою ти подобаєшся мені ще більше, — дражнив її пальцем верховний воєначальник, не забуваючи при цьому, що часу в нього обмаль і що треба діяти. Добре було б довідатись, хто тут мешкає та чи не бачив він варварських вивідачів.

— Х-х-х! — засичала кішка, сердито блимнувши на воїна, немовби прочитала його думки й хотіла застерегти, щоб він поводився обережніше.

Певна річ, обережність — мати мудрості, тільки від такої спеки, яка морила Набусардара сьогодні з самого ранку, в людини може висохнути весь мозок. Якби він був трохи слабшого здоров'я, то зовсім зварився б. Але саме зараз,

коли ті собаки десь відпочивають, сховавшись від спеки, він мусить їх застукати, бо вночі вони знову нікатимуть довкола.

Він витер спітнілий лоб, розстебнув шкіряний нагрудник, видобув із піхов меч і рушив до хатини.

Старий Гамадан саме метушився довкола дерев'яної статуетки, затуляючи її від звихреного попелу. Здавалося, він танцює собі на дозвіллі.

Верховний воєначальник якусь мить придивлявся до нього, а потім, саме тоді, коли Гамадан намірився змахнути пензликом пластивець попелу, який сів Еллілеві на бороду, рішуче ступив уперед і крикнув:

— Що це ти, старий дурню, робиш?

Гамадан здригнувся і, замість того, щоб мазнути пензликом по Еллілеві бороді, тицьнув ним у кінчик носа, залишивши там маленьку цяточку.

Боячись довго зволікати з відповіддю воїнові й водночас відчуваючи пекучу образу, він промимрив:

— Я Гамадан, пане.

— Чи не хочеш ти цим сказати, що ти не дурень?

— Так, пане.

— Ти хитрун і відповідаєш, як пронозливий фінікієць. Ти халдей?

— Рід наш чистий, і кров жодного зайди не забруднила його.

— Отже, ти халдей?

— Так, пане.

— Ти за царя чи проти нього?

Це несподіване запитання збентежило Гамадана, він розгублено глянув на воїна.

Хвилину подумавши, хотів уже був відповісти, що він за царя, але воїн знову приголомшив його:

— За перського чи за вавілонського? — гостро запитав він.

— Ти як та буря, пане, — нарешті загворив старий, — вириваєш із мене слова разом із язиком. Ти бистрий, мов орел, і, мабуть, хоробрий, як лев. Якби я був його святістю царем Валтасаром, то зробив би тебе верховним воєначальником своїх військ.

— А якби ти був перським царем Кіром? — спробував спіймати його на слові Набусардар.

— Заклинаю тебе сімома демонами¹, пане, — спаленів Гамадан, — наш рід завжди був відданий своїй батьківщині,

¹ Згідно з віруваннями халдеїв, світ був заповнений духами й демонами, здебільшого злими, які вселяли в них страх. Найнебезпечніших демонів називали «семеро злих».

а сам я воював у армії Навуходоносора. Мій брат, хай славиться в царстві духів його доблесть, загинув під час бунту аммонітян. Мій небіж вірно служив у армії Набусардара, прекрасного воєначальника найманої вавілонської армії.

— Якби я мав зараз під рукою батіг, — спохмурнів верховний воєначальник, — то оперезав би тебе ним щонайменше десяток разів. Хіба гоже називати воїна прекрасним, наче якусь зніжену панночку? Скажи краще суворого, жорстокого, хороброго й доблесного воєначальника. А то «прекрасний»!.. — В останніх словах Набусардара вже вчувався гнів.

Гамадан спробував умилостивити воїна, звертаючись до його розуму:

— Ну що ти, пане! Досить і того, що мене б'є лихо.

Набусардар оглянув його вбогу одежину й крізь дірку в сорочці помітив порепану від сонячних опіків шкіру. Гамадан тим часом підступив ближче до статуетки Еллілья, ніби сподівався на його заступництво.

— Що це ти робиш? — запитав Набусардар, показуючи на дерев'яну статуетку.

— Бога, який мене сотворив, — відповів старий.

— Бога, який тебе сотворив? — розреготався Набусардар. — Бога, якого сотворив ти, дурню! І доки ще халдеї поклонятимуться ідолам, віритимуть у дерево й каміння?

— Боги покарають тебе за ці слова! Ти гудиш творця світу, який тепер обрав собі притулок у мазанці бідного Гамадана. Ти хочеш, щоб на царство впало лихо? А може, ти хочеш, щоб Елліль вийняв свій смертоносний меч і поразив тебе на цьому ж місці?

— Так, я хочу з ним позмагатися! — вигукнув верховний воєначальник і міцно стиснув руків'я меча. — Я хочу помірятися з ним силою, — глузливо засміявся він і, підбігши до статуетки Еллілья, змахнув у повітрі мечем.

— Зупинись, пане, якщо не хочеш, щоб Елліль цієї ж хвилини зіслав на твоє тіло проказу!

Та голова статуетки вже відлетіла з-під вербового піддашка далеко в траву.

Гамадан забідкався:

— Лихо впаде на Вавілон, пане. За таку наругу всемогутній Елліль відвернеться від цього міста.

— Не скигли, бо це розпалює в мені кров, і я не ручуся за силу, якою наливаються мої руки. Я не тямлюсь від гніву, коли бачу, яких нині мужів має Вавілонське царство. За останні двадцять років після смерті великого Навуходоносора ви всі розніжились, мов вавілонські кішки. Ви

ганчірки, а не чоловіки. Якби нині ворог напав на царство, то лише одиниці з вас стали б до бою, а решта розбіглася б перед ним, як твої кури, коли я в'їхав у двір колісницею.

— Ну це вже ні! — образився Гамадан. — Халдеї вже не раз доводили, що вони — найхоробріші воїни в світі і що ніхто не любить так свою вітчизну, як вони. Хай тільки Вавілон накаже — і ти побачиш!

— А хіба Вавілон не наказав переловити всіх перських вивідачів і повбивати їх, як тих собак, без суду й вироку?

— Наказав, пане.

— А ви що робите? Переховуєте їх у своїх домівках і слухаєте, що вони верзуть про нашого царя.

— Це правда, вони никають тут, наче ті собаки, але мою хату обходять десятою дорогою, бо знають, що я відданий його святості цареві Валтасарові. А якби й не був йому відданий, то я все одно халдей тілом і душею. Хіба я поводжуся не так, як слід?

— Цього замало, Гамадане, — з притиском вимовив верховний воєначальник, — ти повинен заманити їх у пастку, а відтак видати владі. Цього нині вимагає від тебе батьківщина.

— Мені вони не повірять. Вони знають тут геть усіх. Ці негідники не наважаться зайти до моєї оселі й побоятися їсти мій хліб — подумають, він отруєний. Як же я можу заманити їх сюди?

— А в твоєму домі немає ніякої жінки? Кращої принади для чоловіка, стомленого довгими блуканнями, годі й придумати.

По тілу Гамадана пробіг неприємний холодок. З усіх дарів життя йому залишилась тільки Нанаї, то невже тепер він мав кинути її перським собакам? Він на мить уявив собі, як вона лежить під деревами в Оливковому гаю, а довкола пасуться білі вівці. Над нею літають пташки й метелики, і вона проводить їх усмішкою, схожою на медоносні квіти. Ні! Він не може принести її в жертву, це було б надто жорстоко для них обох.

— Краще вбий мене, як скаженого звіра, але не вимагай, щоб серце мое розірвалося від такої страшної жертви! — попросив Гамадан.

— Ти говориш про дружину чи про дочку?

— Дружини в мене вже немає. Великий Сін покликав її через води Євфрату до раю.

— Значить, про дочку?

— Зжалься, — благально мовив Гамадан і з надією вправ воїнові до ніг. — Будь милостивим до людини, якщо ти не

бог і не цар. Будь милостивим! Я знаю, тобі належить віддати честь, і я її тобі віддаю. Хоч ти й переодягнений, я впізнаю у тобі начальника таємної служби. Але будь милостивим до мене.

— Ідется про нашу вітчизну, Гамадане, і багато хто переконаний, що вона в небезпеці. Якщо вибухне війна, загинуть тисячі найкращих синів Вавілонського царства. Хіба тоді твоє серце не розірветься? Навіть тисяча жінок не зможуть замінити хоча б одного доброго воїна. А я ж вимагаю від тебе лише одну-однісіньку.

— Це понад мої сили, пане, — зізнався Гамадан і покірно схилив перед воїном голову, стоячи голими колінами на гарячому піску.

— Устань, Гамадане, — рішуче наказав йому Набусардар. — Якщо ти служив у армії Навуходоносора, то знаєш, що таке справжній муж, і маєш знати також те, як треба поводитися, коли цар вимагає від тебе діяти. Якщо протягом двох тижнів ти пришлеш мені до Вавілона звістку, що тобі вдалося вистежити варварських вивідачів, його святість цар Валтасар винагородить тебе злитком золота завбільшки з твого Елліля, якому я відтяв голову.

Старий стояв навколішках і дивився воїнові в обличчя. Вістря Набусардарового меча виблискувало проти сонця й сліпило його очі. Гамадан знав, що згідно з законом стинають голову кожному, хто не кориться царському наказові. Він зціпив зуби, щоб не зронити й звука, який буде для нього останнім. Хвилину тому він сам сказав, що йому краще вмерти, ніж зважитись на таку жертву, але тепер нараз усвідомив, що мусить жити, аби оберігати Нанаї від лиха.

Набусардар застібнув шкіряний нагрудник, застромив меч у піхви, що висіли на ремені, перекинутому через плече, і сказав:

— Звістку цю ти принесеш сам або передаси кимось у ставку верховного командування. Мені особисто.

З внутрішньої кишені на поясі він вийняв золотий ланцюжок і кинув Гамаданові до ніг.

— Віддай це своїй дочці за втрату невинності.

— Хто ж ти, пане? — на силу вимовив старий.

— Збережи це в таємниці, якщо тобі дороге життя, — суворо відповів йому воїн, — я Набусардар, верховний воєначальник найманого війська його святості царя Валтасара.

— Змилуйтесь, великі боги! — скрикнув Гамадан і впав перед ним ниць.

— Хіба я бог, що ти мені поклоняєшся?

— Живи вічно, непереможний Набусардаре, і нехай Елліль не карає тебе за те, що ти вчинив над ним наругу й накликав лихо на дім бідного Гамадана.

— Нічого не бійся! Ми в Вавілоні все одно віримо в Мардука, а не в Елліля, — відповів Набусардар, і в голосі його пролунали глузливі нотки.

— Тоді нехай тебе оберігає Мардук і пошле перемогу твоєму війську! До двох тижнів я принесу тобі у Вавілон звістку про перських нишпорок. А моя дочка, чистіша від хмар, з яких на землю приходить благословення у вигляді дощу, й гарніша від священних голубів у гаю богині Іштар, дякує тобі за твій дарунок.

Він не міг говорити далі, горло йому стиснуло, і він беззвучно ворухив губами. Затуманеним поглядом вдивлявся в обрій і зважував на долонях ланцюжок — винагороду його дочці за втрату чистоти.

Верховний воєначальник завернув за хатину, прямуючи до своєї колісниці, яка мала довести його до Вавілона.

— Живи вічно! — вклонився йому на прощання Гамадан.

Вклоняючись, він випустив з рук коштовність, яка знову з брязкотом упала йому до ніг. Золото не може знищити його рід — Гамаданові нестерпною була навіть сама думка про те, що ніжна й добра дочка стане принадою, на яку спіймаються варварські воїни. Невже Іштар сотворила Нанаї такою красунею тільки для того, щоб її стис у своїх обіймах паршивий перс і поглумився з неї? Невже у Вавілоні немає двохсоттисячного війська, здатного прогнати непроханих гостей? Невже замість нього Вавілонське царство повинна рятувати Гамаданова дочка? Невже таке допустив би колись Навуходоносор, щоб честь армії відстоювала жінка?

Поміркувавши трохи, він прошепотів:

— Цієї жертви, Гамадане, від тебе вимагає не вітчизна, а недолугий цар і військо, що вкрай розпустилося і втратило бойовий дух. Вавілонські закони покликані захищати народ від насильства, але одне слово царя скасовує всі рішення судів і всі приписи законів. Якщо ж ти подаси скаргу, то судді пригрозять тобі, що за непідкорення царському наказові ти позбудешся голови, бо проти насильства, яке чинить цар, немає законів.

Якби хтось був почув ці Гамаданові слова й доніс на нього, то його чекала б за них смертна кара. Але Гамадан тепер думав не про себе й не про своє життя. Перед очима в нього стояла тільки Нанаї, яку саме в ці хвилини пестив

теплий південний вітер в Оливковому гаю і яка не передчу-вала нічого лихого.

Вона не знала, що Набусардар саме цієї хвилини розвернув свою колісницю в батьковому дворику. Не знала, що він купив її за золотий ланцюжок, якими було забито скрині в підземеллях вавілонських палаців. Не знала, що востаннє вільно дихає цим повітрям і тягнеться руками до метелика, який здіймається у високе небо, сповнене чистої блакиті, як і її очі.

Такою бачив її в своїй уяві Гамадан, коли Набусардарова колісниця викотилася з двору. Під гуркіт коліс старий на знак жалоби розірвав на собі льняну сорочку від розп'рки аж до пояса. Він усвідомлював власну безпорадність, хоч у душі його й народжувався протест, і стояв навколіш-ках доти, аж поки на курній дорозі не змовк гуркіт колісни-ці воєначальника царських військ.

Хмари куряви здіймалися з-під коліс Набусардарової бо-йової колісниці. Пісок рипів під копитами коней, які, наче вихор, що інколи налітає з Аравійської пустелі, шалено мча-ли дорогою, розпалені від спеки, й високо підкидали вгору передні копита.

Розпечений сонцем металевий шолом на голові верховного воєначальника врізався в лоб, наче тонкий, гарячий дріт. Язик Набусардара прилип до піднебіння, а губи здавали-ся челюстями пекельної печі. Він жадав хоча б краплину вологи, але тіло його пронизували тільки гарячі промені, і воно пашіло, мов жар.

Він об'їхав ще декілька дворів у Гамадановому селі, в Селі Золотого Колосся. Потім звернув іще до двох сусідніх сіл та одного висілка. Проте йому ніде не вдалося напасти на слід підступних персів, тож його поїздка виявилася мар-ною. Він скрізь чув те саме, що й від Гамадана: або що пер-си вештаються тут зграями, як пси, або що не наважуються заходити до людських осель. Та деякі селяни щось прихову-вали й запрягалися всіма золотими, срібними, бронзови-ми, камінними й дерев'яними богами Вавілонського царства, що вони ніколи не те що не бачили ніяких персів, а й не чули про них. Набусардара важко було обдурити: він розумів, що йому не кажуть правди ті халдеї, які з затаєною надією дивляться на схід і нишком ждуть порятунку від Кіра, царя перського, царя мідійського, царя лідійського і майбутнього царя могутньої і великої Вавілонії, яким сподівався стати цей чванько.

При згадці про Кіра Набусардар глузливо повторив:

— Кір, могутній цар могутньої й великої Вавілонії!

Він стьобнув коней по лискучних крупах і зареготав про-сто в обличчя вогненному сонцю, зареготав гучно й смі-ливо. Луна його сміху покотилася поміж пологих пагорбів, понад камінням і рідкими чагарями. Кірове зухвальство ви-кликало в ньому нові й нові напади глузливого сміху, в яко-му виливалися лють й усвідомлення власного безсилля, що душили його.

Через два тижні збереться таємна державна рада, яка має раз і назавжди вирішити, чи перси справді загрожують могутності й самому існуванню Вавілона, а чи силу Кіра, дарма що він підкорив собі вже всі довколишні народи, слід оголосити плодом хворобливої уяви варвара, сп'янінням від легких успіхів.

На цій таємній раді Набусардар спробує довести, що, хоч Вавілонське царство й перевершує знахабнілого сусіду своєю військовою силою та багатством, все одно треба вжи-ти заходів, щоб перський шакал не баламутив добрий хал-дейський люд. Інакше може статися, що коли армія Кіра вторгнеться до Вавілонії, халдеї перекинуться на його бік, вбачаючи в ньому омріяного визволителя з-під гніту жерців та царя, і виступлять зі зброєю в руках проти Вавілона, як проти найбільшого свого утискувача. Халдейський люд пра-гне свободи й хліба, прагне землі й прав. Усе це йому обі-цяють перські баламути, тому їх треба вигнати з країни й перекрити їм доступ до неї. Набусардар уже пропонував цареві розставити по країні військові залоги, які боронили б її від небезпеки. І хоч цар схиляється на його бік, жерці Храмового Міста, жерці Есагіли, виступають проти, вва-жаючи, що цілком достатньо Мардукового заступництва. Вони закликають народ щедріше жертвувати богам, аніж погоджуватися на нові побори для утримання військових за-лог. Набусардар уже давно знав, що жерці настроєні проти нього. Тож міне зовсім небагато часу, і вони довідаються, що він теж проти них. Він більше не може тамувати в собі ненависть до них, терпіти їхню підлість. Повинен наста-ти кінець або їм, або йому. Якщо настане кінець їм — пе-реможе Вавілон. Якщо йому — переможе Кір, перський вовк.

Есагіла прямо-таки засліплена своєю жадібністю. Її ві-росповіданням стало нагромадження золотих скарбів у під-земеллях та вежах Храмового Міста. Заради цього вона не гребує нічим і грішить, як ніхто, прикриваючись іменами богів. Замість любові й добра вона плодить самі пороки. Покликана сіяти життя, вона сіє усюди смерть. Під важ-

ким тягарем її поборів халдейський люд не може вже й дихнути. З її волі гинуть, копаючи канали, тисячі найкращих халдеїв. Майбутніх халдейських матерів безчестять з її наказу чужоземці. А вона лицемірить, що цього бажають великі й мудрі боги. Тільки-но хтось стане Есагілі на заваді, як жерці негайно заявляють, що Мардук, верховний бог Вавілона, жадає його крові. Один із жерців проштрикує нещасному горло на жертвному вівтарі й таким чином усуває його. Майно небіжчика дістається храмові. А людям оголошують, що творець світу умиротворився цією жертвою. Та невже бог, який сотворив усе суще й радіє йому, може жадати смерті безневинних? Усе це Есагіла робить для того, щоб і далі зростала її могутність, щоб ніщо не могло перешкодити їй оббирати народ. Жерці тільки тому заперечують прсти розміщення по країні військових залог, що їм довелося б власним коштом утримувати їх. Жителям Вавілона вони втовкмачують, що Вавілонське царство — володіння богів, тож їм нема чого боятися — боги не допустять, аби хтось чужий захопив майно халдеїв. А розніжені, зледачілі мізки вавілонської знаті не здатні заперечувати Храмовому Місту. Знать вірить Есагілі й пливе до Мардукового святилища, кладучи на вівтар великоцінні дари та пожертвування. Жерці ж по тому тайкома відносять їх до храмових підземель.

Цар шаленіє, серед вищих урядовців нема згоди, і верховний воєначальник безсилий переконати впливових осіб, що навислій небезпеці треба протиставити військову силу, а не пожертвування на вівтарі богів.

Таємна державна рада має, зрештою, все вирішити, і це рішення багато в чому залежить від того, чи вдасться Гамаданові вистежити перських шпигунів. Якщо так, то, можливо, Набусардарові пощастить переконати хоча б вищих сановників і таким чином схилити на свій бік більшість у поединку з Есагілою. Цього будь-що треба домогтися, інакше наймогутніше царство світу приречене.

Він пообіцяв Гамаданові чималу винагороду. Цар йому, напевне, не відмовить, бо погоджується з усім, що робить Набусардар. Адже він не лише верховний воєначальник його військ, а й найдовіреніший його радник, хоча цю роль мали б виконувати жерці. Цар Валтасар нехтує жерцями, хоч сам він — покірний слуга богів. Він — їхній син і їхній намісник на землі, та посередництво жерців йому не потрібне. Він вірить, що боги самі наділили мудрістю його державну голову та що мудрість, якою його позначено, вони не відкривають своїм простим смертним слугителям.

Те, що цар Валтасар відвернувся від жерців і не став знаряддям у їхніх руках, як його батько — колишній цар Набонід, полегшує Набусардарове завдання. Але він усвідомлює, що цар ще не виграв поединку з Есагілою і що жерці ще мають у країні величезну силу.

Есагіла не бажала усвідомлювати, що інтереси царства стоять вище інтересів бездушних ідолів. Що боротьба за золото між семиступінчастою вежею Етеменанкі, вежею Мардукового святилища, і Царським Містом повинна відійти на задній план, коли царству загрожує небезпека ззовні. Народ між Євфратом і Тигром повинен тепер згуртуватися, забувши про всі кривди і непорозуміння, які розділяють його на ворожі табори. Однак найвпливовіші з вавілонян — сильні і жорстокі жерці — не бажують зрозуміти цього.

Немає ніякого сумніву, що Кір, підкоривши собі Мідію й Лідію, нападе й на Вавілонське царство та його столицю Вавілон, бо в цього варвара в мозку засів нечувано зухвалий план — об'єднати всі азіатські народи під своєю рукою.

— Під своєю рукою! — знову засміявся Набусардар. — Він, Кір, володар світу!

Сміх верховного воєначальника сповнений гніву й ненависті. Він різкий і шалений, мов галоп його коней і думок.

Жерці запевняють народ, що Вавілонія нездоланна і що Кір не наважиться вступити в битву з її богами. Але вже тепер видно, що Кір не дуже боїться Вавілона та його богів. Адже Лідія мала договір з Вавілоном про взаємну допомогу, а Кір спокійнісінько загарбав її й навіть не подумав зв'язити на той договір.

Жерці заспокоюють народ, що Вавілон, крім Лідії, зв'язаний угодою ще й з Єгиптом і що в разі небезпеки він може сподіватися на фараона. Але Єрусалим теж мав угоду з Єгиптом, а проте фараон послав своє військо йому на допомогу тільки про око, аж тоді, коли від Єрусалима не лишилось каменя на камені. Хто повірить Єгиптові та його лукавим правителям?

Жерці мали б знати, що Вавілон тільки тоді буде непереможним, коли зможе зіпертися на власну нездоланну військову силу.

Поринувши в думки під цокіт копит баских коней, Набусардар зненацька спіймав себе на тому, що його ненависть до Есагіли та її жерців нітрохи не менша, ніж ненависть до Кіра.

Обурення його зростало ще й від того, що через два тижні в царському палаці засідатиме державна рада, а в нього немає доказів щодо перських підбурювачів.

Не менше, ніж ці невеселі думки, дошкуляло йому й сонце.

В очі і в рот набивався пісок і похрустував на зубах щоразу, коли Набусардар скреготав ними від люті. Сонячне проміння сліпило очі. Ноги від довгого стояння в колісниці затерпли. Спина й груди прагнули вивільнитись з-під шкіряного нагрудника, який захищав їх від удару мечем. Чоло нестерпно стискав металевий шолом, що закривав його від стріли ворожого лучника.

Як доблесний воїн, Набусардар терпляче зносив ці незручності й мріяв про те, коли нарешті дістанеться до берега Тігру, де розкинулися гаї й де він зможе дати собі та коням спочинок у тіні розлогих дерев.

Скрізь, куди сягало людське око, переливалося золотом колосся, обіцяючи багатий урожай і гори зерна, такого ж дорогого, як і найпрекрасніші самоцвіти в підземеллях вежі Етеменанкі. Шелестіння стебел нагадувало тихе дзюрчання води, що витікала з лев'ячих пащ у басейни на вавілонських площах. Плавний лет птахів над неозорими полями викликав почуття вічного плину життя наймогутнішого народу світу.

За безкраїми ланами хлібів, які хвилювалися під вітром, розкинулися поля кунжуту й сочевиці. Рядами тяглися смуги льону, динь і кавунів. Маківки пагорбів обснували найдобірніші сорти винограду. Білі й червоні троянди повнили околиці ніжними пахощами.

На краю Аравійської пустелі, там, де кінчалася благодатна мережа зрошувальних каналів, простягалися луки й пасовиська. Вони чергувалися з гаями й рядами мигдалевих дерев; цвітом яких у дні Таммуза, бога родючої весни, пишався весь цей край, як колись у білому й рожевому мареві пишалися райські кущі, збуджуючи первісний неспокій у крові перших людей.

Дорогою, яка вела до цих гаїв, наближався стомлений Набусардар. Від самого сходу сонця він об'їжджав села вздовж Євфрату, води якого віддзеркалювали височенні пальми з гронами важких, блискучих фініків, але від самого ранку не мав і ріски в роті.

Побачивши зелене гілля, коні перейшли на галоп і зупинилися тільки під деревами.

Набусардар не відразу зіскочив з колісниці, а перш обвів поглядом околицю. Навіть не скинув шолом з голови. І шкіряний нагрудник не розстебнув з обережності, бо що, як раптом хтось чатує тут на нього з лихими намірами?

Переконавшись, що в гаю спокійно, він глибоко перевів подих і намотав віжки на виступ металевого борта колісниці, на якому було зображено битву великого Навуходносорра за місто Тір.

Потім він витер піт з чола, трохи піднявши шолом. Це був простий шолом воїна, без султана, тільки з металевим гребенем.

Відстебнувши наколінники, Набусардар поклав їх на дно колісниці. Шкіра під ними спарилася й почервоніла. О, якби хтось змазав їх олією і вгамував біль! Він уявив собі дівочі долоні, які в вавілонському палаці натирали його пахощами після купелі. Але зразу ж прогнав від себе це видиво, щоб воно не заважало йому думати про важливіше.

Він швидко скинув сплетений із шкіряних ременів нагрудник, що сягав йому до стегон, і відірвав від тіла мокру сорочку. Потім вирішив звільнитися й від металевого пояса, за яким стирчав короткий кинджал. Через плече в нього ще висів вицвяхуваний бронзовими бляшками ремінь, а на ньому меч. І хоча меч був важкий, Набусардар не зняв його й навіть поклав долоню на руків'я, щоб у разі небезпеки бути готовим до відсічі.

Так стояв він у колісниці, й поки коні пожадливо паслися, роздивлявся довкола, мимохіть думаючи про Вавілон.

Він думав про армію царя Валтасара й порівнював її з військом перського царя Кіра. Прикидав у думці, скільки воїнів може виставити Персія і скільки здатних битися проти них має Вавілонське царство. Набусардар поринув у підрахунки, але, оскільки при ньому не було глиняної таблички й різця, цифри плуталися в його голові, й поки він підраховував чисельність армії однієї сторони, то забував, скільки воїнів протистояло їм із другої.

Тоді він видобув із піхов меч і почав його вістряем видряпувати цифри на дні колісниці. Кількість воїнів вавілонської армії виявилася такою великою, що подібну армію не могла виставити проти них жодна з сусідніх держав.

Зрештою Набусардар переконливо сказав:

— Ні, Кіре, тебе жде загибель. Ти розіб'єш свої крила об мурі Вавілона, як нерозважний орел розбиває крила об асирійські скелі. Не забувай, що все має свій початок і кінець.

Підшоною сандалії він затер надряпані на дні колісниці цифри, щоб ними не скористався ворог, якби по дорозі до Вавілона на нього напали перські шпигуни.

І тієї ж хвилини Набусардар відчув неймовірний голод і просто-таки нестерпний біль у шлунку: адже відтоді, як виїхав за місто, у нього й ріски в роті не було. Та про це

він згадав лише тепер, марно проганявши, немов у гарячці, аж до полудня за ворожими вивідачами.

У нього, звичайно, були з собою і їжа, і питво з кухні ставки верховного командування. Але опівдні, збираючись пообідати, він спершу кинув шматок псові, який стрибав довкола нього. Останнім часом тільки пес і залишився його єдиним надійним другом. Його вірності Набусардар віддавав перевагу навіть перед людьми.

Кидаючи псові їсти, він сказав:

— Ти найвірніший з вірних, а що я теж належу до тих, хто вже не раз ламав слово вірності, то ти заслужив право пообідати першим.

Пес жадібно накинувся на їжу й миттю проковтнув її, бо нічого не їв із самого ранку.

Верховний воєначальник вирішив поділитися з ним також питвом і налив йому трохи в шкіряний міх, яким набирають у дорозі воду. Пес занурив морду в міх і почав хлестати так жадібно, що Набусардар не міг відірвати від нього очей. Вилизавши усю воду до крапельки, пес витягнув голову з міха і вдячно глянув на свого хазяїна. Та раптом він заскавучав, засіпався і впав на пісок.

— Отруївся! — скрикнув Набусардар і подумав, що якби був перший покуштував коржів і питва, то зараз теж лежав би тут безпорадно й конав. Хто бажав його смерті? Та хто ж ще, як не Есагіла, котра не хоче боротися проти ворога й думає, що уникне війни, усунувши верховного воєначальника царської армії! Про його поїздку не знав ніхто, крім Сан-Уррі, заступника начальника вавілонського корпусу. Якраз минулої ночі він відвідав верховного жерця Ісме-Адада. То невже з таємної кухні Есагіли походять ці коржі й питво, які спроваджують людські душі в царство тіней, у країну, звідки вже немає вороття? Але ж тоді це означає, що Сан-Уррі — у змові з жерцями й що треба пильнувати за кожним його кроком!

Як тільки він повернеться до Вавілона, то все потай вивідає. Маючи прямі докази, він звинуватить Сан-Уррі перед царем, а слово царя — наказ і для Есагіли. Валтасар оголосив їй таємну війну, і цей випадок ще дужче розлютить його. Він помститься Сан-Уррі за зраду й кине його в підземелля свого палацу, і той більше ніколи не побачить сонця, живцем похований у гнильному смороді й закутий у кайдани.

Зрадник цілком заслуговує цієї карі.

Набусардар погладив пса по голові й засіпав піском.

Йому тяжко було розлучатися з вірним другом, і серце сповнилося смутком, наче то був хтось із близьких людей.

Він вирішив, що звелить на цьому місці поставити камінь і вибити на ньому зображення собаки та напис: «Я — найвірніший з вірних». Хай той камінь вічно стоїть отут і нагадує людині, що вона поступилася собаці в найпрекраснішій і найціннішій чесноті — у вірності.

Попрощавшись з останнім серед тих, хто в могутньому Вавілонському царстві не здатен був на зраду, Набусардар знову скочив у колісницю, вїокнув на коней і, смертельно стомлений, домчав до затінку Оливкового гаю, де знову відчув дошкульний голод.

І тієї ж миті віддалік під гаєм помітив пастухів, які грали на арфах.

Тільки-но він намірився підїхати до них, як перед ним на пригїрку виринула отара білих овець, схожа на хмарку, а серед них — дівчина, уся в білому.

Побачивши її, пастухи заграли гучніше й веселіше. Двоє з них перебирали пальцями струни арф, а один протяжно й напівголосно виводив мелодію на сопілці. Сопілка співала про кохання. Кохання безнадійне й стражденне.

Затуливши долонею очі від сонця, дівчина дивилася на другий бік Оливкового гаю. Вона мовчки слухала музику, оточена своїми вівцями.

Скінчивши грати, юнаки вклонилися їй, мовби дякуючи за увагу.

А дівчина, хоч музика вже й змовкла, все ще дивилася на них з-під долоні, прикладеної дашком до очей. Та якби в цю хвилину хтось зблизька зазірнув їй в обличчя, то помітив би, що лише її погляд був звернений до пастухів, а думками вона витала десь далеко. Вона ще й досі подумки блукала вулицями Вавілона і шукала того, хто полонив її серце. Зупинялася в уяві перед брамами величних і прекрасних палаців, чекаючи, що з них вийде він і бодай погляне на неї. До обличчя їй придила гаряча хвиля, бо вона саме уявила собі, що він і справді вийшов і, дивлячись у її великі блакитно-зелені очі, з поклоном підступає до неї.

Залившись рум'янцем, мов річище водою під час повені, дівчина стоїть посеред отари овець і готується зустріти його сором'язливою усмішкою.

Вона думає про Набусардара, яким снить не тільки вона одна, а й усі халдейські дівчата на берегах Евфрату й Тігру. Вони ворожать при місячному світлі й благають Іштар повернути його до них, до їхньої дівочої вроди. Хто знає, як вирішать великі боги — вони-бо не зможуть усіх задовольнити. Та нехай боги вирішують, як собі хочуть, аби лиш Набусардар, її повелитель, вибрав її.

її, прекрасну Нанаї, дочку Гамадана.

Через те вона й мріє про Вавілон. Через те вуста її шепчуть темними ночами, коли високо в небі мерехтять зорі. Вони схвильовано шепчуть назву цього міста.

Нанаї зітхнула, опустила нарешті руку й зрозуміла, що годилося б подякувати пастухам за гру. Вона кивнула головою й скупо усміхнулась їм.

І тоді з-поміж юнаків підвівся високий чоловік, якого називали перським купцем, припав палким поглядом до Гамаданової дочки. Обличчя його мало вигляд святого, а очі були сповнені ніжності. Звали його Устіга.

Нанаї затремтіла, бо вже не раз помічала, як він дивиться на неї.

Серед пастухів сидів і її брат у перших Сурма. Сурма вже давно торочив їй, що цей перський купець потай кохає її. Хлопці часто грають і співають для неї з власної волі, але одну пісню завжди виконують на прохання цього чужинця.

Ось і тепер, коли Устіга підвівся й задивився на Нанаї, Сурма подав знак іншим, щоб вони заграли, а сам завів пісню про кохання.

— «З очей твоїх зорять самі боги, тож нехай погляд твій зупиниться на моєму обличчі, наче погляд милостивих богів, коли б я їх про це попросив», — співав він.

— «Вустами твоїми промовляє сама небесна Іштар, тож подай мені знак, о втілення самої доброти, що я вимолив у тебе милість і що першого ж дня весни зможу сподіватися твого кохання.

У тілі твоєму нуртують солодкі джерела життя, тож дозволь мені, пресолодка, припасти до них вустами, як дозволяєш богам, інакше я помру від жаги біля слідів твоїх ніг, марно шукаючи дорогу до тебе».

Нанаї слухала й мимохіть повторювала слова пісні, однак думки її заповнили верховний воєначальник царських військ, а не цей перський купець. Вона не могла думати ні про кого іншого й через те вслід за вівцями, які йшли попасом, почала спускатися з пригорка на луку під Оливковим гаєм. Вона навмисне зійшла туди, щоб заховатися від очей пастухів.

Коли Набусардар побачив її, він усе ще думав про свого отруєного собаку. Та тільки-но він помітив, що дівчина наближається до нього з отарою білих овець, теж уся біла, то його похмурі думки враз розвіялися.

Схопивши з дна колісничі пояс, він підперезався ним і застромив за нього кинджал. Потім натягнув металеві наколінники, поправив на голові шолом і перекинув через плече

ремінь меча. Зіскочивши з колісничі, він став чекати, коли дівчина підійде зовсім близько.

Нанаї зупинилася, знову приклала дашком до очей долоню й почала розглядати воїна.

Звіддалік він не міг роздивитись як слід обличчя дівчини, але сама вже її поява з отарою овець на цьому пасовищі видалася йому якщо не чудом, то новим підступом ворогів, бо він не міг повірити власним очам.

Нанаї стояла перед ним, і волосся її здавалося то мідяним, то червоним від надвечірнього багрянцю, то вигравало кольором, середнім між чорним і бронзовим. Сонце міняло його відтінки, наче за велінням якогось чародійника. Розпущене по плечах, воно скидалося то на змії, то на кришталеві струмки, що ранньої весни збігають по схилах гір.

Верховний воєначальник ступив крок уперед, але не наважився покинути коней і колісничю, боячись, що якийсь підступник замислив відібрати їх у нього й напустив цю ману, щоб відволікти його увагу. Він знову відступив назад, проте не відривав очей від отари овець і пастушки.

Нанаї загнала отару під дерева і, коли вівці мирно розбрелися поміж ними, не вагаючись, підійшла до верховного воєначальника, якого прийняла за звичайного найманця.

— Живи щасливо, воїне, — привіталася вона і відразу ж запитала, чи він не з Вавілона.

— Так, з Вавілона, — відповів Набусардар.

— Ти служиш у війську його святості царя Валтасара?

— Так.

— Ти тут відпочиваєш чи чатуєш на вивідачів?

Останні слова здивували його. Як ця дівчина могла здогадатися, що він чатує тут на вивідачів? Тож він спробував приховати від неї правду:

— Ні. Я їздив з таємним дорученням до Сіппара й оце вертаюся звідти.

— Сюдою?

— Так.

— Ти не голодний?

Це нове запитання здивувало його дужче, ніж міг би здивувати удар грому в пустелі. Дівчина немовби читала його думки. Та хоч у нього й бурчало від голоду в животі, він процідив крізь зуби:

— Ні, не голодний, дякую.

— Воїни в дорозі завжди голодні, — всміхнулася вона до нього і, розстебнувши плетену з комишу торбину, викинула з неї жменю пахучих хрустанців. Почастувала його:

— Призволяйся. Вони смачні. Сам цар Валтасар іще таких не їв. Тільки жерці Есагіли ними ласують, бо вважають себе вищими за царя.

Набусардар не взяв.

Згадка про Есагілу пронизала його аж до кісток. Перед очима раптом постав образ пса, заритого в піску. Що, як і ці хрустанці отруєні? Що, як це нова спроба позбавити його життя? Що, як і це миле створіння — співучасниця жерців?

А втім, він може її випробувати.

— Отже, ці хрустанці — таємниця есагільської кухні?

— Уяви собі, — вона значуще підморгнула йому, — уяви собі, кухні самої Есагіли!

— І як же ж ти розкрила її?

— А ти думаєш, що тільки жерці володіють силою розкривати таємниці інших? Ці хрустанці смачні й так, але вони смакують мені стократ, коли я згадую, що таємницю їхньої випічки викрадено у жерців. Якби я не боялася кари богів, то сміялася б від радості.

— І я теж посміявся б із тобою над окраденими жерцями. Ти навіть не уявляєш собі, як мені цього хотілося б, але...

Дівчина з цікавістю глянула на нього своїми великими блакитно-зеленими очима.

— ...Але я теж боюся, — провадив далі верховний воєначальник, — щоб мене не покарали боги.

— А як?

— Наглою смертю, бо ці хрустанці можуть виявитись отруєними.

Дівчина зайшлася переливчастим, грайливим сміхом, та раптом споважніла.

— Можеш не боятись, бо ці хрустанці пекли не есагільські пекарі. Той, хто їх пік, Есагілу ненавидить усім серцем. Він пік їх для мене, щоб я хоч трохи пораділа життю, пік їх, щоб я жила, а не вмирала. — Вона на хвилинку замислилась і додала вже зовсім серйозно: — Тепер ти зрозумів, воїне? Тож не бійся нічого і спокійно з'їж їх усі. То ти кажеш, що виконував таємне доручення? Що ж, може, комусь і треба послати тебе туди, звідки немає вороття. Але мене не цікавлять таємниці, які ви розвозите на глиняних табличках з Вавилону у всі кінці країни й світу. Якби ти міг зазирнути в моє серце, то зрозумів би, що для мене, навпаки, дуже важливо, аби ти жив.

Тепер уже Набусардар зачудовано подивився на дівчину.

— Тебе це дивує? — вела вона далі. — Ти спершу поїж, а потім я тебе про щось попрошу. Ти міг би зробити мені у Вавілоні одну послугу. — І Нанаї мимохіть мрійливо зітхнула.

Вона запропонувала верховному воєначальникові сісти на траву під деревами. Потім виспала в поділ його сорочки цілу торбинку запашних хрустанців і поставила біля його ніг глечик з козячим молоком, мовляв, він може запивати ним хрустанці. А щоб він не боявся за своє життя, взяла й собі пару хрустанців і двічі відсorbнула молока із глечика.

Щоб не заважати йому їсти, Нанаї виїняла з іншої торбинки глиняну табличку і заходилась водити по ній металевим різцем.

Навидовижу вправною рукою вона виводила на табличці лінії й майстерно вирізьблювала зображення священного бика. Зробивши перший штрих, вона зі щирим запалом поринула в роботу: щоки її то рожевіли, то знову блідли, очі то спалахували ясним вогнем, то м'яко згасали.

Видно було, що, вирізьблюючи це зображення, дівчина уявляє собі щось таке, що глибоко заховане в її серці, так само як запашні хрустанці, котрі вже доїдав воїн, ховали в собі таємницю Есагіли.

— А як же тебе звати, частувальнице моя? — вже привітніше запитав Набусардар.

— А ти хіба не знаєш? — здивувалася вона й ніжно стулила свої гарні рожеві вуста. — Я — прекрасна Нанаї й живу в Селі Золотого Колосся.

— А хто твої батьки?

— Мою матір, яку покликав за води Євфрату величний Сін, звали Дагар, а мого батька, який доводиться братом хороброму Сінібові, страченому після битви з аммонітянами, звать...

— Стривай, Нанаї, — зупинив він дівчину. — Так ти кажеш, що хоробрий Сініб був твоїм дядьком? Хай вічно славиться його чесне ім'я.

— Хоробрий Сініб був моїм дядьком. Він одержав від царя значний титул. У Селі Золотого Колосся він будував собі пишний дім, коли задрісні жерці засудили його на смерть. Нехай боги будуть милостивими до нього в царстві тіней. Відтоді наш рід ненавидить служителів великого Мардука в Есагілі. Ми віримо в доброго Еллілья і віримо, що Елліль, який сотворив світ, знищить Есагілу.

Поки дівчина розповідала, Набусардар пригадав бурхливе засідання військового суду, який засудив на смерть воїна Сініба. Спершу за заслуги його підвищили на воєначаль-

ника, а цар Набонід, батько царя Валтасара, пообіцяв йому значний титул, якщо Сінібові вдасться придушити бунт аммонітян. Силами одного-однісінького загону він утихомирив їх і повернувся переможцем. На своє нещастя, Сініб загубив у бою емблему загону; для відчайдушного воїна це означало тільки втрату ебенової палиці, один кінець якої був оздоблений Мардуковим зображенням з орлиними крилами, але закон відмірював за це смертну кару. Втрата військової емблеми вважалася найбільшою ганьбою для воєначальника, і тільки слово царя могло змити з нього цю пляму. Набонід помилював Сініба й наділив його значним титулом, однак Есагіла, яка боялася Сінібового впливу, запротестувала й натиснула на військовий суд. Зрештою Сініба, який здобув для Вавілонського царства чимало перемог, усе-таки засудили до страти і влили йому в горлянку розтопленого свинцю.

Від згадки про це в Набусардарових жилах закипіла кров, і він мимохідь схопився за меч, неначе перед боем з запеклим ворогом. Але відразу ж схаменувся і, щоб приховати своє хвилювання, сказав:

— Я вже не боюся, що з'їв отруєні хрустанці. Навіть більше: я радий, що Есагіла позбулася бодай однієї своєї таємниці. Вона не відкриває її навіть цареві, а я напхав нею свій шлунок.

Нанаї уважно слухала його, кліпаючи своїми довгими, густими віями.

— Живи вічно, прекрасна Нанаї, й нехай боги здійснять твої мрії.

— Я хочу тебе про щось попросити, воїне.

— А й справді, ти вже натякала, що хочеш доручити мені щось у Вавілоні.

— Атож, саме заради цього я й пригостила тебе запашними хрустанцями.

Нанаї схилила голову й, зашарівшись, почала про око підправляти різцем зображення священного бика на глиняній табличці. Серце в неї шалено закалатало, а думки сплуталися. Їй треба було опанувати себе, перш ніж почати говорити. Та при першому ж слові різець від хвилювання вислизнув у неї з пальців.

— Чи знаєш ти, воїне, Набусардара, верховного воєначальника царського війська?

Набусардарові теж треба було якусь мить поміркувати, якщо він хотів спокійно відповісти на це приголомшливе запитання й не виказати себе.

— Знаю. Я ж бо служу в загоні, який охороняє його палац, тож бачу Набусардара щодня, — схитрував він.

— Тобі стане терпіння вислухати мене?

— Я все одно мушу дати коням відпочити після довгої дороги, а інших справ у мене немає. Кажі.

Він вимовив це зовсім спокійно, але в душі весь аж тремтів від цікавості, сподіваючись почути щось про перських шпигунів. Мабуть, Нанаїна врода привабила сюди когось із них, і ця кмітлива дівчина вивідала в нього важливі відомості.

— Якщо ти служиш у непереможного Набусардара, верховного воєначальника військ його святості царя Валтасара, то я розповім тобі. Я розповідатиму, а ти слухай.

І Нанаї почала розповідати. Вона сиділа, обхопивши руками коліна, й великим пальцем правої ноги видовбувала в траві ямку. Щоби її залилися густим рум'янцем, і вона уникала погляду того, хто жадібно ловив кожне її слово.

— Знаєш, воїне, — почала вона, — всі жінки з берегів Євфрату й Тігру щодень звертають свої мрійливі погляди в бік Вавілона. Всі жінки щодень звертають свої мрійливі погляди в бік Вавілона, а надвечір ждуть військо, яке повертається з муштри. Перед сном вони нишком думають про Вавілон і приховують рум'янець, який виступає в них на щоках від цих думок. А вночі шепочуть спросоння: «Вавілон, Вавілон» — і чекають, що зорі, ці божі створіння, здійснять їхні мрії. Вранці вони прокидаються розчаровані, але, хоч уже тисячі разів пережили це розчарування, не перестають мріяти. Цілий день вони працюють із піснею надії на вустах, і серця їхні тужать за Вавилоном, бо там — він. Вони ждуть, що колись він прохідиме їхнім краєм зі своїм військом і вибере собі одну з них. Він, чий палац увінчаний золотою вежею. Він, що оперезаний золотим мечем. Він, чиї обійми міцні й палкі; він, що спопеляє силу ворога, як спопеляє надії жінок. Він — непереможний і прекрасний, як сонце в блакитній глибині полуденного неба. Він — великий Набусардар, верховний воєначальник найманого війська його святості царя Валтасара, той, кому коряться серця халдейських жінок так само, як коряться його наказові воїни.

Нанаї зробила коротку паузу й, перш ніж заговорити знову, підвела голову, сором'язливо заплющивши очі.

— Уяви собі, воїне, я теж одна з цих жінок, — вимовила вона.

І тут же тепла долоня воїна лягла їй на руки, що обхопили коліна, і його уста тихо показали її ім'я.

Вона злякано здригнулася, а коли розплющила очі, то побачила, що обличчя воїна пом'якло, зіниці його очей розширилися, наче море, готове залити в безмежному пориві всю землю.

— Нанаї,— повторив він,— звідки ти взялася? Я не знаю всіх жінок,— додав за хвилину,— але ти, безперечно, найпрекрасніша серед них і могутній Набусардар визнає тебе гідною своєї любові.

Так сказав воїн і запитав нарешті, якої ж послуги вона від нього жде.

Не здогадуючись, що перед нею сидить сам верховний воєначальник царського війська, Нанаї так само невимушено вела далі. Спочатку вона прийняла його за простого найманого воїна. Але потім подумала, що цей гонець не може бути звичайним воїном, бо меч у нього висить на лівому боці, а кинджал — на правому, тимчасом як прості воїни носять їх навпаки. Це означає, що він теж воєначальник вавилонської армії. Тим краще для неї, принаймні більша надія, що він таки перекаже Набусардарові її прохання.

Дівчина звернула Набусардарову увагу на незвичне розташування кинджала й меча, і йому ця спостережливість вельми сподобалася. Вона завважила деталі, про які навіть він, верховний воєначальник найбільшої армії в світі, забув. Та він не збентежився і, усміхнувшись, перевісив меч на другий бік. Хотів цим довести їй, що він не воєначальник і що тільки з поспіху почепив зброю не так, як треба, коли дівчина наблизилась до нього. Але відразу ж помітив: її зовсім не втішило те, що він — лише простий найманець. Вгадавши причину розчарування дівчини, він запевнив її, що все одно має доступ до Набусардара, бо він — його таємний гонець і відразу ж після повернення до Вавилону з'явиться до верховного воєначальника, щоб передати йому рапорт намісника Сіппара, від якого оце повертається. У Нанаї не було підстав не вірити його словам, і вона заспокоїлася.

— Так от, коли ти повернешся до свого верховного воєначальника, воїне, то передай йому все, про що я тобі розповіла і про що ще розповім. Скажи, що я, Нанаї, вірна охоронниця отари, хотіла б бути вірною охоронницею його життя. Я хотіла б, щоб колись, проходячи нашим краєм разом зі своєю армією, він зупинився тут і покуштував запашних хрустанців, якими я його пригощу.

— Отже, ці хрустанці ти берегла для нього? — здивувався Набусардар.

— А ти думаєш, що пастухи їдять наїдки зі столів Есагілі? Вода й корж — ось їхній щоденний харч. Та я берегла

ці хрустанці, щоб усипати їх у пригорщу моему повелителя, коли він проїжджатиме голодний повз наше село. Я не боялася, що він одмовиться од них,— адже таких хрустанців не куштував навіть сам цар.

— От бачиш, а я їх у тебе всі з'їв.— Набусардар удав, що шкодує.

Нанаї всміхнулася.

— Признаюсь, я хотіла тебе ними задобрити, щоб ти виконав мое прохання й розказав про мене непереможному Набусардарові, бо марно зітхають по ньому тисячі жінок на берегах священних річок, якщо він не знає про жодну з них. Ти скажи йому, що я прийду до нього, тільки-но він мене покличе. Скажи йому про це словами пісні, яку нині співають по всій країні.

Якесь незвичайне почуття закрадалося в Набусардарове зачерствіле серце воїна, поки він слухав Нанаїні речі.

— Ти знаєш цю пісню? — запитала вона.

Він не знав її, бо останнім часом уникав товариства, в якому п'ють вино й співають любовних пісень. Турботи про батьківщину й зростання могутності Кіра займали всі його думки. Ворожнеча з Есагілою й таємна державна рада, яка має відбутися через два тижні, змусили його шукати шпигунів самотужки, бо він підозрював, що воєначальники, яких уже посилали з подібним завданням, служать Есагілі. Щоправда, досі йому теж не вдалося схопити бодай одного перського вивідача, та старий Гамадан за обіцяний злиток золота, мабуть, принесе йому протягом двох тижнів дані, якими він, Набусардар, спробує переконати уряд, що треба готуватися до війни.

Набусардарові раптом пригадалося, як старий Гамадан у розпачі лизав порох із його сандалів, почувши наказ пожертвувати своєю дочкою, аби принадити цих паршивих перських собак. «А що, коли Гамаданова дочка така ж привітна й чарівна, як Нанаї? Хіба не шкода було б прирікати її на це?» — майнуло йому в голову.

— Про що ти задумався, воїне? — поцікавилася Нанаї, помітивши, як спохмурніло його обличчя.

Він опам'ятався й швидко відповів:

— Намагаюсь пригадати, чи не чув уже де-небудь пісню, про яку ти казала.

— Ну й що, ти вже десь чув її?

— Здається, ні, бо я не знаю жодної нової пісні, а старі всі позабував. Я буду дуже радий, якщо ти її заспіваєш.

Це прохання трохи збентежило Нанаї, та коли він знов повторив його, вона, зрештою, набралася хоробрості й під-

белася. Неквапливо відійшла до колісниці, зіперлася на її борт, але все ще вагалася.

Набусардар помітив нерішучість дівчини і, щоб не бентежити її своїм поглядом, ніби ненароком узяв у руки глиняну табличку. З одного боку на ній було вправно вирізьблено зображення священного бика, над головою якого сяяло три зірки — символ божества. З другого боку на табличці були вирізьблені слова пісні, яку Нанаї збиралася заспівати.

Нарешті вона таки відважилася й заспівала першу строфу:

— «З очей твоїх зорять самі боги, тож нехай погляд твій зупиниться на моєму обличчі, наче погляд милостивих богів, якби я їх про це попросила».

Голос її був чистий і гарний, як і весь її вигляд.

Вона заспівала другу строфу, вдивляючись у далечинь, де сходилися дороги, що вели до Вавилону:

— «Вустиками твоїми промовляє сама небесна Іштар, тож дай мені знак, о втілення самої доброти, що я вимолила у тебе милість і що першого ж дня весни зможу сподіватися твого кохання».

На очах у неї заблищали сльози, й одна з них раптом покотилася вниз по щоці, схожа на перлину з дна Перської затоки. Упавши їй на груди, сльоза всмокталася в білу тканину сукні.

Нарешті дівчина заспівала останню строфу:

— «У тілі твоему нуртують солодкі джерела життя, тож дозволяю мені, пресолодкий, припасти до них вустами, як дозволяєш богам, інакше я помру від жаги біля слідів твоїх ніг, марно шукаючи дорогу до тебе».

Набусардар, про якого часто казали, що він твердий, мов граніт, сам не знав, чому сьогодні так розм'як. Він не раз ступав по оголених плечах жінок, які повзали біля його ніг у вавилонських палатах, а з цією йому раптом захотілося повернутись у молоді літа. Невже це від безпорадності перед безмежною владою Есагілю? А може, ця дівчина замість отрути підмішала в хрустанці зілля-привороту? Він не встигав навіть як слід розміркувати над кожним із цих припущень, які насувалися на нього, ніби льодовик з високих гір півночі. Він повірив би в Нанаїне лукавство, якби вона не прийняла його за простого найманця. Навіщо Нанаї лукавити з ним, коли вона кохає верховного воєначальника царських військ, а він оце видає себе за його посланця? Набусардарові пощастило здобути її довір'я, але що було б, якби він раптом відкрився їй, хто він насправді? Що, якби посадив її в свою військову колісницю й відвіз до одного із своїх палаців?

Та Набусардар тут-таки відмовився під цієї спокуси. Подібні пригоди вже не приваблювали його. Обов'язки верховного воєначальника веліли думати про інше. Вавілонія в небезпеці. Перський лев випускає пазури, щоб накинутися на неї. Набусардара жде боротьба з Есагілю, і він мусить перемогти. Через те він навіть був радий, що збайдужів уже до життєвих утіх і що всі свої сили тепер зможе віддати армії.

Нанаї, приголомшена серйозним виразом його обличчя і зморшками на чолі, запитала:

— Тобі не сподобалась моя пісня? Я склала її для нього сама, і нині її співає кожен халдей, який кохає і хоче, щоб його кохали.

— Твоя пісня чудова, Нанаї, — відповів він. — Непереможному Набусардарові вона неодмінно сподобається.

— Передай непереможному Набусардарові також те, що я хочу стати охоронницею його життя й буду йому найвірнішою з вірних.

Найвірнішою з вірних!

Верховному воєначальникові знову пригадався отруєний собака. Тварина була йому ближча за будь-кого з людей, бо серед них він не знаходив жодної вірної душі. Але він належно оцінив би й полюбив людину, якби вона пообіцяла йому свою щирі вірність.

— Ти хочеш бути йому найвірнішою з вірних? Як собака?

— Як собака, воїне, — пристрасно відповіла Нанаї й сіла поруч нього. — Я ладна супроводжувати його колісницю по всіх вавилонських дорогах, бігти поряд з нею, як собака.

— Нанаї, так багато Набусардарові не потрібно від тебе, можливо, він цього й не заслуговує.

— Ну що ти, навпаки, — заперечила дівчина. — Я так вирішила, і моє кохання сильніше за владу всіх царів і фараонів. — Щоб воїн їй повірив, вона щиро призналася йому: — Воно таке сильне, що я нікому іншому не змогла б стати ні коханою, ні дружиною й матір'ю дітей, навіть якби йому належали золоті копальні на Пактолі або срібні в Таршиші. Не змогла б, якби навіть хтось мені пообіцяв, що я двічі на день зможу купатися в мармурових ваннах і його служниці натиратимуть моє тіло найдорожчими пахощами. Якби навіть хтось мені пообіцяв, що я вбиратимусь у найтонші сидонські тканини і спатиму на едабі, привезеному з далеких китайських країв. Якби навіть хтось мені пообіцяв, що я носитиму прекрасні вишивані покривала від найбагатших вавилонських купців, а в моєму волоссі виблискуватимуть оздоби з рідкісними коштовними каменями, які тільки

спритний фінкієць може відшукати десь на краю світу. Якби навіть і з'явився такий багатий чоловік і захотів усе це мені дати, я й тоді не проміняла б його на Набусардара, навіть якщо мені судилося бути тільки...

— ...Собакою, що біжить поряд з його колісницею, — докінчив він.

— Еге ж, саме це я й хотіла тобі сказати, — гордо підтвердила вона й попросила подати їй глиняну табличку, яку він залишив на траві.

Набусардар подав.

— Дивись, воїне, — промовила вона, показуючи на вирізьблене нею зображення священного бика, — це — образ мого повелителя і бога — непереможного Набусардара. А я, убога й дурненька Нанаї, хочу бути лише цією маленькою квіткою у нього під ногою. Бачиш цю квітку під ратицею бика? — запитала вона, трохи помовчавши. — Я хочу бути лише такою квіткою під ногою в Набусардара.

Набусардарові ще ніколи не доводилось чути, щоб жінка так говорила про свої почуття, тож він запитав:

— Скажи, Нанаї, чи міцна ця твоя любов і чи ніщо не змінить її згодом, бо непереможний Набусардар неодмінно мене про це запитає.

— Ах воїне, — зітхнула вона, — що я можу тобі сказати? Якщо ти чув про піраміду Хеопса, то саме така й моя любов. Вона вічна. А більше я нічого не можу тобі сказати.

— Ти добра й розумна, прекрасна Нанаї, і я розповім про це моему воєначальникові.

— Справді? — Вона аж стрепенулася від хвилювання.

— Якщо мій воєначальник буде милостивим до тебе, то можеш сподіватися, що я невдовзі прийду з його відповіддю.

— Справді?

— Справді.

— Яке ж то буде щастя для простодушної Нанаї, котра прагне бути мудрою тільки для того, щоб сподобатися своєму повелителю!

— Ти вмієш писати й читати, Нанаї?

— І читати, і писати, воїне. Поки був живий дядько Сініб, він наймав для мене вчителя, але тепер я вже не маю нічого, крім цієї глиняної таблички і різця. Та цього ти вже можеш не казати своєму воєначальникові. — І Нанаї, зашарівшись, опустила голову.

— Чому ти почервоніла, Нанаї? — запитав Набусардар і підняв її підборіддя.

— Бо мені соромно за себе. Вміти тільки писати й читати — цього, либонь, мало, надто коли я подумаю, що

непереможний Набусардар оточений вродливими й високоосвіченими жінками. Скажи, це правда, що вавілонянки дуже освічені?

Він зневажливо засміявся і взяв її за руку.

— Мудрості вавілонянок ти можеш не боятися, бо, крім теревенів про убори та про коханців, вони ні на що інше не здатні. А коли хочеш знати про них більше, то скажу тобі ще й те, що голови їхні постійно задурманені вином, а душі спустошив блуд. Вони гірші за сук, бо пес іще повинен добиватися в них любові, а вавілонянки самі стеляться чоловікам під ноги.

— Що ти кажеш, воїне? — злякано скрикнула дівчина, — Та за такі речі великий Набусардар звелить закидати тебе камінням!

— Сподіваюсь, він про це не довідається, — лукаво посміхнувся Набусардар. — Адже ти йому про це не розкажеш, прекрасна Нанаї?

— Як і коли я зможу йому про це розказати? — сумно всміхнулася вона.

Набусардар поспішив розвіяти її сум.

— Ти не встигнеш і зогледітись, як я повернуся сюди з наказом привезти тебе до його палацу. Там ти бачитимеш Набусардара щодня і щодня з ним розмовлятимеш.

— Ах воїне, — зітхнула вона, гадаючи, що він каже це лише для гідиться.

— Ти мені не віриш?

Він хвилину помовчав. Тиха Нанаїна зажура викликала в нього співчуття. Він помовчав, щоб дати їй змогу заспокоїтись.

У тиші, яка раптом запала, обоє дивилися на обрій; сонце поволі хилилося до заходу й проходило понад краєм, де лінійний Ніл плинув долиною лотосів, нечутно плазуючи повз підвалини таємничих святилищ. Там богиня Ісіда¹ оплакувала свого Осіріса² й чекала на його воскресіння. Там юрми людей сунули до храму Амона³ — з квітами у волоссі і з жертвним народом. Там стояли славетні стобрамні Фіви. Там підніс славу священного єгипетського царства могутній Мемфіс. Там жив син богів, безсмертний фараон, який підписав угоду з вавілонським царем і пообіцяв, що пришле

¹ Ісіда — богиня родючості, води й вітру, охоронниця померлих у давньоєгипетській міфології; дружина і сестра Осіріса.

² Осіріс — бог природи, що вмирає й знову оживає, покровитель і суддя мертвих; брат і чоловік Ісіди.

³ Амон — спершу бог Фів, згодом верховний бог усього стародавнього Єгипту.

своє військо на допомогу Вавілонії, якщо їй загрожуватиме небезпека і вона потребуватиме допомоги Єгипту.

Джерело світла котилося тепер понад його родючими полями у глибини заходу. У східних країнах спадала денна спека, скрізь лягали видовжені тіні. З півночі поволи струміла легка прохолода, і разом з нею надходив вечір.

Набусардар першим отямився після цієї мовчанки, згадавши, що час уже думати про повернення до Вавілона, якщо він хоче дістатися до міських воріт, перш ніж зайде ніч.

Зітхнувши, він звернувся до Нанаї:

— Мені вже час рушати, щоб я зміг іще сьогодні доповісти непереможному про виконання його наказу й розказати про зустріч із тобою.

Останні Набусардарові слова примусили Нанаї здригнутися.

— Мені вже час рушати, — повторив він, поправив наколінники й надяг шкіряний нагрудник. Потім вивів з гаю коней і, зовні досить байдужий, піднявся в колісницю, взяв батіг і лягнув ним у повітрі.

Коні, трохи відпочивши, нетерпляче перебирали копитами, іржали й чекали тільки знаку, щоб рвонутися з місця.

Нанаї всією душею бажала, щоб вони якомога швидше помчали до Вавілона, навзаводи з її думками.

— Не забудь про моє прохання, воїне, — нагадала вона йому наостанку, навіть не здогадуючись, що її жаданий стоїть у цю хвилину перед нею в колісниці, що він уже тепер дивиться на неї і вже тепер любить її за те, чого бракує жінкам Вавілона.

Вже збираючись попрощатися з нею, Набусардар раптом згадав свій палац у Барсіппі, де було зібрано безліч глиняних книг, парк, прикрашений статуями найталановитіших халдейських скульпторів, і стіни покоїв, обвішані рельєфами. Ніхто не тішиться там усім цим багатством, а сам він, заклопотаний армією, рідко відвідує палац. От коли б там жила жива душа, яка турбувалася б про нього! Старий скульптор Гедека — єдина людина, яка втішається тією красою. Набусардар згадав і про свій палац у Вавілоні та про горду Телкізу, свою законну дружину, в жилах якої текла царська кров і яка була першою дамою міста, першою серед вавілонських красунь! Вона мимохіть спала йому на думку, але він відразу ж прогнав від себе видиво Вавілона, Телкізин образ і глянув на Нанаї.

Вона стояла неподалік від його колісниці, тримаючи в руці цю глиняну табличку. Ніжний рум'янець розливався по її

щоках, а в очах відбивалися нетерпіння і страх перед майбутнім.

Зненацька дівчину охопила якась непевність і, наче то була єдина опора в її житті, вона стиснула в долонях глиняну табличку, на якій виднілися контури священного бика з сузір'ям над його головою й маленькою польовою квіткою під ратицею.

Верховному воєначальникові захотілося взяти у Нанаї щось на згадку.

Мимоволі вона сама привернула його увагу до таблички в своїх руках, і він попросив:

— Щоб я не забув про твоє прохання, подаруй мені цю табличку.

Нанаї перішуче подивилася на його руку, перевела по-смутнілий погляд на табличку й, нарешті, віддала її.

Він заховав табличку в сагайдак, але встиг перехопити погляд дівчини.

— Тобі шкода цього шматка глини?

Вона розгублено кивнула головою.

А втім, чого варта була ця жалюгідна табличка в порівнянні з послугою, яку пообіцяв їй зробити воїн? Вона мала один-єдиний різець, та якби він попросив, то віддала б, мабуть, і його.

Ні, їй не шкода таблички, просто її непокоїть, що воїн зволікає з від'їздом. Їй хотілося вже пережити в душі ту хвилину, коли верховний воєначальник військ його святості царя Валтасара слухатиме дивовижну розповідь про наївну й щире Нанаї.

— Ох, їдь уже, воїне, — сказала вона, і голос її затремтів. Набусардарові не хотілося розлучатися з нею. Це була така рідкісна й така незвичайна хвилинка відпочинку у вирі життя!

Але треба рішуче, як і належить воїнові, перервати її й подумати про інше — про Вавілон, над яким нависла небезпека, про пазури перського ненажери, про ненависну Есагілу, про недолугих правителів Вавілонського царства і про підступного фараона. Всі ці думки неначе були сплетені в один нагай, яким час підстобував його відвагу, рішучість і любов до вітчизни. Він уже давно мав стояти перед царем і доповідати йому, що до таємної державної ради постаріється добути докази, які свідчитимуть про те, що перські вивідчі нишпорять по країні та підбурюють проти нього добрий халдейський люд. Він мав стояти перед царем, а проте й досі стоїть тут.

— Ідь уже, воїне! — знову поквapiла його Нанаї і бачачи, що він не рухається, сама вїокнула на коней.

Коні смикнули вїжками, уперлися в землю передніми копитами й пустилися чвалом через пасовища до царського шляху, що тягнувся вздовж Євфрату.

Набусардарові хотілося ще раз обернутися, та йому заважав шалений галоп коней. Наче струнке дерево, постать його гоїдалася в колісницї, нестримно віддаляючись поміж ланами й ніби провалюючись у землю. І ось Нанаї бачила вже тільки його шолом та звихрені кінські гриви.

Вона залишилася сама з своєю отарою білих овець.

Навколо неї простягалися зелені пасовища, всіяні дрібними квітками стокроток. Рої метеликів злітали над землею й знову опускалися з височини на розкриті чашечки квітів. Між полями голубили води Євфрату, й на них колихалися фінікійські кораблі з крамом для вавілонських торгових домів. За ними тихо пливли на південь плоти кедрового дерева з Ліванських гір. Уздовж берегів погойдувалися рибальські неводи. Високі пальми закохано видивлялися в дзеркало вод на свою вроду.

На царському шляху, де щойно зник з очей Нанаї удаваний Набусардарів посланець, з'явилися каравани, що йшли з далеких країв. Верблюди ревли й витягували в бік річки довгі шиї. Караванники не дозволяли їм зупинятися, бо до вечора хотіли встигнути до столиці царства — до Вавілона.

Всяк поспішав туди. Немовби всі дороги вели тільки в одному напрямі, а в усіх людей була тільки одна мета.

Нанаї замріяно дивилася вслід першому караванові, який стомлено брив дорогою. О, якби вона теж могла ступати зараз поруч з верблюдами замість чоловіка, засмаглого, наче з бронзи, й закутаного в пістряву одежу! Якби вона могла з першим караваном наблизитися до вавілонських воріт і з калатанням серця зупинитися перед одним з великих торгових домів найбільшого міста світу!

З караванників вона перевела погляд на протилежний берег Євфрату, де височіла цегельня, над якою клубочилися хмари диму. До слуху дівчини долинав гуркіт млинів та олійниць, де били кунжутну олію. Млини й олійниці були розкидані по всій Вавілонії, тож складалося враження, ніби в царстві вдосталь хліба й олії. Але не кожен, хто вважав цю землю своєю вітчизною, міг твердо сказати, що в ній немає нестатків.

Біля великих царських майстерень і в селах кишіли сотні людей у лахмітті й з натрудженими тяжкою працею руками. Майже все, на чому могло спинитися людське око,

належало власникам вавілонських палаців. Їм належали й виснажені тіла рабів, і рам'я на них, яке не могло вже захистити порепану від палючого сонця шкіру.

Увечері Нанаї повернулася з пасовища.

Вона й гадки не мала, що дома у дерев'яній скриньці на неї чекає золотий ланцюжок — винагорода за втрату невинності в обіймах перських харцизяк. Їй і вві сні не снилося, що вирок цей виніс саме той, кому вона вже давно належала душею.

Сповнена надії, дівчина поралася у дворі. Все в її руках аж горіло. Наостанку вона перевірила всі засуви й замки, щоб уночі до них не залізли злодії. Потім узяла на руки кішку, яка нявчала біля ніг, і, глядячи її, підійшла до батька.

Старий Гамадан саме проказував вечірні молитви, б'ючи поклони на всі чотири сторони світу. Він звертався до Еллілю й просив, щоб той зняв тягар із його серця.

— Змилуйся, Еллілю, над нещасним Гамаданом, — голосно взивав він, — і звільни його дочку від наруги. Нехай Таммуз, бог весни, віднайде її в перших розпуклих квітах і заручиться з нею. Або нехай Сін, бог ночі й срібного місяця, побачить її в своєму світлі і зробить своєю першою дружиною. Тільки не допусти, сотворителю світу, премудрий Еллілю, щоб її осквернив перс, який закриває ноги штанями й не носить спідниці, бо він боягуз.

З кішкою на руках Нанаї зупинилася за рогом хатини й прислухалась до батькової молитви.

Вона не могла збагнути причини такого палкого батькового взивання. Чому він віддає її Таммузові й Сінові? Так роблять лише у великому горі, вона ж нині — найщасливіша дівчина в усій Вавілонії. Вона така щаслива, що не може втриматися від сміху при батьковій згадці про персів.

Зачувши тихий Нанаїн сміх, Гамадан схрестив на грудях руки, ще раз уклонився на всі чотири сторони світу й тільки тоді обернувся до неї. Ще дужче насупив своє похмуре обличчя:

— Ти смієшся, дитино моя? Кепкуєш з батька, який породив тебе?

— Я сміюся, але не кепкую, — зніяковіло відповіла Нанаї, відпускаючи кішку, яка виривалася від неї, — я не кепкую, тату, тільки мені не віриться, що спідниця робить із людини чоловіка, а штани — жінку.

— А ти коли-небудь бачила халдея в штанях? — запитав він.

— Кажуть, Набусардар збирається запровадити їх в армії. І високі черевики теж, бо в них буде зручніше ходити по горах, якщо дійде до війни з персами. А халдеї і в штанях не перестануть бути найхоробрішими чоловіками в усюму світі. Пригадуєш, тату, як дядько Сініб, нехай боги славлять його в царстві духів, сказав якомсь, що, можливо, настане такий час, коли штани будуть ознакою мужності, а спідниця — ознакою боягузтва.

— Не глумись, дочко, над звичаями своєї вітчизни, — докірливо мовив Гамадан. — Перс навіки залишиться нікчемним боягузом, тимчасом як халдей завжди буде благородним, бо він створений за образом і подобою свого бога Еллїля.

Нанаї палко йому заперечила:

— Набусардар вважає персів сильним народом, а не паршивими варварськими собаками. Недавно я бачила перських купців в Оливковому гаю. Вони теж зовні були подібні до нашого бога Еллїля.

— О небо! — заволав старий. — Не карай нашу оселю через ці богохульні слова. Як може перс бути створений за образом і подобою божою?

— Я бачила їх зовсім близько, бо Сурма ділився з ними хлібом.

— О боги! — скрикнув Гамадан. — Сурма знається з персами?

— Він сидів з ними, коли пас овець.

— Я вже давно помітив, що Сурма поводить не так, як годиться халдеєві. У його роки ми з Навуходонсором ходили в походи на Сірію і там стиналися мечами з ворогом. Тільки там ми й могли битися з чужинцями. Нині ж їх повно на нашій землі, а деякі халдеї ще й хлібом діляться з ними.

— Подейкують, ніби перси збираються на нас напасти, але Сурма запевнив мене, що це неправда, що перси, навпаки, хочуть жити з нами в мирі.

— Не вір Сурмі, дитино моя. Нашому царству й справді загрожує небезпека.

— Нашому царству й справді загрожує небезпека? — повторила вона слідом за батьком, з нетерпінням чекаючи, що він казатиме далі. А по хвилині мовчанки рішуче запитала: — Ти певен у цьому, тату?

— Я належу до провідних мужів нашої общини й повинен знати, що діється в світі. Прийшла вість від самого царя, що перси готуються до нападу на нашу землю. Набусардар, верхній воєначальник військ його святості, збирає проти них нову армію.

Он воно як! Виходить, це правда... Вітчизна в небезпеці: і цар, і Набусардар, і народ — уся Вавілонія.

Нанаї огорнула тривога. Слово за словом, думка за думкою пересипалися в ній, мов піщинки в пісковому годиннику. В її уяві знову постали пасовища під Оливковим гаєм. Там проходить шлях до Вавілона. А поруч, наче сумирна змія, в'ється голубий Євфрат. Від нього відгалужуються сотні зрошувальних каналів — жили й кров цієї землі. Халдейський люд своєю наполегливою працею обернув безлюдні пустища на райський сад, і сад цей — її вітчизна. А тепер чужинець хоче, мов та п'явка, присмоктатися до грудей цієї землі?

Нанаї раптом відчула безмежну любов до свого краю, яка відразу ж поєдналася з її безмежною любов'ю до Набусардара. В цю хвилину вітчизна й Набусардар нерозривно злилися в її душі у вогненний вихор, який поривав її за собою.

Старий Гамадан помітив, як схвилювалася дочка, і, щоб не ятрити її душу, тихенько підійшов до скриньки з золотим ланцюжком. Хоч він любив рідну землю і всім своїм єством стояв за Набусардарів план оборони, та, коли торкнувся ланцюжка, серце його знову боляче стислося від думки, яку жертву повинна принести Нанаї.

Любов до вітчизни й до рідної дочки не зливалися у нього в єдине почуття. Навпаки, вони були відокремлені одна від одної, як земля відокремлена від неба неосяжними повітряними просторами і як води Тігру відокремлені від вод Євфрату безбережною рівниною.

Заради порятунку свого народу він не завагався б принести будь-яку жертву. Але з поваги до пам'яті покійної Дагар не міг допустити, щоб зламалася віра в красу й силу життя тут, на землі останнього нащадка їхнього роду. Він почував обов'язок і перед пам'яттю брата Сініба, уявивши собі в цю хвилину, як брат стоїть навколїшки, наче вбивця, у Брамї Смерті, а служителі великого Мардука вливають йому в горлянку розплавлений свинець. Звитяжний воїн, він був страчений на очах у всього Вавілона. Конаючи у страшних муках, Сініб бажав тільки одного: щоб жителі Села Золотого Колосся не забули про цю тяжку кривду й наругу. Але ще до цього він, непримиренний ворог Есагілі, не раз просив у родинному колі, ба навіть іменем правди і вищої справедливості закликав усіх живих членів свого роду не допустити, щоб Нанаї коли-небудь взяла участь в обряді принесення в жертву чистоти під час свята богині Іштар.

Кожна халдейська дівчина, згідно з законами Есагілі, повинна була принести свою чистоту в жертву небесній Іш-

тар. Перший-ліпший багатій міг вибрати її собі за жменю золота. Це золото дівчина мусила покласти на вівтар богині в дар за радість пізнання. Есагіла придумала цей обряд очищення, щоб накопичувати якомога більше скарбів у своїх сховищах. У великий день свята дівчата плавом пливли на прощу до храму Іштар. Бідні йшли пішки, багаті їхали в критих возах. З квітами й вінками на голові вони чекали в Іштариному гаю на тих, хто вибере їх собі за жменю золота.

Так багатіла Есагіла й так безчестили майбутніх халдейських матерів.

Дядько Сініб добре знав, що таке Есагіла, тому так і застерігав Нанаї від участі в цьому обряді.

Він завжди повторював: «Нехай законний чоловік буде її першим чоловіком. Тільки він один має право на її чистоту. А якщо богиня Іштар і справді вимагає такої жертви для свого умиротворення, то її золоту статую треба скинути у Євфрат».

Деякі погоджувалися з ним, однак у день Сінібової страти, коли розплавлений свинець шкварчав у його горляниці, вони вдавали, що нітрохи не співчувають йому, аби не втратити прихильність всесильних жерців із Храмового Міста.

І тільки один Гамадан скреготів зубами й плакав — рідним це дозволялося, — але кожне слово протесту проти такого насильства він змушений був задушити в собі, щоб Есагіла не посягла й на його життя. Бо хто потім помстився б за братову смерть? Хто захищав би Нанаї — єдиного нащадка роду? Храмові вояки з великим задоволенням послали б у царство тіней і його. На їхні кровожерні вищери він відповідав зневажливим посміхом. Усмішку він беріг тільки для Нанаї, проте й вона спотворилася на його викривлених тамованою мукою вустах.

З цим зневажливим посміхом Гамадан і повернувся додому. Криву усмішку стер час, але тепер, через багато років, вона з'явилася знову на його обличчі, коли він виймав із скриньки золотий ланцюжок. Невже він, свідок Сінібових тортур, він, хто чув братові заклинання, має запропонувати цей ланцюжок Нанаї за її безчестя? Невже власними руками має заплатити їй за те, що над нею познущається варвар?

Коли він підійшов до Нанаї з золотим ланцюжком, щоб почепити його дочці на шию, то ніби знову почув братові слова:

«Нехай законний чоловік буде її першим чоловіком. Тільки він один має право на її чистоту».

Слова Сінібового заповіту молотом гупали в голову, і він не хотів його порушувати. Але водночас, немовби звідкись із-під землі, лунала пересторога: якщо Набусардарові не вдасться домогтися, щоб державна рада схвалила його план оборони, то перси вторгнуться на халдейську землю і все одно осквернять Нанаїну чистоту. Цього їй не уникнути, якщо ворог загарбає їхню країну. Він пригадує, як халдейські воїни в будинках, на вулицях і в храмах гвалтували жінок поневолених народів. У його уяві постала жахлива картина, свідком якої він був у одному фінікійському місті. Кілька переляканих до смерті дівчат заховалися за статую богині Астарті¹, проте їх спіймали й там, і вони одна за одною вмерли біля вівтаря в ненаситних обіймах воїнів вавилонського царя. Може так статися, що жінкам гордої і могутньої Вавілонії доведеться розплачуватися за злочини її воїнів. Збудуться слова пророків: «Настане час, коли з вами чинитимуть те, що ви чинили з іншими».

Кілька хвилин Гамадан усе це болісно зважував. Потім раптом підняв руку й почепив на шию замисленій Нанаї золотий ланцюжок, який кинув йому до ніг непереможний Набусардар.

Здивована Нанаї запитала:

— Що це означає, тату? Сподіваюсь, ми не збідніли настільки, що ти продав мене в рабство?

— Перед лицем творця нашого Елліля присягаюсь, що я волів би пожертвувати своєю головою, ніж допустити, щоб нас спіткало таке лихо.

— А може, ти продав купцям моїх білих овечок?

— Ні те ні те, Нанаї, — тихо відповів старий. — Це винагорода його святості царя...

— Невже тепер, коли Вавілонові загрожує нова небезпека, там схаменулися й прислали дар вірному Гамаданові, братові доблесного Сініба?

— Вони присилають дари не за подвиги, які вже звершено, а за ті, які ще треба звершити.

Обличчя його пересмикнулося.

— Ти вже надто старий, тату, і я не уявляю, якого подвигу може вимагати від тебе Вавілон.

— Ідеться не про мене, дитино, — і обличчя його знову пересмикнулося.

— А про кого? — Цікавість Нанаї дедалі зростала.

— Про тебе.

¹ Астартя — богиня родючості, материнства й кохання в стародавніх фінікійців.

Нанаї від подиву широко розкрила очі.

— Ідется про тебе, дочко, — вів далі Гамадан. — Купці, з якими Сурма в Оливковому гаю ділився хлібом, очевидячки, перські пишпорки. Через два тижні в столиці має відбутися таємна державна рада. Якщо його святість цар матиме доказ, що перси никають по країні й баламутять наших людей, то доручить Набусардарові, своєму непереможному верховному воєначальникові, здійснити розроблений ним план оборони, виставити військо, розіслати залоги по всьому царству й укріпити підступи до Вавілона.

— Але я не розумію, до чого тут я, — здивувалася Нанаї.

— Ти гарна, мов квітка, Нанаї. Велика богиня сотворила тебе такою, аби ти своєю вродою засліпила очі найнебезпечнішому ворогові нашого народу. Нехай же твоя краса стане хлібом, і як Сурма ділився своїм хлібом з перськими купцями, так і ти поділися своїм із перськими вивідачами. Цю жертву ти повинна принести нашій нещасній вітчизні.

Нанаї все зрозуміла.

Після цих слів старий і дочка немов закам'яніли.

Довкола запанувала тиша, наче в мертвій пустелі перед бурею.

Високо в небі літав птах, мабуть, шукав собі на ніч притулку. Птах кружляв у них над головою, а це завжди вважали за недобру прикмету. Для Гамаданового дому це був другий поганий знак, бо нещастям вважалося й народження дитини з червонястим волоссячком. П'ятнадцять років тому кривавий Сакус відчинив двері своєї небесної оселі й послав на світ прекрасну Нанаї. Вона народилася увечері, і світло зірниць забарвило Нанаїне волосся червонястим полиском. Хоч воно й робило дівчинку подібною до богині Іштар, проте кожен вірив, що з її появою на світ у Гамадановому домі оселився злий демон.

Та зараз ні старий, ні його дочка не думали про погані прикмети. Їхні думки були звернені до Вічного Міста, яке звеліло їм скоритися жорстокому наказові. Треба рятувати Вавілонію, царя, народ. Треба пожертвувати собою за найсвятіше для кожного халдея — за батьківщину. — й усвідомити: тому, хто не підкориться цьому наказу, відрубать голову. Гамадан і Нанаї це усвідомили й мовчки погодилися виконати цареве повеління.

У Нанаї було таке відчуття, ніби золотий ланцюжок дущить її, через те вона зняла його й віддала батькові, щоб заховав назад у скриньку.

Коли Гамадан відійшов, вона з жахом усвідомила, що не зможе тепер заручитися з повелителем свого життя, що її

безмежну відданість і чистоту з варварською грубістю потопче якийсь перс, жадібно пожираючи її красу, як його одноплеменці пожирали Сурмин хліб.

Очі її сповнилися смутком, а спотворене болем обличчя повернулося до неба.

Небесна Іштар у подобі вечірньої зірки Біліт дивилася на неї своїм ясним зором. Вона бачила на Нанаїному обличчі велике страждання. Та щойно вона захотіла розповісти зболілому людському серцю її про свою долю і втрату коханого Таммуза, як крила чорного птаха заслонили її світло від Нанаїних очей. Чорний птах кружляв у небі при світлі зірки, кружляв і кружляв над застиглою Нанаї, немов блукач.

Вона дивилася вгору на цю рухливу крилату пляму, як на лихо, що підкрадалося до неї. Душу її дедалі більше приймав страх перед майбутнім. Їй так хотілося, щоб чиїсь міцні руки захистили її. В пориві відчаю вона затулила долонями обличчя й, немовби це була її єдина надія, закричала в темряву, яка огортала все довкола:

— Набусардаре!

Тієї самої хвилини, коли в Гамадановому дворі розлігся цей крик, спітнілий колісничний примчав до мосту, який з'єднував Барсіппу з Вавілоном і який піднімали на ніч.

У відповідь на одне-єдине слово, що означало пароль, варта привела в рух опускний пристрій. Колісниця, запряжена парою коней, прогуркотіла по мосту і незабаром зникла у плетиві вавілонських вулиць.

— Мені здається, це був Набусардар, верховний воєначальник військ його святості царя Валтасара, — сказав один із вартових.

— Тсс! — приклав палець до вуст його товарищ. — Ти хіба не бачив, що він був переодягнений? За цю спостережливість ти можеш позбутися голови.

Спостережливий вартовий усміхнувся й помацав свою голову на знак того, що це єдиний скарб, яким він ще володіє в цьому нікчемному житті.

Наступного дня Місто Міст повільно прокидалося з нічного сну. Прекрасний і непереможний Вавілон сяяв під промінням вранішнього сонця, мов золотий таріль на долоні світу. П'яний від випитого вчора вина, запаморочений до рогими пахощами, обтяжений розкішними уборами й небаченої краси коштовностями, розморений від любов'ясної музики й танців, він мляво звільнявся з-під влади сну й літливою усмішкою зустрічав новий день.

Першим його привітали високі ягорби, вкриті сикомовими, пальмовими й оливковими гаями, над якими літали білі, сизі й рожеві голуби. Потім його зустріли вежі й дахи палаців, храмів та велетенських будівель по обидва боки Євфрату. Нарешті, день прийшов на вулиці, якими поспішали до праці трударі, мовчки проходячи повз масивні брами будинків, що їх охороняли камінні крилаті бики; ці статуї звеселяли водограї в химерної форми басейнах на центральній площі міста.

Перехожих на вулицях з'являлося дедалі більше, і нарешті настала пора, коли відчинялися брами життя й для знатних вавілонян. На дверях відхилилися важкі завіси, і до розкішних покоїв струмили потоки ранкової прохолоди. Сноп сонячного світла вихоплювали з сутіні обличковані мармуровими й дерев'яними плитами стіни залів, де в казковому багатстві купалися їхні жадібні й вічно ненаситні господарі.

Славетнішого за Вавілон міста після падіння пишної асирійської Ніневії, що стояла на березі другої річки, Тігру, не було в усьому світі. Його непереможний володар Навуходоносор, цар царів і намісник богів на землі, перетворив Вавілон на колыску розкоші й знань. Своєю залізною волею він обернув його на вогнище культури й великий торговельний центр. За його мурами цар зібрав мистецькі скарби з усього світу, а перед блиском і пишнотою палаців, що їх він звів, схилилися народи.

Найвищими у Вавілоні були будівлі Храмового Міста — Есагіли. Священний квартал відмежовували від решти міста міцні мури. Над усіма храмами височіла уславлена семиступінчаста вежа Етеменанкі, в якій перебував бог Мардук, охоронець столиці світу, що називалася Вавілон, тобто «Ворота божі», бо саме тут боги зіходили на землю.

Отже, Есагіла стояла на найвищому пагорбі Вавілона, немовби хотіла цим підкреслити, що панує не тільки над столицею царства, а й над усією Вавілонією, ба навіть над самим царем, якому, за законом, належало перше місце після бога. Верховний жрець безсмертного Мардука під час кожного свята Нового року проголошував перед усім народом, що цар Вавілона — священний намісник богів на землі. Але той самий жрець ненавидів свого правителя й вів з ним таємну боротьбу не на життя, а на смерть. Ця боротьба за владу передавалася в спадок від династії до династії, й лихо було тому володареві Вавілонського царства, який оголював меч проти Храмового Міста. Про людське око жерці завжди вимагали, щоб усе царство підкорялося цареві, але

втаємничені знали, що цей самий цар, перед яким тремтів кожен халдей, насправді був безвольною іграшкою в руках Есагіли. Кожен його наказ ішов, по суті, від неї. Кожен його вчинок від імені богів нав'язувала йому марнославна Есагіла. Кожна крапля крові, пролита на вавілонських площах, лилася з волі лиховісних служителів храмів.

Про суперництво між царем і жерцями добре знали вельможі, і тільки простолюд нічого про це не відав.

Причини цих незгод найглибше з-поміж усіх вельмож збагнув Набусардар. Добре розміркувавши, він став на бік царя й оголосив Есагілі відкрити війну. Він відвернувся не лише від жерців, а й від богів. Якщо боги вимагають від людини тільки добрих вчинків, то чому вони не покарають Есагілу за те зло, яке вона чинить? Або світом правлять боги, або Есагіла. Або ж богів немає зовсім, і тоді правлять люди, прикриваючись тільки вигаданими богами.

Ці думки не давали Набусардарові спокою ні вдень ні вночі. Він не хотів прогрішитись перед небом, але й не хотів, щоб його дурили прості смертні, які втішались божественною владою і напускали людям туману.

Охоплений неспокоєм устав він і цього ранку і, сповнений тривоги, розсунув завіси, щоб до опочивальні полилося світло нового дня. Потім підійшов до дверей і підставив груди під струмінь прохолодного повітря. Погляд його спинився на вежі Етеменанкі.

— Покарай мене, великий Мардуку, якщо така твоя воля! — вигукнув він, стоячи на порозі. — Покарай мене за мою хулу, але я не визнаю тебе богом, поки ти дозволяєш злим демонам від свого імені правити країною, що лежить між священними ріками. Коли правда те, що я оце тут стою, то так само правда й те, що я ненавиджу твою божественну оселю, бо в її стінах знайшли притулок круті й найлютіші вороги народу.

Він замовк і напружив зір, бо саме в цю хвилину вранішнє сонце залило своїм промінням дахи Храмового Міста.

О цій порі на вулицях іще тільки почали з'являтися перші перехожі. Набусардар теж перший з-поміж знаті зустрів новий день — у решті палаців вельмож іще панував глибокий сон. Йому не давали спати думки, хоч після вчорашньої поїздки він відчував велику втому. Майже цілу ніч пролежав з розплющеними очима. І, тільки-но зазоріло, одразу розсунув завіси й почав оглядати околиці, щоб якось розвіяти невиразну тривогу.

Йому був знайомий майже кожен будинок поблизу. Він упізнавав пишні палаци царських сановників, багаті палати

вельмож, солідні торгові доми, міняльні контори, масивну будівлю фінікійської корабельної спілки, зимові й літні вілли вавілонської аристократії, просторі парки й площі, високі водограї й тихі пальмові алеї.

Та все це поставало перед Набусардаром немов у тумані, він ясно бачив тільки Есагілу, якій щойно рішуче заявив про свою ненависть.

— Хтось із нас повинен умерти, — додав він до того, що сказав перед хвилиною. — І хоч я стою один супроти твоєї могутності, я хочу перемогти. Заприсягаюся в цьому перед богом при сході сонця.

Він осікся, але, помовчавши, знову повторив цю фразу й хотів за звичкою заприсягтися войовничою Іштар Арбельською¹. Та раптом збентежився, бо розум його вже не вірив у богів.

Примружившись, Набусардар крізь стулені вії з ненавистю дивився на Храмове Місто.

Зненацька в його пам'яті спливла картина прилюдної страти доблесного Сініба у Брамі Смерті. Він виразно бачив, як розплавлений свинець шкварчав у горлі приреченого.

— Заприсягаюся у цьому перед тобою, Сінібе, Нанаїн дядьку! — вигукнув він. — І перед тобою, Нанаї, що ще й досі оплакуєш його!

Щоб світло не било в вічі, він затягнув вовняні завіси з вигаптуваними на них фантастичними створіннями та так і застиг, міцно вп'явшись руками в тканину.

Набусардар вів нелегку боротьбу не тільки зі своїм оточенням, але й із самим собою. Все в ньому кипіло, вирувало, клекотало. Він не мав жодного справжнього друга, мабуть, у всій Вавілонії, бо зніжена знать і себелюбні жерці підбурювали проти нього люд і зводили наклеп, нібито він хоче втягти країну у війну з персами. Він не мав із ким поділитися своїми планами. На його боці був тільки цар. Та яка користь із царя, котрий шукає втіхи лише в бенкетах і розвагах? Яка користь із царя, котрий нестійкий, наче жінка? Яка користь із царя, коли його можна схилити на свій бік лестивою усмішкою, а одним словом правди, сказаним у вічі, настроїти проти себе?

Набусардар добре усвідомлює те, що Валтасар вергає громи на Есагілу тільки тоді, коли перед ним стоїть він, верховний воєначальник. Але коли перед ним стоїть

¹ Іштар Арбельська — Іштар ассірійського міста Арбели.

верховний жрець, то цар легко піддається його лестошам і схиляється на бік Есагіли супроти всього Вавілона.

До цієї непростійності долучаються ще й інші цареві вади.

Хоч Валтасар і ненавидить чужоземців у своєму царстві, проте він легко вірить начальникові управління шляхів, пайовикові фінікійської корабельної спілки, що фінікійці — єдині з усіх вільних чужоземців, які живуть у Вавілонії, — вірні йому й ставлять інтереси Вавілона вище своїх власних. Якщо колегія суддів за хабар засудить на смерть найдостойнішого з мужів, Валтасар затвердить вирок, хоч засуджений і не винен — йому досить шепнути, що обвинувачений посягав на життя царя. Не вагаючись, він приносить у жертву кривавим богам найвродливіших вавілонських юнаків та дівчат, якщо жерці запевняють його, що цим жертвопринесенням пощастить відвернути небезпеку від царства. Одне слово, Валтасар вірить усякій нісенітниці, яку йому вміло піднесуть.

Через те Набусардар навіть у ньому не може знайти опори й розуміння, коли мова заходить про оборону країни. І навіть якби Валтасар пообіцяв йому всляку підтримку, важко повірити, що той дотримає свого слова. І все ж таки цей слабкий цар Вавілонії — єдина надія для Набусардара.

Безсило опустивши руки, він повернувся обличчям до розкішно вбраної опочивальні, залитої світлом світильників.

Зненацька з-за дверей долинув якийсь шум і гамір. Набусардар хвилину дослухався, а тоді швидко підійшов до дверей і відчинив їх.

Один з охоронців, показуючи на вершника в червоному плащі, обурено вигукнув:

— Непереможний велителю, цей воїн видає себе за царського гінця, але хіба це можливо, щоб такої ранньої пори його святість цар не спочивав ще на своєму ложі?

Воїн у червоному плащі схрестив руки на грудях і низько вклонився.

Обидва охоронці списками перегородили йому дорогу. Коли він знову підвів голову, верховний воєначальник упізнав у ньому Асуму, нового царського гінця.

Набусардар звелів охоронцям пропустити його й проказав:

— Будь благословен і заходь!
Гонець подав йому срібну табличку, вкриту шаром воску.

— Його святість, — почав він, — його святість цар Валтасар не спав цілу ніч. Він просить твою світлість, непереможний, негайно прибути до нього.

Набусардар прочитав послання, яке було вирізьблене на восковому шарі таблички й скріплене внизу царською печаткою.

— Я тільки одягнуся, любий Асумо, й відразу ж приїду.

— У дворі ждуть двоє коней, — додав гонець, — одного з них його святість послав для тебе, непереможний. Справа дуже нагальна, і твій приїзд не можна відкладати й на хвилину.

«Знов якась примха вигадливого володаря», — подумав верховний воєначальник, проте вголос звелів гінцеві зачекати, а сам вийшов до сусіднього покою одягтися.

Повернувся він навдивовижу швидко, готовий вирушити до царя. Охоронцям біля дверей сказав, де тепер перебуватиме, і звелів нікого не впускати до своїх покоїв.

— Навіть благородну Телкізу, непереможний велителю?

Набусардар на якусь мить замислився, а тоді відповів:

— Навіть благородну Телкізу. — І додав уже на ходу, ніби щось згадавши: — Тільки найвірніший Кіру має право заходити туди.

Кіру був старий раб, якому Набусардар уже кілька разів дарував свободу, але той більше цінував доброту й любов свого пана, ніж свободу, і вважав за найвищу радість служити йому аж до смерті. Набусардар поважав його за відданість й у всьому платив довірою. Ця прихильність викликала ревність у решти слуг; ось і зараз обидва охоронці значуще презирнулися.

Набусардар не надавав значення таким дрібницям. Він поважно рушив східом вниз, і накинутий на широкі, дужі плечі білий плащ з червоним кантом і золотими китицями маяв за ним. На грудях виблискувала золота військова відзнака.

В зовнішньому дворі вони сіли на коней і найкоротшим шляхом помчали до Муджаліби — літнього царського палацу, який утопав у чудових висячих садах. Їх наказав закласти на штучних терасах могутній Навуходоносор для своєї дружини Амухеан, дочки великого мідійського царя. Ці сади повинні були замінити їй рідні гори.

Валтасар віддавав перевагу Муджалібі перед усіма іншими своїми палацами, бо її пишне оздоблення найбільше відповідало його вередливій вдачі. Тут він віддавався життєвим утіхам і, споглядаючи хтиві танці під любострасну музику, з ранку до вечора і з вечора до ранку марнував

час в обіймах найвродливіших жінок світу, бенкетував з вельможами та високими військовими достойниками.

Тому-то жителі Вавілона, мабуть, неабияк здивувалися, що цар, який звичайно думав тільки про плотські втіхи й п'янкi вина, послав такої ранньої пори свого гінця до Набусардара.

Ішлося, напевне, про щось вельми важливе. Важко сказати, чия голова перша додумалась до того, але по всьому місту блискавкою поширилася чутка, що перський цар Кір уже стоїть зі своєю армією на рубежах Вавілонії.

Ця вість летіла від будинку до будинку слідом за Набусардаром, який у білому плащі, що маяв на вітрі, мчав галопом по дорозі до царського палацу.

Хоч Есагіла й була оточена таким товстим муром, як і мурі Вічного Міста, жерці великого Мардука першими довідалися про ранній візит Набусардара до його святості.

Цар Валтасар ще й тому віддавав перевагу літньому палацові, що вважав його недоступним для жерців, які вміли потаємними шляхами вивідувати найсуворіші таємниці і з допомогою молитов та заклинань проникати в душу людини. У стінах і колонах зимового палацу Набусардара всюди були їхні вуха, в залах всюди були їхні очі, й від них нічого не можна було приховати. Цю загадку обізнаність геть в усьому вони приписували своїй божественній мудрості, проте Набусардар називав це чарами й чорною магією. Валтасар поділяв цю його думку й згорда посміювався над мудрістю халдейських жерців, хоч сам не міг позбутися страху перед ними, вважаючи їх облудниками і шарлатанами.

Звільнитися з-під влади Храмового Міста й не дозволити Мардуковим служителям диктувати собі цар міг, мабуть, тільки одним засобом — мечем. Одразу ж після вступу на трон Валтасар проголосив, що по двадцятьох роках у Вавілоні знову правитиме сильний цар і що цей цар він, Валтасар, якому судилося затьмарити своєю славою славу Навуходоносора, мудрістю — мудрість Навуходоносора, а величчю — величчю Навуходоносора. Оскільки він хотів перевершити в усьому свого попередника, то й ненависть його проти Есагіли була гостра, як вістря меча. Зійшовши на трон, він перш за все хотів звільнитися від панування й диктату жерців.

Ненависть і ці наміри молодого царя найкраще відчували і розуміли ті, проти кого вони були спрямовані. Тим-то

Есагіла розпочала боротьбу проти царського палацу. За ненависть вона відплачувала подвійною ненавистю.

Валтасар сам походив із жрецького стану. Його батько, цар Набонід, був верховним жерцем. Та Есагіла, проголосивши його царем, правила замість нього сама. Набонід був її рабом і жалюгідною лялькою в її руках. Есагіла збиралася й з Валтасара зробити слухняного виконавця своєї волі, але на заваді стали його впертість і марнолюбство.

На першому ж засіданні державної ради він проголосив:

— Цар — син богів, і через те між богами й царем посередники непотрібні. Боги відкривають мудрість, призначену цареві, не через своїх служителів, а безпосередньо своєму синові, себто мені.

В жерців Мардука це викликало страшне обурення, одначе їм так і не вдалося приборкати царя й схилити на свій бік. Валтасар лишився непохитним, і в жилах його закипала кров щоразу, тільки-но він згадував, що Есагіла намагається підняти над володарем Вавілонії. Єдине, чим жерці могли ще дурити царя, то це своїм нашіптуванням, нібито його хочуть убити! Адже він тремтів за своє життя ще більше, ніж за трон, бо був переконаний, що жерцям відомі його вороги, й вірив у їхню здатність довідуватись про таємниці, приховані від простих смертних.

А їм уже було відомо й те, що верховний воєначальник царських військ, непереможний Набусардар, який поїхав шукати перських шпигунів, повернувся з порожніми руками. Знали вони також про те, що Набусардар відпочивав під деревами в Оливковому гаю з пастушкою на ім'я Нанаї, яка живе в Селі Золотого Колосся.

Тільки першу таємницю вони відкрили не з допомогою чорної магії, а завдяки зраді заступника начальника вавілонського корпусу Сан-Уррі. Бо тільки йому одному Набусардар звірився напередодні, яким чином збирається здійснити свій план оборони.

Довідавшись про це, жерці негайно зібрали свою раду в підземному святилищі Мардука. Того дня Есагіла саме чекала незвичайних палігрімів із далеких країв, які йшли поклонитися великому Мардукові й богові Набу.

Перед радою в храмі охоронця Священного Міста відбувалися відправи.

Між колонами у чашах із коштовних металів курився фіміам, і його пахощі виповнювали боже пристановище. У високих золотих підсвічниках горіли свічки й на стінах мерехтіли племінчики світильників. Середина мармурової

підлоги була вистелена м'яким килимом. Поряд з вітварями стояли різьблені лави з ліванського кедра. На них — золотий жертвоний посуд і статуетки богів. На тлі чільної стіни величезної зали сяяла статуя всемогутнього Мардука із щирого золота, приголомшуючи віруючих своїми гігантськими розмірами.

Перед статуєю молився верховний жрець Ісме-Адад, а віруючі тим часом готувалися до жертвоприношення. Жертвоні жерці очищали посуд від мирської скверни, щоб небесний Мардук не знехтував принесеними в ньому дарами.

Верховний жрець Ісме-Адад здійняв руки, і натовп почав бити поклони, славлячи бога. Багато хто не тільки торкався чолом мармурової підлоги, а й цілував її плити від екстазу.

Всі віруючі схилилися до Мардукових ніг, і тільки двоє лишилися стояти. Вони виразно презирнулися з Ісме-Ададом.

То були перські жерці, які під виглядом посланців храму Ахурамазди в Екбатанах прибули до Есагіли, щоб узяти участь у раді жерців у підземному святилищі.

Храмовий евнух тричі вдарив у священний гонг, віруючі підвелися й по одному почали складати на вітвар свої пожертвування.

Перські палігристи рушили просто до верховного жерця й повідомили, що теж хочуть скласти Мардукові свої золоті дари.

Верховний жрець вислухав їх і запропонував іти слідом за ним.

Храмові раби відсунули дорогі вовняні завіси. Попереду процесії ступав Ісме-Адад у білих ризах і з золотим жезлом у руці, за ним жерці високого сану, далі нижчі служителі храму й, нарешті, двоє персів з ебеновою скринькою, в якій лежав дар для Мардука.

Поминувши анфіладу залів, вони нарешті зупинилися перед входом до таємного пристановища самого бога, куди ніхто, крім верховного жерця, не мав доступу. Тут жерці звернули вбік, а перські палігристи залишилися з Ісме-Ададом сам-на-сам. Верховний жрець прийняв пожертвування від персів і поклав їх за полог, де насичуються божественні вуста і де Мардук одягає своє тіло. Звідси через довгі й темні кімнати Ісме-Адад повів гостей до потайного ходу, який закінчувався біля брами вежі Етеменанкі.

Здавалося, ніхто не побачив нічого особливого в приході двох палігрімів із Кірового царства, яке досі вважалося

найнебезпечнішим ворогом Вавилонії. Та серед жерців, які прислужували перед вівтарем золотого бога, був жрець на ім'я Улу, котрий служив більше своїй батьківщині, ніж Мардукові. Від нього не сховалося те, що двоє чужинців не скинули голови на знак верховного жерця, а це вважалося великим гріхом. Однак Ісме-Адад прийняв їх вельми ласкаво. Неважко було здогадатися, що це були не прості пілігрими. Улу простежив також за тим, чи повернуться дарувальники золота назад до храму. Сховавшись за колоною в коридорі, він виразно бачив, як верховний жрець зник разом з ними в потайному ході, що вів до вежі Етеманкі.

З цими двома чужинцями Улу зустрівся потому вночі на раді жерців у підземному святилищі, де він був присутній як писар. Улу підготував також текст угоди, бо добре знав мову й письмо персів. Один текст він склав давньошумерською мовою, якою володіли вже тільки вчені й жерці, а другий — перською, рідною мовою екбатанських гостей.

Рада почалася близько одинадцятої години ночі.

Ключі від святилища зберігалися в статуї Мардука. Ніхто, крім верховного жерця, не смів до них торкатися. Сказавши пароль, Ісме-Адад відчинив двері і, перш ніж увійти в них, шість разів намалював у повітрі трикутник із вписаним у нього колом — знак бога Мардука. Число шість було священне в халдеїв.

Святилище мало овальну форму. Попід стіною на підставках стояли світильники, з'єднані невидимим жолобком у стіні. Довкола зовнішньої стіни святилища йшла вузька галерея, а за нею був товстий мур, який не дозволяв цікавим підслухувати найсвятіші таємниці Есагіли. На галереї жив храмовий раб з вирізаним язиком, аби не зміг нікому розповісти про те, що тут чув. Раб підтримував вічний вогонь у цій підземній залі. Приплив оливи до світильників можна було регулювати, а з допомогою спеціальних ковпачків — збільшувати або зменшувати яскравість полум'я. Раб знав усі таємниці, пов'язані з «чудесами» підземного святилища. Він розумів кожне заклинання, кожен вигук і кожен жест верховного жерця, який дивував присутніх на таємних радах своєю божественною силою.

Верховний жрець вийшов на середину зали й вигукнув:

— Уживаю до тебе, сотворителю світу й охоронцю Вавилону, що робиш його нездоланим. Уживаю до тебе, всемогутній Мардуку, й благаю наповнити наші голови своєю мудрістю, бо людський розум дуже кволий. Уживаю до тебе, всюдисущий, всезнаючий і всевидючий, і молю світлом

очей твоїх явити нам знак, що слуги твої чинять справедливо, що їхні думки народжуються з думок твоїх і що їхніми вустами промовляєш ти сам.

І тієї ж хвилини спалахнули всі світильники, метнувши вгору жовто-зелені пламени, від яких присутні мимохідь зажмурились.

— Будь благословен, отче небесний, чне тіло сяє, мов сонце, бо воно — із щирого золота! — вигукнув верховний жрець.

Після цих його слів полум'я світильників почало зменшуватися, аж поки вони знову заблищали слабким, тьмяним світлом.

Лише тепер присутні розплющили очі. Їх було двічі по шість, тобто дванадцять. Цього вимагали стіни святилища, на яких були написані повчання й заповіді. Шляхом довільного з'єднання перших складів у рядки, відтак других, третіх і так далі можна було передікати великі історичні події, які чекали царство. Вже кілька днів їх потай намагався розгадати Ісме-Адад, але наслідки його зусиль лишалися неясними. Врешті Есагіла вирішила прийняти екбатанських братів, які повинні були прояснити їй майбутній хід подій. Перських повірених запросили на раду жерців.

У залі стояло колом дванадцять стільців. На них посідали присутні, вдягнені у довгі чорні мантії.

Ісме-Адад виголосив привітальну промову, а потім попросив братів з Екбатан повідати, з чим вони прибули до Вавилону.

— Могутня Есагіла запросила нас, — почав перший перс, — щоб ми ознайомили її з планами верховного царя Кіра.

«Верховного царя Кіра», — повторив у думці Ісме-Адад, ледве стримуючи своє обурення, бо існував лише титул верховного жерця, отже титул верховного царя — це вже нахабний випад зухвалого варвара. Проте зовні він і знаку не подав.

— Становище нашої держави, — вів далі перс, — в останні роки настільки змінилося, що хоч ми досі й несли на своїй шії чужоземне ярмо...

Кілька есагільських жерців спохмурніло, бо цей натяк міг стосуватися передусім ярма вавилонського, а потім уже ассирійського.

Перс спокійно казав далі:

— Я не випадково наголошую на тому, що хоч ми досі й несли на своїй шії чужоземне ярмо, однак благословен-

не правління безсмертного Кіра перетворило нині нашу маленьку країну на велику світову державу.

Великою світовою державою могло називатися тільки Вавілонське царство. Тому ці слова, наче змія, вжалили жерців Есагілі й збурили їхні думки. Але їхні ж власні інтереси вимагали не виказувати того, що діється в них у душі.

Вони трохи заспокоїлися, коли перський брат почав докладніше пояснювати свої слова.

— Ви добре знаєте: Мідія поневолила нас так, що ми просто задихалися під її гнітом. Немажерливий Астіаг уявив собі, що кордони його царства сягатимуть самого Китаю, Карфагена, Афін і Перського моря.

Обличчя вавілонських жерців розпливлося в усмішках. Їм була до вподоби ця іронія.

І тільки один із них не посміхнувся. Це був Улу. Міцно стиснувши губи, він дивився на металеву табличку, вкриту м'яким шаром воску, і срібним різцем записував на ній слова промовця.

Ісме-Адад, трохи задоволений тим, що перси не менше зневажають мідійців, ніж халдеї, нагадав, як Астіаг, засліплений пихою, наважився послати військо і проти Вавілонії.

— Ви тільки подумайте, — докинув він, — чи може чиясь армія помірятися силою з вавілонською? Це все одно, що козеня наважилося б вийти на герць із шакалом. Ми проковтнули б Астіага разом з усім його військом, як лев свою жертву.

— І все ж таки, — втрутився в розмову другий перський жрець, який досі сидів мовчки, — і все ж таки саме хоробре військо Кіра, а не хвалена армія вавілонського царя Набоніда, розгромило під Харраном знахабнілих мідійців.

Почувши таку образу, Улу не міг далі тамувати свій гнів.

— Ти хочеш сказати, служителю богів, — озвався він, — що якби не ваші війська, то мідійці здобули б перемогу над священною Вавілонією?

Перс багатозначно посміхнувся й нерішуче закивав головою.

— Служителю великого Мардука, — осмикнув верховний жрець обуреного Улу, — негоже дорікати гостям за речі, відомі лише богам. — Він і собі веміхнувся, що й трохи згладити враження від спалаху Улу, хоч він йому сподобався. — Я дивлюсь на ці речі з іншого боку й гадаю, що тут проявилася мудрість небесних владик. Персів і мотугного Кіра, хай боги продовжать дні його життя, ми

повинні вважати за своїх добрих сусідів і великих друзів. Якби Кір замишляв проти нас щось недобре, то він не вступив би проти мідійців саме тоді, коли вони напали на Вавілонію. Кір — друг нашого народу.

Екбатанські жерці мовчали, а вавілонські з задоволенням слухали тонкі розумування Ісме-Адада.

Та Улу запротестував знову:

— А що, коли Кір усе ж таки нападе на нашу землю? Адже вона — все одно що клин, забитий у його царство!

— З огляду на це ми й запросили божих служителів з Екбатан, — відповів верховний жрець, — нехай вони повідомлять нас про справжній стан речей. Нам важливо відатись передусім про те, чи не являє це собою загрози для нашого жрецького стану і чи не буде зневажено наших святих богів.

— А крім того, — додав асіпу, головний жрець-заклинач, — ідеться також про незліченні храмові скарби й наше існування. Чи не доведеться служителем великого Мардука-носитив полоні цеглу на будівництво царського палацу в Персеполі? Або під пекучим сонцем знемагати біля водов черпалок на каналах? Або на півночі добувати в руднях залізну руду?

Обличчя перського жерця розпливлося в трохи млявій, але привітній усмішці. Спочатку він погрався китичкою своєї мантиї, неабияк роздратувавши цим присутніх, а потім заходився пояснювати.

Він пояснив, що їхній цар — не тільки славетний полководець, а передусім видатний політик і мудрий правитель. Їхня релігія бере початок від неперевершеного мислителя Заратуштри й базується не на вірі у велику плеяду богів, а на вірі в Ахурамазду, бога світла й добра, та Анхра-Майню, бога птьми і зла. Обидві ці сили постійно змагаються між собою, і людина повинна підтримувати Ахурамазду проти Анхра-Майню. Іншими словами, людина повинна творити добро і прагнути до життя, незаплямованого гріхами. Винагородою для неї після смерті буде вічне блаженство в царстві Ахурамазди. Карою ж для неї будуть пекельні муки в царстві Анхра-Майню, царстві духів птьми. Отже, їхнє вчення вельми просте й для кожного зрозуміле. На його основі й зміцніла державна сила Кіра, який у владі вбачає перш за все моральне призначення. Через те він не відбирає багатства в підкорених народів. Не грабує населення. Не руйнує міста. Його війську заборонено нападати навіть на каравани. Після здобутої перемоги він не вбиває жінок та дітей і ніколи ще не забирає у

рабство полонених. Управління населеними пунктами по- лишає урядові завойованих країн, настановивши над ними лише перський нагляд. Він не виганяє місцевих торговців із торгових домів і не заміняє їх своїми. І, нарешті, Кір бере під захист чужі святилища й з поваги до звичаїв інших народів навіть приносить жертви їхнім богам. Він не тільки не відбирає в храмів їхні скарби, а, навпаки, примножує їхнє багатство своїми дарами.

Новими звичаями й милосердям до завойованих країн Кір всюди здобуває ширю прихильність народів, і часто буває так, що жителі підкорених міст вітають його як звольника з-під тиранії своїх правителів.

З промови екбатанського брата есагільським жерцям найміцніше в пам'ять запало те, що Кір піклується про чужі храми з поваги до звичаїв інших народів, приносить жертви на вівтарі чужих богів, а головне, що він обдаровує святилища щедрими дарами.

І тільки Улу докладно аналізував кожне слово перса. Хоч він і віддавав належне мудрості Кіра як правителя, а до деякої міри й впливові його моральної сили, проте не міг з'ясувати для себе одного, й тому запитав перських посланців:

— Яка ж тоді мета завойовницьких походів вашого могутнього повелителя, якщо він не шукає для себе вигоди?

Перс з готовністю відповів:

— Мета в Кіра одна: він хоче об'єднати в одній державі всі народи Старого Світу, тобто ті, що живуть від Нілу до Інду й від Фінікійського моря на півночі до Перського на півдні.

— Я все одно ще не розумію, — не здавався Улу.

Гість охоче пояснив:

— Передусім це дуже зручно для господарювання. Легше буде торгувати і всередині об'єднання, і з сусідніми країнами. Це буде спільне державне управління та оборонний союз проти ворогів з північного заходу. Цар Кір бачить найбільшу небезпеку для наших територій з боку Греції й Риму, чий багатства й військова міць швидко зростають. Через те, об'єднавши південні народи, Кір хоче створити нездоланну перешкоду проти натиску з-за моря. Винозорий перський цар хоче подбати й про те, щоб наші об'єднані країни більше не виснажували себе безглуздою боротьбою за провідну роль, бо це, зрештою, призведе тільки до того, що вони взаємно розорять себе, і там, де нині квітують казкової краси міста, лежатиме мертва пустеля.

З цим доказом Улу не тільки погодився, а й навіть визнавав його прийнятним. І все ж таки він не розумів, чому об'єднаними народами має правити перський лев.

І тоді він почув у відповідь, що тільки той народ має право повелівати іншими народами, котрий сильніший.

— А хіба Персія сильніша за Вавілонію? — запитав жрець бару — тлумач прикмет, якого теж обурили ці слова.

— Сила не тільки в золоті, а й у мудрості, — повчально відказав екбатанець.

— Кому ж це вдалося перевершити халдеїв у мудрості? Чваньковитий Ашшурбаніпал сподівався, що позбавить Вавілон його знань, якщо всі таблиці з його бібліотеки перевезе до Ніневії. А Ніневія загинула від руки Навуходоносора, і руїни міських мурів поховали під собою вкрадену мудрість. Кілька десятків тисяч таблиць, якими Ашшурбаніпалові так і не вдалося врятувати від загибелі найсильніше на той час місто в світі, ще й досі лежать під святилищами.

Екбатанець з усмішкою заперечив йому:

— Людська мудрість ховається не тільки в голові, але й у серці. Вавілонія й Ассірія визнавали лише першу з них. Мудрість розуму навчила правителів правити за допомогою батога й меча та визискувати нещасний люд. Мудрість серця вчить сучасних володарів правити справедливо і з любов'ю, наділяючи правами найпошудшого із своїх підданих.

— А хіба не існує вже понад тисячоліття Кодекс Хаммурапі й хіба не одержує кожен згідно з ним права по заслугі й справедливості? — різко заперечив пасісу, жрець, що творив помазання.

Обидва екбатанці всміхнулися, але нічого не відповіли.

— Брати, — мовив, підвівшись зі свого місця, Ісме-Адад, який вчасно помітив, що рада переростає у сварку, — брати, для нас зараз важливі не мирські речі, а наші, жрецькі, і ми не маємо права від них відволікатися.

І, здійнявши руки, він вигукнув:

— О благородний Мардуку, не покидай цю обитель, не дай нашому розумові заблукати в темряві.

Полум'я світильників знову здійнялося вгору і, поволі пригаснувши, знову замерехтіло тьмяним блиском.

— Брати екбатанські, — провадив далі Ісме-Адад, — ви самі сказали нам, що могутній цар Кір бере під свій захист храми підкорених міст, приносить жертви на вівтарі чужих богів і навіть звеличує дарами чужі святилища. Це означає, що якби він напав на наше царство й захопив Вавілон, то

Храмове Місто лишилося б недоторканим, а в божих служителів навіть волосинка з голови не впала б.

— А як же народ, чесний отче? — проціпив крізь зуби Улу, котрий аж задихався від усвідомлення того, що тут кується зрада.

— Хіба ти не чув, брате Улу, — спокійно відповів йому верховний жрець, — що могутній Кір не відбирає в підкорених маєтності, що він іще ні разу не забрав у рабство полонених, що здобуті міста він залишає під управлінням місцевої влади? Значить, і народів теж ніщо не загрожує. І взагалі, — додав він уже трохи суворішим тоном, — як я вже сказав, для нас головне турбуватися про збереження нашого жрецького стану. А про народ нехай дбає цар. Для цього він і має армію.

— Слушно, — підтримав його жрець побожного співу замару, що завжди притакував Ісме-Ададові.

Верховний жрець, підбадьорений підтримкою, видушив слабкий усміх самими лише кутиками вуст і провадив далі:

— Тому, дорогі екбатанські брати, буде найкраще, якщо ми закінчимо нашу розмову таким чином: перед ликом володаря світу Мардука заприсягнемось, що не піднімемо меча супроти персів і зустрінемо царя Кіра без бою, якщо він вирішить вступити до Вавилону. Ви ж зі свого боку пообіцяєте нам перед вашим великим богом Ахурамаздою, що повідомите про це наше рішення свого повелителя Кіра, аби забезпечити Есагілу, від будь-яких прикрих несподіванок.

Коли пролунали ці слова зради, рука Улу, яка виводила на восковім шарі таблички дрібні літери, затремтіла. Розум його обурювався, але він міцно заціпив зуби, щоб, крий боже, не закричати передчасно на весь голос: «Халдейські жерці продали персам свою батьківщину!»

Екбатанські повірені схвально кивнули на знак згоди з пропозицією Ісме-Адада. Вони тільки поцікавились, чи цар Валтасар, бува, не готується до війни з персами.

Верховний жрець відповів, що все це має вирішити через два тижні таємна державна рада. Більшість головних савновників прихильно ставиться до Есагіли, тож цілком можливо, що царя ніхто не підтримає, і тоді запропонований проект плану оборони, спрямованого проти персів, буде відхилено. Найгірше ж те, що по країні вештаються перські вивідачі, а це може послужити цареві доказом, що великий сусід замишляє проти Вавилонії недобре.

— А втім, про це нам міг би докладніше розповісти присутній тут Сан-Уррі, заступник начальника вавилонського корпусу.

Погляди всіх звернулися до Сан-Уррі, який, відкинувши попи довгого плаща з колін, приготувався говорити. Орлиний ніс, тонке, худе обличчя, метушливі очі, різко окреслені губи, низький лоб і втягнена в плечі голова вказували в ньому людину підлесливу й нещирю.

— Сьогодні вранці, — почав він, — верховний воєначальник царських військ збирається на північ, у села, розташовані вздовж Євфрату, щоб виловити там перських вивідувачів. Цар Валтасар пообіцяв: якщо Набусардар зуміє довести, що шпигуни царя Кіра й справді перейшли наш кордон, а отже, що перси мають воєнні наміри щодо нас, то він схвалить його оборонні заходи навіть у тому разі, якщо проти них виступить уся Есагіла і вся Вавилонія. Через те для Набусардара, який докладає всіх зусиль, аби запровадити в країні воєнний стан, зараз так важливо запопасти бодай одного шпигуна.

— І ви вважаєте, доблесний Сан-Уррі, що йому це вдасться? — зацікавлено спитав екбатанець.

— Йх повно в нашій країні, — відповів Сан-Уррі, — і, маючи певну спритність, це цілком можливо.

— Цьому треба перешкодити, — озвався пасісу.

— Або випередити Набусардара, — швидко докинув жрець Ахурамазди.

— Але як?

— Ми підішлемо до вас трьох персів, які видаватимуть себе за вивідувачів. На допиті всі трое підтвердять, що хоч і виконують службу такого роду, проте з однієї лише причини: мовляв, Кір побоюється, що Вавилон може сам на нього напасти, бо вважає його сильнішим за себе.

— Чудова ідея! — зрадив верховний жрець. — Обдурити Валтасара, що Кір послав шпигунів тільки з обережності й страху, аби Вавилон не напав на нього саме тоді, коли його армія дуже ослабла через втрати в недавніх походах до сусідніх країн.

— Чудово! — підхопив слідом за Ісме-Ададом пасісу, щоб догодити йому.

— Так ми принаймні уникнемо війни, — докинув рамку, жрець обмивань, — війни, яка нам зараз зовсім непотрібна.

З ними мовчки погодилися і магу, жрець-віщун, і мунамбу, жрець-кликун.

Ісме-Адад підвівся й здійняв руки, щоб благословити раду.

— Брати й служителі безсмертних богів, я вважаю, що наше порозуміння, освячене мудрістю самого Мардука, відбулося. Брат Улу підготує дві таблички: одну братньою перською мовою, а другу — мовою наших законів і вчених книг, мовою шумерською. Обидві таблички ми скріпимо печатками.

З цими словами він відгорнув темну завісу, яка затуляла стіну між світильниками, й очам присутніх у вишині святилища відкрилася статуя володаря неба, благородного Мардука, відлита із щирого золота.

Всі впали перед нею навколішки і, схрестивши руки на грудях, заприсяглися зберегти таємницю.

На доказ цього вони слідом за верховним жерцем повторили слова заприсягання:

— Якщо я згрішу проти волі твоєї, сотворителю світу й заступнику Вавилону, то вкороти дні життя мого і оберни мене на порох, що править за поживу демонам. Якщо я бодай словечком викажу те, свідком чого був тут, то нехай слуги твої вирвуть мені язика. Якщо поглядом натякну на те, що діялося тут, то нехай воїни твої виколють мені за правду очі. Якщо я своїми руками вкажу невтаємниченому шлях до того місця, де буде заховано текст угоди, то нехай меч тих, хто залишиться вірним тобі, порубає мене на шматки і нехай їх проковтнуть води Євфрату. Якщо я будь-яким чином викажу цю таємницю, то нехай злі духи піддадуть мою душу вічним мукам, а тіло моє нехай укриють виразками й проказою. Заприсягаюся, що до кінця днів моїх не зраджу священної таємниці — основи сили жрецького стану. В противному разі нехай мене обминає звір і людина. Нехай переді мною западається в землю їжа й питво. Нехай губи мої висхнуть від спраги, і нехай я помру з голоду.

Закінчивши це страшне заприсягання, яке есагільські охоронці пристановища богів виконали б, не здригнувшись, усі знову повсідалися на низьких стільчиках з ебенового дерева.

Вавилонський верховний жрець і старший екбатанський повірений продиктували текст угоди; а Улу записав його на срібні таблички.

Одну з них — перською мовою і з печаткою Есагіли — забрали екбатанські жерці, а другу — шумерською мовою і з печаткою святилища Ахурамазди — було сховано в тайник у п'єдесталі статуї великого Мардука.

На цьому рада в підземному святилищі закінчилася, і дванадцять постатей у чорних довгих балахонах, полегшено

зітхнувши, залишили глухе приміщення з його задухою, чадом оливних світильників і пахошами кадила.

Трохи згодом у вежі Етеменанкі відбулась урочиста трапеза на честь братів з Екбатан.

З цієї трапези Сан-Уррі, заступник начальника вавилонського корпусу, виніс отруєні коржі, які з благословення верховного жерця укинув у шкіряний мішок для харчів. Цей мішок він потім сам тайком прив'язав до Набусардарової колісниці у возівні ставки верховного командування.

Сан-Уррі охоче погодився позбавити Набусардара життя, бо заздрив його здібностям і славі. Есагіла за цю послугу пообіцяла йому, що згодом він посяде пост верховного воєначальника царських військ. Через те Сан-Уррі так зятя-то важив на життя Набусардара.

Уранці, щойно Набусардар покинув Вавилон і подався на північ уздовж правого берега Євфрату, Есагіла сповістила в царській палац, що їй пощастило спіймати трьох перських вивідачів.

Ніхто так не зрадив цій звістці, як сам цар Валтасар. Він тут-таки уявив собі, як полки вавилонської армії виступають у похід проти його суперника — бундючного тигра, царя Кіра.

Та під час допиту, в якому він особисто взяв участь і який вівся в присутності високих військових чинів, з'ясувалося, що Кір до такої міри ослаблений своїми военними походами, що навіть не помишляє про напад на Вавилон, а, навпаки, боїться нападу з боку Валтасара. Перських вивідачів заслали сюди тільки з одним завданням — з'ясувати, чи не збираються халдеї напасти на Персію, скориставшись її несприятливим становищем.

Кожного з вивідачів допитали окремо, але відповіді всіх збігалися слово в слово.

Таким чином підтвердилося, що Вавилону нема чого боятися і що своїми военними приготуваннями він спричиняє зайві хвилювання і в себе дома, і за межами царства.

Хоч Валтасар і не відзначався особливою проникливістю, проте йому все одно видалося дивним, що в допиті шпигунів не взяла участі Есагіла. Невже її не цікавило, що вони розкажуть?

Не порадившись з Набусардаром, цар не наважився натякнути на цю обставину. Йому здавалося, що всі розігрують перед ним добре підготовлене лицедійство, а він, цар Вавилону, як малий хлоп'як, мовчки стежить за цим ницим прикиданням.

Отож він затиснув зуби і нікому й слова не сказав про свою підозру, а вирішив дочекатися повернення Набусардара.

Цар не спав усю ніч і, як тільки блиснули перші сонячні промені, відразу ж послав свого гінця до палацу верховного воєначальника.

Набусардар не бачив причин для такого спішного виклику. Однак він вважав за свій обов'язок негайно з'явитися до царя. Хай там як, а цей слабкий правитель був у його очах главою держави. Бо хто ж винен, що замість нього у Вавілонії не народився новий Саргон або Хаммурапі, Набопаласар або Навуходоносор? Хіба можна було звинувачувати нещасного Валтасара в тому, що він — тільки тінь своїх великих попередників?

Його святість цар Валтасар почав уже втрачати терпець, коли охорона раптом відчинила двері до його опочивальні й особистий гонець володаря сповістив про прибуття Набусардара.

— Хай увійде, — наказав цар і, хоч це суперечило двірським правилам, сам пішов йому назустріч.

Набусардар схилив перед ним голову й стояв у цій шанобливій позі доти, аж поки Валтасар дозволив йому підійти ближче.

Останнім часом у Вавілонії вже потроху виходило зі звичаю, щоб високі сановники падали ниць перед своїм повелителем. Багато чого змінилося в двірських приписах і церемоніях на забаганку молодого царя. Він охоче ламав колишні порядки й запроваджував нові, які більше відповідали духові нової доби. Та, широко кажучи, він робив це тільки для того, щоб дати змогу царедворцям і народові гордитися про себе.

— Живи вічно, царю Вавілонії! — привітав його Набусардар, коли Валтасар подав йому знак підійти ближче.

— Будь благословен і ти, верховний воєначальнику військ непереможного Валтасара! — відповів на вітання цар.

— За повелінням твоєї святості я прибув з довіреним гінцем зі свого палацу. Твоя святість має якісь доручення для свого вірного слуги?

— Так, — підтвердив Валтасар. — Учора за твоєї відсутності, князю, сталися несподівані події, але я розповім тобі про них після того, як ти проведеш мене на чару вина до блакитної вітальні Амухеан Мідійської.

— Твоя святість іще не приніс жертву богам, — дозволив собі зауважити верховний воєначальник.

Вартасар криво посміхнувся, і в його проникливих чорних очах блиснув гнів.

— Учора боги забули про мене, коли я так потребував їхньої допомоги, тож сьогодні я забуду про них. Сподіваюся, їх достойно вдовольнить Есагіла.

У кожному Валтасаровому слові вчувалася гіркота, і Набусардар чекав, коли цар усе йому викладе.

Він спокійно пішов слідом за царем до голубої вітальні. Там Валтасар звелів наповнити три келихи вина й разом із найдками поставити на золотий столик. Він замислено дивився на горло глека, з якого лилася жовта рідина й наповнювала келихи з дорогого критського скла, які своєю ціною не поступалися перед золотими.

Коли келихи було наповнено, Валтасар подав один юному слугі й звелів відпити з нього. Потім примусив його попробувати найдків з різних країв тареля. Почекавши хвилини десять і побачивши, що в слуги не проявилось жодних ознак отруєння, він відпустив його. Лише переконавшись у такій спосіб, що вино та їжа не отруєні і його життя ніщо не загрожує, цар узяв келих і кивнув на другий Набусардарові.

— Справжні промені сонця, — мовив він, смакуючи чудовий напій.

— Живи вічно! — Верховний воєначальник відпив із келиха. — Крашого вина я ще не пив.

— Воно з Кіпру, — докинув цар, щоб похвалитися перед своїм верховним воєначальником, — з божественного Кіпру. З острова, який називають другим земним раєм після Вавілона.

Він випив півкелиха й помовчав. Думки його знову повернулися до допиту шпигунів. Котрий із богів заповзався отруїти дні його владарювання? Котрий із богів хоче радість у його серці обернути на муки? Йому з самого малку втовкмачували в голову, що він народжений для розкошів, і всі довкола нього невсипуще дбали про це. Недавно торговий постачальник царського палацу, людина досвідчена й метювана, пообіцяв йому найчарівніших рабинь із цієї острівної країни. Фінікійські купці перевезуть їх на своїх кораблях через широке море, а відтак на хвилях Євфрату доставлять до Вавілона, де збиралися найвродливіші жінки з усього світу, щоб торгувати своїм принадним тілом і спокушати кожного, хто на них погляне. В одній лиш Муджалібі їх було без числа таліку! І тільки жінок із Кіпру там бракувало, тож Валтасар уже наперед дошукувавсь у смакові вина смаку їхніх любові. Але котрийсь із богів заздрить

йому й замість днів радості посилає дні прикростей. Дні прикростей у подобі перської змії.

— Князю, коли б ти знав, якої розкоші позбавляють нас задрісні боги! Навіть вавілонський цар, що є їхнім сином, не має на неї права,— гірко мовив Валтасар, хоч мав би говорити зовсім не про це.

Набусардар поставив келих на стіл і мовчки глянув на царя. Він з нетерпінням чекав, коли той нарешті скаже, навіщо так спішно викликав його до свого палацу. Та Валтасар чомусь зволікав, і Набусардар нетерпеливився дедалі дужче.

— Але ти, князю,— провадив далі цар, ніби навмисне відтягуючи неприємну розмову про шпигунів,— ти, князю, ненаситний в іншому. Ладен побитися з тобою об заклад, що тимчасом як я мрію про найвродливіших жінок, ти мрієш про найкращу зброю в світі.

— Твоя святість не помилився, я завжди віддаю перевагу доброму мечу перед жінкою.

— І все ж таки, як мені відомо, вавілонські жінки самі стеляться тобі під ноги.

Цар задрісно засміявся, але одразу ж збентежено змовк.

— Я справді віддаю перевагу доброму мечу,— повторив Набусардар.

— І через те тобі так кортить помірятися силою з Кіром,— дорікнув йому Валтасар.— Ти мрієш про славу й через те прагнеш війни, бо воїні тільки в бою може довести свою хоробрість. Ти хочеш, аби тебе називали найкращим полководцем Вавілонії, як мене називають найкращим її царем.

Вимовивши останні слова, він пильно вп'явся очима в Набусардарове обличчя, немовби хотів вичитати на ньому дійсні наміри свого верховного воєначальника. Хто знає, де тут правда? Учора він підозрював Есагілу й Сан-Уррі. Сьогодні йому здається, що саме Набусардар веде підступну гру. Де тут правда? Чому все так раптом затуманилося?

— Я знаю, ти прагнеш зітнутися з перським левом,— прискіпувався до нього цар, дедалі дужче розпалюючись від вина,— ти дуже цього прагнеш, князю, а в мені шукаєш собі спільника. Хоч вибір твій і вдалий,— я ж бо й справді наймогутніший володар світу,— одначе зараз, мабуть, не варто викликати зайву тривогу в царстві та за його межами. Бо Кір і гадки не має нападати на нас, навпаки, він боїться, щоб ми не напали на нього. Вавілонові зараз війна ні до чого, він і так купається в багатстві та в золоті. Тож навіщо нам витрачати незліченні кошти на армію й жертвувати життям воїнів заради безглузлого марнославства?

Слова царя обурили Набусардара, та по ньому цього не було видно, тільки пальці аж побіліли, міцно стиснувши келих.

Звідки в царя Вавілонії взяли такі думки, якщо ще вчора, перед Набусардаровим від'їздом із столиці, він говорив зовсім інакше? Тоді він щиро пообіцяв Набусардарові, що виставить проти Кіра найбільшу в світі армію. Не інакше, як хтось скористався мінливістю царської вдачі й підмовив його проти... Тут Набусардар аж розгубився. Проти кого, власне кажучи? Проти нього? Невже він, верховний воєначальник, домагається чогось для себе? Тоді що ж, проти армії? Але ж хіба армія не існує насамперед для того, щоб захистити країну?

Набусардар глибоко зітхнув. Сумнівів не було: все, що він тут почув, ретельно продумано й підстроєно його ворогами. Своєю брехнію вони прагнуть вплинути на молодого царя й збити його з пантелику, щоб він більше боявся Набусардара, ніж могутності Кіра.

Неспроможний далі вислуховувати цареві речі, він запитав із притиском:

— Твоя святість хоче віддати царство на поталу ворогам?

— Про яких ворогів ти говориш? — уперто заперечив Валтасар.— Хто в моїй державі наслідиться стати супроти мене, царя царів? Чи, може, ти забув, князю, що досить одного мого слова — і з пліч покотяться голови невірних мені підданих?

— Твоя святість має на увазі й голови Есагіли? — не втримався нарешті Набусардар.

— Щодо неї я ще не певен. Але Есагіла видає себе за охоронця спокою, і хоч я її ненавиджу, я не можу не захоплюватись її мудрістю.

— У такому разі смію здогадуватись, що саме мудрість Есагіли похитнула переконаність твоєї святості в перській небезпеці.

Цар насупився.

— Вчора Есагіла доставила трьох перських шпигунів, князю. Їх допитали при мені, і виявилось...

Набусардар поставив келих і вчепився руками в підлокітник крісла. Нетерпляче повторив слідом за царем:

— І виявилось...

— Виявилось, що твої побоювання безпідставні.

— Безпідставні?

— Так. Кір засилає сюди шпигунів через те, що боїться нас. Він виснажений численними битвами й потерпає, щоб ми не скористалися його скрутним становищем.

— Твоя святість! — заскреготав зубами верховний воєначальник.

Та Валтасар у відповідь мовчки підвівся з крісла, і Набусардарові не залишилось нічого іншого, як наслідувати його приклад.

Постать верховного воєначальника грізно підносила над царем, вимальовуючись на тлі ніжно-голубої глазурованої стіни, викладеної золотим орнаментом. Його широченні плечі ніби тисли на щуплого Валтасара і, здавалось, були сповнені такої богатирської сили, немовби їм судилося нести на собі тягар усього світу. Руки, якими він за звичкою й зараз стискав руків'я меча, не залишали жодного сумніву, що впораються і з найхоробрішим ворогом. Його обличчя поряд з одутим видом царя схоже було на тугу натягнутий лук.

Щоразу, коли Валтасар бачив таким верховного воєначальника, у нього прокидався страх за свій трон. Набусардар добре усвідомлював, що проти Валтасарових примх він найуспішніше може використати два види зброї, а саме: суворість і глибоку повагу. Без суворості йому не вдалося б приборкати вперту цареву вдачу, а без поваги він не зміг би зберегти цареву прихильність до себе.

Пам'ятаючи про ці два засоби, якими йому дозволяла досить спритно орудувати власна кмітливість з одного боку і делікатність з другого, після Валтасарової розповіді про шпигунів, котрих доставила до царського палацу Есагіла, Набусардар настійливо запитав:

— А чи твоя святість, цар царів, зволив запитати, звідки Есагіла взяла цих вивідачів саме в той день, коли я до знемоги гасав за ними по селах під пекучим сонцем і мені не пощастило навіть напасти на їхній слід?

Цар закліпав очима, ковзнув ними по обличчю Набусардара і вдався, що розсердився, бо слова верховного воєначальника зачепили його найчутливішу струнку — обачливість.

— Есагіла не була присутня на допиті вивідачів! — відрубав він.

— Бо вона, мабуть, уже наперед знала, що ти скажеш, — лиховісно засміявся Набусардар, — і тому не вважала за потрібне марнувати час.

Цар відзначив у думці, що в нього теж виникла така підозра, але зараз не бажав у цьому признатися, аби Набусардар не уявив собі, ніби без його поради й допомоги він не обійдеться.

А верховний воєначальник тим часом провадив далі:

— Оскільки Есагіла не була присутня на допиті, то її не могли запитати навіть про те, хто, власне, спіймав вивідачів.

Поглядом своїх великих вогнених очей він уп'явся прямо в слабку Валтасарову душу і вже суворіше запитав:

— Чи дозволить мені твоя святість поцікавитись, як військова рада вирішила долю перських вивідачів?

Цар мовчав.

— Ніякі в'язничні замки не завадять мені наново допитати їх, навіть якщо це буде в'язниця самої Есагіли. Я наполягатиму на новому розслідуванні, — рішуче заявив Набусардар.

— Військова рада відпустила всіх трьох персів на волю з умовою, що вони негайно покинуть територію Вавілонського царства й під наглядом наших воїнів перейдуть кордон, — відповів Валтасар.

Кров прилила Набусардарові до обличчя.

— Як твоя святість міг задовольнитися таким рішенням?

— Тебе на цій раді не було, князю, а ти добре знаєш, що за твоєї відсутності всі справи вирішує заступник начальника вавілонського корпусу Сан-Уррі. Рада схвалила його пропозицію.

— Заступник начальника вавілонського корпусу, — проциднув, крізь зуби Набусардар, і згадка про отруєні коржі почала прояснювати йому збіг усіх цих обставин.

Жоден досвідчений воїн і воєначальник не наважився б відпустити на волю ворожих вивідачів. І якщо Сан-Уррі так учинив, то він, без сумніву, керувався міркуванням невійськового характеру. Есагіла не брала участі в допиті й не запротестувала проти цього рішення. Отже, вони заздалегідь про все домовились, виходячи із спільної мети. Есагілі не до вподоби Набусардарів план оборони, і через те вона бореться проти нього. Якби Сан-Уррі не підтримав Есагілу в її егоїстичних прагненнях, ворожих державі, то він не запропонував би відпустити на волю вивідачів, щоб вони втекли з країни ще до того, як повернеться Набусардар. А може, Сан-Уррі, який завжди прикидався його найкращим і найвірнішим другом, діяв проти нього також з власної волі і, зловживаючи довірою верховного воєначальника, дбав про свої інтереси? Невже він особисто бажав смерті Набусардара й отруєні коржі — справа тільки його рук?

Тверезо розміркувавши, Набусардар дійшов висновку, що Сан-Уррі здатен на все. Та тепер уже марно було сушити собі цим голову, бо трьох висланих перських шпигунів не

повернеш — вони, мабуть, досягли вже Еламських гір або принаймні були так близько від кордону, що навіть найбистріший гонець не здогнав би їх. Отже, лишалось тільки одне — з'ясувати все до кінця з Валтасаром, а з Сан-Уррі він розбереться опісля.

Хоч Есагілі й удалося ненадовго ввести в оману царя, Набусардар був сповнений рішучості знову здобути його довір'я, щоб той підтримав оборонний план. Передусім слід було вгамувати свій гнів і запал, бо це найбільші вороги для людини, коли треба діяти.

Він спробував опанувати себе й уже за хвилину спокійно нагадав Валтасарові, що коли Кір захопить Вавілонію, то Есагіла існуватиме й далі, а цар загине разом із своїм царством. У кращому разі Валтасара жде ув'язнення в підземеллі екбатанського царського палацу, якщо він не стане жертвою перських воїнів, бо вони раді були б принести до своєї столиці його відрубану голову.

— Досить! — важко дихаючи, вигукнув Валтасар і, знесилено впавши у крісло, обережно помацав на горлі борлак, що випинався над масивним золотим ланцюгом.

Набусардар вирішив скористатися цією хвилиною царевої слабості, якій іноді підвладні всі сильні світу цього. Він так яскраво й таким дзвінким голосом змальовував жорстокість і звірства варварів з-за Еламського кряжа; що Валтасар знову підхопився з крісла й почав швидко ходити по вітальні, аби не чути слів про криваве свавілля ворога. Хоч він і сам часто чинив жорстокі розправи над своїми підданими, однак тепер не міг про таке слухати, бо йшлося про його власну долю.

Набусардарові слова завдали йому нестерпних мук, і він знову вигукнув:

— Досить, князю! Я не знаю, чому боги затьмарюють дні мого владарювання. Я молодий, а від інших у мої літа не вимагається нічого, крім уміння втішатися життям. Чому ж я став ціллю, в яку щодень летять стріли з усіх кінців Вавілонії?

— Навуходносор теж був подібною ціллю, а проте здолав усіх своїх ворогів. І не знайшлося такої стріли, яка влучила б у його серце. Потрібна тільки мудрість, царю царів, бо тільки вона робить людину невразливою.

Валтасар сперся на полицю з табличками.

— А що таке мудрість? — запитав він. В його очах відбивалися полум'я й запал, якими горів Набусардар. — Може, мудрість — це обачливість, про яку ти мені, князю, так часто нагадуєш?

— Обачливість — теж частина мудрості, твоя святість, але ще не вся мудрість.

— Ти хочеш сказати, що я повинен зуби з'їсти на таблицях вавілонської бібліотеки, щоб засвоїти таким чином мудрість богів?

— Мудрість цих таблиць безмежна, але вона теж не абсолютна.

— То що ж, у такому разі, мудрість, князю? — нетерпляче закричав цар. — Не муч мене хоч ти!

— Мудрість — це коли людина має очі, має серце, має розум, які вміють відрізнити добро від зла, правдиве від облудного, корисне від шкідливого, потрібне від непотрібного.

Валтасар здивовано глянув на нього й завмер, немовби раптом обернувся у бронзовий барельєф на стіні. Жодний м'яз на його обличчі не вказував ознак життя.

Набусардар не відразу зрозумів, що діється в душі царя і як на нього вплинули його останні слова. Та Валтасар не примусив його довго чекати — він раптом вневажливо засміявся:

— Добро від зла, кажеш? Я не люблю розумувань, я відаю перевагу діям. Верховний воєначальник моєї армії повинен вірити в силу меча, а не в усілякі теревені.

Набусардар не сподівався, що його слова так подіють, і метнув похмурий погляд на цареве обличчя.

— Тільки перш ніж діяти, треба все гаразд розміркувати, твоя святість, — сказав він, перемігши в собі гнів.

— А я розміркував, і ти зараз у цьому пересвідчишся. Я більше не дам збивати себе з пантелику ні Есагілі, ні будь-кому іншому. Я остаточно переконався, як важливо для царя мати велику армію й доблесного верховного воєначальника. Я, по суті, й звелів покликати тебе, щоб поговорити про це. — Перевівши подих, цар провадив далі: — Як я вже сказав, ти повинен вірити в силу меча. Ти сам щойно дуже барвисто змалював, що чекає на нас, коли ми не матимемо чим боронитися. Через те я хочу, щоб твоя армія стала міцною опорою для Вавілонського царства. Я не пошкодую для цього золота, якого повно в підземеллях мого палацу. Я звелю підготувати наказ для начальника державної скарбниці, щоб він, не зволікаючи, виділив гроші для здійснення твого плану оборони. По всій державі, від її північних кордонів і до південних, від західного берега Євфрату й до східного берега Тігру, ти розставиш вавілонських воїнів, і цар царів, безсмертний Валтасар, зобов'язаний тебе, чого не вдалося зробити ще жодному з його попе-

редників. Одним ударом я покінчу з двома ворогами: з зовнішнім і внутрішнім — з персами й Есагілою.

Набусардар ніяк не міг зрозуміти, що спонукало царя до цієї раптової зміни поглядів. Коли б цю пристрасну промову виголосив вольовий правитель, яким був Навуходносор, то ця хвилина була б найблагословеннішою для халдейського народу. Але Набусардар добре знав царя, отож тільки гірко посміхнувся на ці його слова.

Від полиць із табличками Валтасар знову підійшов до столу. Задоволений собою, він з розгону сів у м'яке крісло й підняв наповнений келих.

— Ну скажи, князю, чи зміг би хтось із моїх перевесників придумати кращий план, щоб стати найзнаменитішим правителем усіх часів?

Він одним духом випив вино і вп'явся палким поглядом у Набусардарове обличчя.

Отже, Валтасар насправді думав не про народ, не про безпеку царства, а про особисту славу й зовнішній блиск, схожий на сліпучий спалах, який згасає вмить. Володар наймогутнішого в світі царства зовсім не дбав про те, щоб пам'ять про нього була вписана незгладними літерами в історію століть, а прагнув лише короточасної слави.

Сьорбаючи обвислими губами вино, цар сміявся, і вино хлюпалося в келихові, як хлюпається вода в кухлі, що ним грається пустотлива дитина.

— А ти, князю, що, не хочеш випити за мою чудову ідею?

Набусардар уклонився й підійшов до столу, щоб узяти свій келих. Він відчував тут величезну огиду до всього, проте підняв келих і проголосив:

— Живи вічно, царю царів! — Але таки не втримався від іронії: — І рятівнику Вавілонії!

— Ото ж то! — Цар відірвав келих від губ і, піднявши його вгору, посмакував ці слова. — Рятівник Вавілонії — як влучно сказано! Відтепер я буду вже не просто охоронцем, як говорить моє ім'я, я хочу бути Рятівником! — Він мить помовчав, а тоді мрійливо вигукнув: — Валтасар... Рятівник Вавілонії!

Набусардар ледве стримувався, щоб не вибухнути гнівом. Голубий салон нещасної цариці Амухеан, дочки мідійського царя Кіаксара й першої дружини Навуходносора, здавався йому найтемнішою в'язницею. Блиск золота й срібла ранив його душу. Від безлічі коштовних каменів було важко дихати, як під час бурі в пустелі. Він не міг більше цього витримувати. Іще раз переконався, що

шукати в Валтасарові тверезої розважливості й опори — даремна справа. Вирішивши якомога швидше покинути цареве товариство й не марнувати тут свого дорогоцінного часу, він сухо запитав Валтасара:

— Чи має твоя святість іще якісь повеління для мене?

— Я сказав тобі вже все, що хотів. Мою душу більш ніщо не обтяжує. Я дам золота, і ти виставиш армію, якою Валтасар переможе Есагілу й Кіра. Певна річ, князю, верховне командування належатиме тобі. Так вирішив володар Вавілонського царства. Мене ж, як то кажуть, ждуть утіхи богів. Так запевняють жерці. Я знаю, вони б хотіли чимось відволікти мене, щоб розв'язати собі руки й щоб самим правити країною. Але я встигаю і утіх богів скуштувати, і царством правити.

Набусардар відчував щораз більшу тривогу й роздратування.

А Валтасар тим часом провадив далі:

— Я не спав цілу ніч. Мені здавалося, що сон мій сполохали спіймані Есагілою перські шпигуни, але тепер дожджу висновку, що мені не давало спокою інше. — Він потягнувся в кріслі й прицмокнув. — Кіпр, — мовив захоплено, — це другий рай на землі, князю. Там під буйними кронами дерев ніжаться знудьговані жінки, схожі на соковиті грона винограду. Найвродливіших із них привезуть сюди фінікійські кораблі. Я встигаю і любовних утіх скуштувати, і царством правити.

Очі його сміялися, а в зініцях немовби вигравало весняне сонце.

— Щоб полегшити тобі перемогу на Кіром та Есагілою, я подарую тобі одну з них. Хочеш?

Чоло Набусардара вкрилося зморшками, наче гаряча лава хвилями, а вираз обличчя став ще суворішим.

— Я знаю, ти не любиш розмов про жінок, князю. В твоїх очах читаю, що ти хочеш мені сказати: мовляв, було б розумніше, якби я подарував тобі кований меч, яким ти здолав би варварів. Ну що, вгадав чи ні?

— Твоя святість має для мене ще якісь повеління? — знову запитав Набусардар.

Холодність верховного воєначальника трохи образила царя, та він не брав це близько до серця, щоб не псувати собі настрою.

— Більше нічого, князю.

Валтасар багатозначно посміхнувся, дивлячись Набусардарові в обличчя, і, смачно прицмокнувши, випив із келиха, на якому була зображена зграйка чарівних прислуж-

ниці богині Іштар. Здавалося, його зачарували голі дівочі тіла. Та тільки-но Набусардар намірився вийти, як він кісточками пальців відсунув келих і різко підвівся з крісла.

Коли Набусардар проказав прощальні слова, цар знову затримав його і, дивлячись, мов сновида, на різьблену стелю, з прикрістю вигукнув:

— Я хочу бути великим володарем! Ще більшим, ніж Навуходносор. Тому я дам тобі змогу створити велику армію. Ще більшу, ніж була в Навуходносора. Запам'ятай це собі, князю.

Він чекав слів вдячності, аби впевнитись, що велика армія забезпечить йому таку славу, якою ще ніхто не тішився у Вавилонському царстві. Але марно: Набусардар тільки схрестив руки на грудях і низько вклонився.

Валтасар домагався його відповіді:

— Я перевершу Навуходносора, князю?

— Треба перевершувати живих, а не мертвих.

Ці слова вогнем обпекли царя.

— Що ти хочеш цим сказати, князю? — гордовито запитав він.

— Що нас жде боротьба з персами й Есагілою.

— З персами й Есагілою! — спалахнув гнівом Валтасар. — З Персією й Есагілою! Це правда.

Та не це хотілося йому почути від Набусардара. Бо, крім живих, його вдень і вночі ще впертіше й настирливіше переслідувала тінь покійного Навуходносора, славу якого прагнув затьмарити. Марно переконував він себе, що цей володар уже двадцять років перебуває в царстві мертвих. Він заздрив своєму великому попередникові, ненавидів його і боявся.

Нараз йому вчулася чиясь тиха хода. І тієї ж миті в голові майнула божевільна думка, що це кроки Навуходносора.

Він різко перемінився на виду, розгублено глянув на верховного воєначальника й запитав:

— Ти чуєш?

— Ні, твоя святість.

Валтасар раптом кинувся до дверей праворуч і рвучко відчинив їх, щоб переконатися, чи справді духи півми наважуються з'являтися і при світлі сонця.

Набусардар пішов слідом за ним і те, що він побачив, здивувало його ще дужче, ніж царя. До замкової шпарини припали двоє скорчених жерців, які підслухували їхню розмову.

Валтасар покликав охорону й наказав:

— У темницю обох! Навіть Ісме-Адад не врятує їхні голови! Або я звелю їм обом вирізати язики.

Коли жерців повели, він звернувся до Набусардара:

— Запевняю тебе, непереможний мій верховний воєначальнику, що Есагіла не довідається жодного слова з нашої розмови. Я накажу вирізати їм язики. А тепер вертайся до своїх обов'язків. Ти збирався оглянути казарми.

Набусардар пішов. Його й справді чекали невідкладні справи.

У коридорі біля виходу з царських покоїв охоронці подали йому плащ і шолом.

Коли він збіг сходами на перше подвір'я, то побачив там Асуму, таємного царського гінця, який уже чекав на нього з паланкіном.

— Куди накажеш, непереможний? — підбіг до нього Асума. — Я приготував для тебе ноші.

Набусардар подякував і пішов пішки.

— Невже я втратив у тебе довіру? — запитав Асума, здивований незвичайною поведінкою верховного воєначальника.

Набусардар опам'ятався від своїх думок і дав царському гінцеві знак супроводжувати його.

Вони подалися до ставки верховного командування. Звідти Набусардар мав намір одразу ж вирушити на огляд вавилонських казарм і військових таборів, розташованих за межами міста. Він хотів мати ясну картину, в якому стані перебуває армія, як забезпечена вона зброєю й провізією і чи високий у неї бойовий дух.

Будинок ставки верховного командування стояв на пагорбі Хілла серед інших адміністративних будівель, відрізняючись від них тільки міцними стінами й вежами. Перед ним походжали вартові з суворими, застиглими обличчями, але з орлиними, зіркими очима. Важкі дерев'яні стулки масивної брами були обкуті для міцності залізом і оздоблені бронзовими рельєфами, що відтворювали сцени славнозвісних битв. Внутрішній двір був обсаджений кущистими рослинами, привезеними з чужих країв як символи перемоги над ними. Вздовж правильного чотирикутника кущів вишикувалися постаменти зі статуями роботи найзнаменитіших скульпторів світу. Їх поставив тут іще Навуходносор. У центрі моріжка водограї розсіювали на всі боки прохолодні бризки. Доріжки, обабіч яких застигли кам'яні голови левів, вели до приміщення ставки.

Однією з них наближався Набусардар у супроводі Асуми. Він з'явився тут незвичної пори, — як правило, прихо-

див сюди щодня на добрих дві години пізніше. Сьогодні причиною такої ранньої його появи був виклик до царя.

Вартові підняли списи, вітаючи верховного воєначальника.

Скрізь було чути брязкіт наколінників, дзенькіт зброї й луно ходи.

Уздовж сходів, які вели на другий поверх, горіли на стінах яскраві вогні підвісних світильників і блимали пломінці ліхтарів, почеплених на тесані колони.

Двоє сотників, які стояли на варті перед входом до кабінету верховного воєначальника, розступилися й віддали йому честь.

Набусардар відчинив двері і швидко увійшов до середини.

Сан-Уррі сподівався чого завгодно, тільки не цієї раптової появи верховного воєначальника. Він був цілком впевнений у безвідмовній дії отруєних коржів. А коли б задуманий план не вдався, то Есагіла повинна була таємно повідомити його про це, бо служителі святого Мардука не спали й мали своїх інформаторів на всіх вулицях Вавілоня. Вона вже знала, що Набусардар якимсь дивом лишився живий і повернувся до столиці, однак, зайнята його ранковим візитом до царя, не встигла сповістити про це Сан-Уррі. Жерці вже снували нові плани, і для них важливіше було підслухати таємну розмову Валтасара в голубій вітальні Амухеан, ніж повідомити Сан-Уррі про несподіване Набусардарове повернення.

Поки двоє Мардукових служителів, припавши до замкових шпарин у дверях, ловили чуйним вухом кожне слово з розмови царя і верховного воєначальника, Сан-Уррі спробував викрасти з Набусардарового столу в ставці верховного командування секретні військові документи, на складання яких було витрачено багато часу й сил.

Отруєні коржі, випадок із спійманими шпигунами й пропозиція відпустити їх на волю відкрили очі верховному воєначальникові. Він більше не сумнівався, що Сан-Уррі — його особистий ворог і ворог усієї Вавілонії. Спонуканий якимось недобрим передчуттям, він поспішив до ставки. Щось ніби підганяло його до кабінету, отож він не став чекати, поки вартові церемонно відчинять перед ним двері, а сам рвучко розчахнув їх.

Сан-Уррі саме виймав із шухляди Набусардарового столу документи, які так багато важили для тих, хто боровся проти схвалення державною радою оборонного плану верховного воєначальника.

Побачивши Набусардара, він засунув шухляду й підхопився. Обличчя його зблідло, рука інстинктивно потяглася до кинджала. Немовби відчувши на своїх губах отруйну піну, Сан-Уррі погрозливо засичав, вагаючись: ждати, поки Набусардар проштрикне його мечем, чи першому зробити випад? Часу на роздуми в нього не лишалось, треба було діяти, треба було порішити Набусардара, поки Набусардар не порішить його.

Він міцно стиснув руків'я кинджала, відхилився назад і замахнувся, щоб увігнати кинджал Набусардарові просто в серце.

Але саме тієї секунди до кабінету увійшов царський го-нець, і Сан-Уррі розгубився. Рука його опала, і він, наче зацькований звір, безсило зіперся плечами об стіну.

Набусардар, добре розуміючи, що привело Сан-Уррі сюди, вмить зміркував, що в такий критичний момент, коли йдеться про долю всього царства й коли для його захисту потрібна сильна, згуртована армія, було б великою необачністю відкрити їй очі на розкол серед найвищих воєначальників. Тому він не став кликати вартових, — в голові його блискавично склався план дій.

— Кинь зброю, Сан-Уррі! — суворо зажадав він.

Сан-Уррі мовчав, зиркаючи то на відімкнений стіл, до якого роздобув ключі, то на меч верховного воєначальника, піхви якого блищали, мов промінь полуденного сонця, під яким падають раби на вавілонських вулицях.

Асума, відчувши, що Набусардарові вигідно, аби про цей випадок довідалося якомога менше людей, спробував розрядити напруженість:

— Сан-Уррі мучать видава, йому на кожному кроці ввижаються варвари-перси, й через те він раз по раз хапається за зброю. Правду я кажу чи ні?

Сан-Уррі нічого не відповів, але насторожено стежив за ними з-під низького лоба. Погляд його свідчив про те, що він ураз накинеться на сміливця, котрий наблизиться до нього, і вмочить у його кров гостре лезо кинджала. Сан-Уррі розумів, що йому вже нема на що сподіватися і що царське щеня, яке в своїй собачій буді вдає з себе сильного володаря Вавілонського царства, в кращому разі накаже кинути його в затхле підземелля Набопаласарового палацу, де він довічно спокутуватиме свій злочин. Тож тепер йому вже все одно, але поки над ним винесуть присуд, він бодай одного з цих двох відправить у царство тіней.

Підлу гру Сан-Уррі треба було викрити до кінця, поки сюди не увійшов хтось четвертий, і Набусардар рішуче рушив на супротивника. Коли він підступив зовсім близько до нього, Сан-Уррі знову заніс руку, намірившись лезом кинджала в його груди.

Царський гонець вихопив меч і кинувся на нападника. Набусардар випередив його на якусь долю секунди й схопив Сан-Уррі за зап'ястя. Він зробив це так спритно і з такою силою, що йому навіть здалося, ніби в цьому страшному рукостисканні в них обох затріщали кістки.

— Кинь зброю, Сан-Уррі! — наказав Набусардар.

Сан-Уррі тільки люто засопів йому в обличчя.

— Кинь зброю! — знову зажадав верховний воєначальник.

Сан-Уррі не підкорився й знову спробував загнати кинджал у груди свого супротивника.

— Може, покликати вартових? — запитав Набусардара гонець.

Однак у допомозі вартових уже не було потреби, бо Набусардарові нарешті вдалося вирвати кинджал з руки підступника. Він відійшов з ним на середину кімнати й звернувся до Сан-Уррі:

— Ти шкодуєш за тим, що зробив?

— Ні! — люто прохрипів у відповідь Сан-Уррі.

— Ти хочеш чесно захищати інтереси царства чи виступаєш проти них?

— Твої інтереси я не вважаю за інтереси царства, — просичав Сан-Уррі.

— Ти хочеш вірно служити вітчизні чи збираєшся продати її?

— Я хочу боротися проти тих, хто ладнається накликати на неї нове лихо! — вигукнув він з ненавистю.

— Кого ти маєш на увазі?

— Тебе! — закричав Сан-Уррі, звиваючись під стіною, наче змія.

— Отже, ти відмовляєшся коритись верховному воєначальникові військ його святості царя?

— Відмовляюсь!

— У такому разі я позбавляю тебе чину заступника начальника вавілонського корпусу й негайно ж скликаю військову раду.

— Тільки цар, який є верховним головнокомандуючим, має на це право.

— Я щойно від нього, він уповноважив мене виконувати цей його обов'язок.

— Хоч за законом ти й маєш право наказувати мені, однак не забувай, що інколи й прості смертні рішуче виправляють існуючі закони і творять право самі.

З цими словами Сан-Уррі вискочив з-за робочого столу Набусардара, відштовхнув кулаком царського гінця і, розчахнувши двері, кинувся чимдуж по галереї.

Тепер уже Набусардар, забувши про застережливість, закричав:

— Сторожа! Сторожа! Сторожа!

— Сторожа! — повторив слідом за ним царський гонець, і вони обидва вискочили на галерею.

Набусардар і Асума встигли ще побачити, як Сан-Уррі збіг сходами в бік внутрішнього двору, але незабаром зник з очей у гущавині парку. Всі вартові пропустили його, бо їм здалося просто-таки неймовірним, що заступника начальника вавілонського корпусу треба халати як зрадника й злочинця.

Набусардар негайно оголосив тривогу й наказав спіймати Сан-Уррі, але здавалося, що того дня мільйонний Вавілон безслідно проковтнув його. Всі зусилля схопити зрадника виявилися марними. Царській таємній службі не вдалося бодай натрапити на його слід. І, мабуть, тому, що Сан-Уррі переховувала й захищала така могутня фортеця, як Храмове Місто. А Набусардарові воїни не мали туди доступу.

Повернувшись разом з Асумою до свого кабінету, верховний воєначальник передусім заходився складати розкидані по столу документи.

І тут він з жахом виявив, що серед них бракує плану Мідійського муру з текстом, який пояснює його секрети.

Він весь похолов, бо Мідійський мур досі був найміцнішим щитом Вавілонського царства проти ворога з півночі. Передбачаючи небезпеку, ще могутній Навуходоносор звелів побудувати цей мур проти мідійців, сила яких тоді саме зростала. Укріплення тяглося від берегів Тігру до берегів Євфрату вздовж північного кордону Вавілонії. Мури починалися біля міста Опіса й закінчувалися біля міста Сиппара. Навуходоносор не встиг завершити будівництво, і після цареві смерті мур добував його наступник Нерігліссар. Завдяки Мідійському мурові Вавілонія стала майже неприступною. Ключі від його секретів і могутності лежали в столі верховного воєначальника військ його святості царя. Це були тоненькі таблички з таким дрібненьким текстом, що його можна було прочитати лише з допомогою збільшу-

важного скла. Весь план зник, і не було ніякого сумніву в тому, що його викрав підступний Сан-Уррі.

Набусардар наказав негайно скликати військову раду, а огляд казарм і військових таборів переніс на один з найближчих днів.

О тій самій порі, коли зібралася військова рада, вавілоняни з нетерпінням чекали наслідків найгучнішої за останні роки судової справи, хоч крадіжки, вбивства, шахрайство, перелюбство давно стали тут звичним явищем.

Члени військової ради теж аж палали з цікавості. Всі питання вони вирішили напрочуд швидко, і навіть історія з Сан-Уррі багатьом не здалася такою серйозною, як її хотів подати Набусардар. На місце заступника начальника вавілонського корпусу запропонували царського намісника в Ларсі Набі-Іллабрата, котрий мав славу досвідченого воїна і справжнього патріота. Цареву згоду на його призначення одержали без будь-яких труднощів. Кивком голови Валтасар затвердив рішення військової ради, а відтак наказав розшукати злочинця Сан-Уррі й суворо його покарати.

Так легко й гладенько було покінчено з справою заступника начальника вавілонського корпусу.

Члени військової ради зразу ж подалися до приміщення суду, розташованого на пагорбі Хілла.

Юрби вавілонян оточили будівлю і з нетерпінням чекали вироку.

Площа перед судом була вщерть заповнена людьми, і в гарячому повітрі, насиченому важким духом людських тіл, не було чим дихати. Кожен намагався протиснутись якомога ближче до брами, орудуючи ліктями й немилосердно штовхаючись. Натоп безнастанно рухався, хвилювався й вирував, наче ріка, що вийшла з берегів. Якогось раба, що ніс на плечах важку ношу й хотів пробитися крізь натоп, щоб вчасно дістатися до визначеного місця й уникнути ударів палиці свого пана, звалили з ніг і затоптали.

Вавілоняни білися об заклад на високі ставки і вгадували, чим закінчиться суд.

Багато жінок легкої поведінки з визивно розмальованими обличчями, а також немало чесних і шанованих дам, затуливши обличчя серпанком або перебравшись в одягу своїх служниць, щоб їх ніхто не впізнав, тиснулися в натопі й схвильовано поглядали на двері будинку суду.

На четвертому поверсі в судовій залі на лаві підсудних сидів син одного з найбагатших халдейських вельмож Сібар-Сін.

Його батько був високим сановником і шанованою людиною при царському дворі. Йхній рід, який накопичив величезне багатство, прославився тим, що не раз допомагав у скрутні правителям Вавілонії, надто коли їм не було за що утримувати армію під час війни. Сам батько Сібар-Сіна мав велику частку в мідних копальнях в Еламі й срібних у Кілікії. Він підтримував грішми не тільки вищу вавілонську знать, а й знать інших міст. Так сталося, що власник великого торгового дому в Лагаші стільки заборгував йому, що змушений був віддати в заклад найстаршого із чотирьох своїх синів — Нар-Газі. Нар-Газі намагався сумлінно й вірно служити батьковому кредиторowi. Він старанно й зі знанням справи працював у канцелярії головного сановника, що віддав торгівлею з чужоземними країнами. Сановник полюбив його, виявляв йому цілковиту довіру, а часто навіть ставив за взірць своєму легковажному синові. Сібар-Сін зненавидів і свого батька, і Нар-Газі. Обидва стояли йому на заваді в житті, яке він марнував у гульбищах і любовних утіхах. Щоб якомога швидше заволодіти багатим спадком, він домігся спершу, щоб його батька оголосили душевно хворим, а відтак міру скоєного зла збільшив тим, що з ревностів підсипав Нар-Газі отрути в келих з вином.

Нар-Газі помер тієї ж ночі у своїй кімнаті.

Сібар-Сін пообіцяв відпустити на волю одного із своїх рабів, якщо той вночі віднесе труп Нар-Газі до міського звіринця й кине його на поживу левам.

Міський звіринець був оточений високим муром. З зовнішнього боку сходами можна було піднятися на горішню площадку, звідки вавілоняни любили спостерігати розлютованих левів, лоскочучи цим свої змуджені нерви. Щоб застрахувати глядачів від випадкового падіння до левів, площадку з внутрішнього боку муру було обгороджено ґратами з гострими гаками на кінцях.

Під захистом ночі рабові вдалося непомітно винести труп аж на найвищий східець муру. Він уже хотів перекинути його через ґрати, як раптом почув унизу кроки сторожів. Зі страху він кинув труп не досить далеко, труп зачепився за гострий гак і повис на ньому. Хода все ще долинала знизу, тому раб ліг на горішній площадці муру й, прикинувши, чекав, поки сторожа віддаляться.

Цей підлий злочин удалося б приховати, коли б запах трупа не почув лев, який тієї ночі не спав. Його рев розбудив усю зграю, і звірі почали стрибати на мур, де на гаку висів труп Нар-Газі.

Сторожа, яка повернулася до залізних воріт звіринця, виразно побачила все, що тут діється; помітила вона й раба, який припав до муру. В нього не було ніякої змоги врятуватися. Його схопили й кинули у в'язницю.

Сібар-Сін звинуватив у вбивстві раба, хоч перед цим, намовляючи його на страхітливий вчинок, обіцяв свободу й щедру винагороду золотом. На першому допиті раб тільки тремтів та белькотав щось незрозуміле. Потім він залився слізьми й проплакав цілих два дні. У в'язниці його відвідала дружина. Вона принесла йому наказ від Сібар-Сіна ні в чому не зізнаватися. Сібар-Сін сказав, що подвоїть обіцяну кількість золота його дружині й дітям, якщо раб мовчатиме.

Цю розмову подружжя підслухали у в'язниці служителі вавілонського правосуддя й зразу ж після цього посадили за ґрати також Сібар-Сіна. Для вавілонян це була нечуванна сенсація, і вони з неослабним інтересом і напруженням стежили за ходом судового розгляду. Ішлося-бо про найповажанішу родину міста.

Сібар-Сін і на хвилину не втрачав віри в те, що його випустять на волю. Він не міг поскаржитись на брак золота, за яке у Вавілоні не важко було купити собі і життя, і честь.

Сібар-Сіну пощастило підкупити суддів, незважаючи на те, що раб в усьому щиро зізнався. Перед заключним засіданням суду раба знайшли у в'язниці мертвим, але не виявили жодних слідів насильства чи отруєння. Підкуплені наглядачі подбали про те, щоб заморити його голодом.

Сібар-Сін уже знав, що його випустять на волю. А суд, щоб показати себе в очах громадськості захисником справедливості, засудив на смерть дружину померлого раба. Нещасну жінку постановили кинути на поживу голодним левам, а її чотирьох дрібненьких дітей, найстаршому з яких виповнилося десять років, присудили до тяжких робіт у копальні.

Ще раз підтвердилася давня істина: хто має золото й силу, за того й правосуддя.

Двері будинку суду нарешті відчинилися, і в них з'явився виправданий Сібар-Сін. Спершу його стурбував величезний натовп, який зібрався тут, та коли пролунали перші

вигуки радості, обличчя його проясніло, й він сміливо вийшов на вулицю.

За інших обставин на нього, звичайно, чекав би розкішний паланкін, але ж він щойно вийшов із в'язниці, і його раби не були до цього готові.

Самовпевнено посміхаючись, Сібар-Сін почав продиратися крізь натовп.

Він завжди вдавав із себе витонченого вавілонського чепуруна. І зараз теж, хоч це вважалося негідним поважної людини джигунством, його сорочка була випущена над поясом трошки більше, ніж дозволяла мода. У той час, як шановані городяни носили вбрання з тонкого полотна, Сібар-Сін одягався в китайський шовк натурального кольору. В останні роки правила доброго тону дозволяли носити коштовності лише жінкам, але в його вухах виблискували великі серги, а на зап'ястях широкі золоті браслети. Чорне кучеряве волосся обвивали інкрустований металевий обруч і стрічка. Обруч був ледь насунутий на лоб, що дозволяли собі тільки легковажні джэнджикки. З одного плеча в нього спадала тонка вовняна накидка.

В такому вигляді й з'явився він перед натовпом і, щоб розвіяти в людей бодай найменшу підозру щодо своєї невинності, задер голову й напустив на обличчя погордливу посмішку. Він і справді здавався незаслужено скривдженим.

Знатні городяни привітали його, наче новоз'явленого царя Вавілонії. Зусібіч йому кричали «слава», кидали квіти, гетери відбивали марш на маленьких білих барабанах, а дехто від радості знову почав копати тіло затоптаного раба, коли натовп посунув услід за Сібар-Сіном. Його довго супроводжували вулицями, а найзапападливіші прихильники дійшли з ним аж до палацу.

Та Сібар-Сінові з цього вируючого натовпу на площі закарбувався в пам'яті лише один образ. Це був образ стрункої жінки з крутими, як у єгипетських красунь, стегнами. Вона підступила до нього, зграбно вивільнила з-під серпанку, який огортав її обличчя й тіло аж до талії, руку і простягла йому нерозквітлий пуп'янок лотоса.

Крізь щілину в тонкій тканині вона привіталася з ним очима, які промовляли:

«Живи вічно, Сібар-Сіне».

Він схилився їй до стіп, як раб, і поцілував облямівку її спідниці. Такий знак уваги жінці можна було виявляти лише в інтимній обстановці, в покоях, а не на вулиці. Та

Сібар-Сін міг сміливо собі таке дозволити, бо вважав це за ознаку галантності.

Випроставшись, він зазирнув у вічі красуні й прошепотів:

— Я знову житиму тільки тоді, коли ти воскресиш мене своєю любов'ю.

Він прошепотів це з такою ніжністю, що красуня вся затремтіла й проковтнула слину, аби згасити раптовий спалах жадання й угамувати свою гарячу кров.

Натовп зупинився, щоб подивитись на цю сцену, та ні Сібар-Сін, ні жінка, затулена серпанком, не схотіли повертати до себе зайвої уваги й швидко розійшлися, обмінявшись ледь помітними кивками голови. Багато хто ще не міг одірвати очей від високої, гарної й стрункої, наче пальма, постаті жінки, але вона одразу зникла в людському натовпі, який сунув уперед.

Не випустив її з поля свого зору тільки Набусардар.

Коли члени військової ради порозходились, він вийшов на терасу й був свідком того, як вавілоняни радіють з нагоди виправдання вбивці. Спостерігаючи цю сцену, він теж зайвий раз упевнився в тому, що золото дає людині силу, а в кого сила, той і чесний, і на його боці правосуддя. Красень Сібар-Сін купався в багатстві й розкошах, і через те ніхто зі знатних вавілонян не захотів повірити в його провину. А головне, Вавілон прагнув розваг і красивого життя й захищав кожного, хто вмів розважатися й красиво жити. Все інше не мало значення. Це й проявилось найвиразніше тоді, коли у дверях будинку суду з'явився виправданий злочинець, великий багатій і спокусник дружин добропорядних халдейських вельмож. Радості тих, хто чекав його звільнення, не було меж.

Цю картину загального розбещення й спостерігав Набусардар.

Його погляд блукав у натовпі, але в уяві все ще стояла втеча Сан-Уррі, страхітлива підлість зрадника.

І лише коли жінка, закутана в серпанок, простягла Сібар-Сінові пуп'янок лотоса і молодик поцілував облямівку її спідниці, Набусардар відволікся від своїх думок і повернувся до дійсності.

Увагу його привернула жінка в серпанку.

Набусардарові був знайомий кожен її рух, і йому не довелось довго відгадувати, хто це. І хоч серпанок закривав її аж до пояса, під ним чітко вимальовувалися круті стегна, що вважалося ознакою незвичайної краси, особливо на берегах Нілу. З-під убрання, яке щільно облягало тіло

жінки й тільки спереду, від талії до кісточок, було збористе, виглядали черевики на високих підборах. Ніхто у Вавілоні не носив іще високих підборів, тільки вона одна — законодателька мод розкішних салонів.

Це була Телкіза, перед богами й людьми законна дружина верховного воєначальника військ його святості царя Вальтасара, законна дружина Набусардара, який стежив за нею з тераси ставки.

Те, що вона простягла Сібар-Сінові пуп'янок лотоса, а він поцілував облямівку її спідниці на очах у всього натовпу, викликало в Набусардара огиду. Лише найбільшим розпусницям могли подобатися такі знаки уваги.

І якби Набусардар не мав міцної витримки воїна, то він навряд чи стримався б, побачивши таке неподобство.

Він знав, що Телкіза — ненаситна тигриця, наскільки прекрасна, настільки ж зла й зіпсована. Її однаково милі були і підстилка воїна, і ложе царя. Він знав, що вона не перебирає в об'єктах кохання, але досі дбала принаймні про те, щоб не ославити свого чоловіка, якому у державі, за законом, належало перше місце після царя.

Набусардар не раз ціпенів від думки, що колись настане така хвилинка, коли вона забуде й про це. І ось ця хвилинка настала. Телкіза опинилася серед гетер, тільки замість звуків білого барабана привітала Сібар-Сіна пуп'янком лотоса. На очах у всього натовпу нагородила ним убивцю й звідника. І він, Набусардар, змушений був на це дивитися.

Нестямним поглядом обвів він Вавілон. Обуренню його не було меж.

На думку знову спали шпигуни, підсунуті Есагілою, слабодольний, вередливий цар і зрада Сан-Уррі, який викрав план Мідійського муру, щоб позбавити царство найміцнішого щита, й підклав йому в торбину отруєні коржі, щоб позбавити життя. Упродовж двох коротких днів перемололося стільки подій, і всі вони були спрямовані проти нього, наче ошкірені ікла дикого звіра.

Поки місто радісно гуло, в його душі лютувала буря й шаленіли чорні вири. Він волів би не брати все так близько до серця, а знову стати колишнім Набусардаром, при якому безжалісно кидали злочинців у ями з отруйними зміями, забивали на смерть батогами й живцем здирали з людської шкіри. Хоч тоді він тільки виконував наказ інших, проте зараз бажав, щоб його знову називали жорстоким воєначальником. Та він знав, що до минулого вже немаєвороття. Він повстав проти колишнього життя, бо визнав його

го недостойним себе. Раніше він теж віддавався гульбищам і втіхам. Символом його віри були вино й жінки. Щодень його кохання домагалися найвродливіші вавілонянки. Вони ревнували одна одну до нього й сварилися за кожну його усмішку. Він любив, і його любили, як нікого іншого в усій Вавілонії. Сластолюбство й розваги були для нього чи не найголовнішим. Але згодом він переситився цими олодами життя і став іншим.

Усвідомлення небезпеки, яке пробудив у ньому Кір, змінило його думки й уподобання. Перемогло поняття «вітчизна», і його єдиною любов'ю стали меч і армія. З кожним днем у нього дедалі більше відкривалися очі. Він переконався, що хоч халдеї і вважають себе найпалкішими патріотами в світі, проте в останні роки достатку вони розлінилися й духовно зубожіли. Ця небезпека, що роз'їдала державу зсередини, загрожувала їй не менше, ніж могутній перс іззовні. Набусардар прокинувся першим із тих, хто спав і кого присипляли в золотій колісці. Він сподівався розбудити й решту і повести їх за собою. Тільки ніхто не поспішав прокидатися з приємного сну. Так добре було вилежуватись на м'якому ложі, задурманюючи свій мозок вином. Через те знать виступала проти Набусардара, й Есагілі зовсім легко вдалося кинути на нього тінь підозри, нібито він хоче розв'язати війну з персами, щоб сягнути своїми здібностями й зажити слави. Навіть більше: його потай обвинувачують, що він важить на вавілонський трон.

Набусардар востаннє обвів похмурим поглядом площу перед будинком суду.

Там кричали «слава» злочинцеві, а Набусардара, якому досі безмежно довіряли, раптом покинули — геть усі. Що може бути страшнішого для людини, коли її в вирішальну хвилину зраджують друзі, які ще недавно щиро запевняли, що вона будь-коли може розраховувати на їхню відданість?

Але він не дозволить нікому й нічому зламати себе!

— Нікому й нічому! — повторив уголос і пішов з тераси під гучне галасування голоти та вигуки радості шанованих городян.

Серед них залишилася його дружина Телкіза, чиї любовні пригоди сповнювали його серце гіркотою.

Він увійшов до кабінету, однак пробув там зовсім мало. Наближався полудень, пора відпочинку й нестерпної спеки, тож Набусардар повернувся до свого палацу. Лігши в опочивальні на ложе, вп'явся поглядом у кедрову стелю. Лінії вигадливих оздоб на ній уява його обернула через кілька хвилин на план вавілонського бойовища.

Набусардар відпочиває на ложі в покої свого вавілонського палацу. Він дивиться на високу стелю, вкриту різьбою. На ній видніють оздоби в формі розеток, сплетених хвилястих ліній, завитків, фантастичного листя й симетричних пелюсток квітів.

Погляд його довго блукає по всіх випуклостях і, раптом зупинившись на квадраті, розташованому в самому центрі стелі, застигає. У формі такого строгого чотирикутника збудовано й столицю Вавілонського царства, і Набусардар тепер умовно приймає цей квадрат за місто Вавілон. У лінії, яка розділяє площу квадрата на два трикутники, він бачить русло Євфрату, що перетинає місто з північного заходу на південний схід. У трикутнику на правому березі Євфрату уявляє собі Барсіппу, в трикутнику на лівому березі — Вавілон. По обидва боки річки тягнуться широкі набережні, захищені від руйнівних під час повені хвиль міцним муром. Цей мур виходить далеко за місто вздовж річки й на випадок облоги стане важливою захисною спорудою. Нині він у кількох місцях підмитий водою, але поки діде до битви з персами, Набусардар зажадає полагодити його. Цей мур перетвориться на серйозну перепону для воєнних кораблів. Навуходоносор завжди дбав про добрий стан цього муру. І тільки за правління ставлеників Есагілі мур подекуди почав руйнуватися. Не менш важливим опорним пунктом під час війни можуть стати семиповерхові вежі, з яких відкривається краєвид на всю околицю. Перша з них, Езіда в Барсіппі, чудо світу, править за пристановище для записувача людських дол, бога Набу. Друга — Етеменанкі в Храмовому Місті — належить небесному отцеві Мардуку. Її грандіозні розміри приголомшували полонеників, котрих після перемоги воєн приганяли до Вавілона, і вони падали перед нею навколішки. Ці вежі, якщо почнеться війна з персами, жерцям доведеться звільнити для воєнних цілей. Новій вавілонській армії вони правитимуть за сторожові.

Потім Набусардар уявляє собі в контурах різьбленого квадрата міські мури, якими Вавілон давно обнесено з чотирьох боків. Сто масивних залізних брам закривають доступ до столиці. З зовнішнього боку мури оточені захисним ровом. На випадок небезпеки його можна заповнити водою. В мурах довкола міста розміщені казарми, військові склади зі зброєю, стрілами й фуражем для коней. На рогах муроробів здійснюються дозорні вежі. Товщина мурів така, що хоробрі їзди влаштовують на них змагання на колісницях, запряжених четвериком. Захищені такими укріпленнями,

халдейські воїни зустрінуть стрілами й металевими пристроями перських загарбників. Тут стоятимуть воїни біля воїна, змагаючись у спритності, хоробрості й любові до своєї вітчизни.

Войовничий Набусардар уже бачить в уяві бойовище після першої сутички обох армій. Погляд його суворішає — незабаром новий приступ, — чоло прорізають три глибокі зморшки.

У такій позі його й застав вірний слуга Кіру, який приніс освіжні напої й фрукти. Кіру відразу ж помітив, що його пана гнітять важкі думи. Щоб розвеселити його, він навжився порушити тишу в опочивальні і, поставивши чашу й таріль з виноградом на столик біля ложа, мовив:

— Сьогодні надворі велика спека, тож приємніше відпочити в покоях. Твій раб почуватиме себе щасливим, коли ти не погордуєш вином і фруктами, які він приніс, щоб ти освіжився.

Набусардар чує слова слуги, проте не може відірвати погляду від стелі, де вороже військо саме пішло на приступ вавилонських укріплень. Пошепки, наче крізь сон, дякує йому.

— Твій раб, благородний пане, почував би себе безмежно щасливим, якщо б ти зволив щось йому наказати. Бо я бачу, що ні вино, ні фрукти не тішать тебе цієї спекотної години, — знову озвався Кіру.

Набусардар не слухає його, бо думками він зараз далеко звідси. Знаменита перська кіннота в повному озброєнні саме розгортається біля східного муру міста, де вздовж річки розкинувся царський квартал, у підземеллях якого зберігаються халдейські золоті скарби. Кір захоче вдарити на Вавилон насамперед у цьому місці, щоб відібрати в нього багатство, якому заздрить увесь світ. З цією метою перська кіннота на добре навчених конях пускається через рів, наповнений водою. Набусардар наказує відчинити брами, щоб збити з пантелику ворога. За кіннотою йдуть загони перської піхоти; прив'язавши щити за спину, вони стрибають у воду й пливуть, ховаючись за крижі коней. Перси рвуться до відчиненої брами. Набусардар вичікує. З мішечка на поясі він витягує шовкову хустинку й витирає з чола краплини поту. Коли рів ущерб'я заповнюється персами, він із командної вежі віддає наказ вилити на ворога кадобу гарячої смоли та палаючої олії. В полум'ї, яке неможливо загасити, корчаться тіла ворогів. Лунають страшні людські зойки й несамовите іржання коней.

Набусардар, стомлений перипетіями битви, яку він розіграв на квадраті стелі, глибоко зводить дух і нарешті вигукує:

— Отак, Кіре! — І після паузи з полегкістю додає: — Отак зустрине тебе моя армія!

Кіру не здогадується, що відбувається в уяві його пана, й знову припрошує:

— Все це з виноградників прекрасної Телкізи — і вино, і виноград, — адже виноградники твоєї благородної дружини не мають рівних собі у всьому славному Вавілоні. Але якщо тебе не тішить ні вино, ні виноград, любий мій пане, то я розвію твої невеселі думки співом прекрасної Теоди. Вона щебече, мов жайвір над весняним полем. Її пісні — це любовні пісні грекині Сапфо¹. Бажаєш послухати її?

Набусардар відірвав нарешті погляд від стелі, глянув на Кіру й похитав головою:

— Ні, мене зараз не втішать любовні пісні.

— То, може, тобі заспівати щось інше?

— Так. Я волів би послухати героїчну пісню про Гільгамеша. Чи міг би хтось заспівати її мені, Кіру?

— Так, благородний пане. Щоправда, він римлянин, але голос у нього чудовий.

Набусардар метнув на раба сердитий погляд.

— Відколи це халдейські героїчні пісні в нашому домі співають римляни?

— Так забажала благородна Телкіза, — уклонившись, відповів старий.

— Так забажала благородна Телкіза! — обурено повторив Набусардар і затарабанив пальцями по столу.

— Я тільки раб і виконую накази своїх панів.

— Я зовсім не звинувачую тебе в цьому, Кіру. Але як це тобі подобається? У жилах Гільгамеша кипіла вогненна кров, то як же можуть холодні вуста чужинця оспівувати його відвагу й героїзм? Нехай про Гільгамеша мені заспіває наша людина, халдей! — Він іще більше розпалився й окинув раба суворим поглядом: — Я хочу почути, як халдейського героя звучало з уст чужинця. Я хочу почути, як у гордісі вирує кров, як слова бурхають вогнем.

Кіру знічено стояв перед ним, боячись тієї хвилини, коли доведеться відкрити Набусардарові правду, про яку той, зайнятий військовими справами, мабуть, і не здогадувався.

¹ Сапфо (VII—VI ст. до н. е.) — давньогрецька поетеса, яка оспівувала кохання і дівочу вроду.

Балтасар вирішив, що ніхто з підданих не може дорівнятися славою йому, цареві царів і цареві всіх часів, а тому відомих у народі талановитих халдеїв почали переслідувати.

Вавілонська знать теж вважала цілком достойним свого стану запрошувати до себе в палаци чужоземних митців. Хто хотів іти в ногу з часом, той повинен був похвалитися римським співаком або грецьким скульптором, єгипетським малярем або лідійським карбувальником, тірською вишивальницею або арабською танцівницею. Вітчизняне мистецтво вийшло з моди, і халдейські митці ниділи в своїх очеретяних халупах, вмираючи з голоду. Пересичені вавілоняни, потребували все нових і нових збудників, і їм здавалося, що тільки мистецтво чужинців ще здатне викликати в них захоплення.

Все це промайнуло в голові Кіру, коли Набусардар забажав послухати халдейського співака. Довелося, зрештою, відкрити йому правду.

— Чому ж ти раніше не сказав мені про це? — обурився Набусардар. — Так ми самі собі копаємо могилу!

— Я, благородний пане... — пробелькотів Кіру й затнувся.

— Я знаю, що ти тут ні при чому. Це все розніжена і манірна знать, у якій вкоренилася зневага до всього халдейського. Але мені, Кіру... мені все ж таки хотілося б почути в цю хвилину пісню про Гільгамеша з уст халдея.

Верховний воєначальник знову звів очі до кедрової стелі. За хвилину він рвучко обернувся до раба й приголомшив його запитанням:

— А сам ти знаєш пісню про Гільгамеша?

— Який же я був би халдей, якби не знав пісні про Гільгамеша?

— Тоді заспівай її мені, Кіру.

Старий збентежився.

— Не можу, благородний пане, хоч я скоріше волів би дати відрубати собі голову, ніж не задовольнити твое прохання.

— А чому ти не можеш? — уперто допитувався Набусардар.

— Пісню про Гільгамеша я знаю, але в мене зовсім немає голосу. Він у мене не такий гарний, щоб я міг ошчасливити ним свого пана. До того ж я вже й застарий для співу. Ти не відчуєш від цього ніякої насолоди.

— Співай, як умієш, — наказав Набусардар, — і сідай сюди, на мое ложе.

Старий Кіру несміливо, однак сповнений палкої відданості, підкоряється своєму панові. Він сідає скраєчку на ложі, застеленому дорогим килимом, витканим руками сипарських ткаць. Набусардар велить йому поставити собі під ноги низенького стільчика, як це прийнято у знаті. Раб почувує себе ніяково, бо це для нього надто велика честь. Хоч він і усвідомлює, що йому має належати бодай крихта щирої Набусардарової любові, проте цей вияв уваги хвилює старого. Він з жахом думає про ту хвилину, коли йому доведеться відкрити рот і видати перші звуки пісні про народного героя шумерів і халдеїв — Гільгамеша.

— Ну, починай уже, Кіру! — підганяє його Набусардар.

Кіру відкашлюється, дивиться на свого пана, і його пергаментні щоки мимохіть спалахують давно згаслим рум'янцем. Губи ворухаться, крізь них проривається легкий видих, а за ним — перші тремтливі звуки. Їх важко назвати прийнятними, вони скоріше схожі на спів жебраків, що просять милостиню на розі вулиць. Голос хрипкуватий і слабкий. Він зовсім губиться у просторій палаті з високою стелею.

Але Кіру співає й співає. Голос поступово стає впевнішим, і нарешті старому вдається приборкати своє хвилювання, отямитись від збентеження. Звуки стають дедалі чистішими, а слова — дедалі пристраснішими. І ось у Набусардаровій опочивальні вже ллється гарна мелодія, сповнена щирого почуття й душевної теплоти. Старечий натхненний голос розлягається дедалі гучніше й починає діяти на Набусардара, як милість, вимолена в богів. Очі раба й очі князя горять вогнем минулих тисячоліть шумерської й халдейської слави. Дух пращурів відчиняє двері палацу й Набусардарового серця. В голосі раба Кіру оживає голос героїчних предків і відгомін життя тих, хто приніс себе на жертвний вівтар батьківщини. Мов могутня ріка, що заливає все довкола, лине й гримить пісня про Гільгамеша, який завжди був живлющим джерелом для безсмертних борців за свободу Вавілонії.

Набусардар вслухається в кожне слово пісні. Він вбирає її всіма м'язами, найменшими кісточками свого тіла. Він весь у полої Гільгамешевої слави. Уява його розпалася, а очі натхненно вдивляються у квадрат на стелі.

Коли Кіру уже доспівав останню строфу пісні, Набусардар тихо сказав:

— Ти не можеш собі навіть уявити, як я люблю нашу вітчизну, Кіру.

На очах у раба заблищали сльози, але обличчя його залишилося суворим і мужнім.

Набусардар обняв його за плечі й пристрасно мовив:
— Дякую тобі, Кіру, тепер можеш просити в свого пана, що хочеш. Ти маєш якусь бажання?

— Маю, благородний пане.

— Воно буде сповнене, тільки-но ти його висловиш.

Кіру впав навколішки, поцілував Набусардарів меч і попросив:

— Дозволь, мій пане, жити біля тебе і вмерти за нашу вітчизну.

Набусардар зняв один із мечів, які висіли на стіні, й оперезав ним раба.

— Ти більше не слуга свого пана, я даю тобі звання воїна. Я стільки разів дарував тобі свободу, але ти так і не прийняв її. Тож приймай тепер у дар цей меч і доведи ним своєю любов до рідного народу. Люби вітчизну всією душею і всім серцем, як подобає людині. Бо тільки звірові байдуже, кому належить ліс, у якому він живе.

— Будь благословен, мій пане, — схвильовано мовив Кіру і, поклавши руку на руків'я меча, запрягся, що його життя відтепер належатиме тільки Набусардарові і вітчизні.

— Будь благословен і ти, вірний і хоробрий Кіру. Побільше б таких мужів у Вавілонському царстві!

— Дозволь мені сказати ще одне слово, непереможний. Я вже старий, і моя сила загубиться між молодими тілами воїнів у ровах і на фортечних мурах. Але я міг би бути набагато кориснішим, якби ти залишив мене вірно оберігати життя того, хто оберігає життя Вавілонського царства.

Верховний воєначальник на знак згоди кивнув головою.

— Хай буде по-твоєму. Лише скажи, кого ти маєш на увазі — жерців чи царя?

— Тебе, непереможний. Твоє життя цінніше, ніж життя жорстоких і підступних есагільських жерців. Дорожче воно й за життя теперішнього царя Вавілонії.

— Що ти говориш, Кіру! — здивовано глянув на нього Набусардар.

— Так, мій пане, так, непереможний полководцю! — наполягав на своєму раб.

— Ти явно помиляєшся.

— Ні, мій велителю. Ти — Гільгамеш! Ти — Гільгамеш! — натхненно вигукнув раб. — Охоронець твого життя просить, щоб ти й надалі залишив його біля себе.

— Хай буде по-твоєму, Кіру, — погодився Набусардар, і на його обличчі відбилася велика втома.

— Ти стомився, пане, — мовив Кіру, — з учорашнього дня ти й на хвилину не склепив повік. Я охоронятиму тебе, а ти відпочинь. Для тебе, либонь, не таємниця, що Есагіла полює на твою голову, але я пильно вартуватиму тебе. Я не зрушу з цього місця, поки ти не прокинешся.

— Я довіряю тобі, Кіру. Можливо, ти єдиний у всьому Вавілоні, кому я можу довіряти, — з гіркотою признався Набусардар, і на обличчя його лягла тінь-смутку.

Кіру підклав під голову Набусардарові шовкову подушечку й витер з його лоба піт, який блищав, мов світанкова роса на плодах абрикосового дерева.

Набусардар ліг, і незабаром повіки його склепилися. Але він ще прошепотів крізь сон:

— Кіру, співай!

І Кіру знову заспівав пісню про Гільгамеша, сидячи біля ложа свого пана, заспівав зовсім тихо, так, як співають коліскову своїй любій дитині.

Не лише Вавілон, а й Село Золотого Колосся час закруктив у своєму вихорі.

Ще донедавна, принаймні зовні, життя текло в ньому спокійно на березі каналу, яким котилися каламутні хвилі, живлячи родючим намулом і вологою землю, котру постійно пражило сонце. Сотні черпалок стояли по всьому околу й сотні засмаглих тіл і рук приводили в рух важелі, гаки, п'єбра й кблеса. Вони підіймали воду до водосховищ, а звідти риштаками гнали її на поля. Земля, яка не знала милосердя дощу, жадібно пила воду й під гарячим промінням з одного зеренця, прийнятого в своє лоно, родила двісті і навіть триста нових зерен. Під час жнив золоте колосся хвилювалося, мов розбурхане море, скільки сягало око.

Та в останні дні тиша в селі змінилася тривожним неспокоєм. Зімкнуті вуста наважились говорити. Згаслі очі загорілися. Натруджені руки відривалися від землі й грізно здіймалися вгору.

Старий Гамадан, сидячи під вербовим піддашком своєї хатини, вирізував нового Елліля й чудувався, що то діється з людьми. Його, одного з найшанованіших членів общинної ради, вже перестали слухатися. Община розсипалася, мов стара, стружлявіла будівля. Все почалося так раптово, несподівано.

Ще зовсім недавно, перед тим як Гамадана відвідав верховний воєначальник військ його святості царя Валтасара,

в селі не було помітно ніяких змін. Працьовитий люд мовчки скнів у найбагатшій країні світу. Покірною ніс він на своїй шиї жрецьке ярмо. Платив данину Есагілі й цареві. Слухняно обробляв великі вгіддя, які належали Храмовому Місту, цареві й знаті. Якщо служителям Мардука наслідки його праці здавалися надто малими, то вони веліли шмагати батогами всіх селян, і ті не сміли протестувати проти цього покарання. Своїх дітей вони змушені були продавати в рабство. Не мали права селяни ремствувати й тоді, коли їхніх дружин гнали на примусові роботи до державних та жрецьких майстерень. Не сміли нарікати, коли їхніх струнких, дужих синів забирали до царського війська. Все робилося згідно з писаними й неписаними законами. Але для бідарів ці закони відмірювали тільки покарання, горе та рабство, тимчасом як вельможам вони забезпечували багатство, розкоші й безтурботне життя.

Зубожілі селяни, які одвіку були рабами у вільному Вавілонському царстві, вже давно бачили ту прірву, що нею влада золота розділяла багатих і бідних. Вже давно на їхніх очах торгували правдою. Гострі погляди бідноти уже давно пропалювали наскрізь стіни пишних палат, де в безділлі жили ті, що наживалися на людській крові й честі. Вона чекала тільки нагоди, щоб упертися своїми плечами у віроломні мури й поховати під руїнами все, що потопало в мерзоті.

Перший промінь, який пробився крізь пільму цього життя, блиснув з півночі. І послало його сонце на ім'я Кір. Скрізь ходили вперті чутки про те, що цей чужий благородний цар прийде й розіб'є кайдани бідарів. Правителів, які обернули людей на найжалогідніших рабів, його воїни рознесуть по пустелі на кінських копитах. Він поламає з тріском палиці й порве нагаї, якими наглядачі царя, вельмож та Есагілі щодень смугували їхні спini. Кір відбере в жерців землю й роздасть люду, який обробляє й любить її, ніби шматок щойно спеченого хліба. Він розділить маєтності вавілонського царя та маєтності вельмож між селянами, щоб на них могли працювати вільні халдейські чоловіки, вільні халдейські жінки й вільні халдейські діти. Бо земля належить тим, хто вмie її обробляти, а не тим, хто вмie висмоктувати з неї соки за допомогою рабських рук.

Сповнена таких надій, сільська біднота збиралася останніми днями на берегах зрошувальних каналів. Ниви, які вона орала, засівала й жала, вже недовго родитимуть багатіям. Зерно з них незабаром посиплеться в жмені хліборобів. У селянських хатинах замість згірклих, коржів

запахне духмяним хлібом. Замість болотяної води селянські вуста питимуть молоко. Замість гнилих покидьків селяни їстимуть свіжі, соковиті фрукти. Людина знову віднайде свій рай на землі.

Особливо запалювалася мріями про нове майбутнє молодь. Ще недавно тайкома і пошепки, а тепер уже відкрито і вголос вимовляла вона ім'я перського рятівника. Кір — то була її ранкова й вечірня молитва. Кір — то була її всесильна зброя. Кір — то була її нездоланна сила й порятунк.

Найбільше пожвавлення спостерігалось на півдні, біля каналу Кабару, куди Навуходносор переселив полонених з підкорених земель, і на півночі, в Селі Золотого Колосся, де перські баламути почали підбурювати тихий халдейський люд.

Вони ще до цього перейшли кордон і знайшли надійне сховище в підземеллі недобудованого будинку неподалік від Оливкового гаю, поблизу якого Нанаї пасла овець.

Перські купці, зякими Сурма ділився своїм хлібом, належали до загону вивідачів. Устіга, на чие замовлення пасти князького роду й був організатором таємної перської служби в Вавілонії. Перси видавали себе за купців, бо ця машкара дозволяла їм вільніше і спокійніше пересуватися по країні. Вони ходили від хати до хати, пропонували свій дешевий крам, і люди, ні про що не здогадуючись, розкривали їм таємниці, про які ворог не повинен був знати. Найбіднішим селянам перси віддавали свій товар часто за півдарма, аби схилити їх на свій бік, а іноді навіть обмінювали його на зерно, яке в інших місцях роздавали бідакам. Чутки про них дедалі ширилися, і в убогих оселях з нетерпінням чекали їхнього приходу. Купці втішали доведених до відчаю людей, що незабаром настане світанок, бо зі сходу прилетить вогненний птах і принесе їм порятунок. Коли Вавілон віддав наказ затримувати й передавати кожного підозрілого чужоземця владі, люд почав оберігати перських купців, переховувати їх у своїх оселях од військових патрулів та попереджувати про небезпеку. Ось чому висланій з Вавілона таємній службі так і не вдалося натрапити на сліди перських шпигунів.

Тільки одному Гамаданові були не до вподоби ці чужоземні пронози. І хоч сам він не повідомляв про них владу, однак часто від усїєї душі бажав, щоб якийсь меткий посланець вавілонського військового командування натрапив на їхній слід. Старий був переконаний: те, що чужоземці,

наче ті пси, никають по його вітчизні, не віщує нічого доброго. Перські вивідачі, напевно, відчували Гамаданову неприянь до себе, тож обходили його хату десятою дорогою. Він лише чув про них від інших, а сам ні разу не зіткнувся з ними. Та навіть самі уже розмови про персів збурювали в ньому кров, бо рід його завжди був широко відданий своєму народові. Гамадани були відомі усім халдейським правителям. Вони давали армії найхоробріших воїнів, царствували — найкращих матерів і найблагородніших дочок. Ніхто в їхньому роду ще не зневажив двох найсвятіших речей — народу й честі. Він пережив добрі й лихі часи, які прошуміли над вітчизною шумерів і халдеїв. Це був старовинний селянський рід, і тільки воїна Сініба за видатні військові заслуги цар удостоїв значного титулу. Проте й без титулів ім'я їхнього роду славилось в усій Вавілонії.

На жаль, у Гамадана не було нащадків чоловічої статі. Він мав тільки дочку і довго й тяжко переживав, що разом з Сінібовими подвигами скінчилась слава їхнього роду. Бо чим могла примножити колишню доблесть Гамаданів Нанаїна краса, перед якою, щоправда, дехто просто-таки торопів? Гамаданові не залишалося нічого іншого, як відмовитись від думок про ратну славу й задовольнитись тим, що йому послало життя. Він радів незвичайній Нанаїній вроді й хотів присвятити її богам. Іще не знаючи, як це зробити, вірив, що премудрий Елліль, сотворитель світу, підкаже йому правдивий шлях.

Через те він цілісніми днями висиджував під вербовим піддашком і різьбив із дерева нову подобу небесного творця. Був певен, що коли Еллілева статуетка стоятиме на полиці в його оселі, то вона осяє перед ним усі життєві дороги і найперше ту, якою повинна піти Нанаї.

Кілька днів тому Гамадан вирізав першу статуетку, якій жорстокий Набусардар відтяв мечем голову, посміявшись із його віри в те, що цей дерев'яний оцупок міг сотворити людину й визначити її долю. І все ж таки саме Елліль з'явився перед Гамадановою глинянкою й вустами верховного воєначальника сповістив його, що Нанаї повинна принести свою красу в жертву вітчизні. Спершу Гамадан запротестував проти цього приречення й на знак жалоби розірвав на грудях сорочку. Але потім він убачив у цьому веління богів і, згнітивши серце, переконав дочку, що вона теж повинна покласти свою частку на вівтар вітчизни. Така воля богів, і Гамадан упокорився їй. А коли й після цього серце іноді боляче стискалося на саму згадку про те, що жде його дочку, він вважав це спокусою злих демонів.

Обличчя його ставало рішучим, бо досі кожен член їхнього роду йшов на смерть за землю своїх батьків з виразом відваги й рішучості на обличчі. Тож і він у цю тяжку для його вітчизни годину хоробро й рішуче пожертвує своєю плоттю і кров'ю заради її порятунку.

Сповнений цією рішучістю, старий заходився різьбити нову статуетку Елліля.

Він мовчки сидів під вербовим піддашком, і ніхто ніколи не сказав би, що цей чоловік здатен на таку жертву. Він сидів тихо й сумирно, вирізуючи дерев'яного ідола.

Але якось уранці після візиту Набусардара, коли Нанаї гнала на пасовище овець, він уклав її у руку короткий гострий кинджал.

Вона здригнулася від дотику холодного металу, немовби по її долоні ковзнула змія, і здивовано глянула на батька своїми великими очима.

— Що я повинна з ним робити?

— Тобі відомо, що нашій країні загрожує небезпека, а в такі часи всі Гамадани ходили озброєні.

— Зброя годиться лише для чоловіка, а я — жінка.

— Ти — останній нащадок роду Гамаданів. Великий Елліль сотворив тебе жінкою, але якщо вітчизна вимагає від тебе стати мужем, то стань ним. І нехай беруть тебе боги.

Вона стиснула холодне руків'я кинджала й знову непомітно здригнулася.

— Не забувай, що протягом двох тижнів я повинен подати у Вавілон доказ того, що купці, з якими Сурма ділився своїм хлібом, — перські нишпорки, — додав Гамадан.

Нанаї сховала кинджал за пазуху, і від його холодного дотику до тіла в ній прокинулося незнане досі почуття. Це було щось середнє між мрією про заповітне кохання і відвагою, яка разом з гарячою кров'ю струмувала в жилах Гамаданів.

Вона мовчки вийшла з двору й погнала отару білих овець.

На очах у старого заблищали сльози, проте навіть великі боги не сказали б у ту хвилину, чи це були сльози смутку, чи сльози радості.

Два дні ходила Нанаї на пасовище з кинджалом, вичікуючи тих, для кого була призначена: ворогів Вавілонії — перських шпигунів. Та ні першого, ні другого дня їй не вдалося їх вистежити. Мабуть, вони рано-вранці розходилися по околиці, тому третього дня вона теж вирішила податися з отарою на пасовище, тільки-но зазоріло.

Коли Нанаї дісталася з овечками до лук, скрізь уже поралися люди. Селяни, раби та засуджені до примусових робіт від самого світанку працювали біля черпалок.

На другому березі Євфрату саме здійнявся стовп диму над димарем печі, в якій випалювали глиняні домовини. Їх треба було заготувати в достатній кількості на смертоносний серпень, найгарячіший з усіх місяців, коли немилосердна спека забирає щороку найбільше людських життів. По воді священної ріки пливли плоти пахучих кедрів з ліванських лісів. Плотарі тягли якусь сумну пісню. З довколишніх жрецьких маєтків долинав крик свійської птиці, людські голоси.

Нанаї помітила, як із воріт одного великого маєтку вийшли збирачі данини Храмового Міста в супроводі Мардукових воїнів, і зрозуміла, що цей день буде нелегким для її односельчан. Їх чекали муки й катування, з допомогою яких слуги божі правлять данину для скарбниць Есагілі. Якщо вони й мали в собі ще хоч трохи людяності, то втрачали її, виконуючи цей обов'язок.

Воїни Есагілі лютували й сьогодні, як завжди. Проходячи повз черпальників, вони оперізували котрогось із них батою по спині. Нанаї здалеку не було видно, як після кожного удару раби зціплюють зуби. Очі в одних при цьому потуплювалися ще смиренніше, в інших спалахували, наче іскри під ударом ковальського молота.

Нанаї стояла на згірку і з болем стежила за кривавою забавою слуг великого бога, які знаходили для себе втіху в катуванні ближнього. А коли жерці звернули на стежку, що вела повз господарські будівлі на луки, вона зовсім похолола.

Крім неї, тут не було ще нікого з пастухів. Вона одна прийшла сюди так рано, щоб довідатись, чи не ночують перські шпигуни в Оливковому гаю. Якщо ночують, то вона зможе їх тут побачити, коли вони, перебрані на купців і з високими кошелями за плечима, вирушають продавати в околицьніх селах свій товар. Вона зупинилася з вівцями в такому місці, звідки найкраще було видно входи до печер, що тяглися попід Оливковим гаєм.

За печерами Нанаї стежила, аж поки помітила на березі каналу жерців. Познушавшись досхочу над черпальниками, вони звернули на луки. Нанаї пройняло лихе передчуття, коли почет жерців став наближатися до неї, бо не раз траплялося, що вони силоміць забирали жінок та дівчат до Храмового Міста, обертаючи їх на служниць та рабинь великого Мардука.

Немовби здогадавшись про їхній недобрый намір, Нанаї вся задеревіла, коли вони зупинились поряд і один із жерців привітався до неї.

Нанаї було чого потерпати — жерці Есагілі вели облік усіх вродливих дівчат Вавилона та його околиць і, користуючись їхньою забобонністю, вигідно торгували ними. Коли якийсь багатий вельможа виявляв бажання розважитися з котроюсь із них, то Есагіла від імені бога охоче робила йому цю добру послугу. Вельможа складав на вівтар Мардука викуп — золотом і коштовностями. Після цього Есагіла повідомляла його обранку, що її вимагає Мардук, і вона мусила провести ніч на ложі золотого бога. Простий народ вважав це за велику божу милість, бо вірив, що сам Мардук тої ночі удостоював обранку своєю ласкою.

У списках вродливих дівчат значилося й ім'я Нанаї, Гамаданової дочки. Її вже кілька разів вимагав бог богів, володар Есагілі, та Нанаї не підкорилася. За всякий вияв непокорі Есагіла карала, часто навіть смертю, але в даному випадку вона щоразу виявляла поблажливість. Есагіла добре знала рід Гамаданів і була свідомо того, що Гамадан швидше уб'є себе разом з дочкою, аніж погодиться на таку ганьбу. Оскільки ж Есагілі була потрібна не мертва Нанаї, а жива, то вона терпляче вичікувала зручної нагоди, не бажаючи втратити щедрю винагороду, яку багаті сластолюбці пропонували їй за Нанаї. Гамадани добре знали про цю прибуткову торгівлю Храмового Міста. Жриця його святилища Таба, сестра Сініба, була втаємничена у всі справи Есагілі. Після мученицької смерті свого брата вона втекла з храму. Волею богів сердегу засудили на смерть за зраду. Табу довго шукали по всій Вавілонії, та так і не змогли натрапити на її слід. Якраз у той час рибаки витягли з Євфрату жіночий труп, і жерці вирішили, що це вона. Насправді ж Таба переховувалася в печерах Оливкового гаю. Щоб урятувати чистоту Нанаї, вона відкрила їй страхітливую таємницю ночі, яку обранки Мардука проводять на його золотому ложі. Через те Гамаданова дочка чинила такий відчайдушний опір домаганням жерців.

Храмовому Місту залишалось тільки одне: надія на свято богині Іштар і приурочений до нього обряд очищення дів. Як справжня халдейка, Нанаї не зможе відмовитись від участі в цьому обряді, і тоді оволодіти нею буде зовсім легко. Зальотний Сібар-Сін іще перед своїм ув'язненням пообіцяв за неї солідний викуп. Тепер, коли його звільнили, він після довгого стримування заплатить ще більше за

її красу й невинність. До свята богині Іштар лишалося вже зовсім мало часу, й Мардук ласо ждав нових золотих і людських жертвоприношень.

І все ж таки якби комусь із жерців удалося привести Нанаї вже тепер до Вавилона, то це вважалося б його великою заслугою. Про це згадали збирачі данини, коли побачили Нанаї на пасовищі. Вони звернули в тому напрямку і, наближаючись до дівчини, змовилися, що навмисне роздражують її, а потім обвинуватять у бунтарстві, яке вважалося тяжким злочином і здебільшого каралося смертю або, в кращому разі, тортурами. Як обвинувачену в бунтарстві, вони матимуть повне право відвести Нанаї до Вавилона.

З виразу їхніх облич дівчина здогадалася біля неї, відповіла не зразу.

Жрець повторив своє вітання:

— Хай благословлять тебе боги.

Вона насилу видушила з себе:

— Будьте благословенні й ви.

Другий жрець ковзнув масними очима по її стану й сказав:

— Ти, мабуть, дочка Гамадана, про красу якої ходять цілі легенди.

— Так, я дочка Гамадана, — кивнула Нанаї головою.

Один із храмових воїнів аж облизався, побачивши перед собою таку вродливу дівку:

— Якби тебе узріло Мардукове око, тобі довелося б при- святити йому своє життя.

— Я присвячена Еллілеві, творцеві світу, — заперечила Нанаї.

— Творець і владар світу Мардук, — процідив крізь зуби жрець. — Владика неба й землі Мардук, а не Елліль.

— Нас береже Елліль, вічний і всемогутній.

— Вічний і всемогутній Мардук.

— Ми всі тут віруємо в Елліля, бо ми — нащадки сла- вних шумерів, — гордо випросталася Нанаї. — Шумери пер- шими заселили країну між священними ріками Євфратом і Тигром. Елліль був їхнім богом і через те йому належить першенство серед богів.

— Говорить, як учена, — посміхнувся один із жерців.

Другий відразу ж заперечив:

— Що може знати сільське дівчисько про минуле Ваві- лонії, брате мій? Як на мене, то вона тільки про людське око виганяє сюди на пашу своїх овець, щоб підбурювати народ проти Есагілі. Це заколотниця. Я обвинувачую її в

бунтарстві! — І, щоб не дати Нанаї опам'ятатись, рвучко повернувся до воїнів: — Виконуйте свій обов'язок!

Забряжчали мечі, зблиснули вістрями.

Та Нанаї не вперше стикалася з жерцями. Вона встигла вихопити з-за пазухи кинджал і вигукнула:

— Я заколю кожного, хто посміє наблизитися до мене. Хай мені допоможе Елліль!

Старший жрець теж оголив свій меч і повторив воїнам наказ схопити Нанаї.

— Заприсягаюся пам'яттю безневинно замученого дядь- ка Сініба, — застергла їх Нанаї, — що той, хто доторкнеться до мене, розпрощається з життям.

— Безневинно замученого дядька Сініба, кажеш? — про- сичав жрець і сам підняв меч, щоб змити її кров'ю згань- блену честь служителів бога Мардука. Бо хіба дозволено простій смертній судити про діла непогрішної Есагілі? Хіба Сінібова смерть могла бути безневинною, коли його засуди- ла до страти верховна рада Храмового Міста? Хто кидає таку тінь на святих посередників, той сам заслуговує смерті. Хто ставить інших богів над Мардука, того треба відправити в царство тіней.

Добув свого меча й другий жрець і, випереджаючи пер- шого, кинувся до Нанаї.

— Хай вона тепер скаже, хто творить неправий суд і який з богів стоїть вище — Мардук чи Елліль! — закричав він.

— Чого ви від мене хочете? — вигукнула Нанаї. — Невже Мардук ще й досі не напився людської крові?

Вона розуміла, що виходу для неї немає, — служителі Мардука оточили її з усіх боків. Шляху для відступу вже не було, і Нанаї міцно стисла в руці кинджал, сповнена рішучості пустити його в хід, хоча досі ніхто не навчав її поводитися із зброєю. Покійний дядько Сініб дав їй змогу збагнути таємниці письма й красних мистецтв, але знайоми- ти дівчину зі зброєю вважав зайвим: мовляв, поки він живий, то завжди зможе захистити її. А ось тепер вияви- лося, що їй зовсім не завадило б, якби вона вміла оруду- вати зброєю.

Коли жрець замахнувся на неї мечем, Нанаї теж підняла кинджал. Та жрець спритно вдарив її не по голові, а по пле- чу. Він не хотів убивати цю непокірну дівку, а тільки легко її поранити, бо вона мала стати служителькою Мардука.

З Нанаїного плеча бризнула кров. Від різкого болю дів- чина трохи не зомліла, але все-таки спробувала замахну- тися ще раз. Однак рука її опала, і другий жрець зовсім легко вибив з неї кинджал.

— Святий Еллілю...— прошепотіла дівчина й у відчаї впала навколішки.

Тепер вона була беззахисна і, як голуб коршакам, віддана на поталу храмовим воїнам.

— Зв'язати! — наказав старший жрець.

Воїни розпустили на землі моток вірвовки.

Та цієї ж миті звідкись просвистіла стріла й прошила горло Мардукового слугителя, який готувався зв'язати беззахисну дівчину.

Жрець упав мертвий, — мабуть, стріла була змашена сильною отрутою. Такою зброєю користувалися тільки перські воїни та й то лише в найкритичніші моменти битви.

Храмові воїни кинулися до вбитого, але тут просвистіла нова стріла, за нею друга, третя. Вони могли вилітати лише з Оливкового гаю, одначе там нікого не було видно. Ні з берегів каналу, ні з берегів Євфрату стріла сюди не досягла б. Очевидно, стрільці ховалися в буйних кронах фруктових дерев.

Часу на роздуми в жерців не було. Стріли сипалися на них густим градом. Не залишалось нічого іншого, як відступити до Пальмового гаю, — там було безпечніше. Одні силкувалися відтягти тіло мертвого товариша, другі пробували взяти Нанаї. Та їм не вдалося ні те, ні друге. Стріли падали біля тих, що намагалися забрати Нанаї, і сталося так, що одна з них уп'ялася в її поранене плече.

Дівчина скрикнула й, знепритомнівши від болю, впала на землю.

Першим кинувся навіть жрець. Там, де загрожувала небезпека, вавілонські слугители Мардука рідко коли виявляли мужність і відвагу. За ним до Пальмового гаю чкурнули храмові воїни. Звідти вони притьмом подалися до Вавілона, щоб повідомити верховного жерця про свою пригоду і зажадати суворого покарання злочинців, якщо їх пощастить упіймати. Якщо ж їх не впіймають, то треба покарати все Село Золотого Колосся. Коротку розмову з Нанаї вони подали як бунт усього села, щоб якомога жорсткіше покара спіткала його жителів.

Есагілі так і не вдалося розслідувати цю пригоду, а тому верховна рада Храмового Міста ухвалила збільшити данину, яка й без цього була вже непосильною для селян.

Коли жрець і храмові воїни втекли геть, з Оливкового гаю вийшов високий, стрункий чоловік у одязі перського купця. В руках він тримав лук, а до пояса в нього був прирочений сагайдак із стрілами.

Його обличчя, посеред якого виділялися глибокі очі, було вкрите легкою бронзовою смагою. Високий лоб, облямований хвилястим чорним волоссям, свідчив про неабиякий розум і хоробрість. Коротко підстрижена борода, дбайливо укладена в гарні завитки, надавала його постаті ще мужнішого вигляду.

Це був князь Устіга, який очолював перську розвідку на території Вавілонії.

Свій головний стан він розташував у підземеллях будинку, що його покійний Сініб свого часу розпочав ставити недалеко від Оливкового гаю. Вхід до підземних сховищ був відомий тільки Гамаданам. Нанаїн брат у перших Сурма потоваришував з перськими вивідачами й відкрив їм це сховище. Сурма не був прямим нащадком Гамаданів — він доводився небожем Нанаїній матері. Як і багато інших халдеїв, він стояв за нові порядки, що обіцяв запровадити могутній Кір у Вавілонському царстві. Кір визволить народ із рабства, дасть йому права та хліб — нашіптували люду перські агенти. Цими гарними обіцянками вони легко схилили на свій бік голоту, надто на півночі держави, де земля не так щедро родила. Народ і справді треба було визволити з-під гніту знаті, жерців, ненаситних купців та управителів царських маєтностей. Досить було б кинути одну іскру — і полум'я шугонуло б, наче з підпаленого стіжка соломи. Перські баламути в машкарі купців запевняли люда, що тимчасом як інших володарів спонукає до воєнних походів жадоба запанувати над усім світом, Кір, навпаки, прагне відновити справедливість. Тоді як інші завойовники проливали кров заради свого збагачення, Кір, навпаки, хоче пролітою перською кров'ю здобути для народів вічний мир. Тимчасом як інші воювали за право гнітити слабші народи, Кір, навпаки, хоче взяти під свій захист слабких перед сильними. Кір не відчуває ненависті до інших народів і, встановивши тривалий мир, мріє врятувати всіх.

Цією ідеєю був перейнятий і Устіга, який належав до найвидатніших прихильників Кіра та найревніших проповідників нового месії. Він був такий проречистий, що навіть міг, як про нього казали, пробуджувати до життя каміння. Його глибокі очі випромінювали залізну волю і кликали за собою люда. Йому легко вдавався будь-який задум.

Кір не прогадав, доручивши йому очолити перську розвідку в Вавілонії. Князь Устіга підбурих усю країну проти халдейських вельмож. Убогий халдейський люда уже чекав Кіра, як свого рятівника. Його називали поборником справедливості зі сходу й жар-птицею з півночі. Потай величали

новим богом. Особливо великі надії покладали на нього народи, поневолені вавілонянами, передусім іудеї, яких Навуходоносор пригнав з Єрусалима в полон. Частина їх жила в іудейському кварталі столиці, а частина—на берегах каналу Кабару. Вони вірили в Кіра як у свого визволителя з вавілонського ярма. Устізі, котрий відзначався невтомністю духа, вдалося запалити всі стражденні серця, перш ніж схаменились у Вавілоні. На всіх страждальників справляла велике враження розповідь про важке життя самого Кіра. Устіга навчив своїх підлеглих так яскраво розповідати цю історію, що вже через місяць після прибуття їх до Вавілонії всі там знали її напам'ять. Перські агенти твердили, що тільки той може зрозуміти чуже страждання, хто страждав сам, і тільки той може повстати проти кривди, кого кривдили інші. Ці слова знаходили гарячий відгук у серцях людей, і кожен їх розумів. Устіга знав, що голодному треба дати хліба, спраглому — води, зв'язаного раба звільнити від пут, а битого — від нагая. Все це він обіцяв від імені Кіра, якого саме життя призначило зруйнувати прогнилі царства й збудувати на їхньому місці нові.

Вже кілька місяців обробляв Устіга цим новим ученням душі халдейського люду. Йому це вдавалось якнайкраще, бо Вавілон, дбаючи лише про нагромадження скарбів, не хотів навіть слухати про небезпеку, яка наближалася. Всім, починаючи від царя й кінчаючи вельможами, солодко спалося на золотих ложах. І тільки один Набусардар якимсь дивом прокинувся, і коли всі його намагання хоч у кому-небудь знайти підтримку зазнали краху, почав на свій страх і ризик боротися проти перських спокусників.

Він, звичайно, не здогадувався, що кілька днів тому, коли його колісниця зупинилася в Оливковому гаю, Устіга відділився від гурту пастухів і стежив за ним зі сховища. Устіга зразу впізнав вавілонського верховного воєначальника. Його рука мало коли хибала, і якби він був напнув тоді лук, то стріла напевне прошила б Набусардарове горло точнісінько так, як вона оце тепер прошила горло жерця Есагілі. Але це була небезпечна гра — вона тільки передчасно викликала б переполох і погоню за його людьми. А це йому було ні до чого. Він повинен був спокійно дочекатися приходу армії Кіра.

Інша річ — визволення Нанаї від збирачів храмової данини.

Коли гурт збирачів оточив дівчину, Устіга стояв на варті біля входу до підземелля. Він не міг почути їхньої розмови, але добре бачив, що там діється. Нанаї він уже давно знав

в обличчя. Багато чув про неї від Сурми — той навіть пообіцяв, що познайомить їх, коли для цього трапиться зручна нагода.

Князь Устіга часто спостерігав за нею, коли вона, пасучи отару овець, вирізьблювала на своїх глиняних табличках подоби халдейських богів. Від Сурми він довідався, що покійний Сініб збирався послати її до барсіппської школи скульпторів, але смерть перешкодила йому здійснити цей задум. У Нанаї залишились хіба ці глиняні таблички, й вона тепер різбила на них усе, що хотіла і як уміла. Устіга бажав її, щоб мрія про навчання колись таки здійснилася, бо за природою своєю був людиною благородною. Хоч краса Нанаї вразила його ще раніше, ніж Набусардара, він з обережності ні разу не наблизився до неї, знаючи від Сурми, що вона, як і всі Гамадани, ненавидить чужоземців. А він був перс, їхній найзаклятіший нині ворог. Цілком можливо, що Нанаї не завагалася б виказати його у Вавілоні й цим самим зірвала б план, здійснити який доручив Устізі Кір.

Але хіба життя іноді не перекреслює всі людські плани й задуми?

Наперекір самому собі він став Нанаїним рятівником.

Коли град стріл прогнав збирачів данини й Устіга пересвідчився, що йому не загрожує ніяка небезпека, він кинувся до непритомної дівчини.

Закривавлена, вона лежала на траві.

Її вівці з переляку забилися між дерева й жалібно бекали. Це їхнє бекання заглушило Устіжину ходу.

Баритися не можна було й хвилини. Устіга обережно взяв Нанаї на руки й відніс до підземелля будинку її дядька Сініба, яке в останні роки дуже пошкодили весняні повені. Недокінчені стіни подекуди розмило водою, а подекуди занесло мулом. І все ж таки людям Устіги вдалося перетворити його на пристойне житло. А приміщення, яке займав сам князь, здавалося навіть гарним і затишним. Вивідачі, переодягнені перськими купцями, наносили сюди шкур, покривал, зробили великий запас харчів. Підземелля освітлювали смолоскипи й світильники.

Сюди Устіга й приніс непритомну Нанаї. У підземеллі, крім нього й Нанаї, був тільки його слуга.

Вивідачі ще перед світанком розійшлися по всьому околу. Час нападу Кіра на Вавілонське царство наближався з кожним днем, і вони діяли дедалі активніше. Устіга того ранку залишився в підземеллі один, але от-от мали повернутися двоє персів, Забада й Ел, яких він послав вивідати настрої в самому Вавілоні. Їх і виглядав Устіга, коли раптом поба-

чив, що до Нанаї наближаються жерці, а відтак став свідком й учасником цієї кривавої пригоди.

Устіжин слуга, який був готовий до всіляких несподіванок і вмів гоїти рани, був для свого пана правою рукою. Сам Устіга навчався лікарської справи в Єгипті, а потім цілий рік провів у Греції, знайомлячись з мистецтвом лікування й у цього народу. У мирний час він, по суті, виконував обов'язки військового лікаря.

Слуга простелив на Устіжине ложе білу полотнину, й Устіга поклав на неї Нанаї.

Здавалося, що її здолав глибокий, тяжкий сон. Губи її були стиснуті, й чорне з червонуватим полиском волосся, змочене кров'ю, вилося по плечу, наче тонкі змії.

Перш ніж перев'язати рану, Устіга звелів слугі принести ножиці і, не вагаючись ні хвилини, почав підстригати Нанаї не волосся.

— Яке в неї гарне волосся, пане! — зітхнув слуга.

Рука Устігі застигла, й тільки тепер він усвідомив, що, власне, робить. Уява раптом перенесла його на луки, де Нанаї, осяяна сонцем, ходила з розпущеним волоссям. Він одразу ж відклав ножиці набік і попросив слугу подати йому шнурок, яким стягнув волосся, щоб воно не падало на рану.

Потім звелів принести снотворний засіб. Це був клапоть вовняної матерії, змочений у відварі сон-зілля. Устіга накрив ним Нанаїне обличчя, щоб вона вдихала в себе випари цього відвару.

Нанаї дихала слабо, уривчасто й нерівно, але не прокидалася.

Переконавшись, що засіб подіяв, Устіга почекав ще кілька хвилин і заходився перев'язувати рану. Спершу він промив її відваром цілющих трав, а тоді посипав очищувальним порошком. Відтак знову промив її цим самим відваром і приклав до рани смужку полотна, намазану кровоспинною маззю.

Цю мазь винайшов один халдейський лікар, котрий усе життя боровся проти шарлатанства й проповідував, що медицина, як і математика та астрономія, має свої суворі закони і що вона теж наука, а не знахарство.

Але від цієї мазі рана, здавалось, кривавила ще більше. Устіга стягнув її міцною пов'язкою.

— Поки ми лікували шлунками ящірок, сім разів звареними під час повні, правим оком сови, сім разів заклятим на заході сонця, та зміїним серцем, сім разів благословеними великими богами, ліки діяли завжди й негайно, — зітхнув слуга.

Устіга не звертав на нього ніякої уваги і спокійно робив своє. Це було вже не вперше, що слуга хвалив при ньому велику силу знахарства. Він уже звик до того, що простолод воліє вмерти від товчених ящірячих хвостів і шлунків, аніж лікуватися ліками, які готували обізнані з основами медицини люди. У всьому ж іншому слуга був тямущою людиною. І хоч при кожній новій нагоді він намагався переконати свого пана, що зміїне серце має більшу силу, ніж відвар із лікарських рослин, Устіга любив його за кмітливість і відданість. Буркотлива вдача слуги вже не дратувала його, бо той безвідмовно виконував кожне доручення.

Устіга вирішив трохи підняти голову Нанаї. Поки слуга підкладав непритомній під спину шкури й подушки, він зняв з її обличчя клапоть матерії, просочений відваром сон-зілля.

Обличчя Нанаї було спотворене болем, однак і крізь вираз страждання, наче скелі крізь туман в ущелині, проступали гамаданівська хоробрість і рішучість. Устіга задивився на це обличчя, прекрасне навіть у стражданні, й раптом його поійняло дивне почуття, ніби по тілу в нього проповзла змія. Він розумів, що за цим виразом обличчя ховається люта ненависть до нього і що якби вона зараз прокинулася, то, незважаючи на кровоточиву рану, втекла б звідси геть, аби лиш не приймати допомогу з рук ворога. Але це почуття звільна почало змінюватися почуттям перемоги над нею. Приспана відваром сон-зілля, Нанаї лежала перед ним зовсім безпорадна. Устіга міг тримати в полоні цього останнього нашадка Гамаданів, скільки сам захоче. Побачивши, що вона починає приходити до тями, він міг знову накрити її обличчя клаптем матерії, змоченим у відварі сон-зілля. Тож боятися її не було чого.

Він іще якусь хвилину впливався своєю перемогою над нею. — А як ти думаєш здихатися цієї жінки, пане? — запитав раптом слуга.

Устіга прокинувся від приємного сну й здивовано глянув на того, з чийх вуст пролунало це запитання.

— А чому ти про це питаєш?

— Бо коли вона прочумається, то побачить наше сховище. Вона — халдейка, і ти не можеш бути певним, що вона не викаже нас властям, хоч ти й урятував її від смерті.

— Ти хочеш цим сказати, що краще було б дати їй зійти кров'ю?

— Ні, я такого навіть не подумав.

— Поранена — сестра в перших Сурми, і за добро ми не маємо права платити комусь злом. Так учить безсмертний Заратуштра.

— Я подумав тільки про те, що найкраще було б віднести її до лісу...

— ...І залишити там на розтерзання диким звірам,— засміявся Устіга.

— Що ти, пане, у мене й гадки такої не було,— виправдувався слуга.— Я тільки збирався переодягтись пастухом і піти повідомити батьків, що їхню дочку поранили жерці.

— А як ти поясниш їм, хто її перев'язав? — знову засміявся Устіга.

— Що ж, хай буде по-твоєму, пане,— скорився слуга,— але будь обережний, хоч цього разу йдеться про жінку, а не про долю Персії.

— Не турбуйся й вір мені, як вірив до сьогоднішнього дня. Найбільше, що ми можемо зараз зробити, то це втаємничити в цю справу Сурму.

І Устіга наказав слугі піти подивитися, чи не з'явився вже на луках Сурма. Він завжди чи не найпершим з усіх пастухів виганяв на пасовище овець.

Слуга й справді побачив його біля мосту за каналом, який протікав через Село Золотого Колосся. Сурма повільно наближався зі своєю отарою. Нанаїні вівці саме висипали з Оливкового гаю й попаски пішли йому назустріч. Слуга подумав, що буде добре, коли отари зіллються й Сурма пастиме всіх овець разом. Так принаймні можна не боятися, що котрась із них загубиться. Але для певності він вирішив іще почекати, поки Сурма дійде до самого гаю, і тільки тоді піти розказати йому про те, що тут недавно сталося.

Причайвшись біля потайного входу до підземелля, слуга обводив поглядом довколишню місцевість і раптом помітив на дорозі, яка вела до гаю, двох перських купців. Це були вивідачі Забада й Ел. Мабуть, їхня вилазка була вдалою, бо вони обидва верталися цілі і в доброму настрої.

Спустившись у підземелля, щоб розповісти про це своєму панові, слуга застав його в глибокій задумі. Устіга стояв біля ложа, на якому лежала поранена Нанаї, й невідривно дивився на неї.

— Пане! — досить голосно й докірливо гукнув слуга.

Устіга відірвав очі від ложа і спокійно глянув на слугу. Він і сам не міг з певністю сказати, куди полинули його думки. Навіть не усвідомлював, що погляд його весь час прикутий до ложа, й не помічав дівчини, яка лежала перед ним. Хоч як це дивно, але не думав він ні про армію, ні про своє завдання тут, у Вавілонії, ні про свого царя.

— Пане! — ще докірливіше гукнув слуга.

— Твій страх перебільшений, — озвався Устіга й попросив води помити руки.

Слуга не здавався.

— Я завжди уникав жінок, коли виконував таємні доручення своєї держави, — сказав він, — завжди, бо коли ще можна встояти перед демонами, то жінка обов'язково спокусить тебе й занепасть.

— Налий у миску води, — вже суворіше звелів Устіга. — Сурми ще не видно?

— Я щойно бачив його біля мосту через канал. Він от-от буде в гаю. Але я помітив також тих, кого ти послав до Вавілона.

— Повертаються обидва? — спитав князь, занурюючи у воду закривавлені руки.

— Обидва, пане.

Незабаром до підземелля увійшло двоє персів, переодягнених купцями.

Устіга швидко сполоснув руки і, витерши їх льняним рушником, пішов назустріч прибулим, ще здалеку вітаючи їх:

— Хай благословить вас Ахурамазда!

— І тебе теж, князю, — відповіли вони.

— Я з нетерпінням чекаю ваших повідомлень.

— Ми принесли цілу купу новин, які примусять нас негайно взятись до діла.

— Я аж палаю з цікавості, — повторив Устіга й послав слугу залагодити все з Сурмою, а прибулих навмисне повів до себе.

З неабияким подивом вислухали вони розповідь про поранену Нанаї й про пригоду з жерцями. Перси зустріли їх по дорозі з Вавілона. У цих служителів Мардука явно пропало бажання збирати тут данину. Але цілком можливо, що вони повернуться сюди з підмогою й оточать Оливковий гай. Треба бути готовим до будь-якої несподіванки. Треба врахувати також те, що Есагілі, мабуть, відомо про вхід до підземелля недокінченого будинку Сініба. Правда, якщо їй і відомо про нього, то, напевне, залишилося таємницею те, про що не знав навіть Сурма: з підземелля вів потайний хід, який тягнувся попід землею й виходив аж на трояндові плантації. Його випадково відкрив Устіга, якимось знічев'я обмацуючи стіни підземелля. На цей підземний хід вони могли поклатися в разі небезпеки. Устіга вірив у нього так, як вірив у перемогу свого володаря Кіра. Вхід до нього, завішаний килимом, був поруч ложа, на якому зараз лежала Нанаї.

Забада й Ел приголомшено дивились на сплячу дівчину. В них обох, як і кілька хвилин тому в Устіжиного слуги, ворухнулось недобре передчуття.

— Будь обережний, князю! — застеріг Устігу Забада. — І не дай їй тут очуняти. Хоч вона й двоюрідна сестра Сурми, але пам'ятай, що ти недавно бачив її в товаристві самого Набусардара, який полював тут на нас.

— Так, так, князю, — докинув і Ел, — хай ім'я Набусардара буде для тебе пересторогою.

Устіга силувано посміхнувся.

— Ви говорите так, ніби я збираюся зрадити через неї свій обов'язок, обманути довір'я царя, котрий доручив мені таку важливу справу.

— Ми тільки нагадуємо тобі про обережність, — заперечив Забада.

— Ніхто тебе не підозрює, князю, — мовив Ел, — ти завжди був найхоробріший серед нас усіх, і твої героїчні вчинки записані в царських хроніках Екбатан.

— Вірте мені, брати, — сказав Устіга. — Ця дівчина втратила багато крові й приїде до пам'яті не раніш, як через дві години. На той час я все розміркую і спробую знайти найрозумніший вихід. Тільки не вимагайте від мене, щоб я віддав на смерть людину, котру сам перед цим урятував. За її життя я власною рукою відправив на той світ жерця Есагіли, то невже тепер маю спровадити слідом за ним і її? Чому Нанаї повинна вмерти? Невже могутність перського царства має будуватися на безглуздо принесених у жертву жінках? Для цього існує армія, для цього й нас прислали сюди.

— Слушно, князю, але ніхто не здатен на таку зраду, як жінка. На таку жорстоку й таку підступну зраду. Чоловік, якщо зраджує, то зраджує з холодним розумом. А жінка завжди зраджує з вогнем у серці. Завжди. І ніхто не знає, коли її любов обернеться укусом отруйної змії.

Устіга вперто захищав Нанаї:

— Я думаю, що в даному разі ми перебільшуємо. З розповідей Сурми я довідався і сам не раз пересвідчився в тому, що Нанаї — дівчина відважна, чесна й великодушна. Я бачив на власні очі, як вона з кинджалом у руці стала проти жерців і захищалася від них. Тільки душі боягузів здатні народжувати зраду, і тільки ниці натури ходять стежками підступності.

— Ти хочеш нас переконати, що Нанаї не здатна на зраду? — багатозначно посміхнувся Забада.

— Заприсягаюсь у цьому перед найвищою справедливістю! — вигукнув Устіга, і очі його спалахнули, мов полум'я смолоскипів, від яких по підземеллю йшов слабкий запах земляної смоли.

Забада недовірливо похитав головою.

— Бажаю тобі не ошукатися. Бажаю тобі цього в ім'я твоєї й нашої вітчизни, бо навряд чи знайшла б Персія людину, самовідданішу за тебе. Твою загибель оплакувало б усе царство.

Щоразу, коли мова заходила про його власне життя, Устіга тільки недбало посміхався. І тепер він теж недбало відповів:

— Нічого б не сталося, якби я загинув і справді. Нічого б не сталося, бо таких людей Персія знайшла б у тобі, Забадо, і в тобі, Еле.

Він на мить замислився, а тоді обняв їх обох за плечі й вийшов до сусіднього приміщення.

Людина і справді ніколи не знає, де остання межа її життя. Устіга відчув, що з ним щось коїться. Він раптом почав сумніватись у собі, але навіть думки не припускав, що це на нього так уплинула присутність Нанаї. Вважав її скоріше даром, який послала йому доля.

І все ж таки про всяк випадок князь вирішив зв'язати присягою Забаду й Ела як можливих своїх наступників.

Розміркувавши все як слід, він звелів їм покласти руки на руків'я мечів і заприсягтися перед ним.

Вони запротестували, бо не хотіли навіть слухати про можливу смерть свого начальника.

— Людина ніколи не знає, що жде її попереду, — рішуче мовив Устіга. — Вам треба зараз заприсягтися, що коли зі мною все ж таки щось трапиться, ви будете дружними, без заздрості, ненависті й підступів спільно служитимете своєму народові в цій чужій країні, яку наш великий цар Кір збирається підкорити. Заприсягніться, що будете обидва як один муж і що моя смерть навіки з'єднає вас нерозривними узами волі й думки.

Після слів цієї присяги в підземеллі повіяло могильним холодом.

Устіга ще раз вийшов поглянути, чи не пробудилася з забуття Нанаї, а потім звелів Забаді й Елу розповісти про події в Вавілоні.

Передусім його зацікавила вість про те, що набула чинності угода між жерцями Екбатан і жерцями Есагіли. Повірені святилища Ахурамазди підписали угоду також від імені царя Кіра, бо в Персії жрецький стан відзначався пал-

ким патріотизмом, він був заодно з народом і любив царя. Жоден із перських жерців не пішов би на зраду своєї вітчизни, тимчасом як Есагіла викохувала для халдейського народу перекинчиків.

Перед тим як зустрітися з жерцями Мардука, служителі Ахурамазди відвідали головний стан Устіги в підземеллях неподалік від Оливкового гаю й передали йому нові накази Кіра, з яких випливало, що цар має намір зразу ж після літньої спеки напасти на Вавілон і захопити його. Перська армія стоїть уже готова до цього, забезпечена найновішою зброєю, має в своєму складі непереможну кінноту й командують нею уславлені полководці. Кір спробує захопити Вавілонію, стиснувши її попередньо кільцем оточення з трьох боків. Один великий військовий корпус під захистом Еламських гір він кине на південь, другий розташує на березі Тігру навпроти Вавілона, а третій залишить на півночі. Найскладнішим завданням лишається форсування річки — дуже глибокої й бурхливої в цьому місці. Щоправда, найлегше його армія могла б удертися до Вавілонського царства через Мідійський мур. Тому Кір наказує Устізі будь-якою ціною роздобути план цього муру.

Устіга негайно взявся до роботи. Слідом за екбатанськими жерцями він послав до Вавілона Забаду й Ела. Саме вони й зіграли для екбатанських жерців роль тих вивідачів, яких Есагіла підсунула Валтасарові.

Після допиту варта мала доставити їх аж до кордону й вигнати за межі Вавілонії. Однак Есагіла подбала про те, щоб ця варта складалася з храмових воїнів. Вивівши шпигунів за ворота Храмового Міста, варта, відповідно до наказу верховного жерця, відразу ж відпустила їх. Так Забада й Ел разом з іще одним персом знову опинилися на волі. Потім, переодягнені то портовими вантажниками, то багатими чужоземцями, вони довго блукали вавілонськими вулицями, відвідували місця розваг і стали свідками всіх важливих подій у столиці.

З уст Сан-Уррі вони дізналися, що Набусардар сам подався ловити перських вивідачів.

Не лишилося для них таємницею ні те, що верховна військова рада усунула Сан-Уррі з посади заступника начальника вавілонського корпусу, ні навіть те, чого не зміг дізнатися сам Набусардар: Сан-Уррі знайшов притулок у Храмовому Місті, забезпечивши собі захист могутнього Мардука тим, що передав верховному жерцеві Ісме-Ададу викрадений план хитромудро збудованого Мідійського муру.

І нарешті вони бачили, як після винесення підкупленими судьями виправдувального вироку з будинку суду вийшов зальотник, убивця двох чоловік Сібар-Сін, і натовп кричав йому «слава», знову прийнявши його як праведника. А Телкіза, Набусардарова дружина, ступила йому назустріч і вручила пуп'янок лотоса.

— Ось до якої міри зіпсувалися звичаї у Вавілоні! — закінчив свою розповідь Забада. — Це місто зовсім прогнило, і я не вірю, що воно зуміє відстояти свою незалежність. Там на кожному кроці панує зло в найпотворнішому вигляді, там чинять мерзоти серед білого дня. Честь там купують за золото, а правда не здатна протистояти жменьці коштовного каміння. Багатії бенкетують, а простолюди гинуть у нужді.

— Отже, ти вважаєш, що й у самому Вавілоні ми без особливих труднощів зможемо схилити на свій бік покривджених і посіяти розбрат серед його жителів?

— Як на мене, то вони вже тепер настроєні одні проти одних. Тільки іще не знаходять приводу, щоб виплеснути свою ненависть. Треба буде кинути їм продумані гасла, моврибам принаду, тоді вони швидко спіймаються на наші вудочки.

— Так. Ми посіємо розбрат серед жителів Вавілона, і поки вони між собою гризтимуться, непомітно приберемо їх до рук. Досі робота наша йшла якнайкраще у провінції, і я сподіваюся, що так само піде вона й у самому Вавілоні.

— Ручуся головою, що його не врятують від загибелі й міські мури, хоч які вони міцні, — засміявся Забада.

— А хто з ким тягне там в один гуж і хто з ким ворогує? — допитувався князь.

Ел, який досі мовчав, гучно зареготав. Він розсміявся тому, що з погляду згуртованості Вавілон нагадував Єрусалим, який став жертвою внутрішніх чвар.

Передусім у Вавілоні змагалися між собою дві головні сили — Есагіла й цар, які смертельно ненавиділи одна одну. Збідніла знать гуртувалася навколо царя, від якого чекала наділу маєтків, одібраних у Храмового Міста. Воно досі володіло ними незаконно. Багаті й вельможі хилилися на бік Есагіли, яка дозволяла їм іменем всемогутнього Мардука чинити беззаконня, якщо вони відкупалися золотими дарами. Купці підтримували тих високих сановників, які домагалися для них поставок дорогих товарів і привілеїв у торгівлі. Частина освічених людей виступала проти Валтасара, бо за його правління занепало мистецтво, а наука опинилася в злиденному стані. Одні мріяли про переворот,

внаслідок якого до влади прийшов би зміщений цар Набонід, Валтасарів батько. Набонід почував велику любов до стародавньої халдейської культури й чинив усілякі перешкоди проникненню чужоземних впливів. Інші, яких не задовольняв теперішній стан культури, навпаки, тяглися до мистецтва чужих народів, вважаючи його передовішим. Нарешті, простолюд боровся тільки за шматок хліба, і його єдиним прагненням було звільнитись від панських нагаїв. Саме серед простолюду й кипіло найбільше невдоволення, бо його страждання були безмежні, а злидні — безпросвітні. Лишалася ще армія, проте складалося таке враження, що без ґрунтовної перебудови вона взагалі не зможе протистояти могутній армії Кіра. До того ж половина її служила цареві, а половина Есагілі. Якби вдалося нацькувати ці половини одна на одну, то Вавілон взагалі не мав би військової сили.

— Але я ще не знаю, чи можна на це сподіватися, — додав Ел, домальовуючи свою картину загального розкладу вавілонського суспільства.

— Я теж про це подумав, — перервав його Устіга. — Адже Сан-Уррі мріє про владу, і тепер, знайшовши притулок в Есагілі, він може захопити її з допомогою армії.

— І Есагіла, не вагаючись, виступить проти царя, бо не навидить його, а тим паче сподівається на Кірову підтримку. Досить запалити одну соломинку — і все місто спалахне.

— А народ рознесе полум'я по всьому царству...

— ...Яке негайно прибіжить рятувати перський лев, щоб зберегти його для себе, — щиро засміявся Забада.

Устіга, який основою могутності будь-якого царства вважав згуртованість його народу, зазначив:

— Хіба це не щастя для Персії, що вона згуртована до останньої людини? Хіба можна підкорити народ, коли він стоїть непохитно, як скеля? І хіба це не правда, що народ може загинути тільки з власної вини? — Хвилину помовчавши, він замислено додав: — Як на мене, то це дуже дивно, що Сан-Уррі зрадив Набусардара в таку критичну хвилину.

— Есагіла пообіцяла, що допоможе Сан-Уррі зайняти місце Набусардара, тільки-но вдасться його знищити. Через те Сан-Уррі так гарячує. Він усіма силами рветься до влади й заради неї ладен убити не тільки Набусардара, а й самого царя.

— Між іншим, місце, де він переховується, — пояснив Ел, — тримають у великій таємниці. Ніхто з військових взагалі не знає, що Сан-Уррі переховується. Думають, що він наклав на себе руки.

Устіга широко розкрив очі й здивовано звів брови.

— А як же вам вдалося про це довідатись? — запитав він.

— Випадок, — стисненим голосом відповів Забада й озирнувся, боячись, що, крім них, тут іще хтось є. — Чистісінький випадок.

Перш ніж розповідати далі, він попросив князя піти глянути, чи не прокинулася Нанаї, бо в нього було дивне відчуття, ніби їх підслуховує хтось чужий.

Устіга ввійшов до сусіднього приміщення. Нанаї спокійно лежала в тій самій позі, в якій вони її залишили. Йому тільки здалося, що голова її ледь повернулася, але з певністю сказати, чи це справді так, він не міг. Можливо, вона сама трохи зсунулася з подушки. Мабуть, так воно й було. Заспокоївшись, він повернувся до своїх, але одразу ж вийшов ще перевірити, чи немає кого біля входу до підземелля, і побачив Сурму, який гомонів з його слугою. Вони саме повсідалися на траву під деревами й не збиралися їм заважати.

Забада міг сміливо розповідати.

І він розповів, що напередодні в заїзді, зупинившись там як знатні чужоземці, вони застали в своїй кімнаті перського жерця, котрий уже чекав на них. Жрець назвав їм пароль перської розвідки в Вавілонії й відрекомендувався повіреним святилища Ахурамазди при Есагілі. Йому доручили стежити за політичною діяльністю Храмового Міста і, в разі найменшого порушення укладеної угоди, негайно сповіщати Екбатани. Забаду й Ела він розшукав для того, щоб повідомити їм про втечу Сан-Уррі, бо Есагіла тримала в суворій таємниці, що з радістю надала б йому притулок і не видала б військовому суду. Ще важливішою обставиною для них було те, що Сан-Уррі викрав план Мідійського муру і що план цей тепер зберігається у вежі Етеменанкі. Жерцеві відомо, що план Мідійського муру конче потрібен Кірові, отож варто було б якось здобути його. Треба тільки ретельно обміркувати, у який спосіб і коли найкраще це зробити.

— То що ж, ви вже обміркували? — схвильовано перебив його Устіга.

— Ще ні, князю, — відповів Ел.

— У таких випадках треба діяти негайно, — дорікнув їм Устіга.

— Наш жрець не міг іще з певністю сказати, в якому саме залі вежі заховано цей план. Він повинен спершу з'ясувати це, і тільки тоді можна буде поміркувати, як до нього дістатися.

— І то правда, — погодився Устіга. — Ну й на чому ж ви порішили?

— Післязавтра він прийде до Села Золотого Колосся, й там у корчмі ти зустрінешся з ним.

— Чому я? — раптом підозріливо запитав він.
— Без тебе, князю, ми не можемо нічого вирішувати, а чим менше нас там буде, тим краще. Навіщо привертати до себе увагу? Це дуже розумний, відважний і спостережливий жрець. Ти, князю, обміркуеш з ним план викрадення.

— А чому він вирішив прийти сюди, а не ви до Вавілона? — усе ще не міг зрозуміти Устіга.

— Він попередив нас, що найближчими днями у Вавілоні буде запроваджено нагляд над усіма чужоземцями, тому не варто наражати себе на небезпеку.

— І все ж таки мені це не подобається, — покрутив головою Устіга. — Екбатани не послали б свого вивідача до Есагіли, не повідомивши спершу про це нас. Адже й жерці, які підписали з нею угоду, з'явилися спочатку до нас. Я не вірю цій людині.

Якусь хвилину він слухав схвильовані заперечення Забади й Ела, а тоді рішуче заявив:

— Це був шпигун, шпигун самого царя Валтасара! Від цих слів у всіх трьох аж мурашки по спині побігли. У тиші, що раптом запала в підземеллі, чути було тільки потріскування смолоскипів.

Однак коли вони знову ретельно й спокійно все розміркували, то їм здалося, що ця підозра безпідставна. Жрець знав пароль перської служби розвідки, а, крім того, він показав їм табличку, на якій стояв відтиск печатки святилища Ахурамазди.

— Він прийде один? — запитав Устіга і, коли Забада й Ел мовчки притакнули, погодився зустрітись післязавтра з цією людиною в корчмі будь-що-будь.

Але про всяк випадок він наказав негайно поміняти пароль таємної служби і, не зволікаючи, розіслати з цим дорученням гінців у всі стани.

Якщо жрець у корчмі назве йому попередній пароль, то буде ясно, що він шпигує на користь Валтасара.

Всі люди з головного стану, близько тридцяти п'яти душ, розійшлися з завданнями в околиці Вавілона, отож Забада зголосився вдвох з Елом негайно податися до найближчих станів, а звідти вже послати гінців до віддаленіших.

Оскільки ж цю справу не можна було відкладати й на хвилину, вони швидко переодяглися мандрівними торговцями і з кошелями за спиною вирушили в дорогу.

Побачивши, що Забада й Ел кудись подалися, Сурма сказав Устіжньому слугі, з яким сидів на траві в Оливковому гаю:

— Я хочу побачити Нанаї, поки не прийшли інші пастухи.

— Тепер уже можна, — кивнув йому головою слуга, — іди, а я тим часом постережу твоїх овець.

Перш ніж спуститися в підземелля, Сурма тричі свиснув, як ховрах. Почувши такий самий звук ізсередини, він повернув закріпленій на осі камінь і опинився перед входом до підземелля.

Помінувши темний, вузький коридор, він зупинився, освітлений смолоскипами й оливними світильниками, і побачив перед собою Устігу, що стояв на порозі приміщення, в якому лежала Нанаї.

— Хай благословлять тебе боги, — привітав його Устіга.

— Хай і тебе вони милують у цьому нещасті, князю, — відповів Сурма.

— Ти прийшов подивитися на неї?

— Так, я прийшов подивитися на неї й порадитися з тобою, що сказати дядькові. Якщо рана глибока, то було б краще, аби ти сам перев'язував її кілька днів. Гамадан уже літня людина, він у цьому нічого не тямить, а чи пришлють жерці після цієї кривавої пригоди до Села Золотого Колосся свого лікаря, сказати важко. Що ж до царських лікарів, то вони лікують тільки знать і князів.

— Мої люди, — відповів Устіга, — розійшлися кожен із своїм завданням по всій області. Забада й Ел повернуться аж десь над ранок, і я залишився тут тільки зі слугою. Вона може спокійно провести тут весь сьогоднішній день і ніч...

Він раптом замовк і замислився.

Тепер, із вступом на престол царя Кіра, в Персії почали ревно дбати про репутацію дівчат і жінок. Тільки жінки легкої поведінки могли проводити ніч під одним дахом з чоловіками. Він не хотів знеславити Нанаї. Вихід лише один — треба, щоб Сурма заночував сьогодні в підземеллі. Він, як її брат у перших, завжди зможе підтвердити Нанаїну чесність. А вранці дівчина повернеться з ним до батькової оселі. Вечорами Устіга приходитиме до них під виглядом мандрівного знахаря й лікуватиме її.

— Ти справді вельми хоробрий, князю, — відповів Сурма. — На твоєму місці я б не наважився на таке нізащо.

— Я звик виявляти любов до людини там, де в цьому є потреба, але вмю бути й жорстоким, якщо потрібна жор-

стокість. Ти хочеш сказати, що старий Гамадан — запеклий ворог персів і що він легко може видати мене Вавілонові? Пусте, в мене теж є проти нього зброя і, думаю, цілком надійна. Якщо я завважу, що він замишляє проти мене щось недобре, то тут же пригрожу йому, що мої ліки можуть стати отрутою для його дочки. Сподіваюсь, після цього він зразу ж одумається.

— Помиляєшся, князю. Ти не знаєш Гамадана. Зради Вавілонії він пожертвує навіть рідною дочкою. Не забувай, що життя кожного з Гамаданів тільки тоді має вартість, коли вони віддають його за вітчизну. Нанаї помре, та помреш і ти. Тебе з усіх боків оточать Набусардарові воїни й схоплять прямо в Гамадановому домі.

— Замість скриньки з лікарським причандаллям я прихоплю з собою скриньку з короткими кинджалами. Я битимусь, Сурмо, битимусь до останнього подиху. І якщо судилося померти, то я помру з думкою, що мое життя, віддане Кірові, теж набуло певної вартості.

Слова Устіги були сповнені пристрасті. В його очах руйнувався прогнилий світ і народжувався новий, чистий і справедливий, за який він сам приносив у жертву своє життя і за який лилася кров перських воїнів.

— Таким людям, як ти, треба жити, а не вмирати, — заперечив йому Сурма. — Ти потрібен не тільки перському народові, а й халдеям — усім, хто йде за правдою.

— Що ти хочеш цим сказати, Сурмо? Вирушаючи сюди виконувати завдання мого царя Кіра, я був свідомий того, що наражаю своє життя на небезпеку. Я допускаю, що можу тут загубити його, тільки не знаю коли й де. Може, це станеться в битві супроти бундючного Вавілона, а може, я помру тут, поруч Нанаї.

— Ти її кохаєш, князю! — скрикнув Сурма. — Ти її кохаєш, і в цьому твоє нещастя. Я не повинен був розповідати тобі про неї! Краще б я говорив про заржавілі мечі армії царя Валтасара!

— Ти повинен знати, друже мій, — зовні спокійно мовив Устіга, — що війна й битва ніколи не можуть бути метою — вони тільки засіб. Ти повинен знати також і те, що колись війна закінчиться, і тоді для тих, хто в ній учіліє, буде щастям родинне життя, щасливе родинне життя, яке є колиською щасливого народу. Я хочу стати часткою такого народу, і коли між державами зникне безглузда ворожнеча, ніщо не зможе завадити мені побратися з халдейкою. Адже ваша країна, за словами Кіра, стане нам сестрою, а не ворогом.

— Гамадан ніколи не скориться чужинцеві, він завжди називатиме тебе зайдою, а Нанаї ніколи не стане тобі дружиною.

— Ти сказав, що вона любить чистоту й правду. Тож чи знайдеться для неї у Вавілонії такий муж, який зміг би зрівнятися в цьому з нею? Коли ти розповідав про Нанаї, я намагався збагнути її душу і тепер певен, що мені вдасться привернути цю дівчину до себе.

— Будь обережний. Недавно Гамадан приходив до нас і розпитував мене, чи не зустрічав я в Оливковому гаю перських нишпорок, а потім попросив позичити йому кинджал, який перейшов до мене в спадок від дядька Сініба, бо в нашому роду, крім мене, немає інших нащадків чоловічої статі. Цей кинджал ми з твоїм слугою знайшли щойно на тому самому місці, де ти прошив стрілою жерця. Якщо ти повернеш кинджал Нанаї, то вона проштрикне тебе ним, проштрикне, навіть не здригнувшись, як усі халдеї вбивають своїх ворогів, бо Гамадан саме для цього вручив його їй.

— Твої страхи перебільшені, — засміявся Устіга, — і я ладен поставити все Перське царство проти Села Золотого Колосся, що мені вдасться порозумітися з Нанаї чесно й відверто. Цієї ночі, коли вона буде вимушена залишитись у нашому стані, я зроблю першу спробу. Ти можеш пересвідчитися в цьому, заночувавши поряд, за стіною.

— Ну що ж, доведеться довірити її твоїй опіці, князю, бо цієї ночі під захистом темряви до нас має приїхати верховний вавілонський суддя, рабіанум Ідін-Амуррум. Верховний вавілонський суддя, який водночас є членом державної ради, хоче відмовитись від значного титулу, аби мати змогу стати членом народної ради. Це справедлива людина. У Вавілонії тільки представники знаті можуть посідати державні пости, бути членами державної ради й колеги жерців. Тільки вони привласнюють собі право боронити інтереси держави. Під тиском Набусардара та при підтримці двох верховних сановників молодий цар утворив народну раду для захисту інтересів простолюду. Відтоді тільки її ухвали можуть вважатися проявом волі народу, проте їх усіляко обминають. Хоч народна рада й самостійна і має право виносити ухвали, що стосуються життя народу, але вони підлягають ще затвердженню урядом, який і тут може зловживати своєю владою. Та одну велику перевагу рада все-таки має: перший-ліпший її член може зупинити виконання будь-якої ухвали, якщо вона несправедлива до людей простого стану. Саме тому верховний вавілонський суддя й хоче відмовитись від свого фамільного титулу. Він збирається

стати членом народної ради, щоб мати змогу боротися проти хабарництва, що панує в державних установах. Колегія суддів, знехтувавши протестом верховного судді, виправдала вбивцю, мерзотного розпусника Сібар-Сіна, дружину раба засудила на розтерзання левами, а її дрібних дітей — на тяжкі роботи в копальні. Верховний суддя хоче пробудити совість Вавилоня і оскаржити рішення колегії суддів, підкуплених злочинцем. Зробити це він може, тільки ставши членом народної ради. Цієї ночі верховний суддя зустрінеться з деякими старійшинами нашої общини. Якщо вони запевнять його, що Село Золотого Колосся голосуватиме за нього, то він відмовиться від своєї теперішньої посади й стане членом народної ради.

— І ти думаєш, що його там приймуть? — запитав князь.

— Ми вже давно цього чекаємо. Народ бачить у ньому справжнього захисника своїх прав. Мудрість Ідін-Амуррума тільки приносить користь народній раді, бо поки вона складається з самої бідноти, то на неї не дуже зважають.

— А це не зашкодить нашій справі? — з тривогою запитав Устіга.

— Навпаки, — заспокоїв його Сурма, — це тільки підтримує її й боротьбу вашого могутнього царя Кіра. Верховний суддя доможеться права прилюдно викривати безчинства і несправедливість. Народна рада поверне до себе простий люд і примусить рахуватися з його правами навіть самого царя, як це вже робиться у вас, у Персії.

— Так, але... — Устіга затнувся й подумав: «Якщо ви самі дасте народові права, то цим позбавите нас змоги переконувати його, що їх дасть Кір. Якщо ви задовольните народ, то він, згуртувавшись, повернеться проти нас».

Та від нього залежала безпека всієї перської розвідки тут, у Вавілонії, і через те він не мав поки що права відкритися Сурмі, що мета Кіра — не лише відновити справедливість для народів, але передусім об'єднати їх під своєю владою і створити на широкій території міцну перепону проти завойовників, котрі починають підіймати голову в Новому Світі.

Устізі залишалося тільки мовчки проковтнути це й вичікувати. Зрештою, верховного суддю жде тривала й нелегка боротьба, а за цей час Кір уже стоятиме під брамами Вавилоня, якщо не в самому місті.

Через те він удав, що змирився з планами народної ради і щиро побажав Сурмі, щоб задумана справа їм удалася. Спільна боротьба за ідеали справедливості ще дужче зміцнить їхню дружбу.

Сурма пообіцяв також підготувати Гамадана до того, що Нанаї повернеться додому тільки завтра. Він спробує придумати якийсь вірогідне пояснення, щоб старій не здогадався, де перебуває його дочка.

Наостанці Сурма навшпінках, щоб не розбудити сестру, зайшов до приміщення, де вона лежала. Переконавшись, що вона спокійно спить, він залишив її під опікою Устіги.

Коли Сурма вже виходив із підземелля, Устіга ще на мить затримав його й попросив у нього книджал. Він хотів повернути зброю Нанаї, щоб вона не почувала себе беззахисною перед чужинцем.

— Князю, ти й справді ризикуєш своїм життям, — докірливо мовив Сурма й похитав головою, явно не розуміючи цієї великодушності Устіги.

Прийшовши до тям, Нанаї спершу не зрозуміла, де вона та що з нею сталося. Вона почала повільно відновлювати в пам'яті ранкові події й сутичку зі збирачами данини. Поранене плече раптом занило, і вона підвела руку, щоб обмацати його. Рану вже хтось обробив і перев'язав. Вона відчувала слабкий біль у плечі й велику неміч у всьому тілі.

Потім Нанаї обвела уважним поглядом приміщення зі склепінчастою стелею й викладеними глазурованою цеглою стінами, подекуди поколупаними й завішаними килимами. Приміщення освітлювали латунні світильники, а біля входу палали два смолоскипи.

Сюди не проникало денне світло, і дівчина не могла визначити, день зараз чи ніч. Скрізь панувала тиша і, крім калатання власного серця та прискороного дихання, вона більше нічого не почувала.

Нанаї очікувала й силкувалася не заснути. В око їй упав водяний годинник, який стояв у кутку, освітлений полум'ям світильника, і вона почала стежити, як падає крапля за краплею і як вода нечутно стікає по стінці скляної посудини.

Коли це заняття їй набридло, вона повернула голову в другий бік і задивилася на килим, що висів над її ложем. На ньому було виткане зображення бога чи царя в натуральну величину. Постать у шоломі й у вбранні аж до самих кісточок чітко вимальовувалася на тлі могутніх крил — символу божественної сили. Внизу зліва праворуч тягнувся клинописний напис. Він був складений чужою мовою, і Нанаї поволі розібрала лише два слова: «Кір... Ахеменід...»

— Кір... Ахеменід... — здивовано прошепотіла вона і з жахом вп'ялася очима в зображення перського царя.

У першу мить їй здалося, що вона знов поринає в сон, у той сон, який називають вічним. Потім відчула, як їй стиснуло груди, і вже от-от хотіла закричати, як раптом світло, що падало з сусіднього приміщення, окреслило на підлозі тінь людини. Нанаї поймав ще більший страх, і останні сили покинули її.

Тінь на підлозі видовжувалася і тепер уже виразно чулися кроки, які наближалися слідом за тішню. Нарешті тінь зупинилася. У дверях з'явилася струнка чоловіча постать. Хоч Нанаї й хотіла закричати, де вона і хто він, цей чоловік, проте не змогла видушити з себе бодай звука. На її блідих щоках проступили дві червоні плями, коли вона побачила на його поясі меч.

Устіга відразу ж помітив страх в очах дівчини і сказав:
— Я не скривжду тебе, можеш не боятися мене.

Він вимовив це рідною мовою Нанаї, у якій вона вловила перський акцент.

— Де я? — нарешті відважилася запитати Нанаї, коли почула людський голос.

Устіга мовчав.

— Хто ти? — запитала вона і спробувала сісти на ложі.

Устіга знову нічого не відповів, але підійшов до постелі, щоб допомогти їй.

— Болить? — запитав він і обережно поправив пов'язку на плечі Нанаї.

З його вимови Нанаї зрозуміла, що потрапила до кубла персів, і відповіла зневажливо:

— У нашому роду рани від меча нікому не боліли.

— Тоді честь і слава вашому роду, — всміхнувся він, дивлячись їй у вічі, — ти й справді поводитися мужньо, коли я перев'язував твою рану, — навіть не застогнала. А втім, можливо, ти була тоді без пам'яті. Ти знепритомніла і впала на землю, коли твоє плече зачепила одна з моїх стріл. Тому мені здається, що представники вашого роду чутливіші не до ран від мечів, а до ран від стріл.

У тоні його слів бриніло легке глузування, але вона не звертала тепер на це уваги. Її більше цікавив їхній зміст. Отже, перед нею стояла та сама людина, яка прошила отруєною стрілою горло жерцеві й цим самим урятувала її.

— Виходить, це тобі я повинна завдячувати своїм життям? — мовила вона. — Я подбаю, щоб мій батько належно віддячив тобі за це. У нас дома є золотий ланцюжок, його мені прислав сам цар Валтасар. Вартість цього ланцюжка велика, і він буде достойною винагородою за твій вчинок.

— Твій рід уміє бути вдячним і великодушним, проте я не

вимагаю від нього ніяких дарів. Якби на те моя воля, то я попросив би для себе зовсім інше. — І він м'яким поглядом ковзнув по її обличчю.

Нанаї витлумачила цей погляд зовсім інакше й тому холодно відповіла:

— Ти маєш право на все. Ти врятував мені життя і, за неписаними законами, можеш узяти собі тепер мою невинність.

Устіга гордо заявив:

— Я з тієї країни, де жінок не безчестять, як у Вавілоні. В нас уже при народженні дівчинку заручають з юнаком, і вона все життя належить тільки йому одному. В нас немає чоловіків, які ще до весілля позбавляють дівчат невинності, немає в нас і богів, які бажають цього і вважають це справедливим, як у Вавілоні.

— Отже, ти перс! — вигукнула Нанаї.

Устіга мовчав.

— Ти перс, — повторила вона, — ти... — І пильно вп'яла в нього очі, немовби хотіла проникнути поглядом у самісіньку душу.

— У нашому царстві хлопцям змалку прищеплюють дві якості, — спокійно провадив Устіга далі, — а саме: бути чесними і правдивими. У нас разом з материнським молоком кожен убирає в себе правду.

— Навіщо ти мені про це розказуєш? — звузивши очі, запитала Нанаї.

— Просто хочу, аби ти знала, що коли почнеш наполягати, щоб я відповідав на твої запитання, я казатиму тобі правду, — відповів Устіга.

— А ти, мабуть, не хочеш казати правду?

— Сказати правду іноді означає наразити себе на небезпеку. В нас запорукою моєї безпеки був би звичай дарувати життя за життя, та я не знаю, чи твій рід аж настільки великодушний.

— Якщо ти наражаєш себе на небезпеку, то навіщо ж урятував мене?

— Мною керували мої переконання та ще багато інших речей. Але зараз ми не будемо про них говорити, бо це тебе стомлює. Ти втратила багато крові. Поки що відпочинь, а потім ми поговоримо. Я звелю приготувати тобі щось підкріпитися.

І, не чекаючи Нанаїної відповіді, Устіга вийшов з приміщення й наказав слугі приготувати Нанаї поїсти.

Слуга сидів за кроснами й ткав килим з фантастичними візерунками. Він з такою ж охотою брався до цієї роботи,

як і любив побурчати з будь-якого приводу. Ось і зараз, підводячись зі стільця, він не пропустив нагоди дорікнути Устізі, що той, залишивши Нанаї в підземеллі, пакликає нещастя не тільки на свою голову, а й на його.

— Вона не має ніякого уявлення про те, де знаходиться, — заспокоїв його Устіга.

— Вона бачить, що опинилася серед персів, і цього з неї досить, — невдоволено буркнув слуга.

І він мав слухність, бо думка Нанаї працювала жваво, й поки Устіга приніс їжу, вона зметикувала, що її могли віднести лише в одне місце: в недовершений будинок дядька Сініба. Її здогад підтверджували поколупані стіни й незвичайна тиша, бо тільки в підземеллі не проникає жодного звуку з зовнішнього світу. Зрештою, на глазурованій цеглі вона завважила знак благородного титулу дядька Сініба, бо існував звичай вмуровувати в стіни цеглу зі знаком або іменем власника будівлі. Виходить, що вже тільки це підземелля зберігало пам'ять про колишню дядькову честь і титул. Можливо, час пощадив його саме для того, аби виказати ворогів Вавілонії. Та найбільшим доказом для неї було обличчя Устіги, в якому вона несподівано впізнала людину, що не раз сиділа з Сурмою під деревами в Оливковому гаю й видавала себе за перського купця. Отже, вона в кублі шпигунів царя Кіра. З-за дверей до неї долинуло, як слуга називав її рятівника князем. Виходить, він міг бути також ватажком перських вивідувачів. Великі боги самі привели її до ворожого стану. Тепер лишається сповістити про це Вавілон, і він ще до визначеного двотижневого терміну матиме в своїх руках здобич, якої вимагав від її батька. Есагілі буде завдано нищівного удару, а могутній Набусардар поставить на кордонах Вавілонії непереможну армію.

І саме коли Нанаї думала про Набусардара, того єдиного, хто заповнив усі її почуття, двері відчинилися, й увійшов Устіга з мискою щерби на долоні. Перед очима в дівчини ще стояв образ того, кому вона готова була віддати перевагу навіть перед богами, але її почуття вже розпалювалося не просто дівочим захопленням — воно переростало в тверезе кохання жінки. І все ж таки, коли увійшов Устіга і глянув на неї так, немовби прочитав її думки, вона зашарілася і, щоб приховати зніяковіття, опустила свої темні вії.

Вираз безпорадності й примирення з власною долею зробив її ще привабливішою. Чорне волосся з полиском міді гарно облямовувало її лице, оголені руки були притиснуті до стегон, губи м'яко стулені, на чоло падали відблиски полум'я світильників.

Такою її побачив Устіга, коли підійшов до ложа, тримаючи в руках миску зі щербою і корж.

Його голос нагадав Нанаї батькові слова:

«Велика богиня створила тебе такою, аби ти своєю вродою засліпила очі найнебезпечнішому ворогові нашого народу. Нехай же твоя краса стане хлібом, і як Сурма ділився своїм хлібом з перськими купцями, так і ти поділися своїм з перськими вивідачами».

Нанаї знову сповнилася рішучістю принести себе в жертву й не стала більше допитуватись, де опинилася й кого бачить перед собою. Вона вже нітрохи не сумнівалася, що потрапила до рук перських вивідачів. Тепер для неї головне було тільки те, щоб довести свою гру до кінця. Вона зрозуміла, що припустилася помилки, поводячи себе з самого початку непривітно. Треба покластися на свою красу і все якомога швидше виправити.

Отож, зачувши слова Устіги, дівчина розплющила очі, сповнені вдячності до нього. Їхня блакить сяjala примирливо, наче гладінь води після бурі.

— Даруй мені моє зухвальство й погорду, — мовила вона з жалем і взяла в нього миску зі щербою, — але то в мені говорить страх, що його викликає в жінок муж, оперезаний мечем і який, до того ж, чекає винагороди за свій подвиг.

Устіга присунув до її ложа стілець і, сідаючи, сказав:

— Але ж ти теж не беззахисна. — І показав на кинджал, що лежав поруч неї.

— Це ти його сюди поклав?

— Так... щоб ти не боялася лишатись наодинці з незнайомцем.

Нанаї обдарувала його вдавано ласкавим поглядом, а тоді взялася до їжі. Іла вона неквапливо, сповільнюючи кожен свій рух, сама не знаючи чому. Можливо, для того, щоб Устіга якомога довше затримався біля неї, бо боялася, що коли спорожнить миску, то він піде. Їй було страшно залишатися насамоті в цьому підземеллі, а ще більше хотілося заповнити незнайомця своєю молодістю і, як павук обснує муху своїм павутинням, облутати його своїми принадами. Якщо вже батько визначив їй таке завдання, то вона мусить бути хороброю, як усі жінки в їхньому роду, і безстрашною, як усі мужі в їхньому роду. Вона не має права думати зараз про себе, треба виконати те, що наказав батько. Щоб не видати свого задуму і не викликати до себе підозри, Нанаї зумисне ні про що не розпитувала й намагалася перевести розмову на інше. Навіть спробувала вдати, ніби ві-

рять, що перебуває у Вавілоні, під опікою лікаря, і, мовби ненароком, зауважила:

— Мабуть, зараз уже ніч, бо на вулицях так тихо. Вавілон спить.

Спершу Устігу здивували ці слова, та потім він збагнув, що дівчині здається, ніби вона у Вавілоні, і відповів:

— Так, зараз ніч, але я не знаю, чи Вавілон спить. Великі міста ніколи не мають спочинку. Вони завжди неспокійні, як море або хмари на півдні, як листя дерев, коли його шарпає осінній вітер. Та найчастіше вони схожі на бентежні людські серця, котрі ніде не знаходять спокою.

Він узяв у неї з рук порожню миску й подав їй незвичайної форми тістечко, келих білого вина з сирим яйцем. Сказав:

— Це додасть тобі сили.

Коли вона випила вино і з'їла тістечко, він забрав посуд і, щоб пересвідчитись, чи приємна їй його присутність, хотів піти й залишити її насамоті, мовляв, хай відпочиває собі. Та Нанаї жестом зупинила його:

— Залишся! Мені тут сумно. Не покидай мене саму! Я боюся ночі.

До ночі було далеко, нагорі стояв гарячий полудень. На полях усе завмерло, все відпочивало — і рослини, і раби. Бики й отари овець разом з пастухами шукали захисту в тіні буйних дерев і чагарів. Життя немовби зупинилося, весь край замлів під пекучим сонцем. Тільки по каналах ліниво струміла жовтява вода, змішана з річковим мулом і піском пустелі.

Для Устіги це «залишся» пролунало приємною музикою. І все ж таки для годиться він пішов подивитися до сусіднього приміщення, де слуга старанно ткав килим із пістрявої вовни. Він зразу ж хотів повернутися, але слуга затримав його.

Він уперто переконував Устігу, що буде краще, коли той дасть Нанаї випити отрути й викине її тіло коршакам, ніж рятуватиме її. Вони пригріли на своїх грудях змію, яка в слухну мить ужалить когось із них у самісіньке серце.

— Чому ти мені постійно не довіряєш? — докірливо перепитав його Устіга.

— Бо ти нерозважний, пане. Як ти можеш вірити, що в тигрів колись народиться ягня? Чи тобі до вподоби приборкувати небезпечного звіра? Я знаю, ти сміливий і твоєї вазі немає меж, та іноді варто дослухатись і до слів при-
ниженого.

— Я пам'ятаю про небезпеку так само, як і ти, але чому ми повинні діяти проти ворога тільки мечем, коли можемо здобути його серце?

— Моя мудрість у порівнянні з твоєю, князю, все одно що маленький камінчик у порівнянні з горою, тож роби, як вважаєш за краще.

Тремтячою рукою він схопив ножиці й відстриг із килима зайву нитку на знак того, що більше не перечитиме своєму панові. Відтак заходився в'язати вузол за вузлом, немовби махнув рукою на все, що діялося довкола нього. Але в його душі тліла тривога маленькою жариною. Він бачив уже не одне людське нещастя й тому наперед жахався від думки, що з Устігою може статися лихо. Не перемигши у впертості свого пана, він почував себе так, ніби його обсіпали гарячим приском.

Устіга знову повернувся до приміщення, де лежала Нанаї. Затуливши вхід товстою вовняною тканиною, він наблизився до ложа.

Поки його не було, дівчина знову полинула думками до Набусардара, ще раз перебрала в голові те, що сказала його гінцеві під захистом Оливкового гаю. Гонець пообіцяв їй, що як тільки його пан виявить до неї милість, він негайно примчить сповістити її про це. Та час минав, кожен день приносив із собою нові події, а з Вавілона ніхто не приїжджав. Рід Гамаданів відзначався терплячістю, отож і Нанаї не переставала сподіватися. Можливо, гонець від Набусардара прибуде завтра, якщо не прибув сьогодні.

Через те, коли Устіга підійшов до неї, вона запитала:

— Доки ти мене тут триматимеш?
— Завтра слуга відведе тебе до дому твого батька, бо так велять наші обов'язки. Якби не вони, все могло б бути зовсім інакше.

— Як саме?..
— Ти могла б вирішити це сама, — відповів він і присів на край її ложа. — Ти могла б лишитися тут назавжди.

— Де це — тут?
— Тут, з нами, зі мною...

— Я не знаю, де я, і не знаю, хто ти.
— Скажи мені: рід Гамаданів чесний?
— Це запитання здивувало її, як дивує раптовий промінь світла того, хто довго блукав у пільмі.

— Ти знаєш, що я Нанаї, Гамаданова дочка?
— Так, знаю. Мені це сказав Сурма.

— Тоді знай, що в роду Гамаданів ніколи не було сумнівів щодо честі. Вітчизна і честь — за ці дві речі кожен з

Гамаданів ладен віддати своє життя. Тобі, либонь, відомо й те, що я — останній нащадок цього роду і не заплямую його підлістю.

— Заприсягаєшся?

— Заприсягаюсь, — відповіла вона рішуче, як відповідають хоробрі мужі.

— В такому разі, можеш питати мене про що завгодно, — сказав Устіга, сподіваючись спантеличити її своєю відвертістю.

Нанаї відразу ж усвідомила, що доля хоче зіткнути тут між собою двох сестер — правду й честь. Та як може правда боротися проти честі, а честь проти правди? Їй здалося, що на шляху до мети вона дедалі більше звертає на заплутані стежки.

Нанаї глибоко зітхнула, спробувала підвестись, але одразу ж упала на подушку.

— Я хотіла б узнати твоє ім'я, твоє справжнє ім'я та хто ти. Я бачила тебе здалеку на пасовищі серед перських купців і наших пастухів. Хто ти насправді? — Вона аж віддих затамувала, коли він розтулив уста. Боялася, що він не скаже їй правду.

— Я Устіга, — признався він.

— Устіга?

Нанаї здивувалася, бо Сурма багато розповідав про Устігів як про вельми славний рід, і, слухаючи його речі, їй не раз хотілося побачити бодай одного Устігу. Вона й у думці собі не покладала, що Устіга — перський купець, на чие замовлення пастухи грали й співали для неї любовних пісень. Нанаї здивувалася й злякалася водночас. Але коли хвилювання її трохи вляглося, вона глянула на нього й за хвилину мовила вже трохи привітніше:

— Будь благословенний, князю Устіга. Я знаю ваш рід із розповідей. Я уявляла собі, що у вас у всіх очі горять, мов жар, а в тебе очі, як у святого. Я уявляла собі Устігу з закривавленим мечем, а ти замість меча торкаєшся мене серцем. Я відчуваю це, князю, і коли ти щирий зі мною, я теж відповім тобі відвертістю... Тепер я розумію, що людське серце — набагато досконаліша зброя, ніж меч, якщо вміти ним орудувати. Ти поклав обік мене кинджал, аби я не почувала себе беззахисною, коли ти оперезаний мечем. Але ти повинен був закути в панцир мое тіло, щоб я не лишилася беззахисною перед твоїм серцем. Тепер я вже розумію, з ким мені судилося зустрітись.

— Тобі й справді нема чого боятись, Гамаданова дочко. Устіги навіть після переможних битв ніколи не брали

примусом жінок поверженого ворога. А наш могутній володар, цар царів, благородний нащадок Ахеменідів Кір, заборонив це робити всім своїм воїнам.

Слова Устіги в першу мить заспокоїли Нанаї, але, змиркувавши, вона обурею вигукнула:

— Чи не хочеш ти цим сказати, що ваш цар і ваш народ кращий, ніж наш цар і наш народ?

Він кивнув головою.

— Я цього певен, і ти теж, Нанаї, не бійся глянути правді в вічі. Доля подарувала Вавілонії Навуходносора, коли ваша країна знемагала під ассирійською кормигою. То чому ж доля не повинна була зглянутись і над нещасними персами, коли їх почав гнобити цілий світ? Вона дала їм безсмертного Кіра, який переможе не тільки ворогів Персії, а й покладе край ворожнечі між людьми. На світі більше не буде ненависті, Нанаї, а будуть тільки добро і любов. І хіба ти, що любиш честь і справедливість, проти того, щоб перемогло добро?

Та для Нанаї ці слова звучали як зневага до халдеїв.

— А чому воно так, що саме персів боги обрали для цієї мети? — запитала вона.

— Тому, що інші народи розледачили, — відповів він, — погрязли в мерзоті, як Вавілон, люблять розкіш, як Вавілон, чинять неподобства, як Вавілон, ссуть кров із бідарів, як Вавілон, підкуповують суддів, як Вавілон, безчестять жінок, як Вавілон, обважують та обмірюють, як Вавілон, вірять тільки в силу золота й коштовностей, як Вавілон...

— Досить, князю! — обірвала його Нанаї. — Досить уже, бо я більше не можу цього слухати.

— Чому ж ти боїшся почути правду, дочко Гамадана?

Та хіба могла Нанаї пояснити, який дорогий їй Вавілон, як обливалося кров'ю її серце від цих слів Устіги? Вона любила Вавілон, як найубогіший рибалка любить перлину, котру знайшов на дні моря і вважає втіленням найдосконалішої краси в світі, бо навіть не здогадується, що в руках Вавілон — найбільше багнище в світі. Те ж саме кажуть невільники, пригнані до Вавілона з різних країн. А іудеї, яких полонив ще цар Навуходносор, нібито затикають собі вуха, аби не чути й самого слова «Вавілон». Відвертають очі, аби не бачити Місто Міст. Їхні проповідники товкмачать, що з півночі прилетить вогненний птах, який своїми крильми розсіє по світу безбожників, а гордість світу, Вавілон, оберне на купу руїн, мов горщик на купу черепків.

Нанаї відганяє від себе ці думки й пильно дивиться на Устігу. В її голові зринають тисячі запитань і сумнівів, на які вона сама не спроможна дати собі відповідь.

— Якщо ти такий мудрий, князю, — знову звернулася вона до нього, — то поясни мені, наприклад, таке: ось полонені іудеї погрожують, що за їхні муки Ягве, їхній бог, який будімото є єдиним володарем землі й неба, пошле на Вавілон погибель. Ти ж запевняєш, що Вавілон повинен загинути заради перемоги добра над злом і що в персів це добро називається Ахурамазда. Скажи ж мені: хто переможе насправді? Котрий із богів правитиме людьми й рештою богів, якщо кожен народ воює проти іншого, прикриваючись іменем свого бога? Я змалку чую, що завжди перемагає той народ, чиї боги наймогутніші. У книгах халдейських мудреців сказано, що наймогутніші боги на світі — боги Вавілона й тому Вавілон править світом. То чому ж тепер наших всемогутніх богів мали б перемогти боги слабші, як запевняєш ти?

Устіга м'яко всміхнувся й з готовністю відповів:

— Бо тих богів, Нанаї, яких створили собі народи, насправді не існує. Але існує сила життя, яка стоїть на любові й на правді. Не вигаданим богам, а любові й правді повинні ми служити.

— А де ж перебуває той твій бог любові й правди, князю? І як ми повинні йому служити?

— Він перебуває в кожній людині, Нанаї. А служити йому ми можемо тоді, коли любитимемо не тільки себе, а й інших, коли творитимемо добро не тільки заради себе, а й заради інших.

— Гм-м-м... Дивно... — Нанаї відчувала, що мимоволі погоджується з ним, бо слова Устіги в чомусь суперечили його діям. — Он воно що... — протягла вона, і шоки її раптом спалахнули від нової думки: — Скажи мені, князю, якщо ти дійсно віриш у любов і правду, то чому сам чиниш несправедливо? Чи сподобалося б тобі, якби халдей задумав відібрати в тебе твою батьківщину, обернути на руїни оселі твоїх одноплемінників, пролити в ній кров, убиваючи жінок і дітей, палити в полі збіжжя й різати худобу? Невже ти вважаєш би все це служінням праведному богові й перемогою добра над злом?

Устіга примружив очі, а потім знову широко розкрив їх. — Сьогодні вранці я сам пролив кров, — мовив він із запалом. — Есагіла, безумовно, вважає, що це несправедливо. Розміркуй, дочко Гамадана: невже й ти теж вважаєш це несправедливим? Жерці підняли на тебе зброю, а справед-

ливість покарала їх моєю рукою. Зрозумій, що я хочу тобі цим сказати. Кір і його народ теж обрані виступати як знаряддя справедливості, котра має перемогти в усьому світі.

— Звідки тобі відомо, хто з богів відкрив це вашому Кірові?

— Звідки мені це відомо? — Устіга на мить замислився. — Я бачив світ і намагався пізнати його. Я дивився на нього широко розкритими очима й сприймав його щирим серцем. І я зрозумів, що без любові немає правди, а без правди немає любові. Через те я вірю Кірові.

Якби він навіть рубав її тіло мечем, Нанаї не відчувала б такого болю, як зараз. Кожне його слово залишало в ній кривавий слід. Її гострий кинджал не врівноважив би їх своїми ударами. Батько вклав їй зброю в руки, щоб вона заколола першого-ліпшого перса, який зустрінеться на її шляху, і ось він зустрівся, але переміг її. Обеззброїв своєю сердечністю й мудрістю.

— Сурму й решту пастухів ти теж переконав у цьому? — запитала дівчина з гіркотою в голосі.

Устіга кивнув головою.

— Вони повірили тобі й перекинулись на ваш бік?

— Так.

Вона змовкла й заплющила очі.

Устіга помітив, що з-під правої повіки в неї викотилася сльоза, але водночас на її обличчі з'явився вираз упертості. Вираз ніжності, який досі так пасував їй, зненацька змінив вираз лютого гніву й рішучості.

— І все ж таки, — мовила вона переміненим голосом, — я не згодна з тобою, князю Устіга. Моею єдиною любов'ю є єдиною правдою завжди була й залишається вільна батьківщина. За твоїми словами, я мала б любити у світі кожного, а отже, й тебе теж. Так, я могла б любити тебе як людину, але повинна ненавидіти тебе як ворога, і так триватиме доти, доки перси загрожуватимуть моїй вітчизні.

Губи Нанаї побіліли від хвилювання. Очі раптом заплющились, і вона безвладно впала на подушку.

Устіга схопив її руки й міцно стиснув у своїх долонях. Вони були холодні, як у мерця. Тоді він перевів тривожний погляд на обличчя й побачив, що лоб укрится крапельками поту, а на пов'язці від різкого руху просочилася кров.

Усвідомивши, що його слова завдали Нанаї великого болю, Устіга, щоб заспокоїти її, мовив м'яко й розсудливо:

— Нанаї, я ж люблю не тільки Персію, як ти, можливо, думаєш. Я люблю також Вавілон і схилиюся перед його

великими правителями, такими, якими були Саргон, Хаммурапі й Навуходоносор. Повір, що ми не бажаємо зла халдеям, так само як я не бажаю зла тобі. Коли ти хочеш, щоб я довів це, то вислухай мене. Я хочу, щоб ти стала моєю дружиною згідно з законами нашої і вашої держави. Я хочу, щоб ти стала моєю дружиною згідно з законами любові і правди.

Він не відривав погляду від її обличчя й чекав, що вона відповість. Та на обличчі в Нанаї лежав відбиток тихого, глибокого сну.

— Ти згодна?

Вона не відповіла, і тільки тоді Устіга зрозумів, що вона знепритомніла.

Він кинувся до неї. Передусім треба було розслабити на ній одягу. Він хотів був побігти до слуги по ножиці, якими той обрізав на килимі нитки. Але погляд його раптом упав на кинджал, що лежав обік Нанаї. Це вагаючись, Устіга схопив його й розрізав шнурівку її ліфа. З-під тканини, неначе дві золотисті оливи, сяйнули в мерехтінні світильників її груди.

Устіга випустив із рук кинджал, кинджал зісковзнув з логжа і дзенькнув об підлогу. Та Нанаї не прокинулася навіть від цього звуку. Тоді Устіга похапцем, намочив у глеку з водою клапоть полотна і приклав їй до чола. Він не відводив від неї очей і чекав, коли вона прийде до тями.

Дивлячись отак на Нанаї, на її волосся, чорне з червонястим полиском, немов родючий мул у глибинах південних рік, Устіга відчув, що його заливає тепла хвиля ніжності. А коли за хвилину нахилився над нею, щоб послухати, як б'ється її серце, то не втримався й поцілував у те місце, звідки долиняло приглушене калатання.

Тієї самої пори, коли в підземеллі на краю Оливкового гаю відбувалися події, приховані від зовнішнього світу, Набусардар повертався після огляду казарм та військових таборів до свого барсіппського палацу.

Палац видався йому ще більш осиротілим, ніж того дня, коли він вочевидь пересвідчився в невірності дружини, у зраді Сан-Уррі і в непостійності царя Валтасара. Тоді він ще покладав надію на вавілонську армію, та тепер на власні очі переконався, в якому вона жалюгідному стані. Казарми були обшарпані, настрій у воїнів пригнічений. Хоч Вавілон і купався в золоті, воїнам постійно затримували платню. Хтось був зацікавлений у тому, щоб вони постійно терпіли нестатки. Їх годували, мов рабів: здебільшого давали ячмінну

кашу, а на додачу інколи підкидали кілька барил прокислого вина. В одному з таборів він збирався звернутися до воїнів з промовою, щоб пробудити в них бойовий дух, але не наважився. Тут потрібні були не слова, а дії. Набусардар зрозумів, що тут його ніхто не став би слухати, а якби й слухали, то з глузливою міною на обличчі. Рятувати становище треба було якнайшвидше.

Набусардар умів запалювати серця воїнів, а настирливості й відваги йому ніколи не бракувало. Тим прикріше почувався він зараз. Як воїн, він спершу й думки не припускав, що не знайде опори в армії. Намагався бути твердим і непохитним, та врешті-решт мимохіть признався сам собі, що йому бракує друга, перед яким міг би щиро вилити свою душу і який би підтримував його в ті хвилини, коли він прийматиме важливі рішення. І що більше він опирався цій думці, то настирливіше нагадувала вона йому про себе. Зрештою, він визнав її, хоч і розумів, що у Вавілоні такого друга шукати марно. Там брат ненавидить брата, син принижує батька, дочка відрікається від матері. Не можна довіритись ні рабові, ні цареві. Чесна й щира людина там все одно, що куш колючого терну при дорозі.

Думка його полинула за міські мури. Він перенісся нею під крилаті крони дерев Оливкового гаю, де знайшов чисте серце, благородну вдачу й щире відданість. І поволі почав танути той німий відчай, який мимохіть закривався в його душу.

Стиснувши ногами боки коня, Набусардар мчав до столиці, й перед очима в нього час від часу зринав образ Нанаї.

З морди коня стікала піна, а обличчя Набусардара заливали цівки сріблястого поту, на які осідала пилюка, що здіймалася з-під копит.

Набусардар гнав свого арабського скакуна так, неначе втікав від переслідувачів. Шерсть у коня була мокра від поту, спина спарилася. Але він не давав йому перепочинку й мчав навіпростець через поля та сади, через межі й невеликі селянські садиби, не розбираючи дороги, аж поки опинився на подвір'ї свого барсіппського палацу, розташованого на високих терасах правого берега Євфрату.

Його привітали тільки двоє людей — старенький скульптор Гедека, один з найкращих халдейських майстрів, охоронець витворів людського духу в розкішному палаці Набусардара, і вірна служниця Тека, що вела в палаці все господарство.

Сивоголовий скульптор стояв випростаний і з нетерпінням чекав, поки Набусардар під'їде ближче, а Тека впала ниць перед своїм паном і поцілувала його взуття.

Набусардар уже давно не навідувався до цього свого палацу — все не вистачало на це часу: клопоти з перебудовою армії не залишали йому й хвилини, щоб він міг повтішатися творами мистецтва, якими був заповнений барсіппський палац. Мабуть, сталося щось надзвичайне, якщо він з'явився тут так несподівано.

Сторожа зачинила браму, а слуга взяв Набусардарового коня, щоб відвести його до стайні.

У супроводі скульптора й Теки Набусардар почав підніматися сходами на другий поверх.

Першими тут його зустріли мармурові сходи, застелені важкими килимами. Срібні світильники не горіли, бо він приїхав раптово, і їх не встигли запалити. Швидко пройшовши темним склепінчастим коридором, Набусардар опинився на терасі другого поверху, де були розташовані палати. Посеред тераси вишикувалися колони у вавилонському стилі. Між колонами стояли камінні статуї — творіння видатних халдейських митців. Край тераси облямовували декоративні низькорослі кущі, пальми й сикомори. Звідси відкривався краєвид на Євфрат, який плескався біля самого фундаменту будівлі, відокремлений від неї тільки набережною алеєю.

Тут Набусардар зупинився й нарешті звів дух, потім відстебнув меч і скинув шкіряний нагрудник, під яким спарилося все тіло.

— Я радий, що бачу вас знову, — почав він і вперше посміхнувся.

— Хай благословлять тебе за це великі боги, непереможний пане, — радісно мовила служниця, — без тебе тут немає життя ні для нас, ні для всіх цих скарбів, які ти тут зібрав.

Набусардар тим часом сів на лаву в затінку дерев. Небалакучий від природи, скульптор мовчав, до того ж він тамував у собі радість з нагоди приїзду свого щедрого добродія. Бо тільки Набусардарові міг він завдячувати те, що його талант розвинувся на повну силу. Це Набусардар дав йому тут притулок і взяв на повне своє утримання. За останні двадцять років він, мабуть, єдиний міг спокійно присвятити себе творчості, ні в чому не знаючи нужди, тимчасом як інші митці вмирали з голоду під міськими мурами. Ось чому скульптор завжди, з вдячністю дивився на верховного воєначальника.

І сьогодні в погляді старого можна було прочитати мовчазну вдячність Набусардарові, і серце його було сповнене невимовної радості від того, що він знову бачить свого пана.

Набусардар добре знав його тиху, схильну до роздумів і мовчазну вдачу, тому заговорив до нього перший:

— А ти, майстре, чим здивуєш нас цього разу? Я ще не мав нагоди оглянути твій найновіший твір.

— Я не знаю, чи зможу порадувати твою світлість, але мені вдалося обробити різцем діорит з арабського Магана¹.

— О, в діорит доводиться вкладати багато праці, — закивав головою Набусардар, — але я певен, твій дух знайде в ній чудовий вияв.

Під час їхньої розмови Тека, укланувши біля ніг свого пана, розшнуровувала високі черевики, які він збирався запровадити тепер в армії. Ноги його спарилися від спеки, шкіра на кісточках стерлася до крові. Тека негайно принесла майолікову миску з водою і з материнською турботливістю почала їх мити.

— Так кажеш, майстре, діорит? — перепитав Набусардар.

— Так, твоя світлість. Це моя давня мрія. Сподіваюсь, тепер мені вдасться її здійснити. Відколи мені привезли камінь, я працюю і вдень і вночі. Щоразу, беручись за різець, кажу собі, що не маю права померти, поки не скінчу цю статую.

Маю надію, що великі боги мені сприятимуть.

— Можна довідатись про цю твою таємницю?

— Це не таємниця, це твоя давня любов... великий Гільгамеш.

— Гільгамеш? — здивувався Набусардар.

— Так, — підтвердив скульптор, і його очі спалахнули вогнем.

— Я хочу його побачити, — сказав Набусардар і підвівся з лави.

Він вийняв ноги з миски і поставив їх на льняний рушник, який Тека розстелила поруч. Обтерши об рушник мокрі підошви, хотів уже йти.

— Камінь тераси розпечений від сонця, — попередила служниця свого пана й надила йому на ноги легкі домашні сандалії, сілетені з ремінців.

— Незабаром нам доведеться ступати по ще гарячішій землі, — засміявся Набусардар, — чекати лишилося вже зовсім мало. — Він мав на увазі війну з персами.

¹ Країна Маган — Західна Аравія, звідки до Вавилона століттями привозили чорний діорит для статуй.

Згоряючи від нетерпіння, Набусардар попрямував до майстерні скульптора у внутрішньому дворі. Переступивши поріг, він занімів від подиву.

Перед ним стояла гігантська статуя Гільгамеша, вирізьблена з твердого діориту. Голова героя була гордо піднята, очі мужньо дивилися вперед, немов обіймали простори між Євфратом і Тигром, стерегли спокій вавілонської землі. Міцно стулені губи були ніби живі, здавалось, вони щойно проказали: «Не той великий, перед ким люди ціпеніють від жаху, а той, до кого вони йдуть з пошаною. Я — охоронець і дух цієї країни, і в мені живуть усі її великі мужі, ті, що відійшли вже в царство тіней, і ті, що вершать свої подвиги й нині. В мені злилися тисячоліття діянь і слави предків. Дивись на мене, і ти теж станеш таким, як вони».

Набусардар дивився на статую і не міг вимовити й слова. З камінної постаті Гільгамеша в його плоть і кров переливалися сила і міць могутніх пращурів. Він мимохіть притиснув лікоть до боку, немовби й сам, як і Гільгамеш, що затис під пахвою маленьке левеня, душив ворога своєї вітчизни. Йому кортіло якомога швидше вийти звідси й зустрітися з ворогами свого народу. Хотілося не проливати їхньої крові, а душити їх, душити...

Набусардар усе ще нічого не сказав про це скульпторове творіння, і той легко міг витлумачити його мовчання як знак несхвалення.

Гедека тихо мовив:

— Даруй, якщо я не догодив твоїй світлості.

Набусардар здригнувся і все зрозумів.

— Якраз навпаки, майстре, — відповів він, — твоє творіння воістину велике. Я приходитиму сюди й черпатиму силу духу в лиху годину, яку нам усім незабаром доведеться пережити. Твоє мистецтво додасть мені снаги.

— Ах, — скульптор упав навколішки перед Набусардаром, — я не достойний такої високої похвали!

— Устань, — суворо наказав йому Набусардар, — великий дух витає в повітрі й ніколи не падає ниць.

— Я недостойний твоїх слів, — прошепотів скульптор, підводячись.

— Ти достойний любові й шани всього народу, — відповів верховний воєначальник.

Насилу відірвавши погляд від статуї великого Гільгамеша, він знову неквапливо рушив на терасу. Його ждали нові справи й нові обов'язки.

Статуя була гідна подиву і, щоб винагородити Гедеку, Набусардар запитав, чого той бажає за свою працю.

Скульптор, немовби вже давно обдумав прохання і давно беріг його в своєму серці, сказав, що йому хотілося б мати учнів, аби виховувати їх і прилучати до невмирущого мистецтва.

— Ти маєш когось на прикметі?

— Син покійного Гізага, якого його святість цар Валтасар прогнав з двору, тиняється десь попід міськими мурами. Він дуже здібний, але не має навіть на шматок хліба, не кажучи вже про різець, глину чи камінь.

— Син покійного Гізага, кажеш? — Полководець здивовано глянув на нього.

— Так, непереможний, син славетного Гізага.

— А хіба Гізаг помер?

— Так, помер з горя, бо йому довелося покинути своє улюблене мистецтво, його святість цар наказав висікти бідолаху батогами й кинути в підземелля.

— Цар Валтасар?

— Так, його святість цар Валтасар.

— Це жахливо! — гнівно вигукнув Набусардар і прикусив нижню губу.

Скульптор схилив голову й замислився над жорстоким часом, який смертельним обручем стиснув Вавілонію в своїх обіймах.

— А чому ж розгнівався цар? — запитав верховний воєначальник.

— Гізаг саме закінчив статую Навуходносора, над якою працював уже кілька років. На постаменті він вибив напис: «Найславетніший володар Вавілонії», і це не сподобалося його святості Валтасарові. Славетніших від нього не було, нема й не буде, заявив він. Тому Гізага прирекли на смерть.

Набусардар не промовив ні слова — йому не личило обмовляти царя — і тільки тихо заскреготав зубами. Він теж вважав Навуходносора найвизначнішою після Хаммурапі постаттю вавілонської минувшини й сучасності. Він шанував його не лише за здібності полководця, а й за велич геть у всьому. Розумів, що Валтасар через свою пиху не міг пробити Гізагові цю образу. Хоч як Набусардар старався приборкати цареву примхливу вдачу й жорстокість, він на кожному кроці переконувався, що впертий і слабкий духом Валтасар завдає народові тільки шкоди. Валтасар захопив трон завдяки таємній підтримці Набусардара. Конечна потреба вихопити владу з Мардукових рук примусила полководця допомогти Валтасарові під час новорічних свят стати царем Вавілонії. Цар Набонід, підтримуваний Есагілою, від-

мовлявся визнати владу сина, та Валтасар завдяки своїй жорстокості домігся, щоб його проголосили співправителем. Насправді ж країною правив він один, а нещасний Набонід жив постійно в Куті, повністю присвятивши себе там науці, розкопкам і відбудові зруйнованих храмів. Цар Набонід правив понад десять років, але за його правління занепад колишнього великого царства Навуходоносора не тільки не припинився, а навпаки, прискорився. В найжалюгіднішому стані опинилася армія. Для Валтасара ж армія, битви й завойовницькі походи змалку були головною пристрастю. Він мріяв про могутнє військо, з допомогою якого перед ним відчинилися б брами всіх держав світу. Але згодом він виявився таким же бездарним, позбавленим державної мудрості правителем, як і його попередник, Набонід, і як інші нікчемні правителі, котрі володіли Вавілонією після Навуходоносора. Щоб утримати в своїх руках владу, Валтасар сів страх у народі безперервним кровопролиттям. Так знову підтвердилася давня мудрість: хто не вмє правити розумом, той править жорстокістю.

Жертвою цієї жорстокості став і великий скульптор Гізаг. Після нього така ж доля спіткала й багатьох інших майстрів, які своїм талантом служили справжньому мистецтву й не бажали догоджати безглуздим царевим забаганкам. Їхні місця займали чужоземці, для яких Валтасар відкрив кордони царства. За золото вони наповнювали Вавілонію бездарними виробами, які вихваляли сучасність і царів, його святість Валтасара. Вітчизняні митці змушені були перед ними поступитися і, мов ті жебраки, шукати приюту під міськими брамами й мурами. Тут творець Гільгамеша знайшов і Гізагового сина у вельми жалюгідному стані й пообіцяв, що врятує його.

Набусардар охоче погодився виконати майстрове бажання. Гедека може привести юнака навіть сьогодні й поселити тут, у його палаці.

Вирішивши таким чином долю Гізагового сина, Набусардар, у свою чергу, звернувся до Гедеки:

— В мене теж є до тебе прохання, велике прохання, бо воно стосується того, що дуже дороге моему серцю.

— Твоя світлість може тільки наказувати своєму слугі, а не просити його.

— Ти не повинен так принижуватися переді мною. За ту незначну децицію, яку я тобі даю, ти виявляєш мені постійну вдячність, а тим часом саме ти заслуговуєш вдячності й шани, і не тільки від мене, а й від усіх халдеїв.

— Повір, що з мене вистачить і цього. Аби лиш я мав під рукою різець і камінь.

— А людське визнання, слава й влада тобі хіба потрібні?

— Ні, мій панс, бо до творчості мене спонукає не людське визнання, не слава й не влада, а мій внутрішній поклик, якого ніхто з людей не може в мене ні відібрати, ні дати мені.

— Для кого ж ти в такому разі твориш? Який сенс у твоєму мистецтві, якщо тобі байдуже визнання людей?

— Я творю з любові до життя, заради правди й справедливості, і мені байдужий світ, котрий чинить насильство над життям і перекручує правду.

— Ти хочеш сказати, що твоє мистецтво існує само собою?

— Воно — мов та оаза в пустелі, яка має цінність лише для того, кого мучить спрага, мій добродійнику.

— Тепер я вже тебе розумію, майстре. Я сам довго блукав у пустелі, поки знайшов джерело віри, правди й життя в твоєму творінні. Великий Гільгамеш утамував мою жагу, освіжив, підкріпив, наче вода, знайдена мандрівником у оазі. Я знов повертатимусь до цього героя, оживленого в камені, й черпатиму в ньому натхнення для нових звитяг. Якщо мені з моєю армією вдасться перемогти персів, то знай: їх переміг твій Гільгамеш, чий дух із камінної брили ввійшов у моє тіло й наповнив мою плоть та кров своєю мужністю. Але без твоєї іскри і цей камінь, і я були б ніщо. Це ти вдихнув у Гільгамеша життя з любові до життя, заради правди й справедливості, й таким він і перелився в мене. Твій дар переможе, великий дар художника. Тепер я вже знаю, що є твоїм призначенням на землі й чому тобі вистачить тільки різця та камінної брили, щоб примусити світ упасти перед тобою навколішки.

Зворушений майже до сліз, скульптор слухав ці слова верховного воєначальника й мовчки ступав поруч нього.

Вони повернулися на терасу.

Набусардар знову сів на лаву під сикоморами, запросив сісти й Гедеку, а Теці наказав принести їм чогось перекусити та освіжних напоїв. За їдою нарешті відважився виставити Гедеці своє прохання.

Він мав на оці Нанаї. Хоч статуя Гільгамеша й наснажувала, запалювала, надихала його, однак це була лише статуя. А він постійно відчував потребу в живому створінні поруч себе. Йому часто кортіло до когось заговорити, щиро комусь довіритись. І саме тоді, коли одні почали від нього

відвертатися, а іншим він не довіряв сам, Набусардар раптом усвідомив, що в затінку Оливкового гаю вперше в житті зустрів людину, віддану йому до смерті. Якби не обов'язки, він уже б давно поїхав по неї. Та зволікати з оглядом казарм і таборів було неможливо. Він утратив ще один день, але завтра вже неодмінно вирушить туди, де зустрів її вперше.

Він поїде туди знов, як гонець верховного воєначальника військ царя Валтасара й скаже Нанаї, що непереможний Набусардар запрошує її до свого палацу, — мовляв, хоче з нею познайомитися. Він зробить це якнайшвидше, але не скаже їй, якого саме дня й години по неї приїде посланець. Та одного разу перед домом Нанаї несподівано зупиниться паланкін з його золотим фамільним знаком, і його раби віднесуть її до Міста Міст — до славного й багатого Вавилону.

Тоді, прощаючись, він попросив у неї на пам'ять глиняну табличку, на якій вона вирізьбила зображення священного бика.

І ось тепер Набусардар попросив творця великого Гільгамеша, щоб той доручив граверові виготовити три золоті платівки й на кожній з них вирізьбити строфу пісні, яку йому співала Нанаї і яка була записана на звороті таблички з зображенням священного бика. Ці платівки Гедека хай почепить на золотий ланцюжок, щоб їх можна було носити на шиї. На застібці хай він вигравіює князівський знак Набусардара.

Висловивши Гедеці своє прохання, Набусардар вийняв з кишені плаща, перекинутого через лаву, глиняну Нанаїну табличку й простяг її майстрові.

— Ось текст пісні, — докинув він.

Скульптор уважно прочитав кожен рядок, а тоді здивовано мовив:

— Але це не пісня, непереможний, це вірш.

Набусардарові очі радісно засяяли.

— Так, це вірш, — повторив скульптор, — прекрасний любовний вірш, яких у нас тепер дуже мало.

Набусардар мимоволі всміхнувся.

— Дивно... Щоб отак писати в наш безнадійний час... А можна поцікавитись, хто автор цих рядків? — запитав Гедека і з нетерпінням глянув на Набусардара, чие обличчя аж сяяло від цієї несподіваної похвали.

— Це жінка, майстре, жінка, для якої я замовив цей дарунок, — признався Набусардар.

Здивуванню скульптора не було меж. Він тут же перевернув глиняну табличку й на другому її боці побачив зобра-

ження священного бика. Увагу його привернуло те, що замість дерева життя, без якого досі не обходилося жодне зображення богів, тут була вирізьблена тільки всяка квітками лука, а єдиним знаком божественності, замість химерної плутанини оздоб та знаків, були три зірки над головою в тварини. У горішньому кутку стояв напис: «Ти той, кого кохає й довіку кохатиме моє серце».

Гедека нишком усміхнувся — таке обожнювання вже було незрозуміле його старому серцю — й запитливо глянув на полководця.

Набусардар перехопив погляд майстра і щиро засміявся, немовби хотів відкрити йому свою душу.

— Вона така ж гарна, як і талановита, твоя світлість? — запитав скульптор. — Наскільки мені відомо, девродлива жінка не могла б тобі сподобатися.

— Без тебе я не зміг би оцінити її здібностей, але її красу я оцінив з першого ж погляду.

— Ну й що, твоя світлість? — скромно допитувався майстер.

— Жодна з жінок не може зрівнятися з нею своєю вродою! — захоплено вигукнув Набусардар.

— У такому разі, боги неодмінно благословлять мене побачити її, бо я знаю, що тому, хто сам вродливий, має зогото й палаци, доступна й гідна його жінка. І я бажаю тобі, щоб боги були такими ж щедрими до тебе, як ти до мене.

Вже давно твій зір не зупинявся з любов'ю на жодній жінці й жодна жінка не зворушила твое серце, бо твої думки заволодали ратні справи. Якщо цій дівчині пощастило повернути до себе твою увагу, то краса її, либонь, винят-

кова.

— У неї незвичайна душа, і вона не схожа на жінок Вавилону, — перервав скульптора верховний воєначальник. — Цим вона й полонила мене. Останнім часом я неспізнано змінився, і змінила мене, мабуть, тривога за долю вітчизни.

Я збагнув марноту світських речей і перестав ними втішатися. У мене залишився тільки потяг до краси справжньої, неминущої і вічної.

— Тоді пробач, — сказав Гедека.

— Можеш не вибачатися, — скупко всміхнувся Набусардар. — Я тільки хочу сказати, що мені не до вподоби те, як ми жили досі. Мені ненависне все те, що робить нас слабкими й ласолюбними, я палко мрію про те, що ти називаєш благословенням богів, любов'ю до життя, вірою в правду й справедливості. І в цій моїй мрії існує й вона, ця дівчина.

Він змовк і задивився в далечінь понад сикомори.

Тільки ти правильно мене зрозумій,— провадив Набусардар далі,— я не хочу привести її сюди як свою наложницю. Я хочу знайти в її особі друга, котрий потрібен мені в цей не легкий для вітчизни час. Без друга я не зможу бути достатньо сильним, а без цього, можливо, загине й Валтасарове царство.— Він відверто глянув на скульптора.— Так, майстре, я хочу, щоб вона стала мені другом, бо серед мужів Вавилона в мене вже немає друзів. Ти кажеш, у мене є врода, багатство й палаци, а я кажу тобі, що в мене немає нічого. Той, хто самотній, як бурлака, не має нічого. А в очах Вавилона я страшний лиходій, бо хочу захищати свою вітчизну. Великі боги засліпили халдейську знать за якийсь гріх, а мене вони покарали тим, що залишили зрячим серед них усіх, аби я бачив лихо, яке насувається на нас.— Набусардар глибоко зітхнув і підвівся.— Та я сповнений волі й віри. Дух Гільгамеша і любов Нанаї допоможуть мені пербороти труднощі. Без цих двох опор я був би безпорадний. Завдяки тобі одна з них, дух Гільгамеша, вже витає в моєму палаці, й завдяки тобі, сподіваюсь, мені вдасться здобути й другу — любов Нанаї.

Гедека схрестив на грудях руки й іменем Мардука заприсягає, що немає такого прохання, яке він не виконав би для свого добродія. Нехай тільки Набусардар скаже, що для нього треба зробити, й він не пошкодує навіть власного життя.

І тоді Набусардар розповів йому про свій задум.

Він хоче, щоб скульптор узяв Нанаї до себе в учениці. Поки що хай для неї залишиться таємницею те, що цей палац належить Набусардарові, аби вона не потерпала тут за свою честь, бо Нанаї — дівчина горда. Набусардар же навідуватиметься сюди тільки як друг майстра.

— Це я зроблю для тебе з великою радістю,— відповів Гедека.— Але мені здається, що коли вона кохає тебе всім серцем і хоче кохати довіку, то не треба робити перед нею ніяких таємниць. Я певен, що кожна з вавилонських красунь, на котрій зупинився б твій вибір, почувала б себе від цього не приниженою, а піднесеною над іншими. Це ж про тебе, мій пане, говорять, ніби жінки Вавилона самі стеляться тобі під ноги?

— Передовсім вона не з Вавилона, а з Села Золотого Колоса, жителі якого — ти, мабуть, це знаєш — вважають себе нащадками славних шумерів. Усі вони не тільки палкі патріоти, а й найдавніші борці за правду і честь. Навіть Есагіла й сам цар не можуть дати собі з ними ради. Перше полум'я обурення проти зла й несправедливості вибухало

щоразу саме тут. Це горді люди, і Нанаї — одна з них. Але, попри це, я хочу бути до неї лагідним і добрим.

— Я бачу, непереможний, що серце, яке не скоряється навіть найсильнішому ворогові, скорилося жінці.

Набусардарові губи скривила ледь помітна усмішка й одразу згасла. Він нічого не заперечив проти здогаду Гедеки й ще докладніше розповів йому, як він уявляє собі Нанаїн приїзд та її перебування в палаці.

Теці, яка час від часу виходила на терасу запитати, чи її панові нічого не треба, Набусардар наказав приготувати покої на жіночій половині палацу. Він також звелів накупити для Нанаї пишного вбрання й найдорожчих пахощів. Хай вона вбирається в найтонший китайський шовк, у накидки зі сліпучо-білого вісону, в серпанки з флеру. Їй не повинно бракувати ні білил, які зм'якшують оливкову церу, ні рум'ян, які надають шокам рожевого відтінку, ні синьої фарби, якою підводять очі, ні чорної, якою підмальовують її та брови. Все це має вже чекати тут на неї, і Нанаї ні в чому не повинна відчувати нестачі. Якщо для невірної і безчесної Телкізи він може утримувати розкішний і багатотат більший від барсіппського палац, то чому не міг би дати Нанаї, котра так віддано його любить, бодай це?

Тека радісно обняла ноги Набусардара й сказала:

— Я давно вже мрію служити пані в цьому палаці, бо дим тільки тоді є домом, коли його веселить своєю красою жінка. Дякую тобі, непереможний, що ти виконав моє таємне бажання. Я доглядатиму її, як доглядаю запашні кущі на твоїх терасах. Я берегтиму її, як бережу світло в твоїх пороцінніші скарби.

— Я радий,— усміхнувся Набусардар до них обох,— що ви схвалили мій намір і що моя радість стала й вашою радістю.

Верховний воєначальник військ його святості царя Валтасара прибув до свого барсіппського палацу ще з одним наміром. Він хотів поставити тесаний камінь на тому місці, де в муках сконав його собака. Але тепер він уже не хотів відривати майстра від роботи над статуєю великого Гільгамеша й задовольнився тим, що залагодив справу з Нанаї, а зараз це для нього, поряд з підготовкою до війни, було найголовніше.

Все інше може почекати. Насамперед він мусить якомога швидше відвідати Нанаї, а до того часу повинен бути готовий ланцюжок з вирізьбленою на золотих платівках піснею й князівським знаком Набусардара на застібці. З ним він

негайно вирушить до неї, а при цій нагоді заверне й до дому Гамадана, який обіцяв йому роздобути відомості про перських шпигунів.

Тимчасом як Набусардар коротав час у своєму барсіппському палаці, до царського двору в Вавілоні прибав верхи гонець, у якому тільки втаємничений упізнав би воєначальника таємної служби вавілонської армії.

Гонець був зморений довгою дорогою й ледве зводив віддих. Але від його повідомлення забило дихання й тим, перед ким він стояв і хто його вислухав.

Незважаючи на смертельну втому після тривалої подорожі, він уперто наполягав:

— Царю царів, наміснику богів на землі й найславетніший володарю Вавілонії, вислухай мене!

Валтасар дав йому знак говорити.

Присутні з нетерпінням чекали, поки закінчаться всі неминучі в таких випадках формальності.

Гонець почав доповідати:

— Таємна служба одержала точні відомості, що перський цар Кір послав на південь велике військо, якому вдалося дістатися туди під захистом Еламських гір, друге військо він поставив на березі Тігру, навпроти Вавілона, а третє стоїть на півночі. Отже, царство твоєї святості оточене з трьох боків.

На царя й на його радників це повідомлення подіяло, мов грім з ясного неба. Не тямлячи себе від люті, Валтасар вигукнув:

— Смерть йому!

Але ніхто не знав, кого це стосується — дінця, який осмілився засмутити цареве серце такою недоброю звісткою, чи Кіра, який осмілився поставити військо на вавілонських кордонах.

А втім, це нікого й не цікавило, серед присутніх зчинилася паніка, і цар відпустив воєначальника таємної служби, коли той попросив дозволу повідомити цю звістку також Набусардарові у ставці верховного командування вавілонських військ.

Після того, як гонець поїхав, минуло чимало часу, перш ніж присутні трохи отямилась. Всі немовби проковтнули язика — ніхто не наважувався заговорити.

Першим слово повинен був узяти цар, але він тільки непорочно втупився у двері, за якими зник гонець, і дивився, як гойдаються золоті китиці, що облямовували зелені завіси на них.

Після царя слово у виняткових випадках брав найстарший з радників, і через те, врешті, першим промовив він:

— Судячи з повідомлення таємної служби, царство твоєї святості й наша вітчизна опинилася в небезпеці. Але тепер, коли я оговтався від приголомшення, я зрозумів, що наші побоювання зайві. Перси хоч і стоять біля наших кордонів, проте не на самих кордонах. Вавілонію охороняє Тігр, а течія його бурхлива. До того ж, на ньому немає мостів. Поки перси не перейшли Тігр, нема чого панікувати. А Тігр їм ніколи не вдасться перейти!

Всі полегшено зітхнули, немовби їм послабили на горлі вашморг.

Тепер уже оговтався й Валтасар.

— Твоя правда, — погодився він. — Перський вовк як приєднав до наших кордонів свої війська, так само він і відведе їх ні з чим. — Цар обвів значущим поглядом обличчя радників і бундючно випнув груди. — Хіба я вам не казав, — провадив він далі, — що Вавілон непереможний? Чому ж ви засумнівалися? У вас що, немає царя? Чи, може, перед вами не Валтасар, а Набонід? — Він знову обвів поглядом обличчя своїх радників, але, побачивши на них замість натхнення крижаний холод, гнівно спалахнув: — Уже давно, — в голосі його забриніли гострі нотки, — я не підбадьорював ваш дух виглядом крові й смерті, бо тільки це робить вас покірними. Тому я вдячний богам за те, що вони створили кров і смерть.

Валтасар змовк, пильно вдивляючись у присутніх. Він шукав серед них зловмисника, котрий, як донесли шпиги, вишукував способу повернути на трон усуненого царя Набоніда. Розлючений Валтасар уже давно вирішив, що при першій же нагоді знешкодить підступника, і час від часу навмисне кидав йому виклик, щоб здійснити нарешті свій намір. А втім, він не так хотів позбавити його життя, хоч і мав на це право, як пустити йому кров, щоб той довго помучився й повалявся в ліжку.

Валтасар зійшов з підвищення, на якому стояв трон, і, потоголивши меч, рушив до радників. Очі всіх прикипіли до вістря, що цілилось їм у груди.

Нарешті Валтасар уперся мечем у груди провинника. — Хто буде правити Вавілонією — Валтасар чи Набонід? — запитав він.

Валтасар — цар царів, — відповів той, відчувши крижаний подих смерті.

— Хто переможе — Кір чи Валтасар? — знову запитав цар, уп'явшись примруженими очима у його обличчя.

— Валтасар, цар царів, переможе...— пролунала впевнена відповідь.

Молодий володар Вавілонії вже хотів опустити меч, щоб в останню мить помилувати провинника, та радник раптом знову розтулив уста й доповнив незакінчену фразу:

— ...Цар царів переможе, якщо Кір не перейде Тігру.

У нападі гніву Валтасар утратив самовладання і вже намірився був увігнати вістря меча в самісіньке серце зухвальця, та найстарший з радників, якого поважали і цар, і всі придворні, схопив його за руку. Він урятував приреченого від смерті, але не врятував від глибокої рани. Біла одежа зрадника забарвилася червоною кров'ю, він поточився, і його тієї ж миті підхопили чийсь руки.

Побачивши закривавленого меча й хитаючись від слабості, яка завжди приходила на зміну спалахові його гніву, Валтасар наказав:

— Звеліть його винести, а мене залиште самого.

Коли всі вийшли, він сів і замислився.

Закривавлений меч, який лежав перед ним, викликав у ньому новий напад ненависті до зрадників вітчизни. Вони хочуть його позбутися, воліють бачити на троні Набоніда. Але майбутні дні й роки покажуть світові, що Валтасар своєю величчю перевершить Саргона, мудрістю — Хаммурапі, а славою — Навуходоносора. Він не потерпить ворогів, змете зі свого шляху будь-які перешкоди, знищить усіх, хто стане йому на заваді. Нехай Кір тремтить! Набусардар виставить проти нього таку армію, якої не було ще в жодного халдейського правителя. Від Кірового війська залишаться тільки гори м'яса й кісток.

На якийсь час Валтасар заспокоївся, але лихі видіння знову почали напливати на нього з усіх боків. Аж тепер він переконався, що самими словами не зміцнити впевненості в собі. Треба діяти. Він сидів, підперши рукою чоло й думаючи свою важку думу. Погляд його не відривався від закривавленого меча.

Валтасар відчував, що вистелені шовками ложа, на яких так солодко пилося вино й на яких його чекали звабливі кіпрські красуні, зараз дуже далеко від нього.

В його уяві час від часу поставали картини безтурботного дитинства. Валтасар пригадував, як він ганявся в мурджалібських садах за метеликами й ловив співучих цвіркунів. З'явилася перед ним і Телкіза, Набусардарова дружина, в образі дівчатка, з яким він грався різнобарвними крем'яками серед дурманних кущів. Вони росли майже як брат і сестра, бо Телкіза виховувалася при дворі разом з

царськими дітьми. Він пам'ятає, як дарував їй найгарніші зі своїх різнобарвних крем'яків, щоб повернути до себе її дитяче серденько. Тоді він радів життю й знаходив утіху в іграх. Нині його душа вже не відчувала справжньої радості.

Його постійно душить страшний вампір. Перед очима миготять лихі привиддя. Думку сковує страх. Сон його неспокійний. Хода непевна. Розум потьмарився.

А може, таке буває з усіма великими й славетними володарями, коли їх починає гнітити тягар турбот?

Неймовірна втома сковувала цареві думки. Він заціпеніло сидів на троні, схилившись на підлокітник.

Цариця кілька разів прислала до нього пажа з настійливим проханням прийняти її. Валтасар щоразу відмовляв їй, — він нікого не хотів бачити.

Цариця довідалася про кровопролиття в тронному залі. Звістка про це розлетілася по всьому палацу разом з чуточкою, що військо Кіра в бойовій готовності стоїть на тому березі Тігру. Придворні давно переконалися, на що здатен Валтасар, цариця ж, як ніхто, знала його слабості правителя. Вона хотіла вчасно застерегти його й через те так домогалася, щоб він її прийняв.

Коли паніка й страх перед військом Кіра перекинулися з царського двору на вулиці міста, цариця таки відважилася з'явитися на очі Валтасара без його дозволу.

Вона рішуче ввійшла до тронного залу. Цар сидів, зіщулюючись на троні. Обличчя його було пооране зморшками, хоч йому не минуло ще й тридцяти: вигляд у нього був, як у старого діда. Валтасар навіть не поворухнувся, коли ввійшла дружина, начебто зовсім її не помітив.

Лише коли вона заговорила до нього, він випростався, але довго не озивався, вп'явшись у неї невидючими очима.

Нарешті до нього дійшло, що він має подати їй знак викласти своє прохання. Та раптом, усвідомивши, що вона ввійшла сюди без його дозволу, Валтасар увесь налився кров'ю. В нападі гніву він зовсім забув про те, що сподіював не давно в цьому залі, й ладен був знову спалахнути, та погляд його мимохіть упав на закривавлений меч, і він стримався.

— Ти прийшла просити у Валтасара грошей для жіночої половини? — запитав нарешті м'яко, ба навіть стомлено.

— Ні, твоя святість, — відповіла цариця розважливо й спокійно, бачачи пригнічений душевний стан чоловіка, — я прийшла застерегти тебе.

Валтасар видивився на неї.

— Так, я прийшла застергти тебе, бо твоє життя, як і наше царство, в небезпеці.

— Відколи це в Вавілонії про безпеку мужів і країни дбають жінки? Досі весь час було навпаки.

За його словами вже вчувалася буря, яка от-от мала вдарити.

— Не треба надавати надто великого значення пустим балачкам,— відповіла цариця.— Щоб дбати про безпеку, треба не тільки мати на це законне право, а ще й уміти. Тут потрібна мудрість.

— Ти маєш на увазі себе? — запитав глузливо Валтасар.

— Я лише нещасне людське створіння...

— Відколи це вавілонські цариці називають себе нещасними створіннями? — вигукнув Валтасар.— Хіба син богів, безсмертний і вічний володар, може мати щось спільне з земними черв'яками? Що за нісенітниця ти верзеш? — Він почав поволі підводитись з трону.— Хто тебе цього навчив? Хто хоче скорити могутнього Валтасара? Хто це тебе напоумив? Хто готує проти мене змову?

Пойнятий гнівом, він знову впав у крісло.

Цариця гордо випросталася перед ним.

— Я — цариця Вавілона, якщо ти так прагнеш це почути, і мій обов'язок — потурбуватися про благо халдейського народу. Я прийшла застергти тебе, бо на мудрих царів часто насилають сліпоту боги ворогів нашого царства. Не за себе, а за народ вавілонський прошу я. Скліч вищих сановників, вислухай їх і від мудрих перейми мудрість, від видющих — здатність бачити, від пильних — пильність, зрадників кинь до в'язниці, корисливців позбудься, а з вибраними врятуй царство, бо на Вавілон насуваються лихі часи.

Цар слухав, але в душі весь аж кипів. Від люті він не міг зразу й слова з себе видобути. Нарешті, зробивши над собою велике зусилля, проріснув крізь зуби:

— Це тобі той іудейський мудрагель нашепотів, наче змії на вухо під час сну?

Валтасар мав на увазі пророка Даниїла, який навчався в Вавілоні з наказу Навуходоносора і якого цар залишив при дворі. Халдеї з пошаною ставились до Даниїла, і тільки Валтасар його ненавидів, як ненавидів кожного, в кому відчував силу духу та мудрість. Цариця любила бесідувати з Даниїлом не тільки на лаві в саду, а й часто запрошувала його до своїх покоїв.

Навіть перед самим царем вона ніколи не вагалася заступитись за нього і на шпильку про нашіптуння змія відповіла:

— Нехай його обмине й найменша кривда, бо його мудрість — це мудрість священних книг. Але я прийшла до тебе не з його намови. Я прийшла з власної волі і своє прохання висловлюю з почуття царського обов'язку.

— З царського обов'язку? — промимрив Валтасар, бо йому не сподобались ці речі.

— Так, з почуття царського обов'язку,— повторила цариця й гордо випросталася перед ним.

— Хто ж править Вавілоном,— верескнув він, раптом образившись,— ти чи я?

— Ти, твоя святість,— відповіла вона не вагаючись,— ти правиш Вавілоном, але моє прохання може стати твоєю волею і ти виконаєш його як своє власне.

— Тут править Валтасар, ти сама це щойно сказала,— вже трохи лагідніше повів він далі,— і через те тобі тут нема чого робити — твоє місце на жіночій половині. Якщо тобі потрібне золото — скажи. Його в нас повні підземелля, і це для тебе не таємниця. Але не набридай мені своїми порадами, бо син богів наділений мудрістю богів, і все, що він робить,— благодать. Запам'ятай собі, що боги ніколи не помиляються, а я — намісник богів на землі. Я — бог, який зійшов до людей і ошасливило їх тим, що править ними.

Валтасар сподівався, що ці його слова приголомшать царицю, однак вона спокійно йому заперечила:

— Так нам товкмачать жерці, Валтасаре, і ти сам про це добре знаєш. Богів треба шанувати, і я теж щодня схиляю коліна перед статуєю всемогутньої Іштар. Але володар тільки тоді є володарем, коли він править у своєму царстві власним розумом. Хто так не чинить, той просто іграшка в руках інших. Я хочу, щоб ти був мудрим правителем Вавілона й щоб твоє ім'я було викарбуване золотом не лише на камені, а й у людських серцях.

— А хіба я не правлю? І хіба переді мною не тремтять усі мої піддані?

— Так, твоя правда. Але правителя народ повинен ще й любити, а не тільки тремтіти перед ним. Як ти можеш мритися з тим, що твій народ заляканий і млявий, що його душа скута? І невже ти не бачиш навіть того, що в той час як вавілонські вельможі купаються в золоті й пахощах, народ твій, голодний, босий та обдертий, молить богів послати йому рятівника?

— Народ завжди був голий, босий та обдертий,— переконливо відповів Валтасар.— На те він і народ. Ким би я правив, якби всі були царями в шовкових шатах і в золоті?

— Боги покарали тебе сліпотою, царю царів,— розпачливо сказала цариця, й на очі їй набігли сльози.

— Нічого не виходить із твоїх хитрувань, правда ж? — зневажливо засміявся Валтасар.

Серце цариці обкипало кров'ю від того, що цар такий упертий. Він ніколи не прислухався до її порад.

Зрозумівши, що їй тут більше нема чого робити, вона попросила дозволу повернутися в свої покої.

— Іди,— відповів Валтасар зверхньо й пихато,— і запам'ятай собі, що син богів наділений мудрістю богів, і йому не потрібні нічі поради. Іншим разом боги не стерплять такої образи.

— Що ж, буде справедливо, коли вони тобі відомстять, кривавий царю Вавілона! — гірко кинула йому в вічі цариця й схилила чоло перед главою держави.— Живи вічно, непереможний Валтасаре, і нехай твоя мудрість не затінить сонця, бо тоді землю огорне пітьма.— І вийшла.

— Ти ще й глузуєш!— вигукнув він і хотів був кинутись слідом за нею, але не зміг і поворухнутись від слабості, яка раптом скувала все його тіло.

Есагіла знала якнайдетальніше, що діється в царському палаці. Вона мала скрізь своїх людей, які видавали себе за найвідданіших слуг Валтасара.

Тож гонець із таємної служби не встиг ще й доїхати до ставки верховного командування, як Храмове Місто вже знало про пересування армії Кіра. Розмову цариці з Валтасаром теж переказали верховному жерцеві до останнього слова. Втаємничені кола Есагіли найбільше стривожила звістка про глибоку рану в грудях радника, якої власноручно завдав йому цар. Цей радник і справді був підкуплений Мардуковими жерцями, і Валтасар усунув одного з найбільших своїх ворогів, настільки відданого Есагілі, що в нього не здригнулася б рука вбити самого царя, аби тільки допомогти знову повернути владу його батькові, Набонідові, а з ним і Храмовому Місту.

В Есагілі відчували, що чашу їхніх терезів переважають невдачі. Через те Ісме-Адад негайно скликав верховну раду жерців. Вбивство брата на краю Оливкового гаю було для нього переконливим свідченням того, що Мардук відвернувся від Храмового Міста.

Божий гнів Ісме-Адад обґрунтував такими словами:

— Дарунки й жертвоприношення богам останнім часом стали мізерними. Ми повинні примусити халдеїв знову бути щедрими.

Семеро жерців вищого сану, і серед них Улу, довірений верховного жерця, згідливо притакнули.

У них був уже розроблений план дій, і на пропозицію Ісме-Адада Улу прочитав заготовлений текст.

Перше: за вбивство жерця в Оливковому гаю підвищити селянам податі на четвертину. У тих, хто не зможе її сплатити, відібрати землю, а їх самих послати в копальню разом з дружинами й дітьми.

Друге: найближчим часом Храмове Місто повинне допомогти Набонідові повернутися до Вавілона й з усіма почеснями знову посадити його на трон. Ставленник жерців, цар Набонід, примусить народ робити жертвоприношення богам, замість зміцнення армії дбати про будівництво храмів і таким чином збільшити силу Есагіли. Всі царські скарби знову повернуться під опіку Храмового Міста. Есагіла знову правитиме Вавілонією, навіть якщо за це доведеться заплатити життям Валтасара. Хоч царська кров і священна й пролити її означає накликати на країну прокляття, однак Есагіла не вважає Валтасарову кров священною, бо не визнає його за царя. Єдиний законний цар — Набонід.

Третє: Сан-Уррі очолить есагільське воїнство і виступить проти армії царя Валтасара, яку Набусардар хоче зробити ще могутнішою, ніж була армія царя Навуходоносора. Цей його план треба розладнати в самому зародку. Якщо Сан-Уррі вдасться захопити Набусардара живим, то треба буде його заточити на довічне ув'язнення в підземеллі Храмового Міста. Якщо ж він потрапить до рук Сан-Уррі мертвим — ще краще. Пост верховного воєначальника займе Сан-Уррі. У Вавілонії не буде більше ні царя Валтасара, ні його армії, ні його верховного воєначальника. Досі народ завжди схилявся на бік сильнішого, а після повалення царя Валтасара найсильнішою в країні буде вже тільки Есагіла.

Четверте: щоб стати найсильнішою, Есагіла повинна мати військо і золото. Про військо подбає Сан-Уррі, а про золото — рада жерців. Треба використати навіть найменшу нагоду й можливість, щоб примусити народ і вельмож до жертвоприношень. Недалекі врочистості на честь Іштар і Таммуза, бога, з чияї волі росте трава й відкриваються чашечки весняних квітів, повинні щедро поповнити храмові скарбони.

П'яте: загроза війни з персами тільки на руку Есагілі. Вельможі не хочуть війни, щоб не втратити своїх багатств,

а народ боїться її, бо на бойовищах летиться тільки його кров. Через те треба розігнати грозові хмари, і зробити це зможуть лише великі боги, коли відчують вагу золота й жертв на своїх вівтарях. Треба повідомити про побажання Есагіла на таблицях біля міських брам, скориставшись пересуванням військ Кіра уздовж кордонів Вавілонії. Страх смерті — найкращий ключ до скарбниць вавілонських багатіїв.

Улу скінчив.

Сівши, він простяг руку до келиха з вином, щоб зволожити пересохлі губи й горло.

Слова попросив асіпу, жрець-заклинач.

— Те, що ми почули, справедливе й піде на благо Мардука, — сказав він.

Улу всміхнувся, верховний жрець це помітив, тим паче, що усмішка його була багатозначна, не стримана, а широка й відверта, ба навіть визивна.

Ісме-Адад промовчав, але коли побачив, що Улу посміхається й під час промов інших жерців, запитав його:

— Брат Улу не вважає рішення ради жерців справедливим?

Улу підвів голову, проте нічого не відповів.

— У такому разі вислови свої заперечення.

— Я зроблю це в слушну хвилину, святий отче, — вибачився Улу, але зневажлива посмішка все одно затаїлася в кутиках його уст.

— Виходить, брат Улу не вважає, що ця хвилинка вже настала?

Улу ніколи й нікому не звіряв своїх думок, навіть великому Мардукові, бо вважав його лукавим небожителем. За золото Мардук прощав зраду й милував навіть непоправних грішників. Золото — ось той єдиний засіб, з допомогою якого можна було завоювати його любов. Золото — ось та єдина потреба, якою він міг насититися. Мардук споживав золото, з золота було і його холодне кровожерне серце. За золото він дозволить продати персам Вавілонію, і тут Улу вже не міг далі мовчати. В ньому збунтувалися і розум, і почуття. Він зненавидів лик Мардука, який дивився на добро й зло з незмінною усмішкою.

Після візиту екбатанських жерців Улу до ранку не склепив очей, усе розміркував і нарешті зважився на відчайдушний крок.

Він вирішив проникнути в підземне Мардукове святилище, де в постаменті його статуї було заховано текст угоди з печаткою храму Ахурамазди. Він викраде цю угоду і, як

доказ того, що з боку персів загрожує небезпека, передасть її Набусардарові, в якому вбачав єдиного захисника Вавілонії.

Дочекавшись полудня, коли все живе поховалося від нестерпної спеки, Улу почав шукати потайний хід і незабаром знайшов його. А опівночі, коли вчені Храмового Міста спостерігають із терас небесні тіла й читають по них майбутні події, він рушив у глиб підземелля. Під захистом темряви, закутаний у плащ, підповз аж до святилища. Двері відімкнув ключем, який постійно зберігався в храмі Мардука.

Серце в Улу закалатало, коли він відгорнув чорну завісу й опинився перед золотою статуєю, в постаменті якої була захована угода. Коли Улу торкнувся срібної таблички з текстом угоди, на думку йому раптом спала присяга, за порушення якої провинника карають аж до шостого коліна. Та він одразу усвідомив, що покарати його можуть тільки храмові служителі, якщо застукать на гарячому.

Він поволі заспокоївся і взяв у руки срібну табличку.

В тайнику статуї лежало ще багато інших документів. На одному з них він помітив печатку царя Набоніда, а на іншому — печатку Амель-Мардука, названого сина Навуходносора, якого Есагіла оголосила царем після смерті його батька.

Щоб не перебрати міри, Улу більше не схотів ні до чого тут торкатися. Врешті-решт він завагався навіть над срібною табличкою, яку тримав у руках, і якусь мить розміркував.

Коли Ісме-Адад виявить, що текст угоди зник, він підніме на ноги не лише верховну раду жерців, а й усе Храмове Місто. Навряд, щоб їм не вдалося натрапити на слід винуватця. Улу не боїться ні кари, ні смерті, але якщо він помре, то разом з ним помре і таємниця, заволодіти якою прийшов сюди, і Набусардар ніколи не довідається, як мерзенно загродали халдейський народ ті, що мали бути його найнадійнішими захисниками. Найкраще зробити з таблички восковий відбиток.

Отож Улу відтиснув табличку на віск, поклав її назад і, замкнувши святилище, круговими коридорами щасливо повернувся до своєї келії.

І тут він раптом усвідомив, що немає ніякого сенсу віддати Набусардарові навіть цей відбиток. Підступна Есагіла переховає оригінал в інше місце, і їй нічого не можна буде довести. А Улу, як зрадника і клятвопорушника, скарають на смерть.

Думка про те, як урятувати Вавілонію, не давала йому спокою ні вдень ні вночі.

І саме тоді в Храмовому Місті з'явився Сан-Уррі. Після сутички з Набусардаром у ставці верховного командування він прийшов сюди шукати притулку. Семеро жерців високого сану були втаємничені в те, що Сан-Уррі захопив план Мідійського муру й передав його Ісме-Ададові. Сан-Уррі й верховний жрець відразу ж домовилися між собою, що коли на таємній державній раді Набусардарові пощастить домогтися затвердження свого плану оборони, то Сан-Уррі виступить на чолі війська Есагілі проти армії Набусардара і знищить її. Цим він дасть змогу Кірові без бою захопити Вавілонію й посадити на вавілонський трон правителя-жерця.

Поява Сан-Уррі в Храмовому Місті підштовхнула Улу до рішучих дій.

Якось, ідучи з наказом верховного жерця до святилища бога Таммуза, він побачив, що до одного з найкращих заїздів зайшло двоє багатих чужинців. У цих чужинцях він упізнав вивідачів, яких екбатанські жерці прислали до Есагілі, щоб вона підсунула їх Валтасарові. Після цієї зустрічі Улу придумав новий план.

На восковому відбитку срібної таблички з текстом угоди була печатка Ахурамаздиноного святилища. Улу виготовив собі фальшиве посвідчення уповноваженого Екбатан. Власникові заїзду він подарував золоту чашу з Мардукової скарбниці, щоб той дозволив йому проникнути в покої чужинців. Там він знайшов найрізноманітніший одяг, який бони використовували для маскування, перську зброю та всіляке причандалля, котрим відкривали найхитріші тайники. Інших доказів їхньої шпигунської діяльності Улу не знайшов, але задовольнився й цими. Надвечір він прийшов сюди знову, переодягнений перським жерцем, і став чекати повернення чужинців. Це були Забада й Ел із головного стану Устіги. Улу відрекомендувався їм як уповноважений Ахурамаздиноного святилища при Есагілі. Сказав, що йому доручено стежити за політичною діяльністю Храмового Міста й негайно сповіщати Екбатани про кожне порушення укладеної угоди. Він навіть назвав їм пароль перської розвідки, отож не могло бути ніякого сумніву в правдивості його слів. Цей пароль Улу випадково взнав тоді, коли Забада й Ел зустрілися в Есагілі з третім шпигуном. Під час зустрічі вони зажадали, щоб той назвав пароль. Улу саме стояв за колоною в залі й підслухав усю їхню розмову. Він також постарався добре запам'ятати обличчя всіх трьох шпигунів. Отже, сам Мардук відкрив йому шлях до мети.

Та найнадійнішим доказом в руках Улу була звістка про втечу Сан-Уррі. Кількома словами він переконав персів, що шукав їх тільки для того, аби повідомити їм цю важливу новину. Певна річ, сама втеча Сан-Уррі не мала для персів ніякої вартості, але їх приголомшила звістка про те, що він захопив і передав Есагілі план Мідійського муру. Якби персам удалося заволодіти цим планом, то Кір зміг би без ніяких зусиль проникнути до Вавілонії з півночі.

Однак Улу не збирався віддавати перським шпигунам цей важливий документ. Ним він хотів лише спокусити їх. Через те сказав їм, що спершу повинен сам довідатись, де сховано цей план. Відтак домовився зустрітись з ними в корчмі Села Золотого Колосся, а на той час дізнатися все про план. Там вони вже разом обміркують, як викрасти документ. До Села Золотого Колосся Улу вирішив поїхати тільки для того, щоб іще більше ввійти до них у довіру. До того ж у разі потреби корчму можуть оточити царські воїни і схопити шпигунів. Якщо ж цього з якихсь міркувань не станеться, довірою персів можна буде скористатися в слушну хвилину. Він дасть їм підроблені ключі від брами Есагілі й від тайника, де сховано план Мідійського муру. Він може й сам провести їх уночі до Вавілона через ворота, які пильно охороняють воїни Набусардара. Під час цього переходу Забада й Ела схоплять, і таким чином до рук Набусардара потрапить доказ ворожих намірів перського лева — Кіра.

Такий був детально продуманий план Улу, і він твердо вірив у його здійснення. Лишалось тільки ознайомити з ним Набусардара, що, по суті, було вже найлегшим завданням.

Навіть Ісме-Адад при всій його пильності й славнозвісній спостережливості не здогадувався, що Улу щось замишляє. Верховний жрець думав, що своєю поведінкою на засіданні ради жерців Улу виявляє особисту незгоду з пунктами проекту, який мав на меті примусити вавілонян розщедритися. Тому він ще раз запропонував йому висловити свої заперечення.

Улу повторив:

— Я вже сказав, святий отче, що зроблю це в слушну хвилину.

— Як це розуміти? — вже трохи різкіше запитав верховний жрець.

— А так, що в священному місці воля Мардука мусить бути священною для всіх смертних.

— Справді, — кивнув головою Ісме-Адад.

Здавалося, його задовольнила ця відповідь. Але за хвилину поведінка Улу знову занепокоїла верховного жерця. Він, звичайно, не здогадувався, що, поки решта жерців радилась, як умирити Мардука новими жертвоприношеннями, Улу думав про Набусардара.

Пасісу, жрець помазань, запропонував:

— Я гадаю, що загроза нападу персів — найкращий привід для того, щоб примусити жителів Вавилона розщедритись. Досить почепити на міських брамах відозви, і народ, ринувши до храму Мардука, засипле золотом його вівтарі.

Рамку, жрець обмивань, притакнув:

— Таким чином Есагіла поступово зосередить у своїх підземеллях усі скарби Вавилона, а разом з цим до неї прийде й сила, бо в нашому царстві найбільшу силу має той, у кого найбільше золота.

Асіпу, жрець закликань, порадив:

— Треба негайно скласти текст таблиць і вивісити їх, щоб цьому задумові Есагіли не завадили інші обставини чи події.

Магу, жрець шаленства, докинув:

— Дуже слушна думка. Народ і вельможі повинні довідатись про загрозу війни з персами з уст Есагіли.

Замару, жрець побожного співу, швидко підхопив цю пропозицію, не спускаючи очей з Ісме-Адада, щоб побачити, яке враження справлять його слова:

— У такий спосіб Храмове Місто відверне від себе підозру, що воно тягне руку за Кіром, спростує чутки про змову з Ахурамаздиним святилищем, якби це раптом вплигло на поверхню.

Це зауваження знову занепокоїло верховного жреця, і він запитав:

— Яким чином це може впливти? Хіба не заприсяглися всі, хто про неї знає, страшною присягою? Хто наважиться порушити її й накликати на себе прокляття?

Ісме-Адад пильно подивився по черзі на кожного. Улу затремтів під цим поглядом, й усмішка вперше зникла з його обличчя.

Щоб потім не мучитись докорами сумління, він теж вирішив висловитися з цього приводу:

— Я скоріше боюся, щоб ми своєю дволикістю не накликали на себе підозри персів. З одного боку, ми уклали з ними угоду, що не заважатимемо вступу Кіра до Вавілонії й до самого Вавилона, а з другого своїм попередженням про перську небезпеку нацькуємо на них халдейський люд.

— Ці твої побоювання цілком безпідставні, — осмикнув його замару, який завжди підлещувався до верховного жерця, — вони безпідставні тому, що ми зовсім не збираємось нацькувати народ на персів, ми тільки хочемо використати явну перську загрозу й примусити вавілонян розщедритися.

— І маємо на це право, — докинув магу.

— Право, яке суперечить поняттю честі й укладеній угоді! — спалахнув Улу.

— Кожен засіб священний, якщо він служить усмогутньому Мардукові, — зауважив мунамбу.

— Так, кожен засіб священний, якщо він служить усмогутньому Мардукові, — закивав головою верховний жрець, — і соромно говорити тут про якусь безчесність. Треба негайно приготувати таблиці з текстом відозви й вивісити їх на міських брамах. У храмах відразу ж почнуться жертвоприношення кров'ю, оливою, а також золотом.

— У всіх храмах чи тільки в святилищах Мардука? — озвався бару, який завжди поділяв погляди Улу.

— Ясна річ, тільки в святилищах Мардука, — відповів замару, хоч сам Ісме-Адад ще остаточно цього не вирішив.

— Це несправедливо, — запротестував Улу, — в решті храмів жерці скниють, тимчасом як ми...

— Ні, це справедливо, — суворо урвав його Ісме-Адад, — бо тільки ми одні служимо богові богів.

Улу вже давно пересвідчився в жадібності Мардукових служителів, він добре знав, що вони не бажають ділитися навіть з такими ж, як самі, жерцями інших богів. Якщо виникала потреба в пожертвах з тією чи іншою метою, то згадували про святилища всіх інших богів, якщо ж треба було приймати дари, то для цього обирали тільки святилище Мардука.

Його ще в дитинстві привчали до того, що це справедливо. Тепер, змужнівши, він визначив для себе іншу міру добра і справедливості, яка відрізнялася від запровадженої скрізь міри Есагіли. На власних терезах він зважував усі людські вчинки й дійшов висновку, що вони далекі від поняття любові, правди та добра, ба навіть що бог любові, правди та добра повинен їх відхилити. Хоч Вавілон і не визнавав такого бога, однак Улу відчував його існування в безмежних просторах світу. Можливо, цей бог — і сам Мардук, чий заповіді спотворили його служителі й зробили з нього бога гніву та жорстокості.

Улу з огидою дивився на присутніх і з ще більшою огидою слухав їхні слова. Йому здавалося, що він задихнеться, якщо залишиться серед них іще хоч на хвилину. Улу

відчував страшенну втому й не годен був більше вислухувати зрадницькі, егоїстичні й жорстокі речі своїх побратимів. До того ж його почав дратувати дурманний запах фіміаму, що курився в золотій чаші на честь небожителів. Він не міг навіть зрозуміти, чи від цього диму, чи, може, від сильних переживань у нього почала паморочитись голова.

Він торкнувся рукою чола і встав, щоб вийти.

Верховний жрець зупинив його:

— Брате Улу, мене все більше й більше дивує твоя поведінка. Я не розумію, що тебе бентежить, адже ти сам прочитав нам проект угоди.

Останніми днями Улу багато пережив, був свідком подій, що не могли залишити людину байдужою. Він відчував, що неспроможний більше тамувати в собі протест, який спонукає його до відкритої боротьби.

Набравшись духу, він сказав:

— Якщо я прочитав ці п'ять пунктів проекту на засіданні верховної ради жерців, то тільки виконував свій обов'язок довіреної особи святого отця, але це зовсім не означає, що згоден з ними. Навпаки, я проти них.

Усі здивовано вступились у нього, і тільки верховний жрець, хоч він весь і залився фарбою від люті, намагався зберегти самовладання й сказав навмисне лагідним тоном:

— Допоможіть йому, брати. Від спеки в нього потьмарився розум. Виведіть його на повітря.

Він хотів у такий спосіб позбутися Улу, але той твердо й рішуче вів далі:

— Народові треба сказати правду. Підло наживатися на небезпеці, яку ми ж самі й накликали на нього.

Ісме-Адад повторив:

— Виведіть його!

Двоє жерців кинулись виконувати наказ. Улу вивели на терасу, щоб він вдихнув свіжого повітря. Улу й не думав опиратися — він ледве тримався на ногах від хвилювання.

Коли жерці повернулися до зали, замару зауважив:

— Я вже кілька днів спостерігаю за братом Улу, й мені він не подобається.

— Можливо, це на нього так спека подіяла, — підтримав його мунамбу.

Верховний жрець Ісме-Адад притакнув:

— Це не перший випадок, коли злі демони під час спеки вселяються в людське тіло. Кілька років тому ми протягом місяця втратили через це кількох братів. Брата Улу може

спіткати таке ж саме лихо, бо навіть наші наймудріші лікарі безпорадні проти спеки.

Всі закивали головами, погоджуючись з верховним жерцем, який був обізнаний із таємницями халдейської лікарської науки.

— Але, щоб скінчити плідно й мудро нашу сьогоднішню раду, — вів далі Ісме-Адад, — ми повинні завершити почате. Щоб таблиці можна було якомога скоріше вивісити біля міських брам, треба скласти текст відозви.

Проти цього ніхто не заперечив, і коли жерці розходилися з ради, на столі в нього вже лежала воскова табличка з текстом відозви, слова якої повинні були відкрити серця вавілонян, а перська загроза — їхні скриньки.

Двадцять есагільських писарів негайно переписали текст на глиняні таблиці, й храмові служителі вивісили їх біля міських брам.

У барсіппському палаці гонець із таємної служби повідомив Набусардара про пересування армії Кіра.

Будь-якого іншого воєначальника ця звістка збентежила б, а Набусардар тільки гучно зареготав.

Це приголомшило гінця, і він, не вагаючись, запитав:

— Може, непереможний не вірить моїм словам?

— Вірю, чому ж, — відповів Набусардар, усе ще регочучи, — але я не уявляю собі, яка міна буде у вищих сановників, у служителів Есагіли й вавілонських вельмож, коли вони довідаються про це.

— Я вже доповів у царському палаці.

— Ну й що? — нетерпляче запитав Набусардар.

— Його святість цар зовсім розгубився, коли почув про наміри перської армії, а радники не могли й слова вимовити. Весь царський двір зараз, мабуть, охопила страшна паніка.

Набусардар знову широко засміявся. Потім швидко запитав: — А Ітара, начальник моєї таємної служби, не занепав духом? Бо зараз мене більше цікавить настрої начальника розвідки халдейської армії, ніж себелюбні вавілонські вельможі.

— Я говорив про царя, — нагадав йому гонець.

— Я бачу, що ти вже півроку не був у Вавілоні й засвоїв сільські манери. Новий цар — вільнодумець і ми всі вже звикли: що в кого на думці, те й на язичку. Кожен може говорити, що йому заманеться, а якщо тобі захочеться плюнути в обличчя самому верховному воєначальникові, якому

в країні належить друге місце після царя, то ти сміливо можеш це зробити.

— Невже я припустився якоїсь недоречності проти твоєї світлості, непереможний? — розгублено запитав гонець. Він не зрозумів Набусардарових слів, бо справді не був у Місті Міст уже півроку й не знав, що там діється.

— Ти, мабуть, єдиний нічого не припустився, — жартома відповів Набусардар, — а всі інші — так. Скільки жителів у Вавілоні, стільки ж ям тепер копають мені.

Гонець з іще більшим зачудуванням подивився на полководця.

— Не дивуйся, — провадив далі Набусардар. — Мене підозрюють у тому, що я зі своєю армією хочу напасти не на персів, а на Вавілон. Не вірять, що Кір сповнений агресивних замірів проти нас. Якби не твоя звістка, то мене звели б зі світу. Через те я й сміюся, мов засуджений на смерть, якого раптом помилували. І хоч ти й приніс сумну звістку, мабуть, уже розумієш, чому я так їй радію.

Він знову всміхнувся, але поступово усміх зник з його обличчя, і воно набрало рішучого виразу. Кілька хвилин Набусардар про щось зосереджено думав, а потім звів очі на гінця й мовив:

— Між іншим, персам ні з півдня, ні через Тігр не вдасться прорватись до Вавілона. На півдні болота, а навпроти Вавілона немає ні кораблів, ні мостів. Тігр — дуже бурхлива ріка, і ворогові ніколи не вдасться її подолати.

Він знову замислився, і гонець помітив, що чоло його наморщилося, а в очах з'явилася тривога.

— Отже, — заговорив Набусардар після паузи, — небезпека, справжня небезпека нам може загрожувати тільки з півночі.

— Але ж там нас захищає Мідійський мур, — переконливо мовив гонець, — навіть найсильнішому ворогові ніколи не вдасться прорватися через нього. Ітара сказав, що він хотів би, аби в нас проти Кіра було ще два Мідійських мури: один — на півдні, а другий — по той бік Тігру.

— З деякого часу Мідійський мур уже втратив своє значення, — процідив крізь зуби Набусардар і затарабанив пальцями по столу.

— Мідійський мур? — здивовано перепитав гонець. — Невже перси заволоділи секретами його будови?

Набусардар тільки махнув рукою і, підвівшись, пройшовся по кімнаті.

— Перси не заволоділи секретами його будови, але можуть заволодіти, бо нам загрожує підступна зрада... А втім,

тобі доведеться негайно вирушити з донесенням Ітарі, не затримуючись у Вавілоні жодної хвилини.

Гонець глибоко звів дух, бо стомився в дорозі і сподівався, що йому дадуть відпочити хоча б день.

— Жодної хвилини, — повторив Набусардар, — бо кожна згаяна хвилина загрожує нам поразкою. Ітара повинен перекрити всі шляхи, які ведуть із Вавілона на північ. Наказую йому обшукувати кожного — чи то купець, чи жрець, а чи нікчемний жебрак. Поки що хай це роблять загонами, розташовані на півночі. Для розвідки він може використувати тільки виділений йому особисто загін. Незабаром Ітара одержить підмогу. Можеш передати йому й те, що найближчими днями відбудеться таємна державна рада, яка має прийняти ухвалу, чи треба Вавілонові готуватися до війни з Кіром.

— Щодо цього не може бути ніякого сумніву, — зауважив гонець, — ми не маємо права чекати, поки Кір оберне Вавілонію на перську провінцію. Тепер його наміри вже всім зрозумілі, і ніхто не сміє сумніватися, що перси хочуть нас завоювати. Кір захопив уже Лідію й Мідію, та на цьому не зупинився, бо ще ніхто ніколи так не прагнув захопити Вавілон, як цього прагне нині він. Здобути Вавілонію, здобути найбільше царство світу, здобути найбагатшу, найславетнішу і наймогутнішу країну — ось що Кір вважає перемогою, гідною його імені. Через те я не розумію, хто в Вавілоні може в цьому сумніватися й виступати проти підготовки до оборони.

— Як завжди, — з гіркотою відповів Набусардар, — як завжди, Есагіла. Вона схиляє на свій бік вищих сановників проти мого плану оборони й намагається переконати їх, що це зовсім ні до чого. Вона тремтить за свої скарби. Твоя звістка мені дуже на руку. Тепер я матиму незаперечний доказ проти персів. Тепер державна рада неодмінно затвердить мій план, хоч цар і без схвалення ради та Есагіли мав намір створити найсильнішу армію, яку будь-коли бачив світ. Тільки... — Він зітхнув і похитав головою.

— Що «тільки»? — перепитав гонець.
— Тільки, на жаль, він більше мріє завойовувати цією сильною армією світ вродливих жінок, ніж перемагати ворогів. Тому я хотів би домогтися згоди вищих сановників. Незалежно від того, яку ухвалу винесе державна рада, почнеться перебудова армії. І я вже знайду спосіб, як спорядити її й виставити проти Кіра, та мене непокоїть цей Нахуходоносорів мур на півночі. Мідійський мур міг бути не-

здоланням укріпленням, але тепер уже важко на це розраховувати.

— Невже хтось захопив його план?

Набусардар пильно глянув на гінця. Він хотів йому довіритись, — адже це один з найвідданіших Ітарі людей, — але, зрештою, вирішив інакше.

— Я про все повідомлю Ітару, — сказав він.

І, щоб не гаяти більше й хвилини, відчинив столик і написав на глиняній табличці таємним письмом:

«Сан-Уррі, заступник начальника вавилонського корпусу, став зрадником. Він викрав план Мідійського муру і втік. Де він зараз перебуває, з'ясувати поки що не вдалося. Наказую: охороняти всі дороги, щоб він не перекинувся до персів. Перевірити благонадійність Угбару. Не пропускати в Перське море фінікійські кораблі, щоб південний корпус Кіра не використав їх для переправи через Тігр. Ретельно обшукувати всіх чужоземців, у тому числі й египтян, хоч вони єдині наші союзники. Воїни не повинні знати нестачі в провіанті, вині та оснащенні. Хай доблесна Іштар Арбельська береже тебе і твоїх воїнів».

Списану табличку він уклав у шкіряний мішечок, скріпив його печаткою і передав гінцеві.

Гонець одержав на дорогу харчів, а турботлива Тека принесла йому баклагу освіжного напою.

Попрощавшись з Набусардаром, він за хвилину вже мчав галопом барсіппськими вулицями, через міст, у напрямку Вавилона. Звідти шлях його лежав на Кіш і Куту. З Кути — на північ до селища на березі Тігру, де розташувався розвідувальний загін Ітари.

Набусардарові ще довго стояв у вухах цокіт кінських копит. З такою виразністю вчувалося йому й повідомлення гінця про пересування перської армії. Лише тепер, коли він залишився сам-один, усе почало прояснюватися в його голові.

Царству халдеїв справді загрожує небезпека, воно вже оточене з трьох боків. Якби існували мости через Тігр, мрія Кіра здійснилася б за одну ніч. Та мостів не було, а на півдні тяглися непрохідні болота, які аж кишать дикими звірами. Головний корпус, що його Кір спрямував на Вавилон, Набусардар може відбити з невеликою кількістю воїнів. Справжня серйозна небезпека загрожує їм з півночі. Ця небезпека дуже тривожить Набусардара, і він уже уявляє собі ту паніку, що охопила б усіх членів державної ради, якби на таємному засіданні він оголосив, що Сан-Уррі викрав план Мідійського муру. Це вже дві вагомні обставини, які промовляють на користь його плану оборони. Якби він

міг долучити до них ще й третю — доказ про діяльність у країні перських вивідачів, — то перемога була б йому забезпечена. Гамадан обіцяв протягом двох тижнів принести до Вавилона відомості про перських шпигунів, але старого немає й досі. Мабуть, буде краще, якщо він сам навідається до нього ще раз.

Заглиблений у ці думки, Набусардар дивився на неспокійний плін Євфрату. У блакитно-зелених хвилях річки відбивалися червонясті цегляні мури, і він раптом пригадав блакитно-зелені очі Нанаї й червонястий полиск її кіс.

Набусардар знову виразно уявив її собі, і йому знову захотілося, щоб вона опинилася тут якомога швидше, бо в міру того, як ускладнювалися події, він відчував дедалі пекучішу потребу мати поруч себе людину, віддану йому до смерті.

Тільки-но зайнявся новий день, Набусардар одержав запрошення від його святості царя Валтасара на таємну державну раду. Хоч цар Валтасар і прогнав царицю з тронного залу, коли вона прийшла просити його, щоб він вислухав поради вищих сановників, але потім, розміркувавши, визнав, що вона радила йому добре.

Для Набусардара тепер було важливо ще до початку засідання ради довести цареві, що перські вивідачі підбурюють народ. Іншого виходу, як податися до Села Золотого Колосся й довідатись, чи вдалося Гамаданові виконати свою обіцянку, він не бачив.

Щоб привернути до себе армію, дух якої зовсім занепав у занедбаних таборах, він вирішив надіслати загонам, розташованим у найближчих околицях, добрих харчів та вина зі своїх підвалів. Це буде першим знаком того, що становище в армії міняється на краще. Цю жертву він принесе з любові до своїх воїнів. Після засідання державної ради весь план оборони вже фінансуватиме царська скарбниця. Але якщо він хоче створити велику халдейську армію, таку, яку має Кір, то добре було б схилити на свій бік і народ, бо саме сини народу вирушать на битву проти варварів. Він вирішив попросити Валтасара, щоб той знизив селянам податі на царських земельних угіддях. Народ ніколи не забуде цього благодіяння і, коли почнеться війна з персами, хоробро битиметься з ними за свого царя. Зниження податі з царських угідь завдало б удару по Есагілі, яка постійно підвищує податі на своїх землях. Набусардар не завагався б також відкрити одну з царських комор і розділити зерно між найубогішими людьми. Для вавилонської

бідноти він, мабуть, сам накаже зарізати сто голів худоби зі своїх пасовищ, де її налічуються тисячі. Він усвідомлює, що слово ніколи не зможе замінити дію, а халдейський народ уже по саму зав'язку ситий щедрими обіцянками й хоче нарешті бачити й щедрі діяння.

Так думав Набусардар, оглядаючи покої, які виділив у своєму палаці для пастушки овечої отари — прекрасної Нанаї.

Він вирішив поїхати по неї й чекав тільки, коли викинуть ебену скриньку для підвіски. На її кришці буде інкрустація золотом — зображення бога, яке Нанаї вирізьбила на своїй глиняній табличці. Зображення бога з тілом бика й трьома зірками над головою.

Тека ходила слідом за своїм паном по палатах. Обличчя її радісно сяяло від цих приготувань. Вона уявляла собі, що майбутня господиня барсіппського палацу буде найвідомішою вавилонською красунею. Тіло в неї, певно, легеньке, мов пташиний пух, ходюю вона нагадує лет метелика, мова її солодка, як мова богинь, ноги звикли ходити тільки по найдорожчих килимах, а тіло не знає іншого одіння, крім одіння з вісону й шовку. Тека невимовно раділа цій перспективі, й щасливий усміх розгладжував зморшки на її обличчі.

Оглянувши покої, Набусардар повернувся до свого кабінету, заставленого полицями з книгами. Тут його вже ждав Гедека, творець діоритового Гільгамеша. Він простяг своєму панові скриньку з підвіскою. Обидва ці предмети викликали в Набусардара непідробний захват.

Тепер йому залишилося вже тільки сісти на коня, якого вартіві тримали осідланим біля брами внутрішнього двору.

Набусардар оперезався мечем і в супроводі Теки вийшов у двір, дзенькаючи наколінниками, обкутими латунними та золотими бляшками.

Коли він сів на буланого, Тека подала йому ебену скриньку й поблагословила в дорогу.

Варта відчинила браму й виструнчилася, тримаючи спис біля ніг.

Набусардар з місця погнав коня чвалом.

Кінь прищулив вуха, і над його крупом та боками, мов бурхливі весняні води Тігру, заплюскотав білий Набусардарів плащ з червоною торочкою.

Нанаї вже лежала в хатині свого батька. Устіга з допомогою Сурми привів її сюди на світанку з підземелля на краю Оливкового гаю.

Якби Устіга не був заклятим ворогом Вавілона, то вона вважала б ніч, проведену під його опікою, найщасливішою в своєму житті. Вона все ще бачила, як палають його глибокі очі при полум'ї світильників. Йї і досі бриніла у вухах його спокійна мова. Нанаї відчувала, як серце перського князя заволодіває її серцем, серцем халдейської дівчини. Не тому, що він був князь, а вона лише проста пастушка овечої отари, а тому, що досі ще ніхто не сказав їй стільки гарних і правдивих слів.

Вона не думала б тепер про Устігу, лежачи на своєму ложі в глиняній хатині, коли б минула ніч була такою, як її уявляв собі батько. Він нітрохи не сумнівався, що Нанаї виконала вимогу, яку він поставив перед нею, вкладаючи в її руку кинджал, коли вона вирушала на пасовисько, і серце старого Гамадана вже змирилося з тим, що Нанаї втратила чистоту. Його втішала думка про те, що дочка померла заради порятунку вітчизни, над якою нависла загроза поневолення.

В Устізі, який прийшов ще вдень перев'язати доччину рану, він розпізнав перського шпигуна. А втім, Нанаї й не приховувала цього від батька. Вона відверто розповіла йому про свою пригоду з жерцями й призналася, що Устіга врятував їй життя.

Та старий Гамадан і слухати не хотів про те, щоб цього перса вважати рятівником її життя. У вухах йому ще й досі бриніли Набусардарові слова про диких варварів з півночі. Він вирішив, що піде до Вавілона й приведе з собою царських воїнів, щоб вони схопили Устігу саме тоді, коли той знову прийде перев'язувати його дочку. Нанаї не виказала батькові, де перебувають перські шпигуни, і через те він вважав появу Устіги в своєму домі найкращою нагодою для арешту. Треба було тільки довідатись, коли Устіга знову прийде до них.

Він обережно почав розпитувати дочку:

— Коли цей добродій відвідає нашу оселю?

Нанаї непокоїли настирливі батькові запитання, але вона щоразу відповідала йому спокійно:

— Коли він сам визнає це за необхідне, тоді й прийде, любий тату.

— А хіба він тобі не сказав? — доскіпувався старий.

— Я його про це не питала, бо нічого не тямлю в медичині. Але я певна, що він мене вилікує.

Гамадан нетерпеливився дедалі більше, а коли остаточно втратив надію вивідати в дочки щось певніше, то відкрив їй свій намір.

Він сів на порозі й сказав:

— Ти знаєш, що я повинен віднести у Вавилон відомості про перських нишпорок. Гамадан дав слово і не сміє його порушити.

Нанаї повторила за ним, думаючи про те, що вона дала слово Устізі:

— Гамадан дав слово і не сміє його порушити...

— Так, жоден з Гамаданів не припустився ще подібної підлості, не припущусь її і я.

— Отже, ти хочеш виказати Устігу?

— Я повинен і хочу це зробити,— холодно відповів він.

— Ти видаси його навіть на смерть, якщо цього зажадає Вавилон? — запитала Нанаї, здригнувшись від недоброго передчуття.

— Я повинен і хочу видати його навіть на смерть, бо інакше він видасть на смерть нас.

— А якщо твоя дочка дала Устізі слово, яке має силу згідно з законами його батьківщини?..

— Яке слово?

— Життя за життя, тату, і я думаю, що цей закон має силу і в халдеїв.

Вона сіла на постелі, ледве стримуючи себе.

— Ти хочеш переховувати в нашому домі лиходія, дочко? Бо той, хто заміряється наступити на горло іншому народові, справжній лиходій.

Нанаї воліла б у цю хвилину думати про зелені комашок на листі пахучих рослин і про срібні нитки павутиння між стовбурами пальм, але жорстоке життя примушувало її думати про інше.

Вона тверезо заперечила батькові:

— А хіба Гамадани не плюндрували Єрусалима, Єгипту, Ассирії, Мідії, Персії, землі лідійців і землі аммонітян? І хіба ти коли-небудь вважав за це Гамаданів лиходіями? Навпаки, ти, а з тобою і весь халдейський народ, вважав їх переможцями й героями. Такими ж героями й переможцями вважає вся Персія й Устігів.

Старий Гамадан дивився на дочку широко розкритими від подиву очима, бо досі ще не чув від неї нічого подібного.

— Скажи мені, тату: як один і той самий вчинок ти можеш вважати для одного героїзмом, а для іншого лиходійством? Хіба зло — тільки тоді зло, коли його чинить представник іншого народу, а не халдей? Хіба героїство — тільки тоді героїство, коли його здійснив син Вавилона? Будь же справедливим, батьку.

— Де ти всього цього набралася, Нанаї? — ще дужче здивувався старий.

Болючішою від рани в плечі відкрилася рана в душі Нанаї. Змалку її вчили, що тільки тоді можна по-справжньому любити свою вітчизну, коли ненавидиш усе чуже. Вона вірила в це до сьогоднішнього дня, а тепер за одну ніч переконалася, що ненавидіти чуже ще не означає любити своє. Така любов далека від любові справжньої й нічого не варта. В житті цінується лише та любов, яка вчить любити все добре й відкидати все погане, байдуже, своє воно чи чуже. Саме про таку любов мріє Нанаї й благає її у великих богів доброти, тимчасом як старий Гамадан, зіщулюючись на порозі, благає богів гніву й помсти, щоб вони завернули її з дороги, на яку вона стала.

— Ти... Нанаї... здається, схилулася,— раптом промимрив він,— ти збожеволіла. Це Елліль так покарав нашу оселю за те, що меч людини торкнувся тут його тіла.

Він ще й досі ждав божої карі за те, що Набусардар недавно зітнув у його дворі голову дерев'яному ідолі.

— Я заповів тебе батьківщині, і через те ти не маєш права належати більше нікому. Боги заберуть тебе до свого царства. Та поки до цього дійде, вони вимагають, щоб ти виконала свій обов'язок. Ти повинна виказати перського пса Вавілонові.

— У Вавилона немає аніякісінського права на Устігу,— запротестувала вона.

— Он як?

— Так, у Вавилона немає аніякісінського права на Устігу, але якщо я захочу, то викажу його лише одній людині в Вавілоні, й ім'я цієї людини — Набусардар.

— Набусардар! — приголомшено повторив за нею батько.

— Так. Я викажу його Набусардарові, тільки з умовою, за дотримання якої він присягнеться мені власним життям. Якщо він порушить свою обіцянку, то загине від руки одного з Гамаданів.

Вона заявила про це з такою рішучістю, що старий підхопився з порога, немовби дочка хотіла заколоти його самого своїм кинджалом.

— Наближається день, коли ти повинен подати звістку у Вавилон про перських шпигунів. Ти маєш слухність: свого слова треба дотримувати. Отож збирайся до Вавилона й розкажи там про все Набусардарові. Якщо він поручиться своїм життям за життя Устіги, я викажу йому перського князя.

— Боюся, щоб після такої звістки я сам не позбувся голови.

— Можеш не боятися, Набусардар зараз у такому стані, що не заважається захопити Устігу будь-якою ціною. Він не те що не покарає тебе, а й надіне на твою голову царську корону; якщо це буде в його силі.

У голосі Нанаї прозвучали глузливі нотки, бо вона не могла пробачити Набусардарові того, що він залишився глухим до її душевних переживань, хоч вона й виявила стільки любові перед його гінцем, який пообіцяв усе це переказати йому. Вона ніколи нікому не відкрила б своїх почуттів, і ось той, кому наважилась їх вилити, не відповів на них.

Це приниження палило її душу пекучим вогнем, надто тепер, коли вона познайомилася з перським князем. Яка глибока прірва пролягла між ними! Мабуть, така ж прірва пролягла й між Вавілонією та Персією.

Батько відчув гіркоту й глузування в її голосі і сказав:

— Ось як ти тепер розмовляєш. А мені здавалося, що твоє серце належатиме тільки халдеєві.

— Людині іноді може видатися ще й не таке, любий тату. — І Нанаї гірко всміхнулася.

Тимчасом як Гамадан лаштувався в дорогу, вона задумливо дивилася через відчинені двері в далечінь.

Старий зав'язав на порозі ремінці сандалій і підперезав паском полотняну сорочку, яка не закривала йому навіть колін. Потім пригладив долонею волосся й бороду, зняв із гвіздка шапку, яка захищала від сонця голову, й сказав з сумом:

— Хай береже тебе Елліль!

— І тебе, тату, теж, — прошепотіла Нанаї.

Вона прошепотіла це зовсім тихо, а коли старий пішов, ще довго дивилася через двері на поля, що тяглися за селом.

У тиші, яка огорнула все довкола, їй раптом видалося, що вона чує далекий цокіт кінських копит. Він то затихав, то наростав, то зовсім обривався, то знову лунав. Нарешті з поля долинуло рипіння водочерпалки і зовсім заглушило ці звуки.

Тієї самої хвилини Гамадан зустрів вершника, який мчав галопом, і впізнав у ньому верховного воєначальника царських військ Набусардара.

— Благородний пане! — вигукнув він і впав ниць у порох, щоб зупинити коня, який мчав дорогою.

Кінь звився дибки, ще мить, і він був би розчавив копитами тіло старого.

— Дурень! — сердито вилаявся Набусардар і шосили натягнув повіддя, щоб кінь не затоптав необережного подорожнього.

Гамадан став навколішки й знову вигукнув:

— Це я, благородний пане, я, Гамадан. Ти мене вже не впізнаєш?

Тільки тепер Набусардар глянув уважніше на обличчя подорожнього і справді впізнав у ньому Гамадана.

— Що ж ти несеш мені, Гамадане?

— Звістку про шпигунів, твоя світлість.

Набусардарове обличчя спалахнуло радістю, але одразу ж згасло і на ньому відбився сумнів, немовби він не вірив у те, чого так довго домагався.

— Встань, не стій навколішках у пилюці! — сказав він перше, що спало йому на думку.

Старий помалу підвівся.

— Розповідай! — наказав Набусардар.

Гамадан підійшов збоку впритул до коня й почав пошепки розповідати Набусардарові все, що знав про перських вивідувачів. Очі його вже не сльозилися, коли мова зайшла про дочку, а переможно сяяли. Чесний Гамадан жертвував найдорожчим, що в нього було. За свободу й незалежність вітчизни він приніс у жертву свій найцінніший скарб.

— Тебе за це все достойно винагородять, Гамадане, — втішав його полководець, — цар винагородить тебе по-царському, а Набусардар по-князівському.

— Ох, що ти, благородний пане, — прошепотів Гамадан, — мій рід служить вітчизні не за гроші й не за винагороди. Мені нічого не треба, бо я зробив це не заради царя й не заради Набусардара. Я йшов тільки за покликом предків, про чий героїчні подвиги у Вавілоні пишуть книги.

— І дочка твоя теж не хоче золота й коштовностей?

— Ми з нею одна плоть і одна кров, у нас однакові думки й однакові почуття. Дочці моїй теж нічого не треба! Вона пишається тим, що, як останній нащадок роду Гамаданів, змогла принести жертву своїй вітчизні, хоч цією жертвою стала її невинність, яку зневажив паршивий перс. Та ніхто з нас нічого не просить у винагороду за це.

— Ми ще поговоримо про це опісля, Гамадане. А зараз скажи мені: де і як я зможу схопити шпигунів?

— Про все це твоїй світлості скаже моя дочка. Мені більше нічого невідомо. Все інше вона тримає від мене в таємниці.

— Твоя дочка зараз дома?

— Вона лежить з пораним плечем і чекає на тебе. Її вдарили мечем, і через те вона мусить лежати. Даруй, що твоєї світлості доводиться гаяти час через неї.

— Я б не завагався піти й у самісіньке царство тіней, коли йдеться про перських шпигунів, не те що до твого дому, — засміявся Набусардар.

— Дорогу пам'ятаєш, пане?

— Пам'ятаю.

— Тоді не гайся і їдь. Я прийду трохи пізніше. Вдома, крім неї, нема нікого, можеш не боятися.

— Хай благословлять тебе боги за ці слова! — подякував верховний воєначальник і, вдаривши коня, погнав його галопом до Села Золотого Колосся.

Набусардар вихором влетів у двір старого Гамадана.

Він поспішав не заради його мужньої дочки, в якій не сподівався упізнати Нанаї. Набусардара підганяла таємниця перських вивідачів. Кинувши поводи на гак біля дверей сарая, він притьмом побіг до дверей хатини.

Нанаї почула, що в двір прискакав якийсь верхівець. Але вона й гадки не мала, кого приніс гарячий скакун, чий галоп уже давно звучав у її вухах. Єдине, що вона знала напевне, то це те, що хтось приїхав саме до них і не спускала погляду з дверей, з нетерпінням чекаючи гостя.

За стіною почулися кроки. Нанаї хотіла підвестися, але не встигла — прибулий уже стояв на порозі.

Нанаїна постіль була в найтемнішому кутку кімнати, щоб їй не дошкуляло сонце.

Набусардар зразу навіть не рзгледів, кого бачить перед собою — очі його ще були засліплені яскравим сонцем. І тільки тоді, коли вони нарешті звикли до півсутіні, він побачив постіль, а на ній жінку, і запитав:

— Ти Гамаданова дочка?

— Я Гамаданова дочка, пане, — відповіла Нанаї й запросила його досередини.

— Я — гонець верховного воєначальника військ його святості царя Валтасара, гонець непереможного Набусардара.

— Заходь, пане.

Вона повторила своє запрошення, і їй раптом перехопило дух, бо вона з першого ж погляду впізнала у цьому прибульці того самого гінця, з яким кілька днів тому зустрілася в Оливковому гаю. Тільки тоді він був в одязі простого воїна, а тепер в одязі воєначальника, яка йому дуже пасу-

вала. Тоді обличчя його було вкрите пилом, а тепер чисте, борода старанно розчесана, немовби він приїхав на побачення до дівчини, з якою мав намір з'єднати своє життя.

Поки Нанаї мовчки намагалася перебороти своє хвилювання, Набусардар уражено дивився на неї й пробував пояснити собі зв'язок між тією дівчиною, яку він бачив в Оливковому гаю, і цією, що сиділа зараз перед ним.

Він ще не був цілком певен, але в її волосся вже впізнав червонясто-чорне волосся Нанаї, в очах — глибокі блакитно-зелені очі дівчини з Оливкового гаю, в чарівному обличчі впізнав лице, до якого з таким нетерпінням мчав на коні в Село Золотого Колосся.

І що довше Набусардар на неї дивився, то ясніше усвідомлював, що перед ним Гамаданова дочка, що це та сама Нанаї, яку він вирішив зробити володаркою свого серця і яку несвідомо приніс у жертву персам. У скроні йому немовби вдарили барабанні палички вавилонських танцівниць, кров прилила до голови. В очах у нього потьмарилось і під ногами загойдалася земля. Він відчував, що в душі раптом щось обірвалось і впало на саме дно, як падає проламана стеля двоповерхового будинку.

Пригнічений подіями останніх днів, верховний воєначальник мріяв знайти крихту радості в Селі Золотого Колосся, а тут на нього звалився новий страшний удар. Він хотів ще раз упевнитись у тому, кого бачив перед собою, і крикнути, що це неправда, але його немовби щось зненацька оглушило, він захитався й раптом утратив рівновагу; подібного з ним не траплялося навіть на полі бою.

Ледве переставляючи ноги, Набусардар наблизився до постелі.

Без сумніву, це була вона, Нанаї.

Неспроможний дивитися їй у вічі, він відвернувся.

Він не міг дивитися у вічі тій, яку хотів любити найпалкішою любов'ю. Не міг дивитися у вічі тій, яку сам приніс у жертву. Не міг приборкати бурю, що шаленіла в його душі.

Мусив пережити ще й це приниження. Ту, котру обрав собі як єдину надійну опору, зламав своїми ж руками й дозволив так зневажити.

— Що з тобою, пане? — запитала Нанаї. — І як ти довідався, що знайдеш мене в цій хатині?

Набусардар хвилину почекав, поки трохи заспокоїться його душа, а тоді відповів:

— По дорозі сюди я зустрів Гамадана, і він мені все розказав. Він іде слідом за мною й незабаром буде тут.

— Отже, ти зустрів мого батька...

— Так. Він сказав мені, щоб я поспішав до його дочки, від якої довідаюсь про перських шпигунів. З цими відомостями я повинен негайно повернутися до непереможного Набусардара. Я й гадки не мав, як не здогадується і мій пан, що ти — Нанаї, Гамаданова дочка. Я збирався розшукати тебе на пасовищі й сповістити, що ти стала обраницею Набусардара і що на підтвердження цього він передав тобі дарунок. Але тепер, коли я знайшов тебе тут і довідався від батька про твою пожертву, цей дарунок здається мені надто скромним.

— Я бачу, що ти мало стикався з нашим родом, інакше знав би, що ніхто з Гамаданів не служив своїй вітчизні за винагороду й не приймав дарунки за пожертви.

Набусардар схаменувся і спробував виправити помилку.

— Правду кажучи, цей дарунок не за пожертву й не за службу цареві — його прислав тобі з любові великий Набусардар.

— Мені прислав його з любові великий Набусардар? Ти так сказав, гінцю?

Нанаї раптом відчула, що до неї знову повертається давня мрія.

— Ні, ні! Це неможливо.

— Це правда, — підтвердив Набусардар.

З цими словами він вийняв з-під плаща ебену скриньку й доставив її на Нанаїну постіль.

Нанаї зразу ж упізнала на кришці скриньки свій малюнок з глиняної таблички, тільки тут він мінився інкрустованим золотом. Вона підняла кришку й на дні скриньки побачила підвіску з трьома платівками. На кожній з них було вигравіювано по строфі її пісні. На застібці вона помітила княжий герб роду Набусардара.

— Ох пане, — зітхнула Нанаї, не знаючи, що їй з усім цим робити.

Їй хотілося кричати від радості і плакати від жалю. Вона відчувала себе роздвоєною, і кожна половина думала по-своєму. Ще кілька днів тому цей знак Нанаї оцінила б як велике щастя, але після минулої ночі серце її охопило сум'яття. Вона ясно розуміла тільки одне: цей дарунок не може прийняти ні як винагороду за свою жертву, ні як знак Набусардарової любові. Адже Устіга сказав їй, що за подібні дарунки вавилонські вельможі купують собі жіночі ласки. Вона не може допустити, щоб її купували, докори сумління не дали б їй спокою ні вдень ні вночі.

Закривши скриньку, Нанаї повернула її гінцеві. Той поставив скриньку на стіл.

— Передай, пане, непереможному Набусардарові, — сказала Нанаї, — що я шаную його прихильність і буду йому вдячна, якщо він цей дарунок відкладе до тих часів, коли нас поєднає доля. А поки що я вільна дочка вільного батька, у нас є отара овець, яка дає нам обом усе потрібне до життя. Передай також, що я любила Вавилон, але тепер ненавиджу його, бо він безчестить і наказує безчестити майбутніх халдейських матерів.

Нанаї згадала при цьому слова Устіги, який змалював їй розпутні звичаї, що панують у столиці.

Та Набусардар витлумачив її слова по-своєму: він вирішив, що вона мала на увазі власну чистоту, яку змушена була принести в жертву персам за наказом Вавилону.

І це ж він сам віддав такий наказ, і ось тепер життя жорстоко покарало його за те: там, де сподівався знайти найвірнішу любов, знайшов гнів і неласку.

Він уже давно втратив прихильність Есагілі, прихильність царя висить на волоску, жителів столиці він настроїв проти себе своїм планом оборони, а прихильність Нанаї втратив мимоволі. Тепер у нього залишилась тільки армія. Чи, може, спробувати відкритися Нанаї й усе виправити? Гонець верховного воєначальника не сміє благати в неї прощення, але Набусардар може його випросити. А якщо Нанаї йому все одно відмовить? Тоді він може примусити її й домогтися любові силою. Та чи потрібна йому така силувана любов? Хіба він не заслуговує любові палкої й щирої, яка допомогла б йому виконати те, що він задумав?

І, щоб остаточно все з'ясувати, Набусардар запитав Нанаї ще раз:

— Отже, Гамаданова дочка відхиляє дарунок і прихильність непереможного Набусардара?

— Так, пане, Гамаданова дочка дякує за цей вельми щедрий дарунок. Але вона не може прийняти його, бо за подібні коштовності вавилонські вельможі купують собі тільки пестощі жінок, а я не продаюся. Я любила Набусардара, бо не знала, що таке Вавилон. Тепер, коли я це знаю...

Нанаї раптом збентежилася, бо й сама не хотіла вірити в те, що збиралася йому сказати. Навіть знаючи про розпуту, яка панувала у Вавилоні, не переставала любити Набусардара. Вона усвідомила це зараз, усвідомила остаточно. Її любов і справді подібна до піраміди Хеопса, яка існує справіку й існуватиме вічно. Але її пронизував гострий біль від думки про те, що вона повинна належати Набусардарові, як усі ті жінки, котрих він досі мав. Ні, він змушений буде дати доказ їй своєї чистої любові, — тільки

тоді вона прийме його дарунок, тільки тоді піде за ним, мов вірна собака. Він повинен дати їй хоча б такий доказ своєї любові, який їй минулої ночі дав у підземеллі Устіга.

І Нанаї повторила в думці його слова:

«Я не можу дати тобі ні золота, ні срібла, ні коштовностей, бо все своє майно я пожертвував Персії. Зате я можу дати тобі себе таким, яким ти бачиш мене перед собою. Якщо тобі миліші коштовності й золото, то шукай їх собі деінде, але якщо тобі миліша доброта, любов і правда, то вибери мене. Я буду для тебе тим, чим для рослини є земля, з якої вона виростає і яка її живить. І пам'ятай, що рослина, пересаджена в золото, гине».

Так мав би сказати їй і Набусардар. Та Набусардар хоче вирвати її коріння з землі й пропонує їй золотий ґрунт, хоч наперед знає, що вона в ньому загине. Чому боги дозволили їй пізнати Устігу? Чому вони не дозволили їй знати тільки одного Набусардара?

Остаточно заплутавшись у своїх почуттях, Нанаї додала:

— Перекажи все це непереможному... і... — Вона не докінчила.

Перемагаючи біль у серці, Набусардар запитав:

— Невже я повинен жорстоко розбити надії, всі надії, якими жив мій пан?

— Так, нехай він знає, що не всі жіночі серця відмикаються золотими ключами, як у Вавилоні. Скажи своєму панові, що, крім золота й коштовних каменів, існує ще й честь.

— Невже ти вважаєш Набусардара людиною без честі? Вона сумно всміхнулася.

— Попроси, щоб він розповів тобі про свою пригоду в Мемфісі, і ти сам у цьому переконаєшся.

— Про пригоду в Мемфісі? — здивовано повторив Набусардар.

Це була правда — колись давно він навчався в Єгипті, в мемфіському військовому училищі. Він вів там безтурботне й бурхливе життя. І це теж була правда. Обдаровував золотом і коштовностями коханок. І цього він теж не приховував. Але хіба сини всіх халдейських вельмож поводитись інакше? Тож чи варто надавати цьому значення?

Тоді ж у Мемфісі жив і молодий перський князь з очима святого. Звали його Устіга, і він дуже подобався сентиментальним єгипетським дамам та сором'язливим єгипетським дівчатам, вихованим у цноті. Для нього завжди були відчинені двері до найповажніших родин, і він провадив час із шляхетними дочками Мемфіса. Набусардар із задрощів

спокусив його вибранку, і та з відчаю кинулась у Ніл. Про цю свою пригоду Набусардар не любив згадувати. Це був один з найнеприємніших спогадів про стовежній Мемфіс.

Сталось це давно, роки минали, і Набусардар, змужнівши, забув про цей гріх молодості. І ось тепер Нанаї нагадала йому про нього. Він ніяк не міг зрозуміти, звідки вона про це довідалась, у круговерті здогадів майнула думка про перських шпигунів, і він спробував упіймати нитку, яка б вивела його з цього лабіриту. Цілком можливо, що серед перських вивідачів був також князь з очима святого, на ім'я Устіга. Тільки він один міг огудити його перед Нанаї й похитнути в ній почуття відданості.

Через те Набусардар вирішив перевести розмову на інше. Він заговорив про військові справи, сподіваючись домогити вивідати, до кого тепер прихильне Нанаїне серце. Відмовивши йому в своїй вірності, вона навряд чи відмовиться виказати йому перських вивідачів.

— Отже, ти не приймаєш дарунка, й підставою тобі для цього служить Набусардарове хлоп'яцтво, хоч Набусардар давно вже зрілий муж, а хлоп'ячі витівки, як відомо, мужеві не властиві. Та я не маю повноважень говорити замість нього. Я тільки гонець верховного начальника, і його сердечні справи — не моє діло. Дарунок я йому поверну, а зараз хочу тебе, дочко Гамадана, попросити, щоб ти передала йому обіцяні відомості про персів.

— Твій пан уявляє все це надто спрощено.

— Ти вже не хочеш виказати персів Вавілонові?

— Вавілон не має на них аніякісного права...

— Що ти сказала? Вавілон не має на них аніякісного права? А чи знаєш ти, що армія царя Кіра оточила нашу країну з трьох боків? Чи усвідомлюєш ти, що за цих обставин граєшся зі смертю?

«Армія царя Кіра оточила нашу країну з трьох боків. Невже це можливо?» — промайнуло в голові Нанаї, і руки її опали. Але вона швидко отямилася. Виходить, Устіга брехав їй, запевняючи, що в персів немає ворожих намірів щодо Вавілонії. Чи, може, він про це нічого не знав? Та як він може про це нічого не знати? Адже Устіга служить у перській розвідці. Хіба ж таке можливе, щоб він нічого не знав? Невже й він вирішив її ошукати?

Губи її затремтіли і вона розпачливо глянула на гаданого царського гінця.

— Ну то як, ти викажеш Вавілонові перських шпигунів чи волієш радше позбутися власної голови? — запитав той, бо вона все ще мовчала.

— Не суди поспіхом, бо ти не знаєш, що я хочу сказати. Ти перебив мене, а я хотіла сказати, що на цих перських шпигунів має право Набусардар, а не Вавілон. Йому я їх і видам.

— Оце вже інша річ.

— Але йому теж я видам їх тільки за однієї умови.

— Час іде, дочко Гамадана. Я повинен якомога швидше повернутися з відомостями у ставку верховного командування. Кажі мерщій.

— Ти надто нетерплячий, та я тебе не затримаю. Якщо перси стоять на наших кордонах, то я знаю, в чому мій обов'язок.

Нанаї знову згадала, як Устіга запевняв, що в персів немає лихих намірів щодо Вавілонії, і її охопив відчай. Усе здавалося складним і заплутаним. Ще заплутанішим, ніж рибальські сіті після бурі.

— Я знаю, в чому тепер полягає мій обов'язок, — вела вона далі. — Отож слухай: хай завтра о цій порі сюди приїде сам Набусардар. Ось тут, біля мене, сидітиме перський шпигун. І це буде не хто інший, як сам начальник перських шпигунів у Вавілонії. Він князь, і його рід дуже знатний. Я не вимагаю, щоб з ним поводитися як із князем, але хочу й ставлю це як умову, щоб ніхто не смів посягнути на його життя. — Нанаї суворо глянула на воєначальника, очі якого горіли нетерпінням. — Так, життя за життя. Шпигун, якого я видам Набусардарові, врятував мене від смерті, коли на мене накинлись жерці Есагілі, і я зобов'язана віддячити йому тим же.

Вона все ще дивилася на воєначальника суворим поглядом, немовби хотіла підкреслити свою непохитність.

— Якщо Набусардар не зможе поручитися мені, що виконає цю умову, то шпигуна я йому не видам і радше накладу власною головою.

— Ти, бачу, виявляєш надто велику прихильність до цього перського вивідача, і мало хто з халдеїв зможе виправдати твої почуття, — сказав Набусардар, приголомшений цією Нанаїною вимогою й непохитністю.

— Мені байдуже, що ти думаєш про мої почуття, гінцю, байдуже й те, що про них подумає сам Набусардар. Так мені чинити велить моя честь, і так чинили всі мої предки. Я пообіцяла, що не видам цю людину на смерть, поки сама жива. Тільки вбивши мене, ви зможете позбавити його життя. Передай це Набусардарові, а також не забудь сказати, що завтра я чекатиму на нього. — Нанаї хвилину помовчала. — Я чекатиму на нього разом із шпигуном, який

сидітиме біля мене й нічого не підозрюватиме. Він обіцяв розказати мені про юність великого Кіра, свого славетного царя. І поки розповідатиме мені про Кіра...

Нанаї змовкла і втупила непорушний погляд у стелю. Вона знову повернулася думками до минулої ночі. Їй здавалося, що в кімнаті ще й досі звучать слова перського князя.

— Чому й ти вирішив обплутати мене брехнею, Устіго? — прошепотіла дівчина й затулила обличчя руками.

Набусардар виразно почув ім'я Устіги й весь пересмикнувся.

Отже, це таки Устіга. Передчуття не обмануло його. Це він відібрав у нього Нанаї, а тепер хоче відібрати й колиску його предків. Та Набусардар достатньо сильний для того, щоб знову повернути собі Нанаї й захистити вітчизну. Замолоду вони вже стояли один супроти одного і тепер, у зрілому віці, знову зітнуться, як люті вороги. Хоч обидва вони тверді й непохитні, та один з них мусить упасти. Відтепер серце Набусардарове назавжди скам'яніє. Він знову буде таким, як був раніше, коли всі ховалися від самого лише цокоту копит його коня. Він буде таким, як був раніше, коли не знав ні до кого жалю. Тоді він був суворим і жорстоким, і йому корився весь Вавілон. Нині ж, коли він захотів стати сердечним і добрим — його покинула та, без якої він уже не мислив себе.

Набусардар стиснув губи і подивився на ту, яку хотів прихистити і в своєму серці, і в барсіппському палаці. Вікону, шовків і серпанку звелів закупити для неї, Ароматних мастей і пахощів наказав приготувати. Вважав її найвірнішою й найвідданішою з людей... А тепер?

Воістину все марнота марнот, як сказав колись цар Соломон. Усе марнота марнот і невимірна душевна нудьга. Ще кілька днів тому ця дівчина любила Набусардара любов'ю, міцною, мов граніт, і раптом...

Але він більше про це не думав. Ні про любов, ні про людяність. Меч — ось єдина опора, яка ще ніколи не відлизувала зрадливо йому з руки. Меч буде його другом і коханню. Меч не зрадить, і він покладатиметься тільки на нього. З мечем у руці він увійде завтра до цієї оселі й покладе край усім своїм мукам. Устіга стане його бранцем, а над Нанаї він зглянеться лише тоді, коли вона впаде перед ним навколішки й слізно благатиме прощення.

— Отже, завтра, дочко Гамадана, — сказав він рішуче, — завтра о цій самій порі.

Нанаї відкрила обличчя. На ньому застиг страдницький вираз.

— Так, завтра,— опанувала вона себе,— завтра, тільки ти мені ще не сказав, чи захоче непереможний Набусардар поручитися своїм життям за життя полоненого перса.

— Я ручуся тобі за нього, дочко Гамадана,— сказав він.

— А Набусардар?

— Він уповноважив мене вирішувати від його імені всі військові питання. Отже, Набусардар своєю честю і своїм життям ручиться тобі за життя цього перса.

Набусардар погордливо всміхнувся, неспроможний пробачити їй співчуття до ворогів.

Нанаї не зрозуміла цієї усмішки.

Коли він уже повернувся й пішов до виходу, вона гукнула навздогін:

— А дарунок, пане? Ти залишив його на столі.

Набусардар удав, що не чує, і вийшов. Але в вухах йому все ще бриніли її останні слова, і їхній холодний звук шмагував душу й руйнував, ламав, нищив усю в його нутрі, мов снігова лавина, що сповзла з ассірійських гір.

Після того як Набусардар поїхав, Нанаї встала з постелі. Вийшовши у двір, вона встромила в землю перед хатиною дерев'яний кілочок — саме там, де в цю хвилину кінчалася тінь від вербового піддашка. Завтра, коли тінь торкнеться цього місця; сюди приїде Набусардар, щоб схопити Устігу.

Князь Устіга сидів у корчмі. Це був найбільший і найгарніший будинок у Селі Золотого Колосся.

Стіни корчми були змуровані з цегли двох кольорів. Складені хитромудро одна на одну, цеглини утворювали візерунок, характерний для провінційного архітектурного стилю. Кімнати в корчмі були просторі; одні з них призначалися для багатих гостей, і там подавали страви в дорогому посуді, другі — для людей простих, і посуд тут теж був дешевий. На полицях стояли мідні й бронзові чаші, скляні й глиняні глеки, а мандрівників знатного стану чекав посуд зі срібною й золотою каймою. Для села ця корчма була просто-таки розкішна.

Про її власника Зефа подекували, боцімто він розбагатів на хабарах, беручи їх у чужоземців як член народних зборів. Він виклопотував для них дозвіл вільно займатися тут своїм промыслом. Особливо розщедрювалися фінікійці, добуваючи собі через нього всілякі привілеї. Золото сипалося на Зефа, мов із повного мішка. Він скрізь мав своїх

людей, яким платив за зроблені йому послуги. Про нього казали, що він умів підбирати ключі навіть до найнепрístupніших натур.

Одного разу фінікійський купець привів до нього якогось багатого іудея. Вони домовилися, що Зеф допоможе заможним іудеям одержати права вавілонських громадян. Ішлося, зокрема, про те, щоб їм дозволили покинути іудейський квартал, де жили здебільшого ремісничкі родини, й переселитися на будь-яку іншу вулицю міста. Зеф відчув у цьому нове джерело прибутків і не помилився. Багаті іудеї з-під Сіону особливо добре розуміли силу золота. Знаючи, що саме воно здатне робити чудеса з халдеями, які хворіли на одну з найзаразливіших хвороб — на жадібність, вони хабарами й подарунками прокладали собі шлях у дедалі вищі сфери, аж поки нарешті перед ними відчинилися брами Есагілі й царського двору. За Набоніда чиновники іудейського походження не були рідкістю в царських установах. Та коли до влади прийшов Валтасар, для іудеїв настали лихі часи. Разом з ними в царську неласку впадав кожен, хто їх захищав. Через те Зеф змушений був швидко покинути Вавілон і осісти десь у провінції. В Селі Золотого Колосся він збудував корчму, вважаючи це найприбутковішим ділом. У Вавілонії було стільки п'яниць, що не встигали наливати в чаші вина й поповнювати запаси погребів.

Ось і сьогодні в корчмі ніде було голці впасти. Тіла гостей хиталися, мов колосся в полі.

Найохочіше гості пили пиво і всі сорти вина, але не гробували й медовим напоєм та настоянкою на прянощах.

Найбільше тут було воїнів, які поверталися з муштри і вважалися до корчми цілими загонами.

Крім воїнів, тут сиділи мандрівні купці, караванники, моряки, сірійські плотогони, перевізники з Євфрату, торговці жінками, сільські діди, нездатні вже працювати в полі й на каналах, тлумачі снів, ворожбити, що читали долю по долонях, і віщуни майбутнього, що вміли по зірках визначати щасливі й нещасливі дні життя. Біля входу сиділи жебраки, вкриті виразками, які їм вилизували собаки. Тисявою спритно користувалися кишенькові злодії.

Серед цього наброду за окремим столом сидів князь Устіга й розмовляв з есагільським жерцем Улу, який видавав себе за уповноваженого Ахурамаздиноного святилища з Екбатан.

Кмітливий князь Устіга відразу ж зметував, що має справу з самозванцем.

Хоча жрець Улу зумів дати йому якнай докладнішу ін-

формацію про політичний настрій у Храмовому Місті, про втечу Сан-Уррі й про захоплення плану Мідійського муру, якому перси надавали такої великої ваги, проте він не знав нового пароля перської розвідки. Цього для Устіги було достатньо, однак він вдавав, що нічого не помітив.

Обидва блискуче грали свої ролі.

Вони обмірковували, яким способом викрасти в Есагілі план Мідійського муру й передати його цареві Кірові. Устіга охоче підтримав пропозицію Улу, хоч зовсім не збирався нею скористатися. Він пообіцяв, що пошле Забаду й Ела в означену ніч до міської брами, через яку Улу проведе їх до Вавілона. Взяв він і ключі, з допомогою яких Забада й Ел повинні були дістатися до вежі Етеменанкі та викрасти план.

Після сердечної розмови вони нарешті розсталися.

Поки жрець Улу пробирався до виходу, радіючи, що йому так блискуче вдалося розставити пастки довірливим персам, Устіга, стиснувши кулаки, дивився, як той просувається поміж халдейських воїнів, котрі веселилися за столами.

У нього на мить закралася підозра, чи поява воїнів у корчмі не пов'язана якимсь чином з його особою. Він мав усі підстави припускати, що їх прислано сюди заарештувати його. Але коли він підвівся й покликав корчмаря, щоб розплатитися, ніхто не звернув на нього ніякої уваги. Корчмар прибіг з маленькими терезами в руці, на які Устіга кинув кілька дрібок золота за частування. Це, мабуть, утрічі перевищувало вартість того, що він спожив.

Корчмар, зраділий від його щедрості, улесливо прошепотів:

— У мене є грецька голубка, пане, яка ще нікому тут не належала.

Він хвилину почекав, поки Устіга ховав решту золота, потім багатозначно підморгнув йому:

— Її сьогодні привезли фінікійські купці з островів. Ти знайдеш її на другому поверсі в кімнаті з жовтою завісою.

Устіга зовсім його не слухав. Він спокійно пересипав золото в шкіряний мішечок і опустив у кишеню штанив.

— Лице її має колір слонової кістки, пане, а уста — мов плід граната. І вона така досвідчена в мистецтві кохання, що ти не забудеш мою корчму до самої смерті. Ну то як?

— Дякую, Зефе, — відповів Устіга, — але зараз мене ждуть справи.

— Тоді ввечері, пане, коли небесна Іштар в образі зірки Біліт сіє блаженства на ложе коханців.

— Дякую, Зефе, — повторив Устіга ще рішучішим тоном і пішов до виходу.

Щоб дістатися надвір, треба було поминути ще одну кімнату. Устіга крокував швидко, весь поринувши в думки. Отямився він тільки тоді, коли опинився в тій останній кімнаті. Там просто на підлозі валялися продажні халдейки з вавілонськими воїнами.

Одна з них кинулася Устізі до ніг, безсоромно пропонуючи себе. Він переступив через неї, і його занудило від огиди.

Цього неприємного відчуття Устіга не міг позбутися й у підземеллі на краю Оливкового гаю, куди він повернувся щасливо, без будь-яких пригод.

Тут він знову все добре обмірковував.

Елові й Забаді він дорікнув за те, що вони так легко дали ошукати себе есагільському жерцеві. Він уже казав їм, що вони мали справу з шпиком царя Валтасара. Тепер його підозра підтвердилася. А це означало, що таємна служба халдейських військ викрила Забаду й Ела як перських вивідачів. Через те треба було негайно здійснити заміну в загоні.

Тепер уже не залишалось нічого іншого, як послати Забаду й Ела в околиці Кіша, щоб вони очолили там розвідувальний стан, а начальник кішського стану відтепер нести службу біля Устіги. Заради обережності в кішський стан треба відвезти й усі важливі документи, а тут залишити тільки плани вавілонських околиць.

Але в першу чергу треба якнайшвидше повідомити мотузнього Кіра, що план Мідійського муру знаходиться в руках Есагілі. Заволодіти ним Кірові може допомогти Ахурамаздине святилище, яке знову пошле своїх уповноважених на переговори із служителями великого Мардука. Якщо це їм вдасться, то Кір зможе відтягнути південний і центральний корпуси, кинути всю армію на північ і вдарити звідти на Вавілонію через мідійські укріплення.

Не завадило б довідатись також про те, які накази одержав з Вавілона Ітара, начальник халдейської розвідки, після того як Вавілонію оточили перські війська.

Якщо Набусардар доможеться від державної ради схвалення плану оборони, він негайно почне вербувати воїнів до своєї армії. Між цих новобранців можуть записатися й підкуплені персами або віддані Кірові люди, котрі передаватимуть у стан Устіги важливі військові відомості.

І тут Устіга передусім подумав про Сурму, Нанаїного двоюрідного брата, й поділився цим з Елом та Забадою.

— Я теж не сумніваюся в тому, що Сурма охоче погодиться служити Кірові, — підтвердив Забада.

— Він щиро вірить, що перси борються за справедливість, — додав князь.

— А в крайньому разі можна пообіцяти йому вигідну посаду в Вавілоні після війни, — порадив Ел.

— Наскільки я знаю Сурму, — сказав Устіга, — його спокусити підкупом чи обіцянкою вигідної посади буде важко. Краще нагадати йому про нагаї й гніт, який панує в царстві, і тоді Сурма кине́ться в бій не тільки проти царя Валтасара, а й проти свого рідного батька. Недавно він тут говорив зі мною про вимоги простого люду, наче найнебезпечніший бунтівник. Він збирається промовляти на вулицях Вавілона, як учений пророк. На саму згадку про кривду в нього стискаються кулаки й закипає в жилах кров. — Устіга трохи помовчав, а тоді додав: — Ну, а Кір — це все-таки посланий богами визвольник, який повинен знищити в світі кривду й навчити людство правди, щоб на землі більше не було чвар, ненависті й розпусти. До кого ще Сурма може приєднатися, як не до визвольника бідних, царя царів Кіра?

— У тебе, князю, такий вигляд, наче ти теж віриш у те, про що говориш, — усміхнувся Забада.

Устіга нахмури́в брови й засовався на стільці.

— А ти хіба не віриш, Забадо? — запитав він.

— Я тільки намагаюся переконати в цьому інших, особливо халдеїв, бо ці казочки роблять свою справу краще, ніж кований меч. Якби вони не приносили стільки користі нашій любій вітчизні, то я вважав би їх такою ж ницістю, як і підкупи.

Устіга пересмикну́в губами й звернувся до Ела:

— І ти теж не віриш, що Кір бореться за справедливий світ?

— Світ, за який бореться наш цар, буде тільки трохи справедливіший, — серйозно відповів Ел.

— Але не зовсім справедливий?

— Поки хтось бажає добра лише собі, то яка ж тут може бути справедливість? А ти не можеш не погодитися, князю, що бажання й потреби персів Кір ставить вище за інтереси лідійців, мідійців та вавілонян. Хоч він і дає всім їм права, однак разом з тим дозволяє персам добувати собі з чужих прав вигоду. Проповідує Кір і справедливість, а на

ділі завойовує її тільки для персів, закриваючи при цьому очі на нові утиски підкорених народів.

Ел багатозначно посміхнувся.

Та Устіга розпалювався дедалі дужче:

— Але ж перси за велінням самого бога Ахурамазди проливають свою кров за новий лад у світі, тож якби вони, незважаючи на ці жертви, й далі терпіли кривду та утиски, то це суперечило б його волі.

— Ми проголошуємо, — заперечив йому Ел, — ми проголошуємо боротьбу за справедливість у всьому світі, а самі воюємо тільки за справедливість для себе. І через те, поки не прийде хтось такий, хто бачитиме не тільки себе й своїх, хто мірятиме всіх однаковою міркою й любитиме всіх однаково, на світі не буде справедливості, не змовкне брязкіт мечів і не перестане литися кров.

— Ти, Еле, говориш так, — озвався Забада, який лежав на постелі, — ти говориш так, наче вважаєш нашу велику й священну боротьбу даремною.

— Я не вважаю її даремною для персів, проте не можу вважати її й порятунком для всього світу. Ми говоримо, що халдеї вибороли собі справедливість мечем, а її треба виборювати серцем. Ми це тільки проповідуємо, а самі чинимо інакше. І тому я кажу: так, справедливість треба завойовувати серцем, і поки ми воюватимемо мечем, ми можемо бути лише загарбниками й поневолювачами, а не визволителями світу.

— Ти несправедливий щодо своєї вітчизни, свого народу і свого володаря! — спалахнув Устіга.

— У такому разі, ти теж, князю, несправедливий, — засмучено відповів Ел, — ти теж відступив від свого вчення і зрадив його.

Устіга підхопився із стільця й став віч-на-віч з Елом.

Суворо дивлячись на нього, він вигукнув:

— Відступник? Зрадник? Бунтівник?

— Ні одне, ні друге, ні третє!

— А хто ж?

— Непохитний прихильник твого вчення про силу правди, любові й добра. Тепер ти вже розумієш? — І Ел усміхнувся.

— Он воно що... — Устіга полегшено зітхнув і собі усміхнувся. — А я вже подумав, що ти більше не бажаєш вірно служити мені й хочеш нас зрадити.

— Хіба було колись таке, щоб перс зрадив перса? — гордо випростався Ел.

— Ні, не було, — погодився з ним Устіга, обнімаючи його, мов брата.

Коли вони знову сіли, щоб поговорити про плани на майбутнє, Ел вирішив додати до попередньої розмови ще й те, що мучило його вже давно:

— Зрозумійте мене правильно, брати: я й сам уже перестав розуміти, де добро, а де зло, бо немає дня, щоб не лилася людська кров. Нею полита вже вся земля. Незабаром потечуть нові потоки крові. Я боюся, що коли сюди вступить перська армія, то води Євфрату й Тігру стануть червоними від крові. Я боюся, що кров тектиме й каналами, якими досі тік лише благодатний мул. Я боюся, що вона заповнить озера, джерела й колодязі. Я також боюся, що людство може зайти надто далеко і, зрештою, замість води тамуватиме свою спрагу кров'ю. — Він перевів подих і провадив: — Недавно я був біля каналу Кабару. Переді мною постада страхотлива картина нужди, але побачив я там і назрівання помсти. Там не тільки дорослі падають під тягарем непосильної праці на розпечену землю, де їх добирають нагаями наглядачі, а й виснажені діти — сама шкіра й кості — знемагають біля черпалок. На моїх очах чоловік, у якого від втоми підломилися ноги, впав з мішком ячменю в калюжу біля каналу. Тоді царський наглядач наступив йому на голову й не відпустив доти, аж поки той не захлинувся. Життя там нестерпне. І біднота вірить, що її визволить Кір.

Устіга зацікавлено слухав його.

— Важко повірити, — провадив Ел, — що людина може так страшно принижувати іншу людину. Адже всі ми, зрештою, люди. Ці бідаки наклали б у відчаї на себе руки, але їх підбадьорює молодий проповідник вірою в кращі часи. Увечері вони потай збираються під вербами. Я теж послухав одну з його проповідей.

Забада махнув рукою, але Устіга виявляв дедалі більший інтерес до становища на берегах Кабару.

— Ні, вірні мої друзі, — сказав він, — невільників тут тисячі, і нам треба буде мати їх на увазі в недалекому майбутньому, коли вирішуватиметься доля перемоги нашої справи. Чим більше рабів, тим більше слабких ланок у ланцюзі, на якому тримається міць Валтасарового царства.

Забада нетерпляче повернувся на бік і потягся рукою до глека з козячим молоком. Напившись нахильці, він утрудився до розмови Устіги й Ела:

— Нічого дивного, що невільники чекають на Кіра. Вони чекали б на кожного, хто виступив би проти Вавілона. Тут

не треба проповідників, щоб відкрити їм очі. Я не вважаю становище на берегах Кабару якимсь винятковим і не чекаю від нього великої користі: навпаки, це вони, раби, можуть сподіватися користі від нас.

— Саме за це ми й боремось, — підкреслив Устіга.

Забада ледь стримався, щоб знову не розсміявся.

Розмова урвалася, і з сусідніх приміщень чулося тільки сопіння тих, хто недавно повернувся з виснажливої дороги й тепер відпочивав.

Устіга окинув поглядом Забаду, а потім Ела.

— Не сердься, князю, — мовив Забада вже спокійніше, щоб пом'якшити враження від своїх слів, — але мене завжди обурює твій запал, з яким ти обстоюєш справедливість для інших народів. Я вважаю, що нам треба більше думати про персів і про виправлення тих кривд, яких нам заподіяли інші народи. Кінчаймо вже нашу розмову. Наказуй, що нам робити.

— Гаразд, — погодився Устіга.

— Все лишається так, як ти сказав із самого початку? — спитав Забада.

— Так!

— Отже, ми з Елом вирушаємо до кішського стану?

Устіга мовчки кивнув головою.

— Тоді давайте перед тим, як розстатися, — запропонував Ел, — запрягнемось, що нашою основною зброєю й надалі буде серце, а не меч.

— Воїн повинен забути про серце, — рішуче заперечив йому Забада, сам і тілом, і душею завзятий воєнка. — Поки перси були озброєні лише серцем, то мідійські, ассирійські та вавілонські завойовники не давали їм дихати. Коли ж вони взяли в руки меча, то їхнім мучителям перехопило подих. Не забуваймо про це.

Ел, м'який від природи, хотів йому заперечити. Але Устіга підняв руку й глянув на обох товаришів.

— Так і порішимо, брати: хай у нас будуть наготові і мечі, і серця. Хай кожен вибере собі на свій розсуд зброю для боротьби, яка чекає нас попереду. Але з допомогою цієї зброї він повинен перемогти.

— Гаслом персів є те, що вони перемагають світ серцем, отже, я вибираю серце, — сказав Ел.

— А я меч! — вигукнув Забада.

— А ти, князю? — запитали вони Устігу, коли він промовчав.

— Я вчиню так: мечем плюндруватиму, нищитиму й губитиму все зло, а серцем підтримуватиму; будуватиму, при-

щеплюватиму й захищатиму все добре. Аби тільки Ахурамазда допомагав мені відрізяти добро від зла.

Ел був у захваті від цих його слів.

— Тепер я бачу, князю, що ти обранець Ахурамазди! — вигукнув він. — Я служитиму тобі, як самому Ахурамазді! Наказуй!

Перш ніж лягти спати, Устіга віддав необхідні накази Елу, Забаді й решті своїх людей.

Ніч у підземеллі будинку Сініба минула спокійно, а Вавілон охоплювала дедалі більша паніка.

Вже звечора люди, вкрай схвильовані, почали збиратися на площах і вулицях. Цієї душною південною ніччю місто нагадувало мурашник. Усі відчували на душі невимовний тягар, усіх гнітила й мучила, усім стискала груди чутка про страшну небезпеку.

Набусардар теж у цей час схвильовано ходив по своєму барсіппському палацу. В голові роїлися думки про персів, про Устігу та про Нанаї, яка повинна була допомогти йому схопити перського вивідача.

Хоч Тека день і ніч дбала про свіжість у покоях, Набусардарові здавалося, ніби він ступає по приску. Він ніде не знаходив собі місця й навіть на м'яких шкурах та подушках почував себе, як на гострому камінні.

Верховний воєначальник намагався думати про майбутню таємну державну раду, але щоразу ловив себе на тому, що думає про Гамаданову оселю.

Перед ним весь час стояв образ неприступної й непохитної Нанаї, яка лежала на своїй постелі в нічній тиші. Її очі й коси знову зринали перед ним у невиразному видиві. Він знову чув її слова, тверді й стримані. Їх вимовляли ті самі уста, які ще недавно освідчувалися йому в щирій любові.

Набусардар сидів у величезному залі на довгій кедровій лаві, і самотність його поділяв тільки світильник у формі срібної мушлі, викладеної самоцвітами. Полум'я скупо освітлювало довколишні предмети, і в цьому мерехтливому сяйві він сам собі здавався воскреслим з мертвих у склепі, з якого не може знайти виходу.

Так сидів він на лаві, схиливши на долоні голову й спершись ліктями на коліна.

«Нанаї сказала, що її любов подібна до піраміди Хеопса й що вона існуватиме вічно. Вона повинна була сказати, що її любов бездушна, мов камінь, з якого складено піраміду Хеопса».

Набусардар підвів голову й задивився на хитливі тіні предметів. Серед цих тіней йому раптом привиділася й тінь Нанаї, він рвучко підхопився й мовив у голос:

— Але я не хочу, щоб ти була бездушна й тверда, мов камінь. Я хочу, щоб ти мене любила, любила... і щоб любов твоя творила чудеса!

Голос його зламався, він знову сів на лаву й скорчився від болю, який змішувався з гнівом і люттям.

Іноді Набусардар усвідомлював, що всі його зусилля марні, як марними були вони в Мемфісі, де благородні єгиптянки балували своєю увагою Устігу й віддавали йому перевагу перед ним, найбагатшим тоді серед усіх вавілонських юнаків. Але він проганяв від себе ці думки. Настане день, коли переможе й Набусардар. Єгиптянка Іс із квіткою лотоса в волоссі, з ніжним тілом кольору слонової кістки сприйняла його любов як наругу над собою і в відчай знайшла смерть у хвилях Нілу. Але Нанаї з відблиском згаючого вогню на чорних косах і з зелено-блакитним відсвітом морських вод в очах знайде в його обіймах рай. Устіга не зможе більше стояти йому на заваді, бо через кілька годин він схопить його і якщо не вб'є на місці, то зробить своїм довічним полонеником. Накаже замурувати його в темному підземеллі барсіппського палацу й доконає там голодом і спрагою.

Йому хотілося зареготати, зареготати гучно й диховісно, щоб звуки реготу прокотилися величезним залом, заповненим нічними тінями. Але звук власного голосу викликав у нього жах, і сміх завмер на його губах.

Набусардар підвівся й почав ходити по підлозі, викладеній мармуровими плитами і засланій товстими килимами. Він ходив і говорив сам із собою:

— Через кілька годин я вирішу твою долю, сину пихатого перського тигра. Коли ти сидітимеш біля Нанаї й розповідатимеш їй про юність великого царя Кіра, я, син славних халдеїв і син Міста Міст, непереможного Вавілона, проштрикну тебе мечем, щоб побачити, як ти здихатимеш на тому самому місці, де вона зустріла мене зневагою. Я хочу вразити її серце твоєю смертю. Цей удар завдасть їй більшого болю, ніж рана від меча. Вона змушена буде дивитися, як ти спускаєш останній дух. Уперше в житті Нанаї пересвідчиться в безпорадності Іштар, якій вона присвячена. Вона, звичайно, проситиме богиню врятувати тебе, але богиня любові й милосердя тільки байдуже всміхатиметься, виказуючи цим, що їй однаково приємно бачити як людські

радоші, так і людські болі. Я переможу тебе, князю Устіго, й ціною твоєї смерті врятую всіх нас.

З цими словами Набусардар зупинився і вступився очима в стіну, на якій висіли барельєфи, що зображували великі лови диких звірів. В образах ловців було увічнено його самого та членів його знатного вавілонського роду. На одному з барельєфів конав тигр, устрелений Набусардаром.

Набусардар довго втішався прославлянням його сили, відтак задоволено сказав:

— Так само спустиш дух і ти, Устіго.

Але тієї ж миті він відчув докори сумління. Хтось раптом зупинився у нього за спиною (а може, це йому тільки так здалося в гарячці, яка охопила його). Він не наважувався озирнутись, і йому причулося, ніби хтось прошепотів просто в вухо:

«А хіба ти не-заприсягся, Набусардаре, що не піднімеш руку на цього перса? Хіба ти не поручився власним життям за життя Устіги?»

— Хто тут? — запитав він розгублено.

«Це я, — озвалось у ньому, — це я, та, чию любов не здають ні води моря, ні шалені вітри пустель».

— Чого ти хочеш?

«Я не хочу, щоб ти зламав своє слово, Набусардаре».

— А ти хіба не зламала свою обіцянку любити мене? Адже заради твоєї любові я хотів жити або вмерти.

«Бувають обставини, які змушують людей міняти свої рішення», — насилу пробилася до його свідомості відповідь.

Набусардар зловтішно розсміявся.

— У такому разі, обставини змінили й моє рішення. Я втратив любов людей, і мене починають уже обминати навіть собаки моїх друзів. Але тепер мені це вже байдуже. Мое серце палає любов'ю тільки до вітчизни, до славної Вавілонії, яку я хочу врятувати. А щоб я зміг урятувати вітчизну, я повинен відірвати від її тіла першу п'явку, і ця п'явка — князь Устіга.

«Гаразд, Набусардаре, тільки не вбивай його... Іменем великих богів, моїх і твоїх, благаю тебе — не вбивай його».

— Ти його любиш? — прошепотів він, скрегочучи зубами. — Так, ти його любиш, і це ще одна причина, чому князь Устіга повинен умерти.

Йому здалося, що після цих слів з віддаленого кінця залу до нього долинуло приглушене жіноче ридання й одразу вмовкло, а з ним майнув і розтанув образ риданої Нанаї.

Ще кілька разів тієї ночі поверталися до Набусардара ці болісні видіння.

Врешті-решт він не міг уже ні ходити, ні думати, ні лежати, ні спати. У ньому підіймалася шалена лютя і не відпускала його аж до тієї хвилини, поки він не опинився перед Гамадановою хатиною й не видобув меча, щоб пронизати ним Устігу, який сидів біля Нанаї й розповідав їй про юність царя царів, великого Кіра.

Набусардар задалегідь вислав до Села Золотого Колосся загін добре навчених воїнів вавілонської розвідувальної служби. Там вони повинні були розділитися на менші групи: одні мали чекати в корчмі, другі в лісі, а треті зупинятися біля каналів і заводити розмови з селянами. У визначений час, зачувши галоп Набусардарового коня, вони повинні були проводити його до Гамаданового двору. Старий Гамадан заховає їх у сараї, звідки вони вийдуть на сигнал Набусардарового рижка.

Все йшло за планом, і Набусардар з'явився в дверях Гамаданової мазанки саме в ту хвилину, коли Устіга почав свою неквапливу розповідь про Кірову юність.

Князь сидів біля Нанаї, спершись однією рукою на дошку ложа, а другою бавлячись її волоссям. Він накручував собі на палець кучері, дивлячись при цьому у вічі дівчині й бачачи в них своє хитке відображення, немовби його несели на собі блакитно-зелені хмари.

Нанаї не сприймала жодного слова з князевої розповіді. Марно намагався він заволодіти її увагою. В думках вона летіла назустріч верховному воєначальникові царських військ, щоб силою свого духу переконати його не вбивати Устігу. Іноді вона сумнівалася, чи гонець мав право давати обіцянку від імені Набусардара й чи міг замість нього ризикнути за життя перського князя. Але тут же пригадувала: він ясно сказав їй, що має повноваження вирішувати замість свого воєначальника всі військові питання.

Ій слово в слово пригадалась обіцянка гінця:

«Набусардар своєю честю і своїм життям ручиться тобі за життя цього перса».

Нанаї знову й знову повторювала ці слова, але сумніви її все одно не розвіювалися. Найдужче боялася тієї хвилини, коли в дверях з'явиться сам Набусардар. Уперше в житті вона зустріне тут із ним. Уперше зустрінеся зі своєю великою любов'ю, про яку мріяла день і ніч, коли познайомилася з Устігою. Великий і хоробрий Набусардар

світі. На лобі в нього налилися дві великі жили й виступили над глибоко посадженими очима, ніби гори над глибокими озерами. Поява Набусардара приголомшила його, але він умів так володіти собою, що коли заговорив, то в голосі не було й тіні тривоги.

На Набусардарове привітання Устіга відповів чистою халдейською мовою:

— Будь благословен і ти, царський гінцю.

Набусардара розлютив і спокійний тон Устіги, і лицемірство, з яким той назвав його царським гінцем, хоча не міг не впізнати в ньому верховного воєначальника халдейських військ. Чи, може, він і справді його не впізнав? Та гадати не було часу, і Набусардар негайно приступив до виконання свого обов'язку.

— Іменем закону ти, князю Устіго, з цієї хвилини бранець Вавілона, — заявив він суворим тоном.

Устіга стиснув зуби, намагаючись зберегти самовладання. Він добре розумів, що його чекає. Думка гарячково працювала, шукаючи виходу із скрутного становища.

Але Набусардар не дав йому довго думати:

— Наказую — віддай мені свій меч.

Устіга видобув меч із піхов і став навпроти Набусардара:

— Тобі доведеться взяти його самому.

Набусардар теж вихопив меч і, змахнувши ним у повітрі, кинувся на супротивника.

Устіга спершу ухилився від удару, а тоді теж пішов у наступ.

Задзвеніла сталь, але в тісній кімнатці жодному з супротивників не вдавалося як слід замахнутись.

Нанаї злякано стежила за цим поединком. Іноді їй здавалося, що загроза нависла над Набусардаровим гінцем, іноді — над Устігою. Вістря мечів миготіли, як спалахи полум'я. Виявилось, що святенник прекрасно володіє зброєю. Його супротивник, кілька разів уже прощався подумки з життям. Устіга цілився йому то в голову, то в горло, то в груди. Набусардар був притомлений дорогою, а головне йому бракувало навички битися мечем. Бо в останні роки халдейські воєначальники носили зброю тільки задля краси, тимчасом як перська армія вже кілька років вела безперервні війни. Єдиним порятунком для Набусардара було подати своїм воїнам сигнал. Лише дивом йому вдалося прикласти до вуст різок і просурмити.

Тієї ж миті до кімнати вдерлися його воїни.

Тепер уже не важко було здолати Устігу, який, побачивши, що всьому кінець, відчайдушно рубав мечем навсібіч.

Та ці його зусилля виявилися марними — він змушений був підкоритися перевазі супротивника.

Набусардар, поранений у чоло, наказав зв'язати Устігу.

Коли князя зв'язали, один з воїнів плюнув йому в вічі — так вавілонські закони веліли принизити переможеного ворога.

І тут Нанаї підхопилася з постелі й пробилася крізь кільце воїнів до Набусардара. Вона нагадала йому, що Устіга — княжого роду, і зажадала, щоб з ним поводитися чемніше.

— Він наш бранець, — відповів Набусардар, — він наш бранець, і ми маємо право робити з ним, що хочемо.

— Не забувай, — наполягала Нанаї, — що ти тільки гонець верховного воєначальника військ його святості і що тобі не дозволено робити те, на що має право тільки сам Набусардар. І, крім того, я теж маю право пред'явити тобі деякі вимоги.

— Ти занадто побиваєшся за ним, — засміявся Набусардар, витираючи з чола кров, — але знай: усе, що тут діється зараз і діятиметься потім, справедливо.

— Ти ще щось замислив?

— Побачиш сама, дочко Гамадана, — відповів він, важко зводячи дух. — Ти зараз побачиш усе сама.

З цими словами верховний воєначальник обернувся до воїнів і суворо наказав:

— Прив'язати до коня!

Коли воїни схопили зв'язаного Устігу, Набусардар, жорстоко й зловтішно посміхаючись, сказав Нанаї:

— Єдине, що я можу зробити для тебе, то це дозволити тобі з ним попрощатися.

Нанаї опустила очі й закусила губи. Вона не могла видобути з себе й слова після такого приниження. Мовчки підійшовши до Устіги, впала перед ним навколішки і витерла рукавом плювок з його обличчя.

Устіга з докором дивився на неї, і на обличчі в нього застиг вираз безсилового гніву.

Він зрозумів, чому все це сталося. Нанаї любить його як людину, але ненавидить як ворога. Через те вона й казала, що найбільшою її любов'ю є вітчизна, бо вітчизна була найдорожчою для будь-кого з Гамаданів. Тільки цим можна було виправдати її зраду. Але він був готовий на все, і навіть цей підступний напад не дуже його здивував. Учора, признавши Забаду й Ела своїми наступниками, він передбачав можливість такого кінця. Отже, Забада й Ел продовжать його справу. І навіть якщо він за-

гине, то це нічого не змінить. Він жертвує своїм життям заради батьківщини, як і досі кожен Устіга жертвував своїм життям заради рідної Персії. Святішого обов'язку в нього зараз немає, бо він завжди мріяв пожертвувати своїм життям за батьківщину. Він трохи передчасно піде зі світу, але все ж таки це буде смерть, про яку завжди мріяв. З його смертю коло роду Устігів гідно замкнеться, отже, все гаразд.

Так думав зв'язаний князь Устіга, та коли Нанаї схилилася над ним, його рішучість похитнулася.

Нанаї відчула, яка боротьба точиться в його душі, й прошепотіла:

— Князю...

— Нанаї,— вимовив Устіга й спробував усміхнутись.

— Князю...— повторила вона тим самим тоном.

Більше нічого вони не змогли сказати одне одному.

Набусардар здалеку стежив за цією сценою прощання, і той, хто дивився б у цю хвилину на нього, побачив би, як під вилицями в нього випінулися жовна. Неспроможний далі це витримувати, він повторив наказ воїнам:

— Прив'язати до коня!

Воїни різко відштовхнули Нанаї— для них вона була лиш дочкою селянина,— й потягли до порога Устігу, міцно зв'язаного вірвовками. У дворі вони прив'язали кінець довгої вірвовки до коня. Набусардар вирішив докнати свого бранця, волочачи його тіло по землі.

Тим часом до Гамаданового двору позбігалися жителі села. Не розлучаючись зі своїми палицями й нагаями, прийшли подивитися й царські та есагільські наглядачі. Кішка зіщулилася на вербовому піддашку, їжачись та прискаючи звідти на воїнів. У кошарі бекали вівці, а на смітнику кілька разів прокукуриків півень. Старий Гамадан стеріг на подвір'ї коней воїнів і вдавав, що зовсім не причетний до цієї події. Усім, хто намагався щось у нього випитати, він казав, що з волі великого Еллія в його домі діється якесь чудо.

Спочатку ніхто не знав, кого це зв'язали Набусардарові воїни. Не один із тих, хто потай чекав на визвольника Кіра, з радістю допоміг би Устізі. Але дехто, в кому раптом заговорила гаряча халдейська кров, коли довідався, хто цей зв'язаний незнайомиць, навіть почав кидати в нього камінням.

Нанаї обурювало, що гонець верховного воєначальника царських військ, який поручився за життя Устіги від імені самого Набусардара, тепер дозволяє людям кидати в нього

камінням та ще й наказав прив'язати його до коня, тобто замордувати.

І вона зважилась. Нишком повернувшись до кімнати, витягла з-під подушки фамільний кинджал і, застромивши його за пояс, рушила до Набусардара. В цю мить повз неї просвистів камінь і влучив Устізі в ногу. Хтось із юрби нацькував на бранця собаку.

В голові Нанаї билась одна думка: вона дала обіцянку перському князеві, тож тепер просто зобов'язана врятувати йому життя.

Вона почала благодіти Набусардара:

— Пане, ти ж казав, що уповноважений вирішувати всі військові питання замість Набусардара, і від його імені пообіцяв, що не порушиш закону— дарувати життя за життя. Благаю тебе— не забувай про ці свої слова.

— Ти просиш зберегти персові життя тільки тому, що не хочеш, аби халдей порушив закон своєї держави?— похмуро запитав він.

— Не тільки тому,— відповіла Нанаї.

— А чому ще?

— Князь Устіга був нашим гостем, а гостя не видають на смерть. Жоден халдей іще не порушив цього закону.

— Бо, мабуть, не було підстав. Ти запевняла мене, що найбільшою твоєю любов'ю є вітчизна, а тепер віддаєш перевагу Устізі. Пам'яттю твого доблесного дядька Сініба заклинаю тебе— поверни мені моє слово, бо я не можу вчинити інакше.

— Чи не хочеш ти сказати, що так звелів тобі непереможний Набусардар і тепер ти його іменем порушуєш закони Вавілона? Чи, може, Набусардар вважає, що закони придумані тільки для бідних, а для знатних людей вони не існують?

Набусардар трохи не спопелив її поглядом.

Гамірлива юрба дедалі ближче підступала до хатини.

Одні лише хвалили сміливість, з якою Нанаї нагадала царському гінцеві, що вельможі не зважають на закони, інші ж були готові стати на захист дівчини, якби він раптом наказав воїнам покарати її за це зухвальство. Та знайшлися й такі, що тільки й чекали нагоди зробити послугу царському гінцеві. Вони ладні були звинуватити її в образі представника влади, сподіваючись потім одержати винагороду з Вавілона.

Але Нанаї не звертала ніякої уваги ні на своїх суддів, ні на оборонців. Вона вихопила з-за пояса кинджал і безстрашно глянула гінцеві у вічі.

— Ну, тоді знай, пане, що в кожного з Гамаданів відваги не менше, ніж у царських гінців.— І, розштовхавши юрбу, одним ударом перетнула вірвовку, якою Устіга був прив'язаний до коня.

Набусардарові воїни тут же схопили дівчину.

— Що з нею зробити?

— Зв'язати! — безжально наказав Набусардар.

Але в цю хвилину йому до ніг упав старий Гамадан і слізно заблагав:

— Вона молода й нерозважна, благородний пане. Будь милостивим до неї, і боги будуть милостивими до тебе. Ми зробили тобі велику послугу, не вимагаючи за це ніякої винагороди. Візьми собі перса, суди його, як сам хочеш, але зглянься над моєю дочкою.

Нанаї запротестувала:

— Мені не треба нічєї милості,— і з презирством глянула на царського гінця, кинула йому в вічі: — Мабуть, таки правду кажуть люди, що честь і справедливість у нашій країні може захистити тільки чужинець.

Набусардар спалахнув гнівом, хоч і сам був невисокої думки про честь і справедливість у Вавілоні. Нанаї обурива його своїм натяком на відозви перського царя, які поширював серед халдеїв найвірніший прибічник Кіра — князь Устіга. Виходить, вона всією душею й усіма помислами з цим персом, а до нього, Набусардара, не виявляє ані найменшої пошани, хоч він має право вбити її одним ударом меча. Та раптом у нього майнула думка, що Нанаї й не здогадується, хто ховається під машкарою царського гінця. Можливо, вона повелася б зовсім інакше, якби довідалася, що перед нею стоїть сам Набусардар.

Він вагався, не знаючи, як бути далі.

Виходить, війна все ще не байдужа йому. Він, гордий воєначальник, боїться втратити цю дівчину. Може, то його любов подібна до піраміди Хеопса й існуватиме довіку? Такі думки снували в нього в голові, поки він дивився на Нанаї, яку тримали грубі руки його воїнів. Він пригадав її освідчення на пасовищі та обіцянку видати Устігу самому Набусардарові, бо тільки він один має на нього право. Чому тільки Набусардар має право на перського князя, ворога її вітчизни? Може, тому, що Нанаї потай усе ж таки любить Набусардара й хоче цим вчинком довести йому свою любов? А може, Нанаї переконана, що тільки Набусардар — справжній рятівник її вітчизни?

Ця думка знову нагадала йому про Вавілон, де він програв усе єдиним кидком кості і вже наяву бачив, як вихо-

дить з гри бідним і всіма покинутим. Пригадалося йому й те, як палко тужив він за Нанаї, вбачаючи в ній відданого друга. Навіщо ж тоді отак осоромив ту, для якої приготував у своєму палаці покої, найвишуканіше вбрання і найдорожчі прикраси? Ось зараз він переконався, що Нанаї не тільки щиро віддана своїй вітчизні, а й хоробра дівчина, вірна кожному своєму слову. По суті, вона вимагає від нього лише одного — щоб він теж дотримав свого слова. Чому ж тоді він поводить себе тут як негідник, та ще й примушує її дивитися на муки Устіги?

Все це вихором промчало в Набусардаровій голові, і він, немовби протверезівши, вирішив повернути справу інакше.

Оскільки Гамадан і досі стояв перед ним навколішки, то це допомогло йому легко вийти з неприємного становища.

Він сказав:

— Вавілон і справді багато в чому зобов'язаний сім'ї Гамадана, тому я помилую твою дочку.— І звелів воїнам відпустити Нанаї.

Дівчина визивно кинула йому в вічі:

— Я вже сказала, що не прошу твоєї милості!

— Тоді чого ж ти просиш, дочко Гамадана?

Набусардар ледве стримував себе, щоб не піддатися новому спалахові гніву від такої зухвалості.

— Життя за життя,— рішуче заявила Нанаї,— життя за життя, більше нічого. Та я переконалася, що для вавілонянина дане слово — все одно, що сухий листок на вітрі, тому більше ні про що не прошу тебе. Дочка Гамадана спробує переконати тебе ділом.

І, випручавшись із рук воїнів, вона стала перед ним, як рівна йому.

Такою Набусардар бачив її недавно вві сні, однак не здогадувався, що колись вона стане перед ним такою й наяву. Нанаї дивилася на нього такими очима, немовби правила всім світом. Він не міг цього витерпіти, але не міг і примусити її опустити очі. Він, кого всі мали шанувати як першу після його святості царя Валтасара особу, не лише в Вавілонії, а й у цілому світі.

Не знаючи, як приборкати Нанаї й чим знову привернути її до себе, Набусардар запитав:

— А чи знаєш ти, з ким розмовляєш і перед ким стоїш?

— Знаю,— кивнула вона головою,— перед царським гінцем, перед гінцем непереможного Набусардара.

— А якби перед тобою був сам Набусардар?

Він сподівався, що це запитання збентежить Нанаї. Та вона тільки прискалила очі і незворушно відповіла:

— Навіть якби ти був самим царем, Гамаданова дочка не підкорилася б тобі, бо Гамадани завжди виступали проти тих, хто чинив несправедливо й порушував своє слово.

Ця відповідь просто-таки ошелешила Набусардара, і минула ціла хвилина, перш ніж він вигукнув:

— Ми з тобою ще зустрінемось!

Ніхто й не здогадувався, що діялося в його душі після Нанаїних слів. Але, зрештою, він звелів відв'язати від Устіги вірвовку, на якій спершу хотів волочити його за конем.

Мабуть, вирішив доставити бранця в Вавілон живим, бо наказав прив'язати його до свого скакуна.

Стрибнувши на коня й змахнувши мечем, Набусардар дав знак воїнам рушати за ним. Воїни сіли на своїх довгоногих арабських скакунів і чвалом помчали до Вічного Міста. Набусардарів охоронець тримав над головою меч перського князя Устіги на знак здобутої перемоги.

Натовп, що стояв у дворі, дивився їм услід, аж поки вони розтанули на обрії.

Нанаї теж стояла тут. Душа її вирувала. Дівчина прислухалася до тупоту кінських копит, що віддалявся з кожною хвилиною, а коли він зовсім стих і люди почали розходитись, підвела очі й глянула на дорогу, якою Набусардар повіз Устігу.

Біля неї раптом упав камінь, за ним другий. Та вона навіть не глянула в той бік, не звертаючи ніякої уваги на тих, хто з радістю закидав би її камінням. Це могли бути і прихильники Кіра, які не пробачили їй того, що вона видала Устігу Вавілонові, і запальні халдеї, які хотіли розправитися з нею за те, що вона осмілилась перечити Набусардарові й заступилася за перса.

Нанаї не надала значення тому, що діялося довкола неї, й невідривно дивилася в далечінь, де по межах і полях осідали останні клуби куряви. У природі, наче після бурі, відчувалось умиротворення, чого не можна було сказати про Нанаїну душу, в якій шаленів вихор суперечливих почуттів, змішуючи біль і торжество перемоги, радість і сльози.

Ще довго вона стояла посеред двору, поринувши в думки й стискаючи в руці фамільний кинджал. Напруження в ній поволі спадало, гамаданівська відвага покинула її.

Воскресивши в уяві шойно пережиту пригоду, сама собі не вірила, що зважилась на таке. Дивувалася, звідки в неї взялося стільки сили, й раптом знов побачила себе маленькою дівчинкою, яка пасе на луках отару білих овець і гасає за співучими пташками.

Раптом Нанаї відчула страшну втому, і їй здалося, ніби земля попливла в неї з-під ніг. До цього долучився ще й гострий біль у пораненому плечі, і в очах їй раптом потьмарилося. Вона злякалася, що їй не стане сили дійти до хати, крикнула:

— Батьку! — і захиталася.

Повз неї знову пролетів камінь. Можливо, їх посипався б на неї справжній град, та саме в цю мить із хатини вибіг Гамадан. Після від'їзду Набусардара він дякував милостивим халдейським богам за те, що вони допомогли їм спекатися небезпечного перса.

Завівши ледь живу дочку до хатини, він поклав її в постіль і сказав:

— Помолись ти, дитя чеснотливої Дагар, яку срібний Сін покликав у царство вічної радості, подякуй небесному Еллілеві за те, що він явив тобі своє заступництво, допоміг спіймати і здолати паршивого перса, якого непереможний Набусардар відправить у царство тіней їсти земний прах та глину. Помолись, хай усемогутній Елліль накаже сімом демонам рознести останки кровожерного Устіги по всіх кінцях світу, аби Ахурамазді вже більше ніколи не вдалося зліпити до купи цього змія.

Нанаї лежала в постелі, слухала батька, і кожне його слово боляче впивалося в її душу. Вона не могла пояснити батькові, ким, по суті, був Устіга, бо старий усе одно ніколи б цього не зрозумів. Вона мусила затамувати все це в собі, заховати на самісіньке дно душі.

Та тільки-но трохи заспокоїлася, як в уяві її виринув з'явив образ Устіги: він повернувся до неї, знову сів на край ложа, мабуть, щоб доказати їй казку про молоді літа царя Кіра. Як і раніше, князь занурив руку в її волосся й накрутив кучері собі на пальці. Дивився на її змучене обличчя, усміхався й питав: «Ти почуваш себе зараз дуже самотньою, Нанаї?»

Вона кивнула головою.

«Якби мене не схопили, я б весь час був із тобою. Я міг би день і ніч сидіти біля тебе, якби моя й твоя вітчизни не зажадали від нас рішучих дій».

Вона сама придумувала собі слова виправдання і, підкоряючись якомусь внутрішньому порухові, прикрила

однією рукою очі, а другою відганяла від себе надокучливі видива.

Старий Гамадан побачив, що дочка тримає в повітрі випростану руку, й підійшов до неї, бо подумав, що вона його кличе. Але Нанаї його не кликала. Вона ніколи не відчувала надто великої любові до батька, і, можливо, люди мали рачю, подекуючи, що Нанаї — дочка Сініба, якого потай кохала її мати. Можливо, саме через те Дагар і кинулась у води Євфрату після страти Сініба. Нанаї підсвідомо завжди дужче горнулася до дядька Сініба, ніж до рідного батька, з яким жила під одним дахом, але часто відчувала, що це обтяжує її. Вона ставилася до батька з повагою, проте ніколи не виявляла до нього справжньої дочірньої любові.

Біля батька Нанаї стало ще прикріше. В могильній тиші вона чула тільки калатання власного серця й шепіт старого, який за хвилину знову заходився складати подяку халдейським небожителям.

— Дякую вам, вседержителі, за те, що ви допомогли моїй дочці видати на смерть перського собаку, — шепотів він. — Ви ще раз показали, що все діється згідно з вашою праведною волею і що немає богів, могутніших за вас. Священна ваша воля, справедливі ваші діяння, і око ваше всевидюще.

Звістка про те, що Набусардар спіймав перського видача, ще дужче схвилювала розтривожений Вавілон.

Набусардар чвалом примчав до Барсіппи з прив'язаним до свого коня Устігою. Спершу він збирався допитати його в ставці верховного командування, але потім передумав і допитав у себе в барсіппському палаці, а відтак ув'язнив у підземеллі. Біля дверей підземелля поставив посилену варту. Ніхто не смів заходити до в'язня, крім вірної Набусардарової служниці Теки. Тільки вона одна могла принести йому їжу й пильнувати за тим, щоб Устіга сам не заморив себе голодом.

Тека тремтіла всім тілом, коли обожнюваний нею Набусардар пригрозив їй смертю, якщо після повернення з Вавілона не застане Устігу живим. Він поклявся сімома демонами, що не пощадить у палаці нікого, якщо з цим персом щось станеться.

Спокійно все розміркувавши, Набусардар зрозумів, як для нього важливо зберегти життя перському князеві і як він собі все зіпсував би, коли б у запалі вбив його. Свідчення Устіги будуть найкращим доказом ворожих намірів

персів. Його охоплював просто-таки панічний страх від думки, що треба на якийсь час покинути палац і їхати на таємну державну раду. Що, коли після повернення сюди він не застане Устігу в живих? Цей страх змінився скаженою злістю, і Набусардар одразу зігнав її на своїх слугах.

Розсипаючи погрози й люто блискаючи очима, він поспішав до свого вавілонського палацу, що відзначався справжньою князівською пишнотою й де господинею була Телкіза. Звідти він мав намір вирушити на державну раду, час якої невблаганно наближався.

Не лише Набусардар, а й весь царський палац були охоплені незвичайним хвилюванням. Про раду шепотіли по всіх кутках Муджаліби. З ранку в палаці до неї готувалися всі раби, кухарі, водоноси, садівники, зброєносці, царські чиновники, царські радники і сам цар.

Найбільше про неї мовилося на жіночій половині, де близько тисячі Валтасарових наложниць коротали години вірності в розвагах та плітках. Хоч заради дарунків і золота вони змагалися між собою в боротьбі за цареву любов і прихильність, проте жодна з них не шанувала його через численні слабості й кожна ладна була зрадити Валтасара в слушну хвилину. Вони не любили свого велителя, бо ще донедавна майже кожна з них леліяла в серці образ непереможного Набусардара. Замкнені за мурами палацу, вони мріяли про міцні чоловічі обійми, на які млявий цар був нездатний. Нехтуючи загрозою смерті, цареві наложниці знаходили всілякі способи, щоб зрадити його, і якщо не в дійсності, то бодай в уяві. А в уяві кожна зраджувала його незліченну кількість разів.

І тільки цариця вірно й щиро любила свого чоловіка, хоч він постійно підозрював її в подружній невірності. Інакше він не міг пояснити собі її стосунки з пророком Даниїлом, через які й люто ненавидів його.

Ось і тепер, напередодні великих державних подій, цариця покликала Даниїла до себе, шукаючи опори в його мудрості та доброму серці, бо дії Кіра стривожили її й вона вже не на жарт потерпала за долю Вавілонії. Цариця згадувала всі віщі сни, які зберегла її пам'ять, і просила пророка витлумачити їх. Бо хто інший, як не він, міг пояснити їй прихований сенс речей і передбачити невідоме?

Словнена тривоги, вона ходила по покої. Кожен рух видавав її хвилювання. Картини страхіть, які чинить ворог над переможеним народом, переслідували її день і ніч.

Вона затуляла долонями вуха, щоб не чути ридань, які лунатимуть у Вавілоні, закривала пальцями очі, щоб не бачити всіяні трупами дахи будинків та вулиці. Зібравши всю свою волю, намагалася прогнати від себе ці страхотливі видива й безнастанно повторювала втовкмачене їй ще з дитинства, що Вавілон непереможний. Та вона марно втішала себе. Її надії були облудними, вона це добре розуміла. Єдиною опорою для неї залишався розважливий пророк Даниїл.

— Друзе мій,— звернулася вона до нього,— я дедалі більше занепадаю духом. Особливо відтоді, як ти теж почав вважати перську небезпеку вельми серйозною. Ти так обгрунтував її, що вже тільки божевільний може в ній сумніватися. І все ж таки я хотіла б запобігти спустошенню й кровопролиттю на землі халдеїв. Хотіла б урятувати наше царство. Поміркуймо про це разом, друже мій.

Цариця сіла на стілець, накритий шовковою накидкою, і звеліла сісти й Даниїлові.

— Сьогодні мене охопив страшний відчай, хоч це й не достойно цариці,— почала вона згорда.— Та, мабуть, царі теж тільки люди, як кажеш ти. Я ладна молитися твоєму богові й принести йому жертву золотом, якщо він нам допоможе. Скажи, скільки вимагає твій бог? — І повторила:— Скажи, скільки золота вимагає Ягве? Чи, може, в халдейської цариці не вистачить для цього всіх її коштовностей?

— Царице, царице,— докірливо похитав головою Даниїл.— Не золото, а чисте серце й чисту душу ти повинна покласти на вівтар. І не на вівтар бога, а на вівтар життя.

— Я тебе не розумію, Даниїле.

— Ти повинна навчитись відрізняти чисте від нечистого.

— Але як я зможу відрізнити чисте серце від нечистого, як я відрізню чисту душу від нищої? — здивовано запитала цариця.— Адже серце заховане глибоко в грудях, а душа невидима.

Даниїл легенько всміхнувся:

— Серце людське схоже на криницю, з дна якої б'ють джерела чистих вод і вод каламутних. І так само, як криницю ми впізнаємо по водах джерел, так само людське серце ми впізнаємо по діяннях, що з нього випливають і що можуть бути чистими й добрими або каламутними й лихими. Ні, твоя величність, володарко халдеїв, ніщо в світі не здатне заховатися від людського зору й ніщо не здатне устояти перед людською волею, треба тільки хотіти бачити й діяти.

Слова Даниїла обурили царицю, вона з ним не погоджувалася. Особливо ж дратували її паузи, якими він, здавалось, хотів звернути мову на інше. Чого ще він хоче від неї, коли його Ягве — бог тільки нещасних полонених? Так цього бога зрікаються навіть іудеї знатного походження й починають молитися Мардукові. В ній заговорила гордота, яку вона не здатна була примусити мовчати навіть перед лицем небезпеки.

Цариця рвучко підвелася й підозріливо глянула Даниїлові в очі. Потім незадоволено мовила:

— Ти запевняєш, нібито ніщо не може заховатися від людського зору. В такому разі я хочу побачити твого бога, якщо він існує.

— Я не збрехав тобі — він живе в нашій свідомості.

— Ти знов нагадуєш мені, що свідомість начебто пробуджує в нас людинолюбство, то саме з людинолюбства я й хочу врятувати наше царство. Чого тобі ще треба?

— А ти суворіше спитай своє серце, царице, і сама побачиш, що не для народу, а для себе хочеш урятувати Вавілонське царство, бо так приємно почувати себе володаркою могутньої держави! Якби ти бажала народові добра, то наказала б відімкнути царські комори й роздала б зерно голодним, наказала б відкрити бочки з олією на царських складах і розлила б її в порожні глеки вавілонської голоти. Якби ти дбала про народ, то не завагалася б поділити царські угіддя між безземельними й знизилася б високі податки, під тягарем яких стогнуть хлібороби. Тільки халдейський народ, якщо ти звільниш його від гніту, може врятувати від ворога Вавілонське царство, інакше погляди народу безнастанно звертатимуться до кордонів, де стоїть зі своєю армією Кір, у якому він убачає визвольника.

— Ти говориш так,— сказала цариця й сперлася зап'ястям на стіл з ебенового дерева, наче хотіла почерпнути з нього сили, щоб втримати тягар, який звалився на неї,— ти говориш так, немовби подібним чином діяли цариці Ізраїлю або Іудеї, визволяючи з-під гніту свій народ. Однак народ на твоїй батьківщині був поневолений не менше, ніж у вавілонському полоні.

— Саме тому,— підкреслюючи кожне слово, провадив далі Даниїл,— я хотів би до кінця відкрити тобі очі. Поки цар, жерці й знать живуть у розкошах та достатку, поневолений народ, голий і голодний, знемагає від важкої праці під кормогою царя, жерців і знаті. Твоя правда, так було і в Єрусалимі. І це тільки підтверджує те, що все має

свій початок і свій кінець. Хто кривдить інших, хто завдає людям горя й мук, той, запам'ятай собі, царице, плетеш батіг на самого себе й сам колись скуштує такого самого горя й таких самих мук.

Цариця подумала, що якби це й справді було так, то єрусалимські князі й знать жили б нині у Вавілоні, як уполіжені раби, щоб спокутувати скоєні злочини. Та ба! Вони пробрили собі шлях до багатства і в Вавілонії. Знайшли спільну мову з вавілонською знаттю, приятелюють з жерцями, бо нібито не тільки Ягве, а й сам Мардук прихильний до них. Цар Набонід, коли він іще сидів на троні, роздав багатьом із них високі посади при своєму дворі. Вони нажили великі статки й збудували собі палаци, як халдеї, вбираються в дорогі шати, як халдеї, живуть у розкошах, приносять жертви богам Вавілона й відвідують священні гаї богині любострастя, як халдеї.

Виповівши все це Даниїлові, вона на закінчення ще додала:

— Можливо, твоя мудрість недосконала і ти помиляєшся, друже мій. Не все беззаперечно у твоїх речах.

Цариця була рада, що спіймала його, й з нетерпінням чекала відповіді. Йй навіть трохи полєгшало на душі. Скромним рухом вона підбрала поділ спідниці й сіла.

— Твоя правда, — погодився з нею Даниїл, — наші князі й знать мають палаци, дорогі шати, золото і зрівнялися в багатстві з халдеями. Але не забувай, — він перестережливо підняв палець, — що вони теж дають криві свідчення на суді й підкуповують можновладців, як халдеї, живуть із праці рук бідаків, як халдеї, і єдиний бог для них — то їхній шлунок. Вони обминають удів і сиріт і воліють принести щедрі жертви бездушним ідолам. Через те в судний день їх спіткає доля всіх жителів Вавілона, і ця доля буде жахливою!

Останні слова він вимовив так переконливо, що цариця вся аж зіщулилася і з острахом дивилася на нього.

— Так, жахлива доля жде Вавілон судного дня, — повторив Даниїл, не відриваючи погляду від обличчя цариці.

Впевненість пророка вселила неймовірний страх у душу володарки халдейського царства і зламала рештки її рішучості.

Ще зовсім недавно вона тішила себе ілюзіями про непереможність Вічного Міста й з упевненістю володарки ходила по царському палацу. А тепер лягає спати зі страхом у душі і вранці устає з іще більшою тривою. Ні в кого

не знаходить опори. У ці тривожні для держави дні один цар будує храми богам і в тисячолітніх руїнах шукає сліди перших царських династій, а другий з нетерпінням чекає на фінікійські кораблі з кіпрськими красунями. Великий Мардук з однаковою байдужістю споглядає лихі і добрі вчинки людини, а небесна Іштар однаково всміхається і любові, і ненависті. А Ягве, в якого вона ладна була увірувати, мабуть, безсилий відвернути загибель від Вавілона, інакше він був би відвернув її передусім від Єрусалима й не дозволив би поневолити свій народ.

Тим часом у сусідніх залах зчинився шум, який свідчив про підготовку до державної ради.

Обоє на мить заціпеніли, зачувши ходу за дверима, але виявилось, що це були тільки раби, які під наглядом управителя палацу прибирали зал.

Даниїл опам'ятався першим і глянув на царицю.

— Єрусалим, царице, впав не тому, що наш бог був слабший. Але твоя величність іще пересвідчиться в правдивості моїх слів, що ніщо на цьому світі не вічне. Ми ще повернемося до країни наших батьків, де знов будемо сіяти зерно у власну землю і підв'язувати витку лозу на власних виноградниках.

Вона з тривою провела рукою по чолю й запитала:

— Отже, ти покладаєш надію на персів?

— Ти завжди довіряла більше розумові, ніж пліткам, — спробував він її заспокоїти, — тому я вірю, що ти мене зрозумієш. Коли людина страждає, вона не перебирає в засобах, щоб звільнитися від страждань. Вавілон не хоче добровільно відпустити полонених іудеїв на їхню батьківщину. І знаєш чому, царице? — запитав він і тут же відповів: — Бо без рук рабів він загинув би так само, як і від меча воєра. Цар Валтасар уперто стоїть на своєму й відмовляється прийняти представників нашого народу, які хочуть попросити його звільнити іудеїв з полону. Я сам кілька разів пробував викласти його святості це саме прохання, але марно. Ми зобов'язалися б виплатити великий викуп за своє звільнення. У нас є ячмінь, пшениця й просо, вівна й льон, барвисті тканини й шкіра. Наш народ славиться тим, що він умеє добре обробляти землю, і з вдячності, що діждався волі, його працьовитість зросла б удвічі. Найкращі виробники наших ремісників ми посилали б до Вавілона. Та цар Валтасар не хоче навіть вислухати нас.

— Бачиш, Даниїле, — кивнула цариця головою, — воля Валтасара непохитна. Я хотіла недавно зробити тобі при-

емність і попросила його, щоб він звільнив вас із полону. З того часу він зненавидів мене й підозрює, що я вступила з вами в змову проти нього. Я дуже просила його, хоча... — в її голосі раптом забриніли нотки гіркоти, — ... хоча мені було б жаль розставатися з тобою. Я не можу собі навіть уявити, що ти назавжди покинеш Вавилон. Без тебе я почуватиму себе тут зовсім самотньою.

І справді, в нещасної цариці тільки й радості було, що розмови з Даниїлом. Він єдиний розумів порухи її душі. Чим грізніша небезпека насувалася на країну халдеїв, тим більшу потребу відчувала цариця в підтримці пророка. Вона цінувала його мудрість і останнім часом вимагала від нього тільки одного — відкрити їй, що судилося халдейському народові в недалекому майбутньому. Даниїл усіляко відмовлявся і, мабуть, не без причини. Цариця вирішила будь-що випитати це в нього ще до державної ради.

По суті, це й було головною метою їхньої сьогоднішньої зустрічі. Даниїл повинен розвіяти її страхи й побоювання. Вона вірила, що в посудині з водою й оливою перед статуєю богині можна прочитати долю Вавилонського царства.

— Ти ж бачиш, — мовила вона вже трохи лагідніше, — цариця просить тебе, щоб ти звільнив її від мук і сказав, як вирішили боги долю Вавилона. Піди до святилища Іштар і звільни мене від мук та страждань. Я не витримаю цієї невідомості. Я повинна це знати, повинна.

Вона просила, простягала до нього руки, а коли побачила, що Даниїл навіть не поворухнувся, заплакала:

— А може, ти не хочеш стати перед ликом небесної Іштар, моєї богині й богині мого народу?

— Твоя величність помиляється, — серйозно відповів Даниїл. — Якщо я не боюся стати перед лицем тих, хто тримає в своїх руках смертельного меча, то чому б я мав боїтися стати перед тією, котра вічно всміхається?

— Ти неначеб сказав: «Царице, твоя віра — безумство, але я поважаю його, бо воно тихе й нікому не заподіє кривди».

Він здивовано звів брови.

— Я добре знаю, мій друже, — не дозволила вона ввести себе в оману, — що ти думаєш про ту, яка вічно всміхається.

— Видно, немає більшого нещастя для людини, ніж носити в своїх грудях горде й бентежне серце, твоя величність. Зрештою, я тільки полоненик Вавилона, і ти можеш наказувати мені. Але полон-темряви для мудрості гірше,

ніж будь-який інший полон. — Даниїл засмучено підвівся. — Що ж, ходімо до святилища Іштар, твоя величність.

Цариця не стала замислюватися над його словами, але обличчя її враз проясніло від радості, що він нарешті погодився. Вона бадьоро підвелася й наказала Даниїлові супроводжувати її до храму.

І лише по дорозі нагадала йому:

— Нашу розмову в покої ти закінчив образливими словами, але цариця тобі це дарує.

Вони увійшли до святилища, де полум'я золотих світильників кидало відблиски на статую богині.

Цариця впала долілиць перед Іштар і віддала їй божественну шану. Підводячись, вона взяла посудину з водою та оливою і простягла її Даниїлові.

Великі плями оливи плавали на поверхні води й виблискували в мерехтливому світлі. Саме вони й повинні були розповісти про долю Вавилона та майбутнє всього халдейського народу. Очі пророка й цариці пильно втупилися в рідину.

— Ну, Даниїле, — тремтячим голосом прошепотіла цариця, — час ради наближається, і я хочу знати, що нам визначили боги. Я мушу це знати, Даниїле. Тобі добре відомо, що Валтасар силою захопив владу і що він — незаконний цар. Вавилонія зараз не має законного царя, Даниїле!

— А якщо плями скажуть, — мовив Даниїл, пильно дивлячись на золоту посудину, — якщо плями скажуть, що Валтасар занапастить царство халдеїв, що ти після цього робитимеш?

Цариця схопила його за полу тремтячою рукою.

— Що я після цього робитиму? — прошепотіла вона.

— Так, що після цього робитиме твоя величність? — повторив Даниїл, не спускаючи очей з рідини.

— Тобі відомо про Міхалду, царицю Савську, про Таміріс, доблесну царицю масагетів, про єгипетську царицю Теа, про ассирійську царицю Семірамиду, про Еліссу, дружину Сіхарбала, яка заснувала Карфаген... то чому й Вавилонією не могла б правити жінка?

— Ти що, хочеш перебрати владу на себе?

Цариця мовчки кивнула головою.

— А Валтасар?

— Я випрошу для нього смерть у милостивих богів.

— А чи відомо твоїй величності, що посягати на життя іншого — то тяжкий гріх?

На обличчі цариці відбилася глибоке хвилювання, а груди, шия, щоки й лоб укрилися червоними плямами.

— Отже, як по-твоєму, то виходу нема? — безпорадно прошепотіла вона й випустила з рук золоту посудину.

Посудина впала на кінчики пальців її ніг. Від болю цариця скрикнула й опустила навколішки перед статуєю великої богині.

Даниїл був її останньою надією. Вона хотіла використати пророка для вбивства Валтасара. Свій намір вона не вважала злочином, бо царство тільки виграло б від цього. Але Даниїл не радив убивати. Вона старанно обмірковувала свій план з того дня, як над Вавилоном нависла небезпека вторгнення перської армії. Валтасара треба ліквідувати, проте не можна допустити, щоб владу у Вавілоні захопили жерці чи Набонід. Єдиний порятунок цариця вбачала тільки в тому, щоб самій сісти на трон. Цей план видався їй просто чудовим, і ось тепер Даниїл зруйнував його, сказавши, що посягати на життя іншого — то тяжкий гріх. У цю хвилину вона ненавиділа його. Та її ненависть не тривала довго: коли Даниїл нахилився, щоб допомогти їй підвестись, цариця не відштовхнула його рук, а навпаки, міцно схопилася за них.

Її вбрання було забризкане водою й оливою. На дорогій тканині розпливалися масні плями.

Цариця безпорадно глянула на Даниїла, гнів її вже охолов, і вона слабо всміхнулася.

Цариця була дуже вродлива й мала схильність чинити добро, хоч виховання іноді спонукало її до негідних дій. Зараз, коли Даниїл допомагав їй підвестися, вона була незвичайно гарна.

Даниїл весь аж засяяв, відчуваючи, що до нього знову повернулася прихильність цариці, котрою він дорожив, як дорожать прихильністю коханої жінки.

Вельми дивні взаємини пов'язували цього м'якосердого старця й мужню, вродливу царицю. Весь двір чудувався, чим зумів він причарувати цю горду, самовпевнену розумницю, яка нехтувала залицяннями й знаками уваги найбравіших воєначальників царської гвардії. Там служили сини з найзнатніших князівських родин, і в їхні обов'язки входило не тільки оберігати царя, а й розважати у вільні хвилини царицю. Жодна з халдейських володарок не знехтувала ще цим звичаєм, навпаки, вони намагалися здобути прихильність усіх воєначальників і викликати в них ревності. На ці любовні пригоди цариць двір дивився поблажливо, сподіваючись, що це відверне їхню увагу від

розваг царя, котрому, як синів богів, належало постійно віддаватися утіхам. Хоч теперішня цариця добре знала про розпусне життя царя, вона лишалася йому вірною, і єдиним чоловіком, розмови з яким розважали її, був старий пророк. Вона нікому не скаржилася на своє гірке життя, про її страждання не знав навіть Даниїл. Цариці здавалося, що в його товаристві її тягар трохи легшає, а Даниїлова віра в краще майбутнє окрилювала і її.

Дивлячись у посудину з оливою, Даниїл запитав царицю, що вона зробила б, якби на поверхні рідини було написано, що Валтасар веде своє царство до погуби? Мабуть, він і справді прочитав там ці віщі слова, тільки вимовив їх у формі запитання, щоб приховати це від неї. Та вона не дасть ввести себе в оману. Ще раз усе обміркувавши, перед сонцесяйним ликом Іштар попросила його, щоб він їй допоміг.

Довірливим і схвильованим жестом цариця торкнулася його одяжі й палко зашепотіла:

— І все ж таки ти повинен мене вислухати. Якщо ти допоможеш мені відвернути небезпеку від мого народу, то я доможуся звільнення іудеїв з вавілонського полону. Вони стануть вільними й зможуть вільно повернутися на батьківщину.

— Заспокойся, царице, — тихо відповів Даниїл, — заспокойся й скажи, чого, власне, ти від мене хочеш. Я радо зроблю все, що в моїй силі.

— Я хочу вимолити в богів смерть на Валтасарову голуву.

Даниїл відсахнувся, злякавшись лиховісного тону, з яким вона вимовила ці слова.

— Не бійся, це буде справедливо, і самі боги допоможуть нам. Ти тільки знайдеш кількох дужих чоловіків і накажеш їм заколоти його в муджалібському парку. Він завжди виходить туди на прогулянку перед вечерею. Заплатиш їм моїми грішми. Заплатиш, скільки вони захочуть. Можеш пообіцяти їм усе, що вважатимеш за необхідне. Я готова на будь-яку винагороду за його смерть.

— Але ж ти його любиш, царице.

У її очах спалахнула ненависть.

— Не любиш?

Вона затремтіла й стиснула губи.

— Царице!

— Ох, що тобі до мого серця, Даниїле, що тобі до нього? Дай мені відповідь: допоможеш чи ні?

— Я вже тобі радив, щоб ти не брала на душу цього гріха.

— Допоможеш чи ні?

— Ти розхвильована, а розхвильована людина часто чинить нерозважливо.

— Допоможеш чи ні? — повторила цариця погрозливо, збираючись залишити храм.

— Тобі так хочеться стати володаркою Вавілонії?

Вона кинула на нього погляд, гострий, мов ніж, і просичала:

— Ти зв'язаний з персами!

— Царице!

— Так! Ти зв'язаний з персами!

— Царице!

— Я звинувачу тебе перед царем, звинувачу перед державною радою, звинувачу перед усім халдейським народом.

З цими словами вона рушила до дверей, але раптом зупинилася на порозі й ще раз глянула на Даниїла. Побачивши, що він спокійно стоїть перед статуєю Іштар, здивовано запитала:

— Ти навіть не виправдуєшся?

— Дозволь тобі все пояснити.

Вона стояла й чекала, і це був знак, що він може говорити.

— Ти можеш мене звинуватити в чому хочеш, — почав Даниїл, — але цим не відвернеш перської загрози, бо залежить вона зовсім не від моїх віщувань, а від намірів великого Кіра і його військової могутності. Не мені вирішувати, нападати персам на Вавілон чи ні. Це вирішить Кір. Я знаю тільки одне: персів ніхто не зможе здолати, бо слава про армію Кіра й про його зброю шириться по всьому Старому Світу. Його починає боятися й Новий Світ і вже нині кує проти нього мечі. Греки й римляни вже тепер готуються до війни з персами. Помилка Вавілона в тому, що він свого часу не підготувався як слід до відсічі. І через те цілком можливо, що перси завдадуть йому поразки. Та винен у цьому не так цар, як...

— Як хто? — Цариця слухала Даниїла з хвилюванням, бо він уперше вів з нею таку розмову.

— Як Есагіла, — рішуче відповів пророк. — Так, Есагіла, котра запевняє його святість Валтасара в тому, що боги живуть у постійних утіхах і що йому, як синові богів, теж визначене подібне життя. Цар віддається гульбищам і лю-

бовним утіхам, замість того щоб правити царством як справжній господар. Есагіла свідомо штовхає Валтасара на загибель. Вона вчить його кривдити підданих і таким чином розпалює в них ненависть до нього. Есагіла сподівається, що народ колись повстане, і те, чого не вдалося зробити їй самій, за неї зробить народ: він скине Валтасара з трону, й вона знову прийде до влади. І якби ти, царице, вбила зараз Валтасара, то цим знову ж таки скористалася б тільки Есагіла. Не тебе, а свого слугу посадила б вона на трон. Вавілонією знову правили б жерці; а народ, який ти хочеш урятувати, знову змушений був би тяжко працювати на неї й платити численні податі. Можливо, навіть перси не будуть такими жорстокими до халдейського народу, як жерці, котрих не можна вважати справжніми слугителями Мардука.

— А ти їх, бува, не обмовляєш, пророче?

— Зараз я доведу твоїй величності, наскільки підступні їхні дії. З попусту його святості царя Валтасара гинуть десятки іудеїв — то на каналі Кабару, то в вавілонському кварталі біля каналу Пікуду. Цар творить у цьому волю Есагіли. А вона нацьковує його на іудеїв, хоч сама протегує деяким із них і приймає з їхніх рук дари для своїх святилищ, допомагає їм робити вигідні обладки й роздає важливі посади. В серці ж Валтасара вона всіляко розпалює до них ненависть, щоб вони теж платили йому подібним.

— Це жахливо, Даниїле, — похитала головою цариця й схопилася за засув, щоб не впасти.

Даниїл тим часом вів далі:

— Його святість підмовляють вислати з царства всіх чужинців як небезпечних осіб, хоч сама Есагіла вступила з змовою з чужинцями проти Валтасара.

Цариця від подиву насилу витиснула з себе:

— З Єгиптом?

— З персами, твоя величність.

Царицина рука безсило сповзла з засува. Минуло кілька хвилин, перш ніж цариця опам'яталася.

— А ти мене не обманюєш, Даниїле? — прошепотіла вона, не ймучи віри тому, що тільки-но почула.

— Ні, твоя величність. Хіба моя поведінка ще не переконала тебе в відданості тобі?

І тієї ж миті їхні очі зустрілися. Глибокі царицині очі, облямовані густими віями й шовковими, як трава вночі, бровами, зустрілися з ясними очима пророка.

В них цариця прочитала, що не має підстави не вірити йому. Відколи вона його знає, він єдиний з усіх людей не обманював її. І все ж таки вона не могла прогнати від себе тривожні думки. Їй хотілося бути чесною царицею й вірно стояти поруч свого чоловіка. Але перська загроза похитнула її віру в нього. Вона усвідомлювала всі вади Валтасара як правителя й вирішила, що іншого виходу, крім його усунення, немає. Та тепер, послухавшись поради Даниїла, відмовилася від свого наміру. В неї відразу ж виник новий план — викрити змову Есагілі і її зв'язок з персами.

Вона вже почала обмірковувати, як це краще зробити, однак Даниїл раптом застеріг її:

— Певна річ, твоя величність, про цей таємний зв'язок жерців з персами поки що нікому не треба казати.

— Навпаки, я вирішила негайно попередити царя, — йдеться ж бо про державну зраду!

— Цар довідається про це й сам, запевняю тебе, царице.

— Боюся, що потім буде пізно. Не забувай, що через кілька годин почнеться державна рада. Я вся тремчу, а голову пече якийсь вогонь. Мені нестерпне вже й повітря цього святилища. Вернімось на жіночу половину... Я повинна поговорити з царем. Хто знає, які ще підступи задумали проти нього жерці.

— Я застерігаю твою величність від того, щоб бодай словечком натякнути про це цареві чи комусь іншому. Будь-які дії поки що передчасні. Треба вдавати, що про змову Есагілі ніхто нічого не знає. Якщо ця зрада викриється, то в Есагілі буде достатньо часу, щоб замислити нову змову, яку ми вже не викриємо.

— Гаразд, я мовчатиму, поки ти сам не звелиш мені заговорити.

— Ми надто довго затрималися в святилищі, — нагадав цариці Даниїл, — уже, мабуть, звечоріло.

І справді, надворі вже був вечір, і коли вони вийшли із святилища, їх зустріли густі сутінки, крізь які просвічувалося бездонне синє й чисте небо, всіяне мерехтливими зірками. Цариця й пророк замилювалися ним, а потім мовчки перезирнулися.

Тієї ж миті з-за статуї Іштар непомітно вислизнув загорнений з головою в накидку жрець, який ховався там і підслухав усю їхню розмову.

Нарешті настала ніч. У Вавілоні було видно, як удень. При світлі місяця й зірок можна було прочитати написи на обелісках перед палацами вельмож і на колонах; на яких

були викарбувані слова законів Хаммурапі. Дахи будинків блищали під місячним сяйвом, а брама Іштар, найкрасивіша споруда у Вавілоні, мінилася голубуватим відсвітом дологих глазурованих плит, якими були облицьовані зовнішні стіни. Скрізь на вулицях збиралися юрби людей, чекаючи страшних новин. Та найбільшим хвилюванням був охоплений зимовий царський палац, який збудував для себе на березі Євфрату Набопаласар, батько Навуходоносора.

Вже з самого ранку тут ішла підготовка до таємної державної ради. Царська челядь одержала наказ прикрасити палац як під час свят або прийомів високих послів та повірених чужих держав. Хоч від слуг приховували справжню причину цієї підготовки, всі знали, що сьогодні ввечері державна рада повинна вирішити долю царства.

Про те, що на раді буде присутній сам його святість цар Валтасар, стало відомо тільки за годину до його прибуття. Він наказав тримати це в суворій таємниці, потерпаючи за своє життя. Зі страху за своє життя Валтасар звелів розставити посилену варту на всьому шляху від літнього палацу Муджаліби до зимового палацу Набопаласара. Ця дорога завжди була для нього дорогою мук. Ось і тепер він нагадував такого страху, що ще довго згадував про неї. З обережності цар наказав зміцнити не тільки двірцеву варту, а й зібрати довкола палацу все військо царських казарм. Начальник двірцевої варти цілий день розставляв пости в просторах дворах і в службових приміщеннях. Загони добірних воїнів він розмістив у внутрішньому дворі палацу. Груди начальника варти прикрашав знак золотого лева — нагорода за доблесть від царя Набоніда, а при боці він почепив срібну подвійну сокиру, подаровану йому царем Валтасаром.

Надвечір між Муджалібою і входом до залу засідань державної ради вишикувалося стільки війська, наче тут незабаром мала відбутися битва. Супроводжувати його святість царя Валтасара з почетом начальник варти виділив загін вершників і загін списоносців, відібраних з найсильніших ефіопських найманців. Таким чином було вжито всіх заходів для безпеки життя його святості царя Валтасара. Цар, аби приховати, що все це робиться тільки заради охорони його власної особи, вдавав, ніби він пишається могутністю свого війська і при найменшій нагоді охоче демонстрував свою гвардію вавілонянам та чужоземцям, щоб вони щиріли про нього славу по всьому світу.

Та справжнє марнолюбство царя виявилось тоді, коли він виставив на огляд свої скарби. Щоб показати, яким ба-

гатством він володіє, Валтасар наказав начальникові царської скарбниці засипати покої палацу золотом, сріблом, коштовним камінням, застелити їх дорогими тканинами й розкішними килимами.

Скрізь, куди не глянь, людське око бачило невимовну красу. Коли управитель палацу нарешті закінчив огляд прикрашених залів, у нього так розболілася голова, що він попросив келих заспокійливого напою. Ця робота з самого початку здавалася йому надаремною, бо державна рада мала початися уночі. Невже Валтасарові тільки і йшлося про те, щоб показати свої скарби перед самим таємним засіданням? Та в управителя палацу й без цього йшла обертом голова, і він обмежився тим, що одним духом випив цілющий відвар.

Але перед очима йому ще довго стояли стелі з кедрового дерева, алебастрові стіни, мармурові сходи й підлога, глазуrowані мури, інкрустовані золотом та слоновою костью; перед ним знову й знову поставали величні портали з чудовою орнаментикою старих халдейських майстрів, гігантські скульптури крилатих левів, які охороняли входи; бронзові, мідні та кам'яні статуї гордо височіли вздовж високих стін; широкі входи до покоїв затуляли важкі завіси з дорогих тканин; ложа на золотих ніжках у подібні тигрячих лап були заслані шарлатовими, синіми, жовтими, білими й кольору морської хвилі укривалами з найвідоміших майстерень; підлоги були вистелені килимами роботи першокласних вавилонських килимників, такими пухнастими, що людська нога занурювалася в них майже по самі кісточки, немовби ступала по трав'янистих луках; лабіринти внутрішніх дворів і коридорів були прикрашені пальмами, запашними кущами, привезеними з чужих країв, і водограями найфантастичніших форм; столи в покоях були покриті скатерками, розшитими золотом і сріблом; на кожному з них стояла коштовна металева або скляна прикраса.

Золоті ланцюжки струмили з чаш тонкої роботи, нагадуючи вино, напій богів; квіти з золота оздоблювали вази прекрасних форм та відтінків; золотими були стільці й ложа; в золотих мисках молоді рабині розставляли наїдки, в золоті келихи наливали вино; золоті підсвічники, золоті лампи на стінах, золоті світильники біля входу; золотим пилом посипане волосся царя і його наложниць; золоті сандалії й золоті пояси; золоті кинджали й золоті піхви для мечів та золототкані шати — здавалось, усе життя тут було оправлене в золото.

За наказом царя, особливу увагу повинні були приділити оздобі кабінету, де мали зібратися вищі сановники перед тим, як урочисто ввійти до тронного залу. В кабінеті переважав колір морської хвилі, змішаний з шарлатом. Підлога була вистелена килимом, який зображував море з фантастичними рослинами і тваринами. Високі світильники, розставлені вздовж стін, зображували бога вод Еа — величезної риби з людською головою. В глибині кабінету від стіни до стіни стояв бенкетний стіл, на який Валтасар звелів поставити двісті золотих чаш, з яких сановники питимуть вино, чекаючи початку ради, і закушуватимуть здобним печивом, накладеним у миски критської роботи. Перед чільною стіною стояло підвищення з трьома східцями, оздобленими золотом та ебеновим деревом, які вели до столу та царського крісла. На столі лежало кілька золотих різців і кілька саних золотих табличок. Уздовж бокових стін аж до самого входу тяглися шафи з книгами. Перед ними були розставлені низькі лави з шовковими подушками. У центрі кімнати стояли маленькі столики й стільці, інкрустовані сріблом і топазами.

На стінах кабінету ще донедавна висіли бронзові барельєфи, проте Валтасар наказав їх зняти, бо вони прославляли звияги царя царів, безсмертного Навуходносора. Він запевняв, що синьо-зелені глазуrowані плити заспокійливо діють на його душу, і наказав замінити ними барельєфи, приховуючи за цим поясненням неподоланну ненависть до славних діянь свого великого попередника.

Стіни кабінету перемінились, але душа Валтасара все одно не знала тут спокою. Врешті-решт він вирішив збудувати новий палац, який прославляв би його діяння й перевертував би своєю розкішню палац Навуходносора. Та щоразу на шляху до здійснення цього задуму виникали якісь перешкоди.

Увійшовши до кабінету, управитель палацу з першого ж погляду переконався, що його святість цар Валтасар може бути задоволений тим, як прибрано палац, і що він, управитель, заслужив від нього золотий ланцюг на груди — цю найвищу нагороду з царських рук.

Отже, зали й покої були готові до початку державної ради.

Нарешті, коли настав вечір, спалахнуло світло в дворах і на терасах, і п'ятиповерховий зимовий палац засяяв у тремтливому полум'ї смолоскипів та світильників, засліплюючи очі при світлі зірок, яке поглиблювало дно небозводу

й прогинало його, мов теплий вітер струни павутиння в кро-
ні олеандра.

Біля палацу почали збиратися юрби цікавих, які за годи-
ну до прибуття царя низками витяглися вздовж доріг та ву-
лиць, що вели з Муджаліби до палацу.

Незвичайне пошвавлення панувало того вечора і в пала-
цах урядовців. Вищі сановники, радники та їхні писарі одя-
галися в парадне вбрання, найгарніше й найдорожче, яке
тільки мали. На вбрання вони чіпляли царські нагороди,
одержані особисто та успадковані від предків. Вищі санов-
ники в останню хвилину повторювали промови, які вони
збиралися виголосити на сьогоднішній раді і які їхні пи-
сарі задалегідь нанесли на воскові таблички.

Кожен усією душею бажав, щоб саме його слово пролу-
нало найпереконливіше у критичну для царства годину. Ко-
жен пов'язував долю держави з захистом власних інтересів
і відповідно до цього склав свою промову. Мало хто з них
думав у ці хвилини про народ, мало хто покладався на його
любов до вітчизни — для них народ був лише сірою ма-
сою, бездушним знаряддям у списках майна знаті. Вони
вірили тільки в свою владу, що трималася на золоті, й по-
кладались тільки на свій розум, засліплений блиском зо-
лота.

Мабуть, лише Ідін-Амуррум, верховний суддя Вавилону,
думав про це інакше й оцінював становище тверезіше. Він
знав, що народ має і розум, і душу, що на нього можна ціл-
ком покластися. Для цього треба відкинути батоги, якими
його щодня сікли до крові, й дати хліба, олії та м'яса, задо-
вольнити його потреби. Але вельможі більше покладалися
на зовнішній блиск власних промов, якими вони хотіли вря-
тувати Вавілонське царство.

Якби в цей час несподівано розсунулися завіси в розкіш-
них покоях вищих сановників, то можна було б побачити,
наскільки далекі їхні думки й прагнення від думок і праг-
нень Ідін-Амуррума.

Ось, скажімо, начальник управління шляхів. Слуги мету-
шаться довкола нього й одягають у парадне вбрання. Перед
ним стоїть писар з табличкою в руках і стежить, щоб його
світлість не пропустив жодного слова з промови, яку він
заучував напам'ять і якою збирався приголомшити самого
Ідін-Амуррума, шанованого всіма за мудрість та красно-
мовність. Тепер, мабуть, настала зручна нагода довести пе-
ред найдостойнішими мужами всього Вавилону, що не тіль-
ки верховний суддя наділений даром пророчистості та

мудрості. Що ж до перської загрози, то вона непокоїла його
зовсім мало.

Начальник управління державних робіт, вельми пишався
нагородами й не пропускав навіть найменшої нагоди сям-
нути ними. Ось і цього разу він наказав обвішати ними йо-
го груди, хоч і не лишився байдужим до звістки про те, що
армія Кіра оточує Вавілонію. Він був мужем розважливим,
як і його предки, палко любив свою вітчизну й ладен був
пожертвувати собою в ім'я її блага. Він давно вже мріяв
про те, щоб до успадкованих нагород зміг долучити й осо-
бисту найвищу нагороду за доблесть.

Начальника канцелярії внутрішніх справ перед радою,
крім турбот про справи держави, мучили клопоти, по суті,
малозначні, але по-людському зрозумілі й пов'язані голов-
ним чином з турботою про достойний вигляд власної особи.
Він і сам не знав, чим так тяжко прогрівся перед богами.
Ніхто не міг уявити собі знатного халдея без пишної боро-
ди, а в нього вона не хотіла рости навіть після вживання
найефективніших мазей. Він носив штучну бороду й мав із
нею багато мороки. Ось і сьогодні йому довелося витерпі-
ти через неї справжні муки. Незважаючи на всю спритність
цирульника, борода не бажала триматися на своєму місці.
З великими труднощами її все ж таки вдалося сяк-так при-
кріпити, і сановник знову відчув себе справжньою люди-
ною, бо інакше він не зміг би з'явитися на очі цареві.

Начальник царської скарбниці цілими годинами просто-
ював перед дзеркалом і милувався золотою мушкою, яку
одержав від цариці й носив її на золотому ланцюжку. Це
була винагорода за піклування про жіночу половину царсь-
кого палацу, але сановник щоразу, чіпляючи цей знак, бага-
тозначно посміхався, щоб справити враження людини, зв'я-
заної з царицею таємними узами серця.

Начальник канцелярії судочинства з'являвся на раду в
перуці, хоч це й суперечило Валтасаровим нововведенням.
Під перукою він мав змогу ховати своє обличчя, коли йому
доводилося бліднути або заливатися фарбою від натяку на
його незаконні дії. Свою посаду сановник успадкував від
батька й мав славу завзятого хабарника у всьому Вавілоні.

Хранитель печатки одержав у нагороду від царя золо-
тий кинджал, і його дратувало, що на державну раду забо-
ронено приходити зі зброєю і він не може похизуватися
нею перед іншими. В душі сановник ремствував на Валтаса-
ра, що той не подарував йому перстень-печатку з тіфонсь-
ким рубіном або топазом, який викликав би у всіх заздро-
щі і який краще пасував би до його посади. Кинджали треба

дарувати військовим, які мають змогу постійно носити їх при собі й похвалитися ними.

Начальник посольської канцелярії не думав про прикраси, а журився за дочку, яка була видана за лідійського князя. Він потерпав, що в разі війни з персами зятеві доведеться покинути Вавілон, а з ним змушена буде виїхати на чужину і дочка. У місті ходили чутки, що народ зажадає від царя вислати з країни всіх чужинців. Ці погрози можуть повернутися перш за все проти лідійців, котрих недавно завоював Кір і, як стало відомо, набирає тепер до своєї армії. Таким чином лідійці стали нині ворогами халдеїв. Вирушаючи до палацу, сановник думав тільки про одне: урятувати зятя, а з ним і дочку.

Та найскладніше становище було в царського посла в Єгипті, який прибув із Мемфіса на таємну державну раду, щоб поінформувати уряд про ставлення його святості фараона до подій, що насуваються. Майже всі свої гроші посол уклав у корабельну спілку, яку тримали в своїх руках фінікійські багатії. Зразу ж по приїзді до Вавілона він довідався, що тридцять найбільших кораблів разом в вантажами не прибули до пункту призначення. Про них ходили скупі й суперечливі чутки. Нарешті якомусь відважному лоцманові вдалося втекти вночі човном, щасливо допливши по Євфрату до самого Вавілона і розповісти, що сталося. Всі тридцять кораблів перси затримали в самому верхів'ї річки, а команди взяли в полон. Таким чином, царський посол утратив майже все своє майно. Ця звістка тяжко засмутила його сім'ю, і він не міг навіть думати про щось інше, крім цього нещастя.

Це були ті самі кораблі, на яких фінікійські купці мали привезти його святості Валтасарові кіпрських красунь.

Цар Валтасар не міг дочекатися, коли нарешті здійсниться його мрія. Він щодня велів доповідати йому про стан справ корабельної спілки, чиї солідні портові будівлі стояли на березі Євфрату. Він щодня довго дивився з терас Муджаліби на мерехтливі хвилі священної ріки, щоб довідатись про прибуття кораблів ще до того, як йому придуть про це офіційно доповісти. Але щоразу він повертався з са-дою незадоволеній. Кораблі не прибували, і цареві обійми залишалися порожніми, хоч його бурхлива уява вперто малювала образи кіпрських красунь, щедрих на ласки, мов родюча земля Межиріччя на врожай.

Подумки Валтасар уже давно тішився їхньою любов'ю. Відчував ніжні дотики їхніх пальців до свого брезклого обличчя. Він збуджувався на саму лише думку про тих, чиї

молочно-білі тіла пестило морське сонце. І, мліючи від цих видінь, напивався густого кіпрського вина, букет якого нагадував йому красунь, що ніжилися в садах, мов зрілі виноградні лози. З вітром, який прилітав з півночі, він вдихав пахощі їхніх тіл, разом з соком фруктів вбирив у себе їхню розкіш, а на ловах у царському заповіднику йому вчувалося калатання їхніх сердець та вирування гарячої крові. Валтасар ловив там сарн і диких кіз, прикладав їм до сердець свої міцні долоні й з хвилюванням слухав їхній сполоханий трепет.

Так він і жив цією надією на майбутнє блаженство, яке боги готують йому в подібні кіпрських красунь. Цілими годинами просиджував він над келихом з вином, на якому була зображена зграйка прекрасних дів у танці. Іноді він простягав руку, щоб спіймати одну з них, але пальці щоразу наштотувалися на холодне, неподатливе скло. Валтасар утішав себе тим, що час іде й наближається день здійснення його мрій. Кораблі з вантажем мали прибути щонайпізніше вранці того дня, на який було призначено державну раду.

Але того ранку йому доповіли, що прибув управитель верф'ями. Валтасар спершу прийняв фінікійця з радістю, та коли довідався, що кораблі захопили перси, розлютився, мов лев. Управитель верф'ями ледве врятувався втечею. Валтасарів гнів був такий великий; що невдовзі тремтіла вже вся Муджаліба. Цар зачинився у маленькій вітальні безталанної цариці Амухеан Мідійської й там давав волю своїй люті. Слуги ходили під дверима навшпиньки, а царські радники, зіщулившись, чекали за завісами, коли він їх покличе. Та Валтасар не хотів нікого бачити. Ніхто не наслідував до нього навіть наблизитись. З розпуки він обмотував довкола шиї масивний золотий ланцюг, який висів у нього на грудях. Хотів навіть нахромитися на свій меч, але не знайшов у собі для цього достатньо відваги. Так, боги позаздрили його втіхам, і відібрали в нього кіпрських красунь. Він знав, що боги рідко сприяють людині, але не знав, що вони не сприятимуть і йому, своєму синові. Врешті він очав сипати їм прокльони й оголосив війну — священну, справедливу війну. Досі слава халдейських царів могла сягати тільки зірок, слава ж Валтасара повинна сягнути ще вище. Вона сягне вище зірок і небесних чертогів, щоб у відплату принизити богів.

Коли цариця лють трохи вляглася, радники вирішили спровадити і танцями звеселити його засмучене серце. Вони вишикували під дверима хор найкращих співаків, і під їхній ти-

хий спів до вітальні впливли в танці шість грецьких танцівниць у білих серпанках і закружляли, наче метелики на тлі голубого неба. Валтасар на мить затримав свій погляд на їхніх гнучких тілах, але тут же підхопився із стільця. Танцівниці завмерли. У вітальні запанувала гнітюча тиша.

І раптом її обірвав Валтасарів вигук:

— Киньте їх у ями до змії, нехай там звиваються!

Роковані на смерть залишили вітальню.

Та тільки-но вони вийшли, як прибігла найулюбленіша Валтасарова рабиня, теж родом з Греції, впала йому до ніг і почала просити за своїх сестер.

— Тільки я одна з усіх жінок щиро люблю тебе, і тільки я одна хочу добровільно прийняти смерть, щоб довести тобі свою любов. Нехай зараз сповниться моя воля. З любові до тебе я ладна померти, але перед смертю благаю — подаруй життя моїм сестрам, вони такі юні і їм ще не хочеться вмирати. Тільки я одна з усіх жінок любила тебе щиро й віддано. — Вона обняла Валтасарові ноги. — Чи знаєш ти, царю, що це означає — щиро й віддано любити? Тільки заради такої любові людина може зректися життя. — Рабиня палко подивилася на нього і раптом вихопила з-за пазухи маленький кинджал. — Дивись, царю... — І, встромивши собі в серце його гостре блискуче жало, впала на Валтасарові ноги, випростані на килимі.

Цар вивільнив одну з ніг і п'ятою відсунув труп від себе. Сьогодні він був геть байдужий до всього на світі й не бачив різниці між водою і кров'ю, між життям і смертю. Минув якийсь час, перш ніж він опам'ятався й виразно усвідомив, що сидить у покої, де лежить труп.

«Ця сердега призналася, що тільки вона одна любила мене віддано, а потім хоробро встромила собі в серце кинджал», — подумав він і мовив уголос:

— Так, без сумніву, вона одна щиро й віддано любила мене... А як це, між іншим, — щиро й віддано любити? Що це означає — любити щиро й віддано? Я хочу знати, що це таке — щира й віддана любов! Я теж хочу любити віддано й щиро... щиро!

В хаосі почуттів, які наринали на нього, Валтасарові раптом здалося, що в його серці ворухнулося якесь слабеньке почуття до цієї рабині. Йому стало жаль її, і він почав вдивлятися в її обличчя.

«Велика любов достойна віддяки», — подумав він, раптом зняв з своєї руки коштовний перстень і надів його на палець мертвій рабині, мовлячи:

— Ти любила мене найщиріше з усіх жінок, і я за це дарую тобі знак сина богів. Такого дорогого дарунка я не зробив ще жодній жінці. Оціни це!

Потім двічі плеснув у долоні і, трохи охолонувши, наказав винести труп.

Валтасар знову залишився сам, і його самотність розділяла тільки зграйка дів на критському келиху. Він знову вдивлявся в танцівниць, і в ньому знову підіймалася лють і гіркота. Іноді йому здавалося, що він оточений людьми, які замишляють проти нього щось недобре, а іноді охоплювало почуття страшної самотності. Єдина людина, яка його щиро й віддано любила, вже покинула цей світ. Валтасар ковзнув очима по килиму, шукаючи слідів її крові. Кілька червоних крапель забарвили тканий візерунок, і він не міг відірвати від них погляду.

Озирнувшись довкола й знову усвідомивши свою самотність, а також те, що йому, по суті, нема кого любити, Валтасар заплакав. Крізь пелену сліз, мов крізь пелену туману, поруч з образом мертвої грекині замиготіли постаті жінок із Кіпру, яких захопили перси. Значить, ними тепер тішитиметься не він, Валтасар, а Кір. Цей лев хоче відібрати в нього і жінок, і царство. До нього, можливо, полинула й ця небіжчиця. Можливо, до нього перейдуть усі мертві й живі. Можливо, Кір задумав відібрати в могутнього Валтасара геть усе.

Поринувши в ці невеселі думки, він непорушно застиг на стільці. В нього не ворушилися навіть вії й губи. Можна було подумати, що він заснув.

Радникам за дверима здалося, що химери нарешті покинули царя. Та тільки-но один із них спробував відчинити двері й відгорнути завісу, як Валтасара знову охопила лють і не покидала його аж до пізнього вечора. Він двічі наказував принести тіло грекині й голубив його, мов дитя. Потім зняв із себе золотий ланцюг і обвив ним її шию, голосно схлипуючи:

— Це тобі за те, що ти одна вмела любити щиро й віддано. Якби ти була жива, то навчила б і мене, сина богів, любити щиро й віддано. Якби ти була жива, я теж любив би тебе щиро й віддано. Я — найславетніший володар Вавілонії, і через те моє серце теж повинне вмти так щиро й віддано любити. Якби ти була жива... а чому ти, власне, не можеш повернутися до життя? Хіба Валтасар не тримає при своєму дворі десятки лікарів? Хіба при дворі Валтасара немає десятків мудреців?

І раптом уяву його заповнив образ не мертвої, а живої грекині. Він хоче, щоб найулюбленіша рабиня була знову біля нього. Щоб вона гладила його ноги. Щоб її тіло звивалося в нього на колінах, мов змія, остуджуючи своєю прохолодою пал його тіла в нестерпно гарячі дні. Щоб її погляд голубив його обличчя. Щоб її руки торкалися його лоба. Щоб її темно-червоні уста тихими ночами припадали до його вуст. Так, він хоче, щоб усе це знов повернулося до нього!

І Валтасар наказав негайно покликати придворних лікарів та мудреців. Але жоден з них не мав сили воскресити його рабиню. Вони збилися у кутку вітальні й тремтіли за своє життя.

І знову серед моторошної тиші, яка щоразу запановувала перед царським вироком, Валтасар закричав:

— Чого варта ваша мудрість, якщо ви неспроможні воскресити життя навіть у такому вбогому створінні, як ця рабиня? Вас розвелось тут більше, ніж павуків, і ви марно їсте мій хліб. Стількох дармоїдів мені тут не треба. Кожного шостого кинути в клітку до левів.

Ніхто не наважився навіть писнути, бо всяк боявся, що тоді цар прирече на смерть усіх. І лише один із них, великий пройдисвіт, який уже не раз підбирав ключ до царевого серця, вирішив урятуватися хитрощами.

Він сказав:

— Твоя святість звинувачує нас, а ми, по суті, ні в чому не винні. Кожен із тих, хто стоїть тут зараз перед тобою, зумів би воскресити твою улюблену рабиню, якби її любові не забажали самі боги. Вони покликали її в своє царство, щоб утішатися її любов'ю. Ми ж тільки слуги богів і не маємо сили над ними, але ти — могутній, наймогутніший і найславетніший володар Вавилонії, тож звели їм вернути тобі твою рабиню. Поговори з богами, а ми покинемо ці стіни, бо простий смертний не сміє бути при розмові синя богів з небожителями. Відпусти нас з миром.

— Мудра порада, — визнав Валтасар. — Чому б я мав карати вас, якщо справді винні боги? Я домовлюся з ними, а ви йдіть. Тобі ж, — він показав на пройдисвіта, — тобі начальник моєї скарбниці дасть перстень з нефриту.

Вітальня спорожніла, однак Валтасар з богами не домовився. Вони не подали жодного знамення, що мертва рабиня може знову встати, ходити і обвивати своїми гнучкими руками ноги царя царів. Вона непорушно лежала перед ним на килимі з напіврозтуленими й синюватими губами, на яких уже навіть змінився колір червоної фарби. Щоки

її позападали, й ніжне обличчя почало набирати сірувато-го відтінку. Пальці рук витягнулися, мов у скелета, а пружні ноги розм'якли, хоч іще зовсім недавно вбігли сюди граційним кроком танцівниці. Перед Валтасаром лежала вже хіба тінь колишньої краси. Глянувши на неї, він раптом здригнувся й промимрив:

— Вона бридка! Вона дуже змінилася після того, як вступила в царство тіней, хоч за неї зі мною змагаються самі боги. — І весь аж пересмикнувся від огиди. — Вона стала бридкою й неприємною мені.

Валтасар кілька разів обійшов довкола мертвої рабині, оглядаючи її з усіх боків.

— Я не стану дратувати богів через неї. Навіть послідущий раб не боровся б уже за неї, не те, що цар.

Йому здалося, що у вітальні вже стоїть трупний запах, і він плеснув у долоні.

— Винесіть її, — наказав з огидою сторожі, яка зупинилася біля порога. — Поховайте в саду під кедрами, де спочиває сердешна Амухеан Мідійська.

Але за хвилину ввійшов доглядач садів і попросив його скасувати свій наказ, бо не личить цариці лежати в могилі поряд з рабинею.

— Вона любила Валтасара щиро й віддано, любила щиро й віддано, як Амухеан любила Навуходносора. І якщо Навуходносор вибрав місце для вічного спочинку Амухеан на терасі саду, то чому я не можу поховати там ту, котра любила тільки мене одного?

— Її величність Амухеан Мідійська була халдейською царицею, твоя святість.

— Халдейською царицею була Нітокріс, — заперечив йому Валтасар, — справжньою царицею була Нітокріс, Амухеан же для Навуходносора була тим, чим для мене була ця грецька рабиня. Я не бачу між ними різниці, і через те сміливо можете поховати їх поряд.

— Твоя святість... — знову звернувся до нього доглядач садів.

— Кому ти хочеш перечити? Чи, може, ти думаєш, що я Навуходносор, який вислухував поради навіть від селян і називав їх мудрими? Запам'ятай собі, що мудрим може бути тільки син богів, а син богів — я.

Обличчя Валтасара спохмурніло й набрало суворого виду.

Доглядач садів злякано вклонився і покинув вітальню. Рабиню поховали під кедрами, й Валтасар пішов переконатись у цьому особисто. Він власноручно поставив на

могилу золоту чашу з оливою й, зронивши кілька сліз, на знак жалоби розірвав комір своєї дорогої сорочки.

Та насправді грецька рабиня спочивала на вавилонському кладовищі, а могила під кедрами була порожня. Про цю таємницю знали тільки цариця, Даниїл і доглядач садів. Цариця не дозволила осквернити місце, де спочивав прах царської особи, й пообіцяла взяти всю вину на себе, якщо Валтасар про це довідається.

Того вечора, перед самим початком державної ради, вона ще раз відвідала Валтасара, бо він знову й знову впадав у шал. Час початку ради наближався, народ уже вишикувався низками вздовж вулиць, воїни зайняли визначені їм місця, вищі сановники прибували до царського кабінету в зимовому палаці, а Валтасар усе ще самотньо сидів у чотирьох стінах блакитної вітальні. Однак навіть цариці не вдалося втихомирити його. Коли вона почала дорікати йому, що через жінок він занедбує свої державні обов'язки, він оскаженів. Був страшний у своєму гніві. Наближаючись до цариці з грізно випростаними руками, сичав:

— Ти блудствуєш із тим стариганом і ще смієш мені в чомусь дорікати?

— Валтасаре! — простогнала цариця і, щоб не вислухувати нових образ, покинула вітальню.

За хвилину вона прислала до нього лікаря з відваром проти шаленства.

Але Валтасар відмовився випити заспокійливого напою. Було ще дві особи, які вміли благотворно впливати на химерний настрій Валтасара, — Набусардар і його дружина Телкіза.

Оскільки час початку державної ради швидко наближався, царським радникам не лишалося нічого іншого, як послати по Набусардара. Та Набусардара гонець уже не застав удома; не прибув він поки що й до зимового палацу. Зоставалася тільки Телкіза, яка завжди охоче бралася втихомирити царя. Вона просто розкошувала, дивлячись, як цар лагіднішає від її сліпучої краси та витонченого лукавства.

Але й Телкізу, цю тигрицю Вавілона, почала непокоїти загроза нападу персів. Їй добре було знайоме себелюбство знаті, сановників і царських радників. Якщо вони послали по неї, аби вона втихомирила Валтасара, то явно сподівалися, що вона підливатиме оливи в їхні світильники.

Та не так просто було передбачити, до якого лукавства вдасться Телкіза цього разу.

Благородна Телкіза наказала віднести її до Муджаліби в розкішному палапкіні. На ній було прекрасне біле вбрання, яке так щільно облягало її стан, що вона була схожа на гнучку змію. У волоссі, викладеному над чолом високою дугою, мерехтіли коштовні камені з усіх кінців світу. До грудей була приколота брошка у формі букетика квітів із перлів та срібла. На ногах — легенькі черевички з білої шкіри на високих підборах, об які билась торочка довгої спідниці.

Такою Телкіза з'явилася серед радників, а відтак і в дверях вітальні безталанної Амухеан Мідійської. Сяючи своєю красою, вона раптом виринула з-поміж напіврозсунутих завіс і задивилася на Валтасара, який різко повернувся, щоб побачити, хто це набрався хоробрості ввійти сюди всупереч його заборони.

Усміхаючись, Телкіза однією рукою трималася за завісу, а другою легенько підняла край спідниці, збираючись зайти до вітальні.

Цього разу Валтасара роздратовувала навіть її усмішка, перед якою, казали, у Вавілоні мало хто міг устояти. Поки вона лагідно всміхалася, він гарячково шукав очима, чим можна було б у неї пошпурити й загнути її назад за завісу. Але Телкіза сміливо виринула, наче морська дівка з глибоких вод, і рушила просто до Валтасара.

— Стій! — вигукнув він з люттю.

Та Телкіза спокійно наближалася до того місця, де стояв цар, задихаючись від обурення, і відповіла йому новою усмішкою, щоб остаточно сплутати всі його почуття й думки. Валтасар раптом утратив над собою контроль і кинув у неї коштовний критський келих зі зрайкою танцівниць.

Він одразу ж пошкодував про це, але вже нічого не можна було змінити. Виряченими очима дивився на горду Телкізу, яка тільки тепер зупинилася, однак не зробила й найменшої спроби відхилитися, хоч келих зачепив край її спідниці.

— Ти навіть не відхилилася, — прошепотів Валтасар. Він стояв перед нею, мов боягузливий хлопчисько, хоч був царем.

— Ти навіть не відхилилася, — повторив уже трохи спокійніше.

— Так, Валтасаре, — рішуче відповіла вона, — бо я знала, що ти не влучиш у мене. Той, хто хоче влучити в ціль, не повинен втрачати розважливості. Бо людина перемагає не тільки зброєю, а й своєю розважливістю.

— Мені противні ті жінки, які розумують. Я не хочу, щоб ти теж мені спротивилася.

— Ти знову думаєш тільки про себе й зовсім не думаєш про інших. Невже не боїшся, Валтасаре, що Телкіза раніше може знехтувати тобою, ніж ти знехтуєш нею?

Він нахмурих брови і вже хотів їй щось відповісти, але Телкіза випередила його й провадила далі:

— Якщо Валтасар перестане любити Телкізу, її ще любитиме весь Вавілон. Та якщо Телкіза перестане любити Валтасара, то заміни їй він уже не знайде. Через те найрозумніше прийняти від мудрих мудру пораду. А я тобі, мій царю, раджу добре. Ти вже пізнав тисячі жінок і всіх їх відкинув. Тільки я одна залишилася в тебе й залишусь повік. Бо як море не може вичерпатися, так не може вичерпатися моя привабливість. І як очі спрагло не можуть відірватися від криниці, так очі всіх чоловіків не можуть відірватися від мене. Багато з них ще прекрасніші, ніж цар, і їхня любов палкіша від любові царської. Це може заперечувати тільки недосвідчений у любові й той, хто не знає чоловіків. До речі, царю, я дякую тобі за те, що ти звільнив Сібар-Сіна. Крім мене, тобі вдячна за це половина вавілонських жінок. Коли він виходив із будинку суду, то схожий був на казкового героя. Всі жінки ладні були впасти йому до ніг і молитися на нього, як на бога.

Валтасар надув губи й махнув рукою.

Та Телкіза не давала йому себе перебити.

— Сібар-Сін — досвідчений у коханні. За кожную крихту розкоші він щедро обдаровує своїх коханок. А коли насититься, то не відвертається від них з огидою. Якщо вони приходять знову, він не нехтує ними. Коли котрась і зраджує його, то розстається з нею по доброму. А коли якийсь суперник відбиває в нього коханку, вважає, що той теж має право на любовні втіхи. Такий Сібар-Сін, царю мій. А ти? — І вона показала на скалки розбитого келиха на килимі.

Валтасар аж тремтів від гніву й боявся знову зірватися. Телкіза не тільки визивно вихваляла Сібар-Сіна й принижувала царя, а й вимагала, щоб він погоджувався з нею. Він ледве стримувався, щоб не урвати її, але Телкіза дивилася на нього поглядом, під яким смиріють навіть звірі. Нарешті Валтасар скорився й сів на ебеневу лаву.

«Чого, власне кажучи, вона сюди прийшла? — подумав він. — Щоб навчати мене любові? Хоче, щоб сьогодні її любив цар, і через те завела мову про любові? Хоче, щоб він любив її найніжнішою любов'ю; через те й розп'якує

про ніжність Сібар-Сіна? Хоче, щоб її ніжно любив цар... Чи, може...»

Його надуті губи стиснулися, обличчя набрало лиховісного виразу.

— Чи, може!.. — закричав він уголос.

— Чого кричиш, Валтасаре? — запитала Телкіза улесливо й ніжно.

— Це вони прислали тебе сюди?

І він раптом пригадав те, про що недавно довідався. Йому сказали, що Телкіза приходить сюди не самохіть, а що її використовують як заспокійливий засіб для нього.

Вигнувши своє привабливе тіло, Телкіза сіла поруч нього. Потім відповіла удавано ображеним тоном:

— Кому треба посилати мене сюди? Навпаки, я мушу ще ховатися, щоб мене не побачили. Я ж бо не цариця Вавілонії, щоб мені було дозволено заходити до тебе будь-коли. Я — дружина Набусардара.

— Отже, ти прийшла зі своєї волі?

— Ох царю, як ти можеш думати щось інше, — вдавала вона з себе ображену, — як ти можеш мене підозрювати? Мені захотілося побути з тобою, от я й прийшла. Я з самого ранку хотіла бачити тебе, але мене до тебе не впускали.

— Тобі сказали, що я лютую? Я цар і маю на це право.

— Ні, мені сказали, що ти зайнятий майбутньою таємною радою.

Валтасар здивувався.

— Мені сказали також, що ти з самого ранку не виходиш з вітальні й готуєш промову. Про цю твою промову говорять як про важливу подію в житті Вавілона. Ти ж бо знаєш: усе місто тривожно чекає, що принесуть нам майбутні місяці. Ти повинен заспокоїти розтривожений народ і закликати його до розсудливості. Мені важко було змиритися з тим, що не бачитиму тебе цілий день, але я визнала, що в такі хвилини головне доля вітчизни. Ми всі переживаємо за неї, і через те серце моє зраділо, коли твої радники сказали, що ти готуєшся до державної ради, аби врятувати царство від загрози ворожого нашествия, як і подобає справжньому володареві.

— Тобі справді так сказали? — цар мимохіть потупив очі.

— Справді, царю, — незворушно провадила далі Телкіза, — так мені сказали твої радники, і я вблагала їх пропустити мене сюди — хотіла вклонитися тобі ще до початку ради. Тож приймай мій уклін, великий і славний володарю Вавілонії.

8*

З цими словами вона граціозно схилила перед ним голову. Цар похмуро пробурмотів:

— Ти хотіла сказати: найвидатніший і найславетніший володарю Вавілонії!

— Так, найвидатніший і найславетніший володарю Вавілонії, — радісно погодилася Телкіза, — ти — справжній захисник свого народу, і народ на твоєму боці. І боги теж на твоєму боці, вони благословлятимуть твою справу аж до переможного кінця.

— Мені непотрібні боги, — невдоволено відповів Валтасар, — я здобуду перемогу без богів, здобуду перемогу сам, здобуду її над ворогами й над богами.

Телкіза збентежилася і не знала, що відповісти на цей новий спалах царської пири. Пам'ятаючи, що її найнадійніша зброя — усмішка, вона й тепер вдалася до неї і усміхнулася так звабно, що Валтасар весь аж затремтів. Вона мала слушність, коли сказала, що він може насититися будь-якою жінкою, тільки не нею. Справді, Телкіза приваблювала до себе тим, що вміла завжди бути іншою.

Валтасар теж глянув на неї й, зітхнувши, сказав:

— Ти щоразу інша, тимчасом як решта жінок завжди однакові.

Треба було ще згадати про кольорові крем'яхи, якими вони гралися в саду малими дітьми. Валтасарові вона подобалася вже тоді. Він викопував із піску різнокольорові крем'яхи й найгарніші з них клав у її дитячі долоньки. Цей образ був для Валтасара найприємнішим спомином з його дитинства. Кольорові крем'яхи й Телкіза. Телкіза з чорними, як смола, косами, з виразними, жагучими очима й крем'яхи найрізноманітніших кольорів.

Оскільки Телкіза добре знала, коли та яку струну Валтасарові душі торкнути, вона пригорнулася до нього й майже пошепки запитала:

— А ти пригадуєш, Валтасаре, як ми гралися кольоровими крем'ягами під сикоморами, кедрами й пальмами?

Валтасар здригнувся і схопив її за руки.

— Ти пригадуєш, як обіцяв мені, що будеш царем Вавілонії, а я царицею?

— Телкізо...

— Ти, звичайно, пам'ятаєш, як ми гралися в царя й царицю і жодне з нас не хотіло послухатись іншого, бо ми обое були страшенно вперті. Врешті-решт ти порозкидав по траві найгарніші крем'яхи, щоб таким чином помститися мені. А потім ти знову почав їх збирати, шкодуючи, що

засмутив моє серце. Ти вже хотів мені їх повернути, та раптом завагався й сказав, що ще подумаєш. Я дозволила тобі подумати, а сама тим часом побігла гратися з іншими двірськими дітьми. Ти страшенно розсердився, гриз зубами крем'яхи, впав у траву й вив, мов шакал. Коли ти зовсім видихнувся, тебе ледь живого віднесли до дитячого покою, і ти міцно заснув.

Розповідаючи, Телкіза підлесливо-ніжно тулилася до царя і обвивала руками його шию, аж поки й він підняв руки й палко пригорнув її до себе.

Вона засміялася:

— Таким ти був тоді і таким залишився й нині. Нічого не змінилося, тільки ти цар, а я не цариця, і в той час, як я жадаю тільки тебе одного, ти жадаєш усіх жінок світу. Немовби й не було сьогоднішнього дня й немовби хтось нараз витер саму пам'ять про нього, Валтасар палко глянув у вічі Телкізі і, скоряючись її звабі, сказав:

— Я справді дурень, що думаю про інших, коли на світі є ти. Жодна інша жінка не може зрівнятися з тобою в красі. Навіть ті кіпріотки, яких у мене вкрав Кір, навіть вони. Ти повинна була стати царицею Вавілонії, ти повинна була стати моєю дружиною. Я любив би тільки тебе, а ти мене. Я так палко любив би тебе...

Якусь хвилину він іще милувався нею, але раптом до нього вихором повернулися настирливі думки про красунь, яких перехопив Кір. Дивлячись понад її головою кудись на північ, він з гіркотою прошепотів:

— Ці кіпріотки, кажуть, схожі на соковиті грона винограду. Кажуть, їм немає рівних у всьому світі, а таких у мене ще не було.

Його очі раптом стали схожі на дві жарини, в них тлів смуток малюка, в якого відібрали улюблену іграшку.

Телкіза знала, що Валтасар так лютує через кіпріоток, а казочку про те, що він готує промову на вечірню раду, вигадала сама. Вона з'явилася до Муджалібі, щоб утихомирити його й щоб він зміг узяти участь у державній раді. З цією метою й приготувала для примхливого царя гарну принаду.

— Я чула, Валтасаре, — почала вона, — що Кір затримав кораблі й захопив весь вантаж разом з красунями, яких фінікійські купці везли для твого двору. Ти думаєш, що Кір захопив найкращих жінок світу. Але я переконаю тебе, що ти помиляєшся. Я знаю народ, чії жінки переважають красою цих кіпріоток.

Цар був так заповнений думками про жінок із Кіпру,

що майже не слухав Телкізу. Він не відривав свого сумного погляду від північної стіни вітальні.

А Телкіза тим часом провадила далі:

— Це жінки народу з берегів Понту Евксінського. Вони стрункі, мов кипариси, і їздять верхи, як чоловіки. Вони б'ються з ворогом за свого царя й носять зброю, як халдеї. Та головне не це.

Валтасар хитнув головою.

— Головне не це, послухай, що я скажу тобі далі.

Він почав виявляти деяку зацікавленість.

— Слухай уважно, щоб нічого не пропустити.

Валтасар підвів голову, як олень, що раптом зачув якийсь незнайомий запах.

— Ці жінки з берегів Понту Евксінського називаються скіф'янками. У них гарно розвинене тіло, і вони натирають його кедровою та кипарисовою олією, щоб бути чистими й пахучими. Уяви собі, Валтасаре: Телкіза на знак своєї уваги може подарувати тобі одну скіфську жінку, як ти дарував їй колись кольорові крем'яхи.

Валтасарове обличчя різко перемінилося. Він примружив очі й раптом підвівся. Ще зовсім недавно він пив густе кіпрське вино, аби відчутти в його букеті запах тих красунь, які вилежувались під деревами, ніби достиглі плоди, а тепер його поривало вийти в сад, аби вдихнути пахощів кедрів і відчутти запах тих, які натирають своє тіло кедровою олією, аби воно було пахуче й чисте.

— Щоправда, — нагадала йому Телкіза, — зараз тебе чекають державні обов'язки. Тобі треба одягтися й піти на державну раду, але коли ти повернешся, тут, у Муджалібі, тебе вже чекатиме скіф'янка. Якщо ти, звичайно, її хочеш.

— Я хочу її, Телкізо, — підтвердив Валтасар.

Телкіза гірко посміхнулася, але головне — свій обов'язок перед царським двором і своєю батьківщиною — вона виконала, ще раз нагадавши Валтасарові, що йому треба зробити в ці вирішальні хвилини: одягтися, піти на державну раду й наполягати на обороні царства від персів. Якщо він проведе державну раду так, як личить справжньому й славнозвісному володареві, то потім зможе віддатися й утіхам.

— Потім ти знайдеш її тут, і вона належатиме тільки тобі одному так довго, як сам цього бажатимеш. Хоч ця скіф'янка й гасала по горах на баских конях зі списом у руці, проте своєю жіночністю вона не поступиться перед зніженими вавілонянками. Мені її прислав Ітара, начальник

служби розвідки на півночі. Його воїни схопили її, коли вона перейшла наш кордон. Скіфський вождь послав її вивідати, наскільки сильна Персія і чи їм не загрожує якась небезпека. Та вона трохи схбила й замість Персії потрапила до нас. У всякому разі, так вона пояснила, коли її затримали на кордоні. Щоб увесь час тримати цю скіф'янку в полі свого зору, Ітара подарував її мені як рабню. Та оскільки для рабни вона надто гарна й до того ж із княжого роду, їй цілком личитиме стати царевою наложницею. Твоєю наложницею, Валтасаре. Але тільки після державної ради.

— Ти вперта, як у дитинстві, Телкізо, — зітхнув Валтасар.

— Навіть якби ти пообіцяв зробити мене за це царицею Вавілонії, я все одно не поступлюся. Зараз нам потрібні не царі й цариці, а військова міць і дух, яких не зламає ворог. Тож доведи, що ти володар, сильний духом, і відповідно до цього поведься на сьогоднішній раді. Я не хочу бути царицею Вавілонії, але хочу, щоб у винагороду за мою скіф'янку ти врятував Вавілон. Пам'ятай, Валтасаре, що наше царство може врятувати лише могутня армія. Через те ти проголосуєш сьогодні за Набусардарів план оборони.

— Кажуть, що члени державної ради проти війни.

— А ти хіба не цар? Хіба твоє слово нічого не вирішує?

— Так, Телкізо, — Валтасар гордо випростався, — я цар і моє слово вирішує все.

— Отож усе залежатиме від твого рішення, а не від рішення членів ради. Справжньому й великому правителіві потрібна могутня армія. Без армії, яку для тебе хоче створити Набусардар, ти не станеш справжнім царем. Ти сам бачиш, що навіть жінок із Кіпру не змогли тобі привезти фінікійські купці, бо все твоє царство беззахисне. Якби на півночі в тебе стояли сильні військові залоги, то ти сьогодні лежав би собі на ложі і втішався з острівними красунями.

— Ти ж сказала, що скіф'янка гарніша, ніж вони.

— Якщо Кір захопить Вавілон, то ти втратиш і її, мій володарю. Після цього вже не ти, а Кір обніматиме її плечі і стан. Не ти, а Кір вдихатиме аромат її тіла, що пахне кедром. Не ти, а Кір милуватиметься її усмішкою. Не тебе, а Кіра пеститимуть її долоні довгими місячними ночами. Не тебе, а Кіра...

— Досить! — урвав він її, дійнятий до живого.

— Тепер ти вже переконався, що тобі необхідна армія?

— Я її матиму! Під проводом його святості царя царів вона розгромить Кіра й Персію. Я вже бачу, що твоя порада щира, хоч і не люблю жінок, які розумують.

І тут же, немовби йому враз перехотілося думати про все інше, крім державної ради, Валтасар плеснув у долоні й наказав одягати себе.

Коли він відпустив Телкізу, вона підняла правою рукою край своєї розкішної спідниці і вклонилася йому.

— Живи вічно, Валтасаре, і пам'ятай про свою Телкізу, яка почуває себе щасливою тільки поруч тебе.

— Хай бережуть тебе боги, Телкізо:

Він попрощався з нею, остаточно заспокоений.

Схожа на білу гнучку змію, Телкіза знову прослизнула за завіси. Радники чекали її за дверима і, коли вона проходила повз них, низько вклонилися їй на знак вдячності і поваги. Лицемірної вдячності й лицемірної поваги. Вони знали про нелад між нею й Набусардаром і відповідно до цього укріпилися в думці, що ця тигриця Вавілона, вічно незадоволена й ненаситна, прагне любові інших, але сама не відчуває справжньої любові ні до кого. Їм здавалося, що це єдине, чого вона жде від життя і що воно ще може їй дати. Та вони помилялися.

У супроводі воїна Телкіза проходила через величезні покої величезного палацу. На обличчі її застигла знайома всім усмішка, але в душі звучала з затамованим болем одвічна образа, звучала, мов у якомусь порожньому просторі: «Я мала бути царицею, царицею Вавілонії».

Гонець, якого послали по Набусардара, вже не застав його дома; не прибув він поки що й до зимового палацу, бо дорогою сюди його затримала несподівана пригода.

Воїн від природи, Набусардар завжди їздив тільки верхи й ніколи не користувався паланкіном, навіть коли його викликали до царя. На сьогоднішню раду він теж вирушив верхи. Іхав вулицями міста, і при світлі зірок ще здалеку виблискувала золота вуздечка його коня з топазами на поводах. Ця зброя Набусардарового скакуна була відома всьому Вавілонові.

На голові у верховного воєначальника був шолом із султаном, який він надівав тільки в урочистих випадках. Вбрання на ньому було біле, шарлатовий пояс — розшитий золотом. За плечима розвівався червоний плащ, усипаний золотом, мов зорями.

До царського палацу його супроводжували помічник і четверо воїнів. Коли вони під'їхали до брами Іштар, на стіні

якої місяць освітлював зображення биків з блакитним відлиском, перед Набусардаровим конем зненацька вигулькнув чоловік в одязі жерця. Він вийшов з-за колони, на якій стирчала жердина з обвитою довкола неї металевою змією — знаком Нініба, бога сили, здоров'я і зцілення. Такі знаки були розставлені по всьому Вавілонові.

Чоловік несподівано виринув біля коня верховного воєначальника, і воїни відразу ж схопилися за мечі, щоб відтиснути його від Набусардара.

Але жрець їх випередив і шепнув полководцеві:

— Вислухай мене, непереможний, у мене є для тебе важлива звістка.

— Хто ти? — запитав Набусардар крізь схрещені мечі своїх воїнів.

— Я халдей тілом і душею.

— А як тебе звуть?

— Не гнівайся, якщо я приховую від тебе своє ім'я. Але нехай тобі буде зарукою те, що в мене немає ні меча, ні підступних замірів. Нехай твоя світлість вислухає мене як людину без імені.

— Чекай мене на цьому ж місці після ради, — наказав йому Набусардар.

— Тоді буде вже запізно, найясніший, для тебе важливо знати це саме до початку ради.

Слова «саме до початку ради» жрець вимовив із таким притиском, що Набусардар погодився вислухати його негайно. Наказавши воїнам оглянути найближчі декоративні кущі й дерева, він відійшов туди з жерцем. Воїни й помічник стояли на такій відстані, щоб їм нічого не було чути, але щоб вони могли кинутися полководцеві на допомогу, якби тому загрожувала якась небезпека.

Коли вони підійшли до кущів, жрець сказав:

— Тут я вже можу відкритись тобі, хто я. Я — Улу, жрець Есагілі й перша довірена особа верховного жерця.

Набусардар мимохіть відсахнувся і з недовірою глянув на закутане обличчя жерця.

— Я Улу, — повторив той і відкрив своє обличчя так, що його стало добре видно при світлі місяця.

— Що привело тебе до мене?

— Така сама любов до вітчизни, яку й ти ховаєш у своєму серці, і така сама ненависть до персів, з якою й ти готуєшся до війни проти них.

— Якщо ти задумав мене обдурити, то я накажу зітнути тобі голову на місці, жерцю Улу, — застеріг його Набусардар.

— Найкращим доказом того, які в мене наміри, будуть тільки мої слова, бо нічим іншим переконати тебе я не зможу.

— Говори,— наказав Набусардар.

— Хоч ти й бистрий, мов орел, і сильний, мов лев, пане, проте є речі, які назавжди лишилися б захищаними від твого зору, коли б боги не мали сили розладувати людські заміри.

— Кажі коротше, бо в мене немає часу на довгі балачки.

— Мабуть, від тебе приховали, що Сан-Уррі живий і що він знайшов притулок в Есагілі. План Мідійського муру він віддав верховному жерцеві. Існує реальна загроза, що Есагіла передасть його персам.

Набусардара немовби хтось рубонув по голові мечем, так приголомшила його ця звістка. Жрець помітив це й замовк.

— Говори далі, Улу,— наказав верховний воєначальник і так міцно стис кулаки, що аж нігті вп'ялися йому в долоні.— Мені незрозуміле тільки одне: як Есагіла може передати план саме персам?

— Вона має з ними домовленість, пане,— прошепотів Улу, озирнувшись довкола.

— Яку домовленість може мати Есагіла з персами?

Улу знову озирнувся довкола, а тоді докладно розповів Набусардарові про прибуття жерців Ахурамазди з Екбатан і про таємну угоду, копію якої він сам зняв у Мардуковому святилищі в підземеллі Есагіли. Набусардар аж зубами заскреготав, коли довідався, що есагільські божі служителі стали на бік Кіра й пообіцяли віддати йому Вавилон, якщо він пощадить Храмове Місто.

— Запроданці! — важко видихнув Набусардар.

— Так, проданці, пане,— підтвердив Улу,— підлі проданці, жадібність яких дійшла до того, що вони за золото продають людські життя, продають народ, продають Вавилонське царство, продають вітчизну.

— Але ж ти теж належиш до них, то чому так говориш? Ти знаєш, що за це тебе чекає смерть?

— Я ладен і на смерть, найясніший, я готовий померти за нашу вітчизну. Я знаю, що есагільські брати не виявили б до мене співчуття, бо їхні серця черстві й жорстокі. Відтепер я ходитиму серед живих із тавром смерті, але мені вже ніщо не страшно. Я прагнув повідомити тебе про план Есагіли, аби ти знав, хто твій ворог і хто ворог нашої вітчизни. Відповідно до цього тепер і дій. Мого імені не називай нікому, бо я ще можу стати тобі в пригоді. Я приноситиму відомості, які будуть тобі на користь. І нехай тебе благословить великий Мардук, непереможний.

— А тебе нехай охороняє дух нашої славної вітчизни, Улу.

— Нехай нашу землю охороняють твоя міцна рука й боги, благородний пане.

Набусардар глянув на місяць, щоб визначити, котра раз приблизно година.

— У тебе все, Улу? Бо мені вже треба їхати.

— Є ще дещо, благородний пане.

І Улу розповів верховному воєначальникові про пригоду з перськими шпигами в заїзді, про зустріч з Устігою в корчмі в Селі Золотого Колосся, де вони домовилися, що Устіга пошле Ела й Забаду до міської брами, а Улу проведе їх у вежу Етеменанкі й допоможе заволодіти планом Мідійського муру. Оскільки міську браму охороняють царські воїни й воїни Есагіли, то Улу попросив Набусардара, щоб той наказав потай перебити воїнів Есагіли; тоді браму вартували б тільки його воїни, які потім легко схопили б Ела й Забаду.

Набусардарові цей план сподобався, і він негайно послав воїна зі свого почту вставку верховного командування, щоб воєначальник із таємної служби прибув до нього в зимовий царський палац по відповідні вказівки.

Набусардар попрощався з жерцем і поїхав на державну раду.

Улу підвів руку й поблагословив його. Місяць освітив підведену руку жерця і посріблів його обличчя, з якого трохи зсунулася відлога.

Воно було наче з металу. Наче з живого металу.

Поступово палац Набопаласара заповнювали високі саркофники. Раз по раз зупинялися паланкіни, одні розкішніші за інші. По всіх дворах і коридорах ширилися пахощі нард, яким були намазані тіла вельмож. Щедро на помаджене волосся блищало при світлі смолоскипів, світильників і ламп. На вбранні ряхтіли коштовні камені, змагаючись у красі з самоцвітами, якими були прикрашені покої палацу.

Першим до царського кабінету вступив начальник канцелярії судочинства, якого привітав головний управитель палацу. Зразу ж за ним увійшли хранитель печатки та вавилонський посол у Єгипті. Трохи пізніше з'явилися начальники канцелярії внутрішніх справ, управління шляхів та

державних робіт. Потім прийшов начальник царської скарбниці із цілим почтом високопоставлених осіб.

Начальник управління державних робіт сів першим, бо не мав сили стояти під тягарем свого святкового вбрання та нагород.

Навпроти нього вмовився начальник царської скарбниці, щоб подратувати своєю золотою мушкою, яку йому на груди почепила сама цариця. Цю нагороду він вважав ціннішою за всі свої військові нагороди й, демонструючи її, весь час повертався проти світла, багатозначно при цьому всміхаючись.

Щоб принизити його за ці недостойні хвастощі, начальник управління державних робіт зав'язав з ним розмову.

— Кажуть, що твоя світлість одержав цю мушку від цариці,— почав він і кінчиком своєї палиці, яка була знаком влади державних діячів, показав на нагороду.— Я також чув, твоя світлість, що подібних мушок цариця роздає триста шістьдесят штук щороку.

— І все ж таки для мене миліша одна особиста мушка із трьохсот шістьдесяти, ніж триста шістьдесят успадкованих нагород.

Начальник царської скарбниці явно хотів дошкулити своєму співрозмовникові, але той спокійно відповів:

— Свої особисті нагороди я не маю вже куди чіпляти, твоя світлість, мені вистачає клопоту і з цими.— І, вдоволено засміявшись, оглянув свої груди. Потім докинув:— Мої предки одержували нагороди не за джигунство, а за воєнні подвиги й за вірність батьківщині. Мій рід можна простежити з часів самого Саргона Аккадського, і на моїх грудях сяють нагороди царів усіх династій, починаючи з Саргона. Якщо ж цар дасть можливість і мені, то твоя світлість діждеться побачити й мою особисту нагороду.

— Якої ж можливості ти чекаєш у мирні дні?

— Ти що, спиш, найясніший? Таж не за горами нова війна!

— Війна? — спробував обернути все на жарт начальник скарбниці.

— Так, війна з персами, лідійцями, мідійцями і Єгиптом. Начальник скарбниці зареготав так гучно, що решта присутніх озирнулися на нього. Хранитель печатки похлинувся вином і закашлявся, тимчасом як інші втрутилися в розмову високих сановників, обступивши їх з чашами в руках.

Начальник скарбниці пояснив їм:

— Тут його світлість запевняє, нібито не за горами війна

з персами, і не тільки з персами, а й з лідійцями, мідійцями та єгиптянами.

В кабінеті знову вибухнув гучний сміх.

— Ти забув ще про римлян, греків, скіфів, масагетів, індійців, китайців, іберійців,— озвався чийсь голос, і за ним пролунав новий вибух сміху.

Не сміявся тільки верховний суддя Вавилона, який щойно повернувся з Села Золотого Колосся, де зустрічається з членами общини. Він сидів за столиком сам і зосереджено про щось думав. Ідін-Амуррум був сповнений рішучості викласти нарешті перед членами державної ради все, що давно накопало в нього на душі. Він не може лишатися на своїй посаді, бо не хоче судити несправедливо. Йому пригадалися всі позови, в яких з волі царя виносилися несправедливі вироки. Передусім на думку спав убивця Сібар-Сін, а за ним в уяві постали й усі інші випадки, коли підкуплена колегія суддів була необ'єктивною. Так чинилися порушення законів, розроблених царем Хаммурапі. Триста статей його кодексу годилися тепер тільки для того, щоб судді могли дерти хабарі з тих, що позивалися.

Плин його думок перервав начальник управління шляхів.

— А ти, високоповажний верховний суддя Вавилона, що ти думаєш про війну?

Суддя вислухав це запитання з нехиттю, але відповів, що вважає її навіть дуже можливою.

— Навіть дуже можливою? — здивувався управитель палацу.

— Ба навіть неминучою,— ще впевненіше відповів верховний суддя.

— Неминучою? — озвався й начальник канцелярії внутрішніх справ і притиснув до щік свою штучну бороду, щоб вона краще трималася.— Я теж вважаю війну неминучою, але їй будь-що треба запобігти.

— Ти вважаєш війну неминучою, але їй треба запобігти? Як це розуміти, твоя світлість? — здивувався хранитель печатки.

— І так, і так,— засміявся хтось, натякаючи на його нещирість.

Начальник канцелярії внутрішніх справ зневажливо заковпил губу й на знак того, що не вважає навіть за потрібне відповісти на це ущипливе зауваження, підніс до уст чашу з вином і відпив великий ковток. Свою думку він іще висловить у тронному залі перед царем, Набусардаром, Есагілою та всіма іншими. Але за хвилину вино вдарило йому в голову, він обійшов по черзі всіх сановників і перед кож-

ним промовляв з виглядом пророка, що проповідує на площі.

У такому настрої його й застав Набусардар, про прихід якого в цю хвилину доповів один із вартових.

Набусардар увійшов до кабінету в усій своїй красі, не знявши навіть шолома з султаном. Його постава в парадному вбранні мала такий величний вигляд, що в першу мить усім присутнім здалося, ніби це увійшов сам цар.

Вони достойно зустріли верховного воєначальника, і тільки начальник канцелярії внутрішніх справ розп'ятував далі з чашею в руці. Коли він нарешті серед раптово запалої тиші побачив Набусардара, то трохи збентежився, але одразу ж хоробро рушив до нього.

— Твоя світлість, мабуть, думає, — сказав він, — твоя світлість, мабуть, думає, що я не байдужий до питва. А я тільки з чемності, щоб не образити царя, вирішив скуштувати його вина.

— Ну й чудово, твоя світлість, — недбало відповів Набусардар і замислився.

Якусь хвилину він нервово ходив по кабінету, майже нікого не помічаючи, а потім вийшов геть. У одному з бічних покоїв він вирішив чекати воєначальника з таємної служби, по якого послав свого воїна у ставку. Коли той нарешті з'явився, Набусардар звелів йому зробити так, як вони домовилися з жерцем Улу: біля Ніневійської брами, де було тихо нічної пори, перебити вартових Есагіли; коли там залишаться тільки царські воїни, пропустити до міста Ела й Забаду — перських шпигунів, які заступають схопленого Устігу; шпигунів до ранку замкнути у в'язниці (потім Набусардар допитає їх сам); трупи вартових Есагіли ще затемна поскидати у Євфрат, щоб від них не зосталося ніяких слідів.

Воєначальник пішов виконувати наказ, а Набусардар повернувся до кабінету й разом з усіма став чекати, коли оголосять про прибуття царя.

Цар чомусь не з'являвся, і ніхто не міг цього зрозуміти, бо ніхто навіть не здогадувався, що відбувається в Муджалібі.

Не з'явилися досі й жерці Есагіли, які звичайно в повному складі церемонно вступали до тронного залу з дверей навпроти водночас із вищими сановниками, які входили сюди з царського кабінету. Цього разу в тронному залі царя ждали тільки вищі сановники й члени державної ради, а святих отців Есагіли не було.

Нарешті з'явився і сам цар.

Вищі сановники і всі члени державної ради привітали його, підвівшись із місць і глибоко вклонившись зі схрещеними на грудях руками.

У супроводі радників і воїнів цар пройшов до трону, який стояв на підвищенні й до якого вело сім золотих східців. Трон, вистелений китайським шовком, спирався на золоті лев'ячі лапи, а поруччя з золота, перлів, дорогоцінних каменів і слонової кості становило собою цілий маєток царської династії. Постаць Валтасара й справді мала царственный вигляд. Гаптована золотом порфіра сяяла в мінливому світлі. На голові виблискувала тіара. На пальці вигравав гранями царський перстень. У руці скіпетр — символ державності. На передпліччях красувалися масивні золоті браслети. На сандаліях ряхтіли діаманти.

Та царственного вигляду Валтасарові надавала перш за все його струнка постаць, самовпевнений вираз обличчя, гордий орлиний профіль — пишні шати й оздобні були тільки гідним доповненням до цього.

Валтасар опустився на трон, за ним посідали і всі присутні.

У тронному залі запанувала тиша. Валтасар підвів руку й подав знак розпочинати державну раду.

Підвівся перший царський радник, в обов'язки якого входило стежити за порядком ведення ради. Він доповів, що Есагіла на раду досі не з'явилася, і запитав, чи можна йому виголосити вступне слово й за її відсутності.

Цар знову підвів руку й мовчки опустив її на коліна.

Це означало, що він дав на це свою згоду. Але його обурило поведінка Есагіли, котра не з'явилася на раду до його прибуття, як велів закон і звичай. Треба, щоб у тронному залі вона зустрічала царя, а не цар її. Така поведінка Есагіли свідчила про те, що жерці замислили щось недобре.

Щиро кажучи, було б краще, якби Есагіла не з'явилася зовсім, бо він знав наперед, що вона чинитиме опір під час голосування.

Перший радник відкрив раду від імені його святості царя Валтасара такими словами:

— Від імені царя царів, володаря світу, сина богів, рятівника народу, захисника кордонів, охоронця закону й справедливості, заступника вдів і сиріт, правителя славної Вавілонії, великого наступника Саргона Аккадського, Хаммурапі з Першої династії й мудрого спадкоємця Навуходоносора Другого благаю для вас милості в богів. Нехай вас благословить Мардук, сотворитель світу, Ану, владар

небес, Іштар, його дочка й дарувальниця насолод. Нехай благословлять вас безсмертні боги Вавілонського царства від імені царя царів, володаря світу, сина богів, рятівника народу, захисника кордонів, охоронця закону й справедливості, заступника вдів і сиріт, правителя славної Вавілонії, безсмертного наступника...

Його вступне слово раптом перервали звуки труб есагільських воїнів, які сповістили в такий спосіб про прибуття жерців Храмового Міста. Колись і воїни Есагіли стояли разом з жерцями у тронному залі, але Валтасар заборонив цей звичай. Він постійно відчував небезпеку з боку Есагіли і через те не бажав бачити її перед собою озброєною. Цього разу храмові воїни теж лишилися надворі, проте двері відчинилися, і до тронного залу ввійшли жерці в довгому білому одінні зі шлейфами.

В центрі їх виступав верховний жрець Ісме-Адад, а поруч нього, на превеликий подив усіх, — колишній цар Набонід.

Принаймні половина присутніх у залі віддали йому царську шану тим, що підвелися, коли він увійшов. Але в цьому було більше розгубленості, ніж радості. Друга половина лишилася сидіти, бо не подобало віддавати комусь іншому шану при законному цареві, яким був Валтасар. На обличчях у всіх відбився подив, але найбільше це вразило Валтасара і Набусардара.

Набусардар миттю оцінив становище. Есагіла з самого вступу на престол Валтасара весь час шукала нагоди, щоб скинути його. Видно, тепер вона визнала, що кращої нагоди, як ця державна рада, нічого й сподіватися. Аби показати, що справжнім царем вона вважає Набоніда, Есагіла з'явилася на раду тільки після Валтасара. До Набусардара дійшли чутки, що вона подарувала державним діячам п'ятдесят маєтків, але за що, він не знав. Мабуть, за те, щоб вони проголосували проти його плану оборони. Та, крім цього, тут ішлося й ще про щось. Очевидно, ті, кого було обдаровано, мали викликати сум'яття серед членів ради й зчинити бунт, коли з'явиться Есагіла. Божі воїни скористалися б цим і посадили б Набоніда, який колись був жерцем, знову на трон.

Валтасар теж відразу здогадався, яку пастку приготувала йому Есагіла, привівши батька на цю раду. Спочатку його охопив панічний страх, але коли він побачив, що члени ради зовсім розгубилися і що вони не знайдуть у собі відваги виконувати підступні накази Есагіли, помалу заспокоївся й знову сів на трон, скрививши губи в презирливий усмішці.

В цій позі він і лишився сидіти, стежачи за Мардуковими служителями, які починали виявляти занепокоєння.

Верховний жрець глянув на царя Набоніда, а тоді ще раз окинув поглядом усіх присутніх — Валтасара, Набусардара, радників, сановників, намісників, вищих воєначальників та інших членів ради. Було видно, що його щось збентежило. Верховному судді він послав скриньку з золотом і перлами, щоб той не з'явився на раду. Суддя скриньку не повернув, проте на раду прибув. Начальник управління державних робіт не прийняв запропонований йому маєток, і тепер верховний жрець прочитав на його обличчі вираз непокори. Усе це стривожило Ісме-Адада, і, перш ніж заговорити, він обмірковував кожне слово, щоб вагомими, переконливими доказами схилити на свій бік усіх членів ради. Він ще раз пильно глянув у вічі Набонідові.

Набонід стояв посеред групи жерців, схожий на казкового карлика. Він був сухий, мов скіпка, і тільки очі його горіли живою цікавістю.

Набонід довго опирався, перш ніж згодився прийти сюди на вимогу Храмового Міста. Він уже відвик сидіти на вавілонському троні й знайшов йому гарну заміну — свою улюблену археологію, яка ховала в собі давню, нікому ще невідому історію Вавілонського царства. Йому не хотілося ні з ким тут сваритися, жерці його обдурили, день і ніч торочачи, що халдейський люд жде не дідеться повернення Набоніда на трон. Як його тут ждуть, він переконався, тільки-но переступив поріг тронного залу. Його зустріли з подивом і обуренням. Він зрозумів, що жерці задумали захопити владу в свої руки, використавши з цією метою його особу. Ні, він ні з ким не сваритиметься. Кіш і Кута, його священний Кіш і священна Кута — ось де його місце, місце священого. Хай у Вавілоні править Валтасар, гордий і жорстокий узурпатор батьківського престолу. Боги покарають його, боги, яким Набонід щодень молиться, помстяться йому за цей вчинок.

Він глянув на трон, де з презирливою усмішкою в кутиках уст розкинувся Валтасар, і визнав, що ставна синова фігура й справді має царствений вигляд. Набонід пригадав, як він сам завжди поринав у подушки, що ними обкладали його з усіх боків, і він скидався серед них на дитя з чорними цятками проникливих очей. Голос його був слабенький, і коли під час його промови хтось рипів стільцем, не можна було розібрати й слова. Члени ради змушені були сидіти, мов закам'янілі. Він сам собі здавався смішним і чужим у цьому залі. В тихій Куті він позбувся останніх решток

войовничості і тепер з великою радістю повернувся б і пішов звідси геть.

Поки в голові Набоніда снувалися такі думки, і поки Валтасар з переможним виглядом бундючно сидів на троні, верховний жрець дедалі більше упевнювався, що вельможі, хоч вони й одержали в дарунок п'ятдесят маєтків, не наважуються виступити проти теперішнього царя Вавілона. Вони з непевністю позирають один на одного, перебирають золоті різці, які лежать перед ними на столиках. Ніхто не осмілюється звести очі ні на верховного жерця, ні на царя Валтасара.

Валтасар задоволено стежив за розвитком подій. Він розгадав намір жерців. Вони хотіли відібрати в нього трон і знову посадити туди Набоніда, щоб від його імені самим правити Вавілонією. Але цього ніколи не буде! Він міцно схопився за золотий підлокітник і, примруживши вії, глянув на верховного жерця.

Той, удаючи, що стурбований долею країни, проказав:
— У цю вирішальну для нашого народу годину до Вавілона прибув його святість цар Набонід.

— Набонід — завжди бажаний для нас гість, — сидячи, привітав його Валтасар і подав знак рукою, щоб батько зайняв одне з крісел, призначених для представників Есагілі.

Жерці лишилися стояти, стояв з ними й шупленький цар Набонід.

Валтасар ще раз подав знак рукою Набонідові сідати.

Верховний жрець почервонів і, неспроможний далі стримувати себе, заявив:

— Цареві халдеїв належить сидіти на троні! — Він, звичайно, мав на увазі Набоніда.

— Цар халдеїв давно вже сидить на троні! — спалахнув Валтасар. — Чи, може, Есагіла прийшла сюди тільки для того, щоб заявити при членах ради, що не визнає його святість Валтасара царем халдеїв? Якщо це так, то в мене теж знайдеться що сказати Есагілі.

Обличчя його побагровіло, тіло пройняв дрібний дрож, як завжди, коли він хвилювався.

Замість відповіді верховний жрець раптом виступив уперед і рушив до Валтасара.

Валтасар дав знак своїй охороні заступити йому дорогу.

Ніхто ніколи так і не довідався, що намірявся зробити в ту хвилину верховний жрець. У всякому разі, добрими його наміри навряд чи можна було назвати. Можливо, верховний жрець хотів здійснити те, що не вдалося храмо-

вому євнухові, якому есагільські божі воїни наказали вбити Валтасара по дорозі з Муджаліби до зимового царського палацу. Євнух чатував за Колонадою Левів, але через людський тлум не зміг протиснутись до Валтасарової колісниці, і Валтасар залишився в живих. Через те жерці Есагілі й з'явилися до тронного залу з таким запізненням, бо чекали в Храмовому Місті звістки про Валтасарову смерть, тримаючи напхвату Набоніда, якого знову хотіли посадити на трон і зробити слухняним знаряддям у своїх руках. Валтасар лишився живий, але це ще не означало, що Есагіла відмовляється від дальших спроб усунути його. Можливо, саме в цю хвилину верховний жрець і хотів рішуче покінчити з царем. Однак списи воїнів перепинили йому дорогу.

Верховний жрець зупинився.

Валтасар, єдиний, хто мав право приходити на державну раду зі зброєю, схопився за меч.

Побачивши це, верховний жрець вигукнув:

— Ти піднімаєш меч на мене, святого отця?

— Меч проти меча! — відповів Валтасар.

— Меч на святого отця, — повторив Ісме-Адад, вдаючи, що це його страшенно засмутило, але зіркі очі Набусардара й верховного судді помітили, що це тільки гра.

Набусардар хотів узяти слово, щоб одразу все з'ясувати, але тут заговорив цар Набонід і попросив, щоб через нього не влаштовували чвар у священному місці. Він прибув до Вавілона, як перший-ліпший халдей. Він усвідомив навіслу над Вавілонією небезпеку й через те прийшов за порадою Есагілі на державну раду, щоб укріпити в народі віру.

— Нехай мій син-наступник, — звів він свої проникливі, чорні, як вуглини, очі на Валтасара, — дозволить мені поряд з іншими виступити з промовою.

Валтасар мить подумав, а тоді милостиво махнув рукою.

Есагіла разом з царем Набонідом зайняла визначені їй місця, і перший радник Валтасара повторив своє вступне слово, яким відкрив державну раду.

— Від імені царя царів, — знову заговорив він, — володаря світу, сина богів, рятівника народу, захисника кордонів, охоронця закону і справедливості, заступника вдів і сиріт, правителя славної Вавілонії, великого наступника Саргона Аккадського, Хаммурапі з Першої династії й мудрого спадкоємця Навуходонрсора Другого благаю для вас милості в богів. Нехай вас благословить Мардук, сотворитель світу, Ану, владар неба, Іштар, його дочка й дарувальниця насолод. Нехай благословлять вас безсмертні боги Ваві-

лонського царства від імені царя царів, володаря світу, сина богів, рятівника народу, захисника кордонів, охоронця закону і справедливості, заступника вдів і сиріт, правителя славної Вавілонії, безсмертного наступника Саргона Аккадського, Хаммурапі з Першої династії й мудрого спадкоємця Навуходоносора Другого.

Перший радник сів, і тієї ж миті підвівся другий.

Виступили ще четверо царських радників, а тоді Валтасар дав знак Набонідові, мовляв, він може виголосити свою промову, перш ніж почнеться обговорення перської загрози, що не має нічого спільного (так думав він) з археологічними дослідженнями його нещасливого батька. Буде найкраще, вирішив Валтасар, якщо Набонід вибалакається тепер.

Набонід спробував підвестися з широкого крісла, з якого він виглядав, наче голубеня з гнізда. Жерці кинулись йому допомогти, але Ісме-Адад роздратовано зупинив їх і звернувся до царя царів, упертого Валтасара, щоб той дозволив Набонідові виголосити свою промову сидючи.

Валтасар кивнув, і Набонід вимовив перше слово.

У величезному залі воно пролунало ледве чути, як і тоді, коли він ще сидів на троні й очі присутніх з обожненням дивилися на нього. Тоді в залі запанувала така тиша, що було чути, як пролітає муха. Тепер же перше його слово всі зустріли з явним невдоволенням, звук його голосу потонув у порипуванні стільців.

Синюваті Набонідові губи й руки тремтіли. Тільки очі натхненно світилися, мов дві лампади. Тільки вони свідчили про життя, життя, зігрите любов'ю до науки й жадобу відкриття давньої, невідомої Вавілонії. Він знав наперед, що при всьому своєму бажанні укріпити в вірі присутніх викличе в них тільки огиду. Вони байдужі до славетного минулого свого народу. Але він, Набонід, доведе їм на підставі давніх хронік, знайдених серед руїн храмів, що тут, на цій землі між двома священними ріками, виникла найдавніша культура. Вимовлене слово може розвіяти вітер, зате слово, що збереглося на письмі, не зможе заперечити ніхто.

— Так ось... — почав Набонід.

Він ще раз глибоко звів дух, а тоді кволим, але сповненим натхнення голосом повів далі:

— Вавілонському царству вже десять тисячоліть визначено жити культурою весь світ і сприяти розвиткові доколишніх народів. Боги зробили його джерелом мудрості й поступу. Між священними ріками Євфратом і Тігром народилися видатні люди, які не тільки стали творцями великої історії рідної землі, але й силою свого могутнього духу

змінювали світ і випереджали час. Погляньмо хоча б на фінікійців — вони не створили навіть своєї власної мови. Їхній найвідоміший правитель Гірам Тірський уславився тільки пристрасною до розкоші. Ассирійці досягли успіху лише як знамениті наслідувачі халдейського мистецтва. Доказ цього — копії книг із вавілонської бібліотеки, перевезені до бібліотеки ніневійської. Перси й досі роблять те, що в нас іще три тисячі двісті років тому робив Саргон Аккадський. Єгиптяни хочуть хитрощами привласнити собі першість і на підставі фальшивих свідчень твердять, буцімто вони дали людству світло знань. Римляни крадуть статті зі знаменитого Кодексу Хаммурапі й видають їх за власні. Греки повністю переймають наш спосіб життя й завдяки цьому вважаються першими вчителями Нового Світу. Все це ошуканство й хитрощі нащадки колись прийняли б за істину, якби великий Мардук не пробудив до життя мужа правди й не наказав йому викрити цю брехню. За велінням богів я видобуваю з праху минулого правду й справедливість, яку прикрили собою руїни храмів і зберегли там до наших днів, аби довести, що немає народу, талановитішого за народ халдейський, що немає царства, славетнішого за царство Вавілонське, що тут, між священними ріками, зародилося життя і виникли початки культури. Нині ми вже відкрито можемо довести світові, що саме наш дух і наші видатні предки підняли людство з праху.

Він зробив коротку паузу, перевів подих, немовби готувався до найважливішого кроку в своєму житті, а потім знову почав натхненно розповідати про свої великі відкриття.

— Так, уже впродовж чотирьох тисячоліть ми володіємо письмом, тимчасом як Єгипет — тільки три тисячі п'ятсот років. І так само не Єгипет, а ми заклали основи математики й астрономії. Ми перші відкрили множення, ділення, піднесення до степеня, добування кореня, дріб і так далі. Ми визначили тривалість сонячного року. Ми поділили його на дванадцять місяців, місяць — на чотири, тижні, тижень — на сім днів і запровадили високосний рік. Ми поділили добу на години, хвилини й секунди. Ми знайшли земну вісь. Вавілонські вчені обчислили рух зірок по зодіаку і їхню найкоротшу відстань від Сонця під час сходу й заходу. Ми визначили астрономічні початки пір року. Ми перші спостерігали рух планет. Ми перші обчислили швидкість руху Місяця й Сонця. Це в нас виникли природничі науки й географія. І ми, а не Єгипет, перші навчилися лікувати людські недуги. Тимчасом як Єгипет зводить лікування до

заклинань та використовує мозок ящірок, вавілонські лікарі лікують на підставі всебічних спостережень. Ми перші почали вивчати своє минуле, красне письменство, граматику. В нас виникла перша держава, ми перші почали укладати державні угоди. Ми перші почали торгувати, і в нас виникли перші банки, які тепер поширилися по всьому світу: Ми і тільки ми... і знову ми, у всьому перші ми.

Промова цього старця була дуже цікава. У ній знайшла відображення його наполеглива праця на ниві науки. Але члени ради з нетерпінням чекали, коли Набонід нарешті закінчить. Поки він вихваляв тут перед ними досягнення минулого, вони з тривогою думали про майбутнє, бо перські війська вже стояли під Мідійським муром. Сьогодні треба було говорити зовсім не про це, і тому, тільки-но Набонід зробив нову паузу, в залі гучно зарипіли стільці. Нетерпляче засовався на троні й Валтасар. Його ніколи не цікавила наука, і він ніяк не міг збагнути, яке задоволення знаходить цей старий мудрий у тому, щоб копирсатися в давніх, заплених бібліотеках та в пагорбах, під якими поховано руїни давніх святилищ, і з їхніх уламків читати славу мистецькими тільки ті творіння, які звеличували сучасність, його самого як найславетнішого володаря всіх часів і його царство як наймогутніше в усьому світі. Те, що прославляло інші часи й інших людей, не мало для нього ніякої вартості, крім армії, котра зміцнює його могутність. Телкіза сказала, що коли в нього буде непереможна армія, то царству його ніщо не загрожуватиме і всі його бажання здійсняться. Через те він з нетерпінням позирав на батька й ледве стримувався, щоб не перервати його просторікання.

Але Набонід знову зібрався на сили, перевів подих і провадив далі:

— Так, у всьому, що було, є та буде на світі, заслуга халдеїв, наймогутнішого, найблагороднішого і найталановитішого серед інших народів. Халдеї тому наймогутніші, найблагородніші й найталановитіші, що вони — обранці богів. Боги влили в нас свою силу, мудрість і свою невмирущість. Як не можуть загинути боги, так не може загинути й наш народ. У годину лихих передвість, халдеї, я прийшов сказати вам, що ви можете не боятися за долю своєї батьківщини. Покладайтеся на заступництво наших небожителів і не прогнівіть їх тим, що, замість приносити їм свої молитви й пожертви, ви куєте мечі на ворога. Не армію, а храми треба вам будувати. Не зброю кувати, а вівтарі зводити. Не воїнів, а жерців слід розіслати по країні. Не в битвах,

а на жертвних Мардукових вогнищах треба проливати кров. Не перед лицем ворога треба падати ниць, а перед ликами святих богів, які живуть на небесах. Прокнисться, халдеї, і служіть тим, хто веде вас до Мардука, а не тим, хто веде вас на згубу. Саме це я прийшов вам сказати, я, ваш законний цар.

Вимовивши ці слова, Набонід почав підводитись. Разом з ним підвелися жерці й допомогли сухенькому старцеві стати на стільчик перед кріслом.

І тієї ж миті тронним залом прокотилося:

— Хай живе цар Набонід!

— Хай живе цар Набонід! — підхопив інший голос.

Зчинився гамір, залунали вигуки на честь колишнього царя.

Валтасар міцно схопився за підлокітники трону, і обличчя його перекошилось від люті. Золоті підлокітники царського трону були в цю хвилину єдиною його опорою. Він не випустить їх із рук, хоч би там що. Цар той, хто тримає трон. Він не випустить його з рук навіть мертвий, бо, навіть мертвий, він зуміє правити живими.

У загальному сум'ятті кілька жерців вихопили мечі, хоч закон суворо забороняв приносити на державну раду зброю, і кинулись до трону.

— Охорона! — вигукнув Валтасар і вирячив очі, сповнені смертельного жаху.

Царська охорона з довгими списами метнулася до трону, але її випередили жерці. Ще мить — і Валтасар валявся б у крові. Та саме в цю мить Набусардар підскочив до царя і, вихопивши його меча, крикнув:

— Дозволиш, царю?

Валтасар заціпенів від страху. Набусардарові ніколи було чекати його згоди. Він усвідомлював, що діє заради своєї нещасної батьківщини. Адже Набонід ясно сказав, що не армію треба будувати, а храми, що не зброю треба кувати, а вівтарі зводити. Він їм покаже вівтарі! Тепер він уже розуміє, в чому тут річ і чого жерці привели Набоніда. Їм треба було, щоб, розповідаючи про свої археологічні дослідження, старий сказав замість них, що халдеї повинні виступити проти тих, хто не веде їх до Мардука, а готується до війни з персами. Тепер Валтасар і його верховний воєначальник опинилися перед озброєними жерцями, і перевага на боці божих воїнів. Зараз почнеться жорстокий двобій, і від нього залежить доля Вавілона.

Ці думки вихором промчали в голові Набусардара і сповнили його неймовірною силою. Але перш ніж замахнутись

мечем на своїх ворогів, він крикнув на весь зал так, що під стінами аж захиталися племінці в світильниках:

— Халдеї, вислухайте правду з вуст Набусардара! Жерці, які не сподівалися відсічі, нерішуче затупцювали перед мечем у Набусардаровій руці.

Зал усе ще вирував, але поступово голоси змовкли. Тільки з купки жерців довкола Набоніда час від часу лунали вигуки проти Валтасара й проти Набусардара.

Набусардар не дав налякати себе й голосно запитав:

— Халдеї, ви хочете вислухати Набусардара?

— Зрадник! — кинули йому у відповідь.

— Згубник держави!

— Зрадник!

— Смерть йому! — почувся злісний крик.

Та Набусардар і не здригнувся. Міцно стискаючи в руці меч, він знову вигукнув:

— Халдеї, вам немає потреби віддавати мене на смерть. Вислухайте мене, і, якщо ви пересвідчитесь, що я зрадник, я сам піду на смерть. Але якщо ви пересвідчитесь, що зрадник не я, а хтось інший, то віддайте на смерть його. Війна вже на порозі нашого дому, однак боги й не пробують відвернути її — я в цьому переконався на власні очі. На наш народ упало тяжке лихо, але я не бачив, щоб боги простягли йому руку допомоги. Ворог розповідається по нашій землі, мов сарана по полях, але я не бачу, щоб його зупиняли боги. Настав час, коли богів треба шанувати на небі, а захисників вітчизни — на землі. А хто інший, крім армії, може нині захистити ваших дружин, дітей і ваше майно від озброєного до зубів ворога?

— Ми не хочемо війни! Ми не хочемо війни! — перервав Набусардара новий вигук.

Та в ньому вже не було тієї злоби, що хвилину тому, і він розтанув у величезному залі.

Набусардар удав, що не почув його, і провадив з дедалі більшим запалом:

— Озброєного до зубів ворога може зупинити тільки добре озброєна армія!

— Це правда! — вигукнув Валтасар і підвівся з трону.

— Ми хочемо жити в любові й мирі з сусідніми народами! — закричали жерці.

У залі знову зчинився гамір.

Набусардар, заглушаючи голоси жерців, запитав:

— Хіба халдеї мало натерпілися під ассирійською та египетською кормигою? Хіба свобода й рабство — це те саме?

— Хіба свобода й рабство — це те саме? — гнівно повторив за ним цар.

Свобода і рабство — це не те саме!

Свобода і рабство — це дві непримиренні речі! Першим із цим погодився верховний суддя Вавілона Ідін-Амуррум, за ним начальник управління державних робіт, чії груди, наче панцирем, були закриті нагородами предків.

Після цього останнього запитання Набусардарові більше ніхто не заперечував уголос, і цар зітхнув спокійніше.

Жерці, які з мечами кинулись до Валтасара, відступили від трону.

— Халдеї, — вже тихіше сказав Набусардар, — свобода й рабство — це не те саме. Ви хочете і в майбутньому залишатися вільними громадянами, а не рабами персів. Я теж цього прагну й заприсягаюсь тут перед вами пам'яттю своїх предків, що хочу віддати власне життя заради врятування нашої вітчизни, над якою нависла загроза. Зараз я оголив меча його святості, щоб захистити його й себе, але не тому, що боюся смерті. Я захищався, бо, якщо вже вмирати, то за честь свого народу. Якщо високошановні радники, сановники й служителі Есагілі думають інакше, то я заявляю тут, що ніколи з ними не погоджуся. Народ, який пиляється перед усім світом, що в його жилах тече кров Саргона Аккадського, Хаммурапі й Навуходносора, повинен підпирати свої слова ділом. А скажіть, хіба Саргон, Хаммурапі чи Навуходносор поводитися б так, як оце зараз поводитесь ви? Чи, може, в Вавілонському царстві бракує вже заліза на мечі? Або в серцях халдеїв забракло хорообрості та відваги, і з них вистачає тільки величі й слави предків? Народ, який не хоче захищати самого себе, чекає смерть. На цьому я стою і ніколи від цього не відступлюся. Якщо сини Вавілона зрадять зі страху свою вітчизну й віддадуть її на поталу ворогові, то я, навіть залишившись самодідай стільки місця, щоб було де чесно скласти голову!

— Хай живе великий Набусардар! — пролунав раптом натхненний вигук.

Перш ніж вельможі встигли роздивитися, хто вигукнув ці палкі слова, до Набусардара попід стіною швидко проїшов якийсь чоловік. Він упав перед верховним воєначальником на коліна і, оголивши свої груди, сказав:

— Прийми мене, пане, до себе, я вкупі з тобою хочу відвоювати стільки місця, щоб було де чесно скласти голову за свій народ.

— Кіру! — здивувався Набусардар.

— Так, це я, пане. Чого ти дивуєшся? Хіба я не запри-
сягався тобі, що буду скрізь, де будеш ти, щоб захищати
твоє життя?

— Кіру! — радісно повторив Набусардар.

— Так, пане,— ще раз кивнув головою Кіру,— кожен чес-
ний халдей, халдей тілом і душею, повинен іти за тобою.

І тоді писар начальника царської скарбниці, поклав на
стіл свою табличку та різець і теж підійшов до Набусарда-
ра. Він опустився навколішки поруч Кіру й попросив:

— Прийми й мене, пане, я теж чесний халдей, халдей
тілом і душею.

— І мене, пане,— став поруч нього охоронець першого
радника.

На грудях у начальника управління державних робіт за-
дзвеніли нагороди, він підвівся з крісла й теж заявив:

— Настала й моя година, твоя світлість. Не вмерти, а
перемогти персів хочу я з тобою і з твоєю армією.

— Так, перемогти ворога нашої батьківщини,— підвівся
верховний суддя Вавілона,— я з тобою, найясніший, і моїх
шестеро братів теж з тобою.

— Хай живе вільна Вавілонія! — вигукнув начальник
митної канцелярії.— Хай живе його святість цар Валтасар
і верховний воєначальник його військ, непереможний Набу-
сардар!

До Валтасара й Набусардара знов повернулася впевне-
ність, і очі їхні радісно заблищали.

— Хай живуть! — прокотилося по залу.

У цьому хорі були голоси всіх тих, кого Набусардар пе-
реконав своєю промовою. Проте було ще багато й таких, для
кого важили тільки золото та власні інтереси.

До них належав і начальник посольської канцелярії.
Слухаючи пристрасну Набусардарову промову, він думав:

«Народ... адже це кожен із нас. Народ... адже це я теж.
Інтереси народу вимагають того, щоб не виступати проти
сильніших персів, бо це не в моїх інтересах. Якщо почне-
ся війна, то з Вавілона вишлють усіх чужинців і в першу
чергу мого зятя, бо лідійці тепер служать в армії Кіра й че-
рез те вважаються ворогами нашого царства. Якщо ж війни
не буде, то чужинців не вишлють, і якщо мені нині байдуже,
кому я служитиму — Набонідові чи Валтасарові, то мені
буде байдуже й те, чи я служитиму Валтасарові, а чи Кі-
рові».

Хранитель печатки все ще відчував образу на Валтасара,
який замість перся з печаткою й тіфонським рубіном по-
дарував йому золотий кинджал, а ним же не похвалився

перед іншими на цій раді. Через те він ненавидів царя й ви-
рішив, що завжди виступатиме проти всього, чого хоче Вал-
тасар, отже, він має бути проти війни й армії. Але Есагіла
відмовилася призначити його сина жерцем храму в Ларсі,
тому він вирішив виступити на цій раді й проти всіх про-
позицій Есагіли. Есагіла ж не хотіла війни й не погоджу-
валася на створення великої царської армії. Образа на Еса-
гілу переважала, тож хранитель печатки вирішив, що хай
буде війна, і хай Валтасар створить армію, якої не мав іще
жоден правитель у світі.

У найважчому становищі опинився начальник канцелярії
судочинства, який, крім маєтку, прийняв від Есагіли хаба-
ра й пообіцяв, що виступатиме проти царя. Водночас він
поклявся честю перед своєю дружиною Ноемою, яка дово-
дилась сестрою Набусардарові, що голосуватиме проти Еса-
гіли. Вираз його обличчя мінявся щоразу, коли мінялася
ситуація на раді, і єдиним рятунком для нього була пишна
перука, за якою він ховав своє нечисте сумління.

Начальник царської скарбниці іще нічого для себе не
вирішив. Але, на його думку, було б непогано підтримати
Валтасара щодо війни з персами, в якій цар може й загину-
ти. Після цього йому, можливо, крім золотої мушки, вда-
лося б завоювати й серце нещасної цариці.

Начальник управління шляхів не дуже вникав у те, про
що говорили жерці, а про що Набусардар. Він весь час по-
вторював пошепки промову, яку писар записав йому на зо-
лотій табличці, боявся прогавити свою чергу й потерпав, чи
вдасться йому вимовити всі фрази чітко і з такою перекон-
ливістю, щоб вони змогли привернути до себе увагу царя.

Начальник канцелярії внутрішніх справ, тремтячи за
свою посаду, чекав, коли все нарешті проясниться, щоб ста-
ти на бік сильнішого. Він намагався поки що не зустріча-
тися поглядом ні з верховним жерцем, ні з Валтасаром.

І тільки вавілонський посол у Єгипті мав чітке уявлення
про те, чого він хоче. Він будь-що хотів війни з персами,
щоб повернути захоплені ними кораблі й товари. Вірив у те,
що могутній єгипетський фараон — надійний союзник і його
особисто, і всієї Вавілонії. Для халдеїв нема нічого лег-
шого, як об'єднатися нині з єгиптянами й громити персів.
Але посол і гадки не мав про те, що підступний фараон веде
таємні переговори про угоду з Кіром і збирається зайняти
нейтральну позицію, якщо дістане гарантію, що той не по-
сягне на Єгипет.

Як і посол, Валтасар теж уже прийняв остаточне рішен-
ня. Він знову зручно вмовився на троні й знову міцно схо-

пився руками за підлокітники. Тимчасом як Набусардар захищав його своїми грудьми, він, молодий і недосвідчений, дивувався, що лишився живий. Мечі жерців повинні були відправити його в царство спокою, але його врятовано, і це зробили не боги, а Набусардар, який теж уже не був такий самотній, як спочатку. Знатні халдеї, хоч і не всі, стають на його бік. Ті, які перед усією державною радою відважилися показати, що вони насправді думають, безперечно, не бояться Есагіли. Це сповнювало однаковим почуттям радості і Валтасара, і Набусардара. Якщо ще тиждень тому Валтасар вагався — дати свою згоду на перебудову армії чи ні, то тепер, коли на нього так підступно напали на самому троні, він докоряв собі за те, що не довіряв Набусардарові. Тепер він переконався, що тільки могутня армія здатна захистити його трон не лише від персів, а й від Есагіли.

Поки Набусардар приймав запевнення у відданості з уст Кіру, писаря начальника царської скарбниці, охоронця першого радника, начальника управління державних робіт і верховного судді Вавилона, Валтасар знову випростався на золотому троні й обводив присутніх неспокойним поглядом.

Передусім він уп'явся очима в свого батька, Набоніда. Оточений жерцями, той так і застиг, поставивши короткі ноги на стільчик, присунутий до крісла. Старого приголомшила палка промова Набусардара, якою він привернув на свій бік половину членів державної ради. Валтасар дорого заплатив би, щоб довідатись, які думки снують у старечій голіві Набоніда. Цей тандитник, як його називав Валтасар, думав, що халдейський люд спить і досі, як спав за його правління. Це навіть добре, що батько прийшов сюди — тепер він побачив на власні очі, що не він, Набонід, а хтось інший покликаний творити історію Вавилонського царства. А з ним хай побачить і Есагіла, що історію творять не її боги, які буцімто з нічого створили світ, а що це він, Валтасар, є володарем і творцем сучасного й майбутнього Вавилонії. Його волі має коритися народ, армія, вельможі, Есагіла й боги. Його волі має підкоритися весь світ. Старий і Новий, північ і південь, схід і захід, море й суша, повітря й хмари. Все має належати тільки йому і все має слухатись тільки його наказів.

«І ти, царю Набоніде, — думав він, ворушачи надутими губами й дивлячись понад головами членів ради на сухенького Набоніда, — ти кажеш, ніби прибув до Вавилона як перший-ліпший халдей. Брехня, бо ти приїхав відібрати в мене трон. Ти ясно сказав: «Халдеї, прокиньтесь й слу-

жій тим, хто веде вас до Мардука, а не тим, хто веде вас до згуби. Це кажу вам я, ваш законний цар».

Цього Валтасар не міг простити батькові. Гнів і люта ненависть затрусили всім його тілом. Він хотів негайно встати і прилюдно поквитатися зі своїми ворогами. Але саме в цю мить пролунав голос верховного жерця, який боявся, що поступово всі члени державної ради перейдуть на бік Набусардара, якщо він не втрутиться.

— Халдеї! — вигукнув він. — Мені здається, що зараз ми з вами на державній раді, а не в царських казармах. То по якому ж праву Набусардар вербує тут воїнів? Я не думаю, щоб звичай царського двору впали вже так низько, що в тронному залі оголошується призов на військову службу. Набусардар сам порушує усталений порядок, він створює армію ще до того, як за неї проголосувала державна рада. Згідно з відповідною статтею закону, той, хто спробує зібрати в країні військові сили без ухвали державної ради, кати рається смертю як зрадник батьківщини. Через те я закликаю вас, халдейські вельможі, щоб ви виконали свій обов'язок. Адже для захисту вашого життя й для захисту вашого майна існує воїнство Есагіли.

Зухвальство жерців переходило всякі межі, й Валтасар не міг далі з цим миритися. Він устав з трону і, випроставшись на весь зріст у позі розгніваного бога, застиг над Набусардаром, який стояв трьома східцями нижче. Хвилину почекавши, просичав:

— Відколи це Есагіла присвоїла собі право виносити суд над царською армією?

— Відтоді, як на халдейському троні не стало законного царя! — сміливо кинув йому в вічі верховний жрець.

— Геть! — закричав Валтасар і, збігши по східцях, захопив меч із Набусардарових рук.

Набусардар не наважився вчинити опір цареві, але, віддаючи йому зброю, в передчутті біди ніби ненароком повернувся так, щоб заступити Валтасарові дорогу.

Становище загострювалося знову.

Більшість членів державної ради стали на бік Валтасара після промови верховного воєначальника, однак їхні релігійні почуття були такі глибокі, що того, хто зневажав бога, вони ладні були забити на місці. Оскільки верховний жрець був намісником бога на землі, а халдеї боялися кари небожителів, то їхнім обов'язком було змити кров'ю образу, якої завдано верховному жерцеві Валтасаром. Такого в історії Вавилонського царства, мабуть, ще не було.

Хвилювання серед членів ради зросло ще більше, коли Набонід раптом забідкався, що з цієї хвилини халдейський народ утратив божу милість. У залі раптом зблиснули мечі. Їх вихоплювали з-під своїх довгих ряс жерці і роздавали тим, хто іменем Мардука хотів звільнити Вавилон від блюзнів, які накликають кару богів на голови халдеїв.

Набусардар іще раз закликав усіх до розсудливості. Але ніхто вже не слухав його. Прихильники Есагіли, немовби на них напав сказ, накинулися на тих, хто відкрито став на бік Валтасара й Набусардара. Жерці нацьковували їх, нагадуючи про подаровані маетки. Прибічники царя почали відступати. Одні з них позадували в дальній кінець залу, інші — до трону. В кінці залу зненацька пролунав зойк, у повітрі промайнув закривавлений меч і на підлогу покотилася чиясь відтята голова.

— Халдеї! — закричав Набусардар. — Ви вбиваєте одного, хоч мали б повернути зброю проти головного ворога царства — проти Есагіли!

Якби він був назвав головним ворогом Вавилонії персів, єгиптян, мідійців, греків, римлян, то цього, мабуть, ніхто б не помітив. Але ім'я Есагіли впало на присутніх, як вогненний дощ із неба. Після короткого замішання і ті, що затисли в руках мечі, і ті, що були без мечів, застигли, мов укোпані.

— Халдеї! — знову заволав Набусардар. — Вислухайте мене ще раз! — І, не чекаючи їхньої згоди, одразу ж заговорив, стоячи на одній сходинці з царем: — Не проливайте даремно крові, а спершу розміркуйте, за кого й за що б'єтесь! Есагіла потай принесла на раду зброю, хоч це й заборонено законом. Вона хотіла підступом і хитрістю забезпечити собі перевагу. Хотіла мечами примусити вас підтримати її ганебні дії!

— В яких ганебних діях князь Набусардар осмілюється обвинувачувати Храмове Місто і його боже воїнство? — погрозливо запитав Ісме-Адад.

— Трошки почекайте, святий отче, — і все вийде на світло боже, — відповів Набусардар.

Серед жерців виникло сум'яття, яке багатьом видалося підозрілим.

— Ви хочете знати правду, халдеї? — ще раз запитав Набусардар, боячись, що жерці не дадуть йому говорити.

— Хочемо!

— У такому разі я, Набусардар, верховний воєначальник військ його святості царя Валтасара, володаря Вавилонського царства і нашого правителя, присягаюся вам мо-

гилами своїх предків і своєю честю, що з моїх уст не вийде жодного неправдивого слова. А тепер тут, перед усією радою, я обвинувачую Есагілу в діях, ворожих нашій країні. Мабуть, ви не всі знаєте, що Сан-Уррі, заступник начальника вавилонського корпусу, викрав із ставки верховного командування план Мідійського муру і втік із ним. Нам поки що не вдалося напасти на його слід. Ніхто з вас більше не хоче ходити з зав'язаними очима, тому наш обов'язок повідомити вас і про те, що цар Кір уже готовий напасти на Вавилонію. Три його могутні армії уже стоять на лівому березі Тігру й готуються перейти наші рубежі. Верховний воєначальник військ його святості царя Валтасара впевнений, що персам не вдасться вторгнутись до нашого царства ні з півдня, ні з того берега Тігру. Небезпека, як це передбачив іще великий Навуходносор, загрожує нам тільки з півночі. Мідійський мур уже перестав бути неприступною твердинею, на нього ми більше не можемо покладатися. Сан-Уррі викрав план Мідійського муру за наказом Есагіли, яка збирається передати його персам!

Ця звістка так приголомшила всіх членів ради, що вони не зразу прийшли до тями. Та найбільше розгублення видало обличчя самого царя — він чув про це вперше. Не менший подив відбився й на обличчі верховного жерця, який був цілком певен, що викрадення плану Мідійського муру й угода з персами — священна таємниця Есагіли. Але йому не було коли сушити собі голову, звідки Набусардарові стало про це відомо — він мусив швидко зметувати, як виправдатися перед державною радою й спростувати Набусардарове обвинувачення.

Вірячи, що йому це вдасться, він заговорив:

— Вельможі халдейські, обвинувачення, яке ви щойно почули з уст Набусардара, звичайно, тяжке і ваше обурення буде цілком виправдане, якщо я вам не поясню, в чому тут річ. Есагіла й досі не визнала владу наслідного царевича Валтасара, який захопив її, скориставшись узвичаєним способом, тобто торкнувшись рук великого Мардука під час свята Нового року, коли його святість цар Набонід через важливе відкриття у розкопаному святилищі не брав участі в торжествах. Есагіла не має права визнавати захоплену таким способом владу.

Валтасар почервонів від раптового приливу гніву й не здатен був вимовити й слова.

За нього озвався верховний суддя Вавилону, який більше не міг спокійно дивитися на те, як жерці перекидують закони:

— Але ж сам Мардук, доторкнувшись його руки, вибрав царем Вавілонії його святість Валтасара. Чи, може, Есагіла в даному випадку заперече божественну силу Мардука, хоч у всьому іншому вчить халдейський люд, що небо, земля й уся людська сила породжені ним?

На лобі верховного жерця трикутником здулися жили. Вавілонський суддя вказував на суперечність між його діями й повчаннями.

І все ж таки Ісме-Адад спробував викрутитись:

— Так, усяка влада походить від Мардука, але в Есагілі є свої підстави не визнавати владу царевича Валтасара.

Валтасарові губи затремтіли, від хвилювання йому перехопило віддих.

Суддя не здався:

— Виходить, Есагіла противиться Мардуковій волі, а того хто чинить опір Мардуковій волі; чекає смерть.

— Верховний суддя Вавілона, як людина, обізнана з законами, мав би знати, що жерці як божі воїни не підлягають ні мирському суду, ні суду Храмового Міста, а тільки суду божому,— дорікнув йому Ісме-Адад.

Верховний суддя зневажливо всміхнувся.

Верховний жрець провадив далі:

— Отже, Есагіла не зобов'язана визнавати владу Валтасара й не визнає її. Це, в свою чергу, означає, що вона не визнає також його армію і єдиною армією царства вважає воїнство Храмового Міста, якому належать усі військові плани і серед них план Мідійського муру. Виходить, Есагіла не зробила нічого протизаконного, захопивши військові документи в ставці верховного командування.

— Але Есагіла не мала ніякого права робити це без відома державної ради, а тому таке її виправдання суперечить законам,— обурено заявив Набусардар і глянув на царя, який весь час мовчав.

— Отже,— самовпевнено вів далі Ісме-Адад,— виходячи з того, що Есагіла не визнає царевича Валтасара правителем царства, вона не визнає й верховного воєначальника його військ, його радників та сановників.

Ця зухвала заява остаточно викрила Есагілу і Набусардарові більше не треба було переконувати когось у її зраді. Всі спалахнули гнівом до жерців, серед яких метушився й тремтячий Набонід. Побачивши, що справа повернула на гірше, частина жерців перш за все кинулась рятувати Набоніда, який був потрібен їм живий, щоб здобути владу в майбутньому. Решта з мечами в руках приготувалися до

захисту. Деякі члени ради переметнулися на бік Есагіли, але таких було вже небагато.

Поки в залі йшла січа, начальник канцелярії судочинства, смішно затуливши обличчя пишною перукою, лишився сидіти за столом, та в загальному сум'ятті на це звернув увагу тільки Набусардар.

Коли жерців, а з ними й їхніх прихильників витіснили з тронного залу, очам відкрилася неприваблива картина розгардіяшу, ще страшнішого, ніж той, що панував нині у всьому царстві. Крісла були попереджені й забризкані кров'ю. Тяжкопоранені конали в передсмертних муках. Легкопоранені благали допомоги. Завіса на дверях, що вела в підземний хід до Есагіли, була зірвана, і з-під неї стирчали чийсь ноги.

Коли тканину відгорнули, то побачили під нею закривавленого начальника управління державних робіт. На грудях у нього блищали успадковані нагороди, з-поміж яких сочилася тепла кров і забарвлювала їх у червоний колір.

Набусардар нахилився до нього й покликав:

— Твоя світлість!

Сановник розплющив очі й ворухнув губами.

— Він щось хоче сказати,— озвався цар, який стояв з мечем у руках серед тих, що тільки-но рубалися.

Сановник підніс руку, немовби хотів притягти Набусардара до себе, і той нахилився до нього ще нижче.

— Бережи Вавілонію, Набусардаре,— майже в саме вухо прошепотів йому смертельно поранений.— Краще загинути, ніж утратити свободу. Скажи це всім халдеям. Скажи, що це заповідають їм мертві.

Губи його раптом застигли. Очі вкотилися і згасли. Життя покинуло його тіло. Він відійшов до місця вічного спокою вслід за славними предками, чії нагороди носив на своїх грудях. Тепер до них долучилася і його особиста нагорода — пляма ясно-червоної крові, що витікала з рани.

— Твоя світлість!

Але той уже не подавав ознак життя.

Крім трупа начальника управління державних робіт, у тронному залі лежало ще восьмеро зарубаних — і серед них писар першого радника та двоє жерців.

Царські гвардійці винесли трупи, і державна рада тривала далі, тепер уже без Есагіли й без тих, хто перекинувся на її бік.

Набусардар виголосив ще одну запальну промову. Однак про те, що Есагіла уклала таємну угоду з екбатанськими жерцями, згідно з якою вони віддадуть персам Вавілон без

бою, якщо Кір візьме під свій захист їхнє життя й скарби, Набусардар поки що промовчав. Він тільки підкреслив, що по халдейській землі, мов ті шакали, никають перські ввідачі. І на доказ цього додав, що йому вдалося схопити князя Устігу — начальника перської розвідки в Вавілонії.

Набусардарові слова приголомшили всіх членів ради, і тепер кожен уже без будь-яких застережень визнавав його цілеспрямовану діяльність, розсудливість і неабиякі здібності.

І коли він нарешті запропонував план оборони країни, то державна рада схвалила його одноголосно.

Після цього заговорив Валтасар. Він пообіцяв, що, як законний правитель, захищатиме кордони Вавілонії і всіляко підтримуватиме Набусардара в перебудові армії та втіленні в життя плану оборони. З сьогоднішнього дня царська скарбниця буде відкрита для всіх заходів, мета яких — сприяти захисту царства від персів. І тут же, перед усією державною радою, цар передав Набусардарові права верховного головнокомандуючого.

— Хай живе цар! — прокотилося залом.

— Хай вічно живе верховний воєначальник його військ! — пролунало зразу ж за цим вигуком.

Далеко за північ, майже перед світанком, раби розносили високих сановників і членів державної ради в паланкінах додому. Багато хто заснув по дорозі від втоми, але багато хто від хвилювання не міг склепити очей до самого ранку.

На вулицях їх чекали юрби вавілонян. Люди відчували, що в зимовому палаці вирішувалася їхня доля, й хотіли довідатись, яке ж майбутнє приготували їм сильні світу цього, чи збираються вони захищати народ, а чи дбають тільки про своє багатство. Вони вірили, що їм неодмінно сповістять яку ухвалу прийнято на державній раді. Терплячіші чекали біля міських брам аж до сходу сонця, поки там вивісили таблиці з текстом рішення державної ради. Про січу в тронному залі потай проходила тільки царська челядь, але ця новина швидко покотилася по всьому місту, передаючись із уст в уста.

У натовпі вавілонян стояв і Сурма разом з кількома юнаками, своїми односельцями. Вони хотіли довідатись, що вготовано сільському людові й чи доведеться батькам, синам та братам з військових родів прощатися зі своїми близькими і, озброївшись луками, виступити проти персів. Сурма теж був нащадком військового роду й знав, що за відмову воювати проти армії Кіра його жде смерть. Але він споді-

вався, що його врятує Ідін-Амуррум. Верховному судді сподобався цей проречистий юнак, і він задумав використати його з певною метою. Він хотів, щоб Сурма виступав з промовама на вавілонських вулицях і проповідував ідеї, які, на думку Ідін-Амуррума, принесуть народові користь у гоміні тяжких випробувань. Виголошувати їх сам він не хотів — робити це йому забороняло високе становище. Верховний суддя був переконаний, що Сурма, юнак тямущий, запальний і рішучий, для цієї ролі просто-таки створений. Ідін-Амуррум навіть не припускав, щоб Сурма через свою юнацьку довірливість міг спійматися на гачок перських шпигунів. А хлопця гризло сумління, не раз спонукало призначитися верховному судді, що він підтримує дружні стосунки з Устігою та його людьми, але він не знаходив у собі для цього відваги, все вичікував, відкладав цю розмову на пізніше. Стоячи перед зимовим царським палацом, юнак намагався прийняти нарешті якесь рішення і позбутися вагань. Однак його відволікали гомін і штовханина в натовпі.

Поруч нього стояв огрядний работорговець. Зовсім недавно він привіз на кораблях двісті рабів. Збирався розпродати їх вельможам, які мали великі маєтки, та раптом почалася паніка, — мовляв, на Вавілонію сунуть перси, — і вельможі поки що утрималися від купівлі рабів.

— І тепер вони висять на моїй шиї, — скаржився работорговець юнакам із Села Золотого Колосся. — А ви знаєте, що означає прогодувати цих дармоїдів? — Він намагався викликати в них до себе співчуття. — Навіть якщо дати кожному на зуб тільки одне ячмінне зеренце, то це вже виходить двісті зерен щодень. А одне ячмінне зеренце нікого не врятує ні від голоду, ні від смерті. Це все одно, що нічого! Ви знаєте, скільки треба ячмінних зерен, щоб наситити їх? За якихось кілька днів це мене зовсім розорило б. — Він нервово пересмикував широкими плечима й штовхав юнаків ліктями, щоб привернути до себе їхню увагу. — Вчора гинувло перших двоє. Хто мені це відшкодує? На нас насуваються лихі часи. Вельможі кажуть: «Привези рабів», — а потім відмовляються від них, от і роби з ними, що хочеш. Ясна річ, вони бояться, що все одно доведеться віддати їх до царської чи до есагільської армії, коли дійде до війни. Вони рятують себе й залишають рабів на моїй шиї. А як мені бути з двомастами ротів? Тільки й лишається годувати ними рибу в Євфраті, — я вже вам казав, що вчора гинувло перших двоє.

Сурма люто глянув на нього, міцно стиснув губи, але таки не втримався й глузливо порадив товстунів:

— А ти запропонує їм Набусардарові, можливо, державна рада вирішила збільшити армію.

Работорговець не знав, чи цей юнак жартує, чи говорить цілком серйозно. Він по-приятельському поплескав його по плечу й хотів розпитати докладніше, бо ця порада вида-лася вартою уваги.

Але тієї ж миті відчинилася брама царського палацу, і в ній з'явилися перші паланкіни з членами державної ради, яких раби розносили додому.

На вулиці зчинився рух, натовп захвилювався, і огрядний работорговець спробував протиснутися вперед, щоб краще все побачити й першому довідатися про новини. Однак він нічого не довідався. Віконця в паланкінах були затягнені шторами, й ніхто не подавав із-за них жодної ознаки життя. Вельможі були раді, що буря нарешті вляглася й вони можуть повернутися до домашнього затишку.

Тільки Ідін-Амуррум махав із паланкіна рукою й своїм натхненним виразом обличчя намагався підбадьорити вавілонян.

Сурма хотів протиснутись ближче, та работорговець стояв перед ним непорушно, мов скеля. Він навіть поглузував з юнака:

— Хе-хе, маленький, ти куди?

Сурма відчував, що цього здоров'я могла б зрушити з місця хіба пара коней.

В цю мить на бруківці дороги, що вела з палацу, почувся цокіт копит Набусардарового скакуна.

Натовп знову захвилювався. Дивлячись на князя, Сурма змушений був визнати, що його вигляд цілком відповідає званню верховного воєначальника військ його святості царя Валтасара. Але хлопцю одразу стиснулося серце від жалю за тим, заради кого він відірвав би останню крихту хліба від свого рота й пожертвував би останньою краплею своєї крові. Він згадав про Устігу, з іменем якого в нього були пов'язані надії на відновлення справедливості в Вавілонії і якого кинув у в'язницю Набусардар. Сурма ще раз глянув на білий султан Набусардарового шояома й відчув, як серце його сповнюється ненавистю.

Людей, що стояли біля зимового палацу, проймала дедалі більша тривога. Не один із них згадував про недавнє лихоліття. Не давало воно забути спокійним сном і деяким членам державної ради.

Раніше теж траплялися бурхливі засідання, на яких лилася кров, але тоді їх сприймали як забаву знудьгованих вельмож. Тепер же кожне слово брало за живе і ятрило

душу. Таке бувало, коли правив Амель-Мардук, названий син Навуходоносора, годованець жерців і побожний егоїстичний фанатик, а також за часів його енергійної матері Нітокріс, єгипетської царівни. Звичним це було й за правління Нерігліссара, Навуходоносорового швагра, якого вбили самі халдеї. Боротьба жерців з царським двором особливо загострилася тоді, коли на трон вступив Лабаші-ім'я Лабозархад. Він намагався зламати могутність жерців, і Есагіла за цю зухвалість прокляла його. Вона привирала кожного, хто намагався підтримувати молодого правителя. Кінець кінцем Лабозархад змушений був покинути царський палац. Переслідований жерцями він блукав по великому Вавілонському царству. Однак їм і цього видалося замало. Щоб остаточно покінчити з непокірним правителем, його вбили. Після нього на халдейському троні змінилося кілька князів, ставлеників Есагіли, аж до вступу на нього царя Набоніда. Храмове Місто нарешті виграло в тривалій боротьбі з народом і вельможами. Цар Набонід був іграшкою в руках Есагіли. Він правив країною згідно з її волею. Таке становище тривало понад десять років. У Вавілонії почалась розруха.

І тоді з чужих країв повернувся князь Набусардар.

Він був військовим повіреним спершу в Мідії, відтак у Єгипті й, нарешті, в Лідії. Після його повернення Вавілон раптом ожив.

Набусардара часто можна було побачити в почті наступного царевича Валтасара, який захоплювався військовою справою. Спочатку вони їздили разом на лови й ганялися в горах за дичиною. Зовні це здавалося невинною забавою, але Набусардар мав свою мету: він розпалював у Валтасарові бажання до боротьби й прагнення до влади. Набусардар мав тоді високий військовий чин — очолював царські казарми — і міг бачити наступного царевича коли завгодно. Це допомогло йому схилити Валтасара на свій бік і зробити з нього запального вояку. Валтасар уже тоді мріяв про велику армію і щодень муштрував воїнів на подвір'ї палацу. Це суперечило двірському етикету, але Валтасар завжди нехтував усім, що його гнітило, тож знехтував він і двірським етикетом. Йому хотілося робити все, що тільки заманеться.

Найулюбленішою його розвагою було полювання на пістрявих голубів, яких завезли з чужих країв, хоч потім йому й було їх шкода. Одного разу він навіть забрів до Храмового Міста з луком і вбив священного голуба богині Іштар.

Коли верховний жрець покартав його за це, він відповів, що не розуміє, чому не можна вбивати голубів Есагіли, якщо можна вбивати голубів царських. З того часу запеклося серце Ісме-Адада, і з того часу в обох зростала взаємна ненависть, яка колись мусила перелитися через вінця.

Есагіла пильно стежила за іграми царевича, а коли він підріс, то й за його заняттями. У двадцять років він уже був вельми войовничий юнак. Але навіть Есагіла, при всій її пильності, не зрозуміла, що Набусардар гартував Валтасарів дух і що з його допомогою збирався скинути з трону Набоніда.

Замисливши таке, Набусардар добре усвідомлював, що йому немає на кого спертися. Народ був зляканий і безпорадний, знать слабка й байдужа до всього. Армії в царя, по суті, не було, а з царською гвардією нічого не вдієш, бо вона малочисельна. Через те Набусардар удався до хитрощів.

Справа в тому, що правління кожного халдейського царя тривало лише один рік. Потім цар мав поновити своє освячення на трон доторком до рук золотої статуї Мардука під час святкування Нового року. Коли якийсь правитель з тієї чи іншої причини не виконував цього обряду, то він втрачав права законного царя до наступного новорічного свята. Цієї нагоди завжди чекали ассирійські правителі, щоб захопити владу над Вавілонією.

Одразу ж після повернення з чужих країв Набусардар побачив, що Набонід веде царство до загибелі. Тимчасом як усі сусідні народи готувалися до війни й зміцнювали свою військову потугу, Набонід розпустив армію, занедбав державні обов'язки і присвятив себе виключно науці та релігії. Головною метою свого життя він вважав установлення точної дати правління Саргона Аккадського.

Набусардар став чекати свята Нового року.

Знаючи Набонідову пристрасть до старожитностей, він наказав помістити в віддалене святилище бога Сіна плити з підробленим написом Саргона. Щоб дати змогу Валтасарові торкнутися Мардукових рук, він за два дні до свята Нового року викликав Набоніда з Вавілона, надіславши йому таємне повідомлення про знайдені плити.

Вчені жерці вираховували за ними, що Саргон, перший коронований цар Вавілонії, правив за 3200 років до Набоніда. Але Набонід поплатився за це відкриття тим, що, коли повернувся до Вавілона, на троні вже сидів новий цар, його син і син богів, володар світу, його святість Валтасар. Так

Набусардарові вдалося звести на трон Валтасара й воскресити країну до нового життя.

Про свою хитрість Набусардар нікому не довірився й словом — не довідався про неї навіть сам Валтасар. Зовні все виглядало так, ніби боги відвернулися від Есагіли і ніби те, що сталося, сталося з волі богів. Та Ісме-Адад, який знав, від кого походить його божественна сила, усе ж таки запідозрив Валтасара й Набусардара в тому, що вони захопили владу обманом. І ось сьогодні він заявив про це на повен голос перед усією державною радою.

Есагіла свого часу тільки для того придумала цей обряд доторкання до рук Мардука, щоб забезпечити собі право зводити на вавілонський трон лише того, хто їй до вподоби. І ось тепер вона поплатилася за цю свою вигадку. Хоч сумніватися в божественній силі Мардука було великим гріхом для смертних, у даному випадку сама Есагіла ладна була від неї відмовитись.

Однак усі її зусилля були марні, бо його святість цар Валтасар міцно тримався за трон. І він триматиметься за нього ще міцніше, коли матиме сильну армію, за яку проголосувала державна рада і яка захищатиме його владу та Вавілонське царство.

Про все це з тривогою думали ті вельможі, яких раби розносили по домівках після закінчення державної ради. Вони не могли спокійно всидіти в паланкінах, а дома до самого ранку перекидалися на шовкових постелях. Сон тієї ночі до них так і не прийшов.

У Муджалібі на Валтасара чекала скіф'янка Дарія, яку йому пообіцяла Набусардарова дружина Телкіза. Вона сказала, що пришло їй лише в тому разі, якщо під час державної ради він поводитиметься як справжній володар. Для неї це означало тільки одне: цар має проголосувати за Набусардарів план оборони, і він це зробив.

Однак після закінчення ради Валтасар відчув безмежну втому, яка прийшла на зміну великому напруженню. Він на власні очі пересвідчився, які інтриги снує проти нього Есагіла. Якби не рішучість Набусардара, то на вавілонському троні вже сидів би Набонід. Крім утоми, Валтасара гнітила свідомість того, що молодість його затьмарюють нікчемні клопоти та інтриги. Яким безхмарним було б його життя, коли б він не знав цих мук! Адже його змалечку вчили, що боги лише рабам призначили тяжку працю, образи, біль і нужду. Володарям світу вони, навпаки, пообіцяли буйні радощі й веселощі і зміцнили їхню владу золо-

том. А що ж судилося йому? Кожну крихту насолоди в нього відривають від уст, примушують випити гірку чашу, отруюють йому все життя.

Він намагався вчинити цьому опір. Єдиною його втіхою тепер було те, що він матиме армію, за допомогою якої знищить ворогів і завоює права, які належать йому цілком законно. Адже Телкіза теж казала, що тільки непереможна армія забезпечить йому трон.

Він спокійно й вільно вдихнув світанкового повітря. В його уяві раптом постала Телкіза — з кетягом перлів на грудях і коштовними каменями у волоссі, у білому одінні, яке щільно облягало її стегна. Під час їхньої останньої зустрічі вона пообіцяла йому скіф'янку, захоплену Ітарою. Він спершу хотів відігнати від себе це видиво, але мимохіть відчув, що вже смакує майбутню розкіш. Його ніколи не вчили відмовлятися від чогось, отож він не зміг рішуче прогнати від себе цю спокусу. Навпаки, йому було приємно усвідомлювати, що за спокусами йде блаженство, а блаженство має усолоджувати життя вибраних світу цього. Він мав право на винагороду за хвилювання минулої ночі.

Поступово поруч із образом Телкізи перед очима Валтасара почав вимальовуватися образ скіф'янки. Вона уявлялася йому то з луком на коні, то в штанях із шнурівкою, то зі списом у руці, але він ніяк не міг уявити собі її в жіночому вбранні, бо кажуть, що ці скіф'янки — дуже войовничі жінки. Валтасар був не від того, щоб мати для різноманітності ще й войовничу жінку. Він їздитиме з нею в царський заповідник стріляти вепрів і тигрів. Навчить її боротися з левами і цілитись вістря меча їм просто в серце.

Що більше він думав про неї, то нескінченнішою здавалася йому дорога.

Царські їздові не пристосовували швидкість їзди до лету Валтасарових думок. Коні ступали поважно, як і належить для виїзду володаря. Але Валтасар весь час їх підганяв. Згоряючи від нетерплячки, він нарешті сам завйокав на коней і схопив віжки. Коні в його неспокійних руках шарпалися вбік і ставали дибки.

Перший радник провів Валтасара аж до дверей покоїв, де його чекали слуги, щоб зняти з нього парадне вбрання й приготувати до сну.

Та Валтасар байдуже пройшов повз них. Слуги знали, що це означає. Валтасара в його покоях жде жінка, нова царська наложниця, і цар або так шанує її, що хоче поставити перед нею в парадному вбранні, наче перед сановниками й Есагілою в тронному залі, або його жене нетерплячка.

Він і на таємній державній раді кілька разів відчував дурманні пахощі кедрової олії, якою скіфські жінки натирали своє тіло, але страх за життя розігнав ці приємні відчуття. І тільки тепер, вивільнившись нарешті з лещат державних обов'язків, він може спокійно віддатися втіхам, яких жде не діждеться його серце.

Зі звичною швидкістю Валтасар поминув нарешті останні двері й раптом зупинився. Він побачив її тут, у своїй опочивальні. І з першого ж погляду переконався, що всі його уявлення про неї були хибні.

Вона скромно сиділа на ебеновій лаві, поклавши руки на коліна. На ній була біла полотняна сукня, розмальована великими, як долоня, зеленими листками. Рукава сягали їй аж до зап'ясть, а поділ — до кісточок. Спідниця, зібрана рясними складками, була стягнена в талії. Викоту сукня не мала — комір був під саму шию. На пальці в скіф'янки блищав грубий мідний перстень, укритий патиною. На ногах мала черевики на шкіряній підошві, з мідною застілкою.

Станом вона була висока, але трохи нижча від Телкізи. Обличчя правильне, вкрите ніжною засмагою. Між віями плавали сірі очі, схожі на затягнене хмарами північне небо. Над крутим лобом царською тиарою здіймалися каштанові коси, обвиті довкола голови.

Коли Валтасар увійшов, вона підвелася, проте не привітала його, як належить царській рабині. Стояла випроставшись і чекала, що буде далі.

Така її поведінка здивувала Валтасара. Він ледь насупився і владно мовив:

— Я цар.

Дівчина легко вклонилася.

— Я Дарія, дочка князя Сіріуша із Скіфського царства. Вона говорила сумішшю семітських мов. Валтасар здивовано закліпав очима й не наважувався підступити ближче. Його збентежив її непристойно самовпевнений тон, якого він не терпів у жінок. Бачачи, що цар мовчить, вона дала:

— Я дочка князя Сіріуша, бранка Вавілона.

— Бранка Вавілона, — роздратовано повторив він слідом за нею.

— Так, бранка Вавілона, — підкреслила вона.

— Що ти хочеш цим сказати? — суворо запитав Валтасар.

— Не гнівайся, царю, але мене мучить цікавість, чому в Вавілоні бранцями розпоряджаються жінки. Благородна Телкіза, дружина верховного воєначальника твоїх військ,

вирішила, що цю ніч я маю провести з тобою, а про свою подальшу долю довідаюсь завтра, коли зійде сонце. Покидаючи цю опочивальню,— бо це вона привела мене сюди,— сказала, що для мене це велика честь. Цілу ніч, царю, я сиджу тут і жду, коли ти виявиш мені цю честь.

Валтасар наїжив брови, немовби від цих слів скіф'янки на нього війнуло холодом, але одразу опанував себе й навіть спробував усміхнутись. З усміхом на обличчі легко дорікнув їй:

— Ти повинна була сказати це трохи привітніше.

І рушив до неї, щоб приголубити її: може, вона стане лагіднішою. Йому захотілося хоч трохи ніжності після недавніх жакливих сцен у тронному залі. Бодай на хвилину він прагнув забути про Есагілу, про персів, про зраду й підступність.

Наблизившись до скіф'янки, Валтасар простяг руки й ще раз повторив:

— Ти повинна привітніше розмовляти з царем.

Вона полохливо відхилилася, мов сарна від тигрячої лапи, й попередила його:

— Наш край суворий, царю, і люди наші теж суворі.

— Ти зразу присмирнієш і будеш ніжнішою, коли ляжеш з царем на шовкове ложе.

Дихання скіф'янки стало уривчастим від глибокого обурення. З її вуст ладні були зірватися необережні слова, та вона опанувала себе й нарешті мовила досить спокійним тоном:

— Наші жінки не лягають з царем. У нас кожен чоловік має тільки одну дружину... навіть цар.

— Ти поводишся зухвало,— в голосі Валтасара забриліло невдоволення,— ти забуваєш, хто я і якою владою наділений.

Він зміряв її поглядом з голови до п'ят і знову зазірнув у вічі.

— Я думав, що ти будеш ніжна й лагідна, мов голуби, яких нам присилають із ваших північних країв і яких я вбиваю, коли мені тільки заманеться. А ти колюча й не вмієш розмовляти з царем.

Він пильно глянув на неї, але вона була така ж холодна й незворушна, як і досі.

— Ти зухвала й, мабуть, хочеш сказати, що не бажаєш сподобитися честі належати самому цареві. Таких, як ти, ми приборкуємо смертю, і якщо ти не маєш наміру мені підкоритися, то я приборкаю смертю й тебе. Але перед цим ти, певна річ, уволити мою волю.

Валтасар зняв з голови тіару й поклав її на стіл, одягу розкидав по м'якому килиму та по кріслах і натяг на себе розкішно вишиту, мов весільне вбрання, нічну сорочку.

Переодягшись, повторив:

— Перед цим ти, певна річ, уволити мою волю, але мн спершу вип'ємо з тобою вина.

І Валтасар показав на золоті чаші, які стояли на столику біля царського ложа. На них іскрилися смарагди, сапфіри й карбункули. Золотисто-червоне вино міцно пахло шафраном і корицею.

Дарія навіть не поворухнулася, не подала вина цареві й не взяла собі. Вона стояла непорушно, схожа на воскову свічку, до якої підносять вогонь, щоб запалити її.

Схвильовано роздивляючись її вроду, Валтасар намагався опанувати себе, що не дуже було в його натурі, й хвальковито заявив:

— Царські наложниці самі частують царя. Вони самі підносять йому до вуст чашу і, поки він п'є, гладять його волосся й щоки. Збуджують його, щоб він ошчасливив їх своєю любов'ю, бо вони пишаються, коли розділяють з царем ложе.

— Я не знаюсь на мистецтві твоїх наложниць, царю. У нас зовсім інші звичаї.

— Саме тому, що ти на цьому не знаєшся, я тобі й пояснюю. Оскільки ти в цьому не досвідчена, то дивись,— він узяв зі столика чашу й для неї,— дивись, сам цар подає тобі вино.

Скіф'янка взяла чашу, але навіть не пригубила її.

— Воно з підніжжя гір Магана,— промовив він,— можливо, ти ніколи не пила ще чогось подібного, хоч ти й дочка скіфського князя. Можливо, ти ніколи не пила ще з золотої чаші, якщо на твоїх руках і на черевиках оздобити тільки з міді.

Він знову хотів узяти її за руку й роздивитись укритий латиною перстень.

Та скіф'янка заховала руку за пояс. — Я вже пила з золотої чаші, пила вже і з позолоченого черепа вбитого мною ворога,— відповіла вона.

Валтасар мимохіть відсахнувся від неї. — Виходить, тебе треба остерігатися.

Його переляк розвеселив скіф'янку, і її обличчя трохи прояснилося. Вона не знала, що це нагадало цареві той момент засідання державної ради, коли верховний жрець з недобрим наміром кинувся до трону, можливо, навіть щоб убити його.

— Ні, можеш мене не боятися, я просто нагадала тобі про звичай, який існує в нашій країні. В нас і справді існує звичай зберігати череп переможеного ворога. Його обтягують шкірою й оздоблюють золотом. На учтах, на великих учтах кожен п'є не з чаші, а з черепа. Той, хто змушений пити з чаші, соромиться, що ще нічого не зробив для своєї вітчизни.

— Ви дивний народ, але я хочу мати саме таку дівчину, як ти.

Валтасар ожив. Так, він хотів мати саме таку дівчину для різноманітності після безсоромних вавілонянок, самовідданих грекинь, лукавих фінікійок, чарівних арабок, марнолюбних аммонітянок, обачливих єгиптянок, сліпучих римлянок, холодних лівійок, гарячих ефіопок, прекрасних індінок, сором'язливих китайок, розважливих крїтянок, гордих мідійок та лідійок.

— Я мав жінок уже всіх народностей, крім іудейок, кіпріток і тебе.

З цими словами він одним духом викинув чашу.

— Кіпріток у мене відібрав Кір, залишилася тільки ти. Хоч я й умирав за кіпрськими красунями, Телкіза сказала, що ти краща, ніж вони. І я тепер сам бачу, що це так. — Валтасар усміхнувся й на мить заплющив очі, стомлені від безсонної ночі й випитого вина. — А ще вона сказала, що ти пахнеш кедром і кипарисом. З тієї хвилини, як Телкіза мені про це сказала, в мене таке враження, ніби довкола ростуть самі кедри й кипариси. І ти сама наче кипарис. Жінки на Кіпрі схожі на грона винограду, повні солодкого соку. Я спершу хотів напитись цього соку, та Телкіза сказала, що запах кедрового дерева кращий, і через те я хочу тепер тільки тебе. Але перед цим ти мусиш випити вина, щоб у твоїх жилах розпалилася кров. Ти також мусиш навчитися обіймати мене й цілувати в губи. І взагалі тобі ще багато чого доведеться навчитися, щоб ти могла ошчасливити самого царя.

Валтасар поставив чашу на столик і знову рушив до неї. В міру того як він наближався, мінився вираз його обличчя: воно робилося то ніжнішим, то дикішим. Він уривчасто дихав, і все його тіло дрижало від передчуття любовострастя.

— Не підходь до мене, царю, — попередила скіф'янка, — не підходь, бо я не можу тобі належати.

Звук її голосу схвилював Валтасара ще дужче, хоч він навіть гаразд і не зрозумів, що вона сказала.

Оскільки цар не зупинився, вона відсахнулася зі словами застереження:

— Якщо хочеш помірятися зі мною силою, то підходь, — витягла з-за пояса кинджал, замаскований між рясними складками спідниці.

Перемінившись на виду, Валтасар прошепотів:

— Я бажаю тебе... я бажаю тебе такою, як ти є.

— Іменем богів твого царства благаю тебе, володарю...

— Я бажаю тебе, — повторив він, і в голосі його забрили жалісливі нотки.

— У мене в руках кинджал, — нагадала йому скіф'янка.

— Я не розумію, що ти кажеш, — простогнав Валтасар і схопив її в обійми.

Вона тримала кинджал, уперши його вістря просто в серце цареві. Але водночас відчувала, що тіло її стиснуте, наче обручем. Їхні обличчя були зовсім близько одне від одного. В її сірі очі дивились його чорні, сповнені палкого блиску очі. Валтасар обняв її ще міцніше, і його чорне, як вороняче крило, волосся торкнулося її каштанових кіс. Своім гарячим чолом він обпик її холодне чоло. До її щоки притиснулася його щока.

— Пусти мене, — пручалася вона з усієї сили.

— Я хочу поцілувати тебе в уста, дочко Сіріуша. В уста, в шию і в...

Валтасар пробурмотів щось незрозуміле.

І тієї ж миті його вуста злилися з вустами скіф'янки. Йому перехопило дух. У нього запаморочилась голова і він падав у якусь прірву, звідки підіймалися дурманні пахощі запаленої стираксової смоли. Отверезівши, він відірвався від її вуст і подякував їй за цю хвилину. Ще ніколи так не вирувала в ньому кров, і ще ніколи він не відчував такої розкоші від того, що тримав в обіймах жінку. І свідомість цього сповнювала його ще більшим блаженством.

Валтасар знову пригорнув скіф'янку до себе, заплющив очі й пристрасно, мов у якомусь маренні, зашепотів:

— Навіть якщо мені це коштуватиме життя, ти все одно будеш моєю. Ти прекрасніша за тисячу, за десять тисяч, за сотні тисяч інших жінок. Ти прекрасніша за всі ліванські кедри й за всі кипариси на морському узбережжі. Кращою за тебе немає ні на землі, ні на небі. Ти дочка скіфського князя, а могла б бути й халдейською царицею. Я жадаю тебе й хочу, щоб ти була царицею Вавілонського царства.

— Пусти мене, царю, бо я не можу бути ні твоєю, ні царицею Вавілонського царства, і ти це добре знаєш.

— Чого ж ти хочеш, чого? — пристрасно шепотів Валтасар.

— Я хочу повернутися додому, на північ, до країни скіфів.

— Якщо ти станеш моєю, то я дозволю тобі повернутися до країни скіфів. Але спершу ти мусиш належати мені, цареві царів.

— Я не можу й не бажаю цього, царю, бо...

— Бо що?

— Я боюся сказати тобі правду.

— Ти можеш казати мені все.

— Про тебе говорять, що ти жорстокий, та ти й сам щойно погрожував мені.

— Я жорстокий і милостивий, як усякий інший цар. Але при тобі я завжди був би милостивий. Я так мріяв про жінку з далеких країн, і хоч мені привозили їх сотнями, жодна з них ще не була схожа на ту, якої я жадав. Та я знав, що колись вона неодмінно з'явиться, бо її доля зв'язана з моєю. І ось ти прийшла, Даріє. Так, це ти. Я відчуваю: ти — моя доля. Ти!

— Опам'ятайся, царю!

— Я сповна розуму й повторюю: ти — моя доля. Мої думки ще ніколи не були такими ясними. Ще ніколи я не відчував у своїй душі такого спокою. Я буду добрим і милостивим царем, тільки ти повинна залишитися зі мною... і бути моєю.

— Я вже сказала тобі, царю, що не можу.

— Чому ти впираєшся, і чому ти не можеш?

— Бо мушу повернутися додому.

— Може, тебе там хтось чекає? — з сумом запитав Валтасар, подумавши раптом, що щастя щоразу втікає від нього, тільки-но народившись. Що це — кара чи заздрість богів? Але ж він сьогодні здобув собі право на радість забуття із цією скіф'янкою, бо поведився на державній раді як законний цар. Він не відступиться від свого права й буде його захищати. Через те й запитав зараз, чи Дарію не жде хто на її півночі.

— Так, мене чекають дома, і тому я прошу тебе, щоб ти мене відпустив.

— Ніхто інший не має права тебе чекати, окрім халдейського царя. Ніхто інший не має права бути щасливим з тобою, окрім мене, — твердо вимовив він. — Мені потрібно, щоб хтось постійно був біля мене, хтось такий, як ти, ні, саме ти!

Валтасар стиснув плечі скіф'янки, провів долонями по косах, а потім притулився обличчям до її обличчя. Почав обсіпати цілунками губи, очі, лоб і скроні.

Він цілував її, та вона залишалася холодною й не відповідала на його ласку. Щоб розбудити в ній пристрасть, Валтасар палко шепотів:

— Я буду милостивим і добрим до тебе й до своїх підданих, тільки ти скажи, що залишишся й належатимеш мені добровільно.

— Я вже сказала тобі, що не можу. Добровільно я не належатиму тобі ніколи. А якщо спробуєш узяти мене силою, я заколю тебе кинджалом.

— Кому ж ти маєш належати? — запитав він, ціпеніючи від страху.

— Скіфові.

— І ти віддаєш йому перевагу перед царем Вавілона?

Вона кивнула головою.

— Перед царем Вавілона? — У голосі його прозвучали жорстокі нотки.

— Так, царю.

Валтасар повільно розслабив руки й випустив скіф'янку зі своїх обіймів. Неспроможний зрозуміти, як це вона посміла так образити його, він гнівно закричав:

— Перед царем Вавілона?

Валтасар заплющив очі й важко засопів від болю, що пронизав усе тіло. Його залихоманило. Потім біль змінився відчуттям чогось темного, похмурого. І коли він знову розплющив очі, то вони були сповнені неймовірного подиву.

— Іноді мене охоплює шал, — просичав Валтасар, — і тоді люди бояться мене. Але ти, мабуть, не вмєєш навіть боятися. Ти гірша за тигрицю. Ти не заслуговуєш милості володаря, царя царів і пана світу. Тому буде найкраще, якщо твоє серце проніже стріла. Я зараз покличу воїнів, щоб вони тебе вбили. Я покличу їх сюди, і вони зроблять це тут, у цьому покої. Поки ти конатимеш, я радитиму, що твій коханий не дїждався тебе. — Він плеснув у долоні й таким тоном наказав покликати воїнів, наче просив, щоб йому налили вина. — Хай прийдуть зі списками, — додав і, знову залишившись із скіф'янкою наодинці, сів на лаву. — Я наказу прошити тебе списом, бо стріла може зламатися об твоє тверде серце, — провадив далі. — Спис надійніший. Я наказу прошити тебе ним, як тигрицю на ловах. Потім дам знати Сїріушеві, що він може прислати по свою дочку. А відтак сповіщу й твого коханого...

Валтасара здивувало, з якою байдужістю скіф'янка вислухала ці слова.

Схожа на неохитну гірську вершину, вона спокійно чекала вирішення своєї долі. Смерть від удару списа — це

достойна смерть не лише для хоробрих, плечистих скіфів, а й для їхніх сильних, войовничих жінок. Смерть від удару списа просто в серце. Так. Вона з цим уже змиралася. Але бути наложницею царя, мов шльоха? На це вона ніколи не піде. Її суджений на далекій півночі у ці хвилини, мабуть, шикує колони скіфських воїнів проти персів, він може пишатися своєю Дарією.

Плин її думок перервав Валтасар:

— Ти навіть не плачеш?

— А чого б я мала плакати?

— Тебе ж чекає смерть... нагла смерть.

Вона всміхнулася.

— У нас, навпаки, оплакують тих, хто вмирає своєю смертю, а не впав від зброї. Я рада, царю, що можу так померти. Коли про це довідаються мої одноплеменці, вони теж радітимуть за мене. Мое ім'я вічно житиме серед скіфів. Матері розповідатимуть своїм дочкам, а батьки синам, що Дарії, дочці скіфського князя Сіріуша, цар Вавилона наказав простромити серце списом.

Погляд її, що, здавалось, пронизував мури, був такий гордий і такий ніжний, що Валтасар не витримав.

— Ти прекрасна! — несподівано вигукнув він. — Тільки якби серце твоє не було схоже на серце тигриці... Але й тигриці прекрасні.

До опочивальні увійшли воїни з довгими списами.

Валтасар навіть не глянув на них — весь час дивився тільки на Дарію.

— Коли ти всміхаєшся, то здаєшся ніжною й ласкавою, і якби ти захотіла, то, мабуть, змогла б ласкаво розмовляти і з царем.

Він хвилину про щось думав, а потім вирішив діяти трохи розважливіше.

— Якщо я чекав тижнями на кіпрських красунь, то чому б мені не почекати на тебе до ранку? Можливо, ти трохи полагіднішаєш.

Він знову про щось замислився, а коли нарешті підвів голову, то дав воїнам знак вийти.

Залишившись зі скіф'яркою вдвох, цар пересів з ебенової лави на ложе й випив повну чашу вина. Голова його вже крутилася, однак він простяг руку до наступної чаші. Мацав рукою довкола неї, але не міг її намацати. А коли нарешті намацав, то ніяк не міг підняти.

Дарія підійшла до столика й відсунула чашу.

— Не пий більше, царю, — сказала вона, перемагаючи в собі огиду до Валтасара.

А йому здалося, що вона сказала це лагідно, наче між ними не було ніякого непорозуміння. Навіть більше — його зворушила ця її раптова турботливість.

— Це недобре, коли людина п'є так багато вина, царю.

— Я мушу пити.

— Не можеш стриматися?

— Ти думаєш, — відповів він, хитаючись, — ти думаєш, що серце моє таке ж тверде, як твоє, і що я такий же бездушний, як і ти?

— Серце моє зовсім не тверде, і я зовсім не бездушна, як тобі здається, царю.

Повіки його раптом зімкнулися, неслухняні губи заворушилися, і до неї долинуло:

— Ти думаєш, що серце моє таке ж тверде, як твоє, і що я такий же бездушний, як і ти... Я хочу вина... Я мушу пити вино, щоб забутись... Можеш мене вже не боятись, я почекаю, коли ти станеш поступливішою... Колись ти все-таки будеш моею... Ти будеш наложницею халдейського царя і твій коханий більше ніколи не діждеться тебе. Сьогодні я дуже стомлений після ради. Мені треба набратися сили.

— Тобі треба виспатись, царю, сон додає сили.

— Мені треба виспатись.

І Валтасар безвладно повалився на шовкові подушки.

— Кажеш, сон додає сили?

— Так, сон поповнює розтрачені сили.

— От бачиш, а я не сплю цілими ночами.

— Певно, тебе гнітять важкі думи.

— Навуходносор!

— Але ж він давно помер.

— Не вір. Він безнастанно переслідує мене й каже, що він — законний цар Вавилонії. Дорікає мені, начебто я розорив країну, за яку його війська пролили ріки крові. Підмовляє мене створити могутню армію, якщо я хочу бути справжнім царем, таким, як був він. Я матиму армію, ще сильнішу, ніж мав він. Сьогодні за неї проголосувала державна рада, і Набусардар створить її для мене. Я хочу бути найсильнішим правителем у світі. Але Навуходносор каже, що мені перш за все треба стати царем Вавилонії. А хіба я не цар Вавилонії? — Валтасар утупив у Дарію свій каламутний погляд. — Я цар Вавилонії?

— Ти цар Вавилонії. І лежи спокійно.

— І цар царів?

— І цар царів.

— І володар світу?

— І володар світу.

— А все ж таки я не можу заснути,— поскаржився Валтасар,— подай-но мені вина.

Скіф'янка віднесла вино в протилежній кінець опочивальні, щоб його запах не дратував царя. Коли вона повернулася, він сказав:

— Ти, можливо, не знаєш, що в Вавілонії всі бажають мені смерті.

— Прожени від себе ці лихі думки, царю. Спи спокійно. Завтра на тверезу голову ти все розміркуєш і відпустиш мене. За це я стерегтиму тебе до самого ранку.

— Ти цього, звичайно, не знаєш,— вів далі Валтасар, не звертаючи уваги на слова Дарії,— ти не можеш цього знати. Але народ проти мене, бо його підбурюють перські баламути. Вельможі проти мене, бо їх підбурює Есагіла. Есагіла теж проти мене, бо її підбурюють боги. Боги теж проти мене, бо вони самі бажали б правити Вавілонією. Сьогодні мене двічі хотіли вбити. Перший раз врятували мене мої воїни, а другий раз верховний воєначальник моїх військ. Однак і їм я не зможу довго довіряти. Кажуть, ніби сам Набусардар хоче бути царем, а мої воїни хочуть користися тільки йому. Військо на його боці. Незабаром я залишуся зовсім сам. Дні мої сповнені пекучої тривоги, а ночі мучать безсонням. Я боюся, що варта засне біля дверей і мене таки вб'ють.

Дарія не впізнавала в цьому жалюгідному чоловікові Валтасара, войовничого й суворого правителя Вавілонії, про жорстокість якого ширилася слава далеко поза межами його царства.

Сп'янілий і розслаблений, він не усвідомлював, що сповідається перед чужинкою. Повертав голову то в один, то в другий бік і був радий, що може комусь вилити свою душу. Зовсім забув про те, що Сірішеву дочку схопила служба розвідки халдейської армії і що вона може скористатися цією його слабкістю.

Та Дарія, здавалосьь, не чула цих Валтасарових слів,— вона знову сіла на ебенову лаву й ладна була чекати так до самого ранку, коли вирішиться її доля.

Як тільки Валтасар угамувався, вона подумала, що він уже засинає. Але він ще кілька разів посилав її подивитися, чи не послухала варта. Коли Дарія пішла до дверей, він попередив її, щоб вона не здумала тікати, бо воїнам суворо наказано вбити її на місці, якщо вона спробує покинути царський палац. Отож вона виходила тільки за завісу й зразу ж поверталася. Не побачивши нікого із сторожі, Дарія вирішила, що вартуватиме царя сама й розбудить

його, як тільки помітить щось підозріле. Вона усвідомлювала, що її безпека, по суті, залежить від його безпеки.

Повернувшись останній раз із-за завіси, вона заспокоїла Валтасара:

— Можеш, царю, спати спокійно. Варта пильно оберігає тебе. А якби вона заснула, то я оберігатиму тебе сама.

— Ти сильна... я знаю... адже я тримав тебе в обіймах...

— Отож спокійно покладися на мене. Я захищатиму тебе ціною свого життя.

— Це тому, що я не наказав пропизати тебе списом?

— Це тому, що я так хочу.

— Ти все ще вперта, але цар, можливо, полюбить тебе.

Валтасар не міг уже відірвати голови від подушки, не міг навіть підняти повік, щоб подивитись на Дарію. Тільки простяг до неї руку і, як боязлива дитина просить матір, попросив Дарію, щоб вона сіла біля нього. Коли Дарія сіла скраєчку на ложі, він міцно схопив її руку й одразу заснув.

Уперше, відколи Валтасар став царем, він спав спокійним сном.

Набусардар хотів із самого ранку погодити з ним витрати на оборону, але Валтасар прокинувся аж перед полуднем.

Був уже білий день, проте ніхто не наважувався перервати сон царя. Слуги ходили навшпиньках повз його опочивальню, а варта змінилася біля дверей без жодного звуку.

Дарія довго не спала, сидячи на краю Валтасарового ложа, і весь час думала про темні ліси на півночі та хмари, що мчать по небу. В опочивальні ще горіли світильники, а надворі, за стінами палацу, вже сяяло сліпуче сонце, коли й її здолала втома, і голова безсило звислась на груди. Дарія заснула й проспала так аж до полудня.

У країні між Євфратом і Тигром стояв полудень.

Один із тих полуднів, коли пекуче сонце стає небезпечним для людини й коли воно сповнює кожен куточок землі такою спекою, що не знайти й клаптика прохолодної тіні.

Один із тих полуднів, коли коріння вже неспроможне тримати на собі биліни, віття стомлено звисає з дерев, подихи вітерцю слабій і ліниві, тіла людей і тварин аж пашать від спеки, а просяклу потом, липку одягу нещадно пронизує гостре, мов голки, проміння.

Вавілонські вулиці наче вимерли. На них о цій порі не видно було й простих городян, не те що вельмож. І тільки раби з порепаною від сонячних опіків шкірою на спині й на

ногах змушені були нести свою важку ношу в цю нестерпну спеку.

На Торжищі виставили чоловіка з відрізаним вухом; ця тяжка покара спіткала його за те, що, всупереч суворій забороні, він осмілився вгамувати нестерпну спрагу із священного басейну Іштар.

Під колонами сиділо кілька гультіпак. Вони дражнили нещасного порожньою чашею від вина. Чоловік обливався потом і непритомнів від спеки, бо сонце немилосердно прямило його в тім'я. Тільки раби співчували йому, але поспішали далі, щоб і їх не спіткала подібна покара.

Побачивши, що площею йде жрець із храму бога Еа, бідолаха голосно застогнав. Жрець відважився допомогти йому і звернув між колони.

— Чим ти завинив? — запитав він.

Чоловік не годен був вимовити й слова і тільки беззвучно розкрив рот, показавши пересохлого язика.

— Ти хочеш пити? — запитав жрець.

Чоловік кивнув головою.

— Я не смію дати тобі води, бо це суперечить законів, але ти пожуй ось цю траву, й вона вгамує твою спрагу. — І жрець поклав йому в рот, який пашів жаром, мов вогнена піч, зелену билину.

— Нехай боги продовжать твої дні, — ледве вимовив чоловік.

— Нехай вони й тобі подарують багато років, бо ти ще будеш потрібен своїй батьківщині.

— Я ненавиджу її в цю хвилину, — витиснув із себе нещасний.

— Ти ненавидиш тільки її нинішніх правителів, але наша країна незабаром матиме нового вождя, і тобі захочеться вірно служити йому. Коли тебе відпустять, запишись до армії непереможного Набусардара.

— У Набусардара немає армії, Набусардар...

— У Набусардара буде армія, наймогутніша армія в світі.

— Наймогутніша армія в світі... — здивовано повторив чоловік, який колись служив в армії царя Набоніда, котру згодом розпустили.

Відтоді він поневірявся по країні в пошуках шматка хліба, мов голодний собака, і зазнав усіх мук, що випали на долю таких-самих сіромах, як він. Колишні воїни царя Набоніда стали волоцюгами, злодіями, убивцями та порушниками закону. Цілі зграї грабіжників вирушали до Єгипту і там проникали в піраміди, місця вічного спочинку фарао-

нів. Усіх вабило золото, й деякі авантюристи добиралися аж до Ефіопії, про яку розповідали, начебто там навіть в'язні ходять у золотих кайданах. Багато таких людей шукали щастя по всьому африканському узбережжю; уяву тих, хто прагнув розбагатіти, особливо хвилював Карфаген. А найщасливіше життя обіцяло море, тож ватаги морських розбійників нападали на кораблі, що везли товари й цінні вантажі в усі кінці світу. Чимало з них наймалися в армії Риму або Греції, які боялися нападу з півдня. Та хоч велика кількість колишніх халдейських воїнів розсіялася по світу, Вавілонія все одно залишилася країною бідаків, які марно шукали роботи в майстернях ремісників і в великих царських майстернях, у копальнях, на верф'ях і в маєтках. Вони тинялися по країні з відчаєм в очах, але з надією в душі, що колись і їм пощастить.

Одним із них був і чоловік з відрізаним вухом, виставлений на вавілонському Торжищі на пересторогу іншим.

Слова жерця про нову армію непереможного Набусардара долинули до нього, немов уві сні. Він слухав і не вірив, що після всіх поневірянь зможе знову взяти в руки меч і знову прислужитися своїй вітчизні як хоробрий воїн. Хотів докладніше розпитати жерця, але не мав сили, та й жрець теж не міг довше затримуватися біля нього.

Жрець відійшов, а чоловік іще якийсь час дивився йому вслід каламутними очима, знемагаючи під палючим промінням сонця. Він пожував билину, і йому здалося, що її сік справді вгамовує спрагу. Потім побачив, що жрець зупинився біля гультіпак, які недавно з нього глузували, і сказав їм те ж саме, що й йому:

— Нам загрожує небезпека. Вступайте до армії Набусардара.

Гультіпаки гучно зареготали у відповідь, а жрець спокійно віддалився від них, немовби нічого не сталося.

Потім він зупинився біля рабів, які згиналися під тягарем своєї ноші, і всім казав те саме, але безвухий цього вже не почув.

Один з рабів скинув із пліч ношу й відповів:

— Я негайно піду за тобою, слуго осяйного Еа. Я змалечку носив меч і ладен носити його аж до смерті.

— Іди до Набусардара.

Раб покинув ношу на вулиці й подався до ставки верховного командування.

Жрець обійшов усю колонату на Торжищі й скрізь повторював те, що йому звелів говорити Улу, жрець Мардука.

Тієї ночі, коли йшла таємна державна рада, Улу за наказом верховного жерця Ісме-Адада мав обійти решту вавілонських святилищ. Там, де жерці були віддані Есагілі душею й тілом, він виконав свій обов'язок. А в тих храмах, де вже давно виявляли невдоволення Есагілою, він організував проти неї змову.

Найнепримиренніших ворогів Есагіли Улу знайшов у святилищі бога Еа. Наступного ж дня вони вирушили вербувати воїнів до армії Набусардара. Вийшли на вулиці ополудні, коли в місті стояла нестерпна спека й коли ризик зустріти когось іншого, крім рабів, бездомних волоцюг і бідарів, був мінімальний. Завдання своє вони виконали, і надвечір подвір'я ставки верховного командування заповнили колишні воїни царської армії. Охочих вербували на місці.

Водночас усім вельможам було визначено, скільки воїнів повинен виставити кожен з них. Щодо війська Есагіли, то на нього не можна було розраховувати в разі війни.

У всі кінці країни до намісників помчали гінці. Через сім днів вони мали принести у Вавілон точні відомості про кількість воїнів, яку виставить кожна область. Йшла підготовка військових інструкторів, які навчатимуть новобранців. Після навчання частину воїнів переведуть до Вавілона, а частину розішлють по областях.

Попервах усе йшло навдивовижу гладко. Велика заслуга в цьому належала жерцеві Улу й служителям бога вод, бога срібнопінних хвиль, осяйного Еа. Їх не зупиняло ні глузування волоцюг на пристані й на дамбі, ні тюкання гультіпак на Торжищі, біля яких хвилину тому зупинився один із вербувальників. Він намагався не звертати на них уваги, вдаючи, що нічого не чує. Але гучний п'яний регіт котився за ним, аж поки він пірнув в одну з найближчих вулиць.

Коли він завертав за ріг, один із гультіпак скорчив йому вслід гримасу, і вся ватага знову аж лягла від реготу. Потім гультіпака підвівся і, наслідуючи жерця, проказав з серйозним виразом на обличчі:

— Нам загрожує небезпека. Вступайте до армії Набусардара!

— Вступайте до армії Набусардара,— глузливо підхопив інший.

І знову вибухнув регіт, знову кілька гультіпак скорчили брудні гримаси.

— Вступайте...— спробував перекрити жерця третій, але п'яний язик відмовився його слухатись.

— Ти вже набрався як чіп, а в нас іще півміха,— хитаючись, пробелькотав його товаришок, який стояв навпроти нього, і показав брудною рукою на бурдюк.

Бурдюк лежав у калюжі вина. В повітрі стояв кислуватий запах. Кожен із гультіпак тримав у руці олов'яний кучоль і час від часу прикладався до нього. Ті, що не годні були вже пити, тільки пирскали на всі боки. Забризкані обличчя лисніли на сонці. По оголених грудях стікали цівки поту. В багатьох по тілу повзали воші.

Одні стояли, підпираючи колони. Другі лежали на кам'яних плитах. Треті сиділи на сходах. Четверті, хитаючись, ходили вздовж колонади.

Безвухий чоловік жував билину й дивився на них. Коли один із гультіпак виплеснув вино на землю, сердега мимоволі проковтнув слину.

— Він хоче пити,— сказав гультіпака, який помітив його жадібний погляд.

— Даймо йому напиться!— закричали всі.

Вони налили в кучоль вина і піднесли безвухому. Коли він уже торкнувся потрісканими губами краю посудини, гультіпака відвів її вбік. Потім знову приклав її до губ нещасного і знову відвів. Утішався його мукою. Коли чоловік нарешті болісно застогнав, п'яниця розмахнувся і, дико зареготавши, плеснув йому вином в обличчя.

Безвухий заплакав від болю, бо не встиг заплющити повіки, й вино обпекло йому очі. Він хотів протерти їх, але руки в нього були міцно зв'язані. Крім болю в очах, він відчув біль і на місці відрізаного вуха. Вино роз'ятрило рану, і з неї знову потекла кров, яка вже була перестала йти. Темно-червоні цівки стікали по шиї бідолахи на спину й груди.

Він простогнав:

— Пити!

Але на його клич ніхто не відгукнувся. Навіть п'яні гультіпаки злякалися чогось і повтікали геть.

І тоді він нахилив голову так, щоб змінити напрям цівки власної крові. Коли кров потекла по обличчю, він підставив під неї язик і злизував її.

Раптом на площі з'явився якийсь юнак. Він пройшов повз жінку, що продавала сушені фініки, й зупинився біля ятки, де на рожні смажили бичаче стегно.

Прищуватий гультіпака застережливо крикнув:

— Сурма йде!

— Він не в тім'я битий! — зауважив інший.

— Промовляє, наче пророк.

- І де він так навчився?
- Кажуть, буцім він вихованець того перса, Устіга.
- Сон рябої кобили,— втрутився інший гультіпака, п'яний, як ніч.
- Авжеж, авжеж,— потвердив той, що стояв праворуч від нього,— я теж чув, що він підкуплений самим Ідін-Амуррумом.
- Верховним суддею? Це неможливо! — засумнівалися інші.
- Ні, це правда,— підтвердив гультіпака, підборіддя якого було мокре від вина й слини.— Наші його підстерігли. Він часто бігає до Ідін-Амуррума. Вони підслухали навіть їхню розмову в саду.
- Премудрий знавець законів Ідін-Амуррум і справді допоміг Сурмі прозріти. Краще, ніж Устіга. Він відкрив юнакові очі на те безладдя й свавільство, які панували в усьому царстві, і Сурма погодився сходити на підвищення перед стелою, на якій було висічено Кодекс Хаммурапі, й почав пристрасно переконувати перехожих, щоб вони опам'яталися. Чим ближчою ставала перська загроза, тим правдивіше й гостріше звучали його слова.
- Отже, це сам Ідін-Амуррум вкладає Сурмі в голову такі мудрощі? А куди ж дивляться охоронці порядку?
- Народ не дає скривдити Сурму. Його навіть прозвали Сурма-Гільгамеш.
- Ти ба, Сурма-Гільгамеш!
- А що ви підслухали в саду?
- Як суддя навчав Сурму проголошувати промови.
- А про що саме?
- Хіба я Сурма, щоб запам'ятати це?
- Тут уперед протиснувся лисун з приплюснутим носом.
- Я знаю, я все знаю! Ось дивіться, в мене є табличка,— і він витяг з-за пазухи глиняну табличку, списану гарним почерком.
- Усі з'юрмилися довкола нього.
- Читай!
- А де ти її взяв?
- Сурма роздає їх тим, кому довіряє. Я купив її на пристані у вантажників за дрібку фальшивого золота.
- Читай!
- Читай, поки Сурма не підійшов сюди. Він уже близько.
- І справді — он він під яткою ласує печенею.
- Можливо, сюди він і не підійде.
- Читай!

- Лисун розгублено втупив у табличку очі й почав водити по ній пальцем. Потім поправив на ремені пряжку, пошкрябав лоба й гмикнув.
- Його товаришів брала дедалі більша нетерплячка, і вони підганяли його:
- Ну! Ну!
- Хіба я вчений, що ви до мене причепилися? — розсердився той.— Звідки мені вміти читати? Я чоловік простий, як і ви.
- То навіщо ж тобі ця табличка? — пирснув зизоокій у темному плащі, якого поцупив в ассірійця, перекупника волів.
- А просто так... Тобі що до того?
- Через сто років він запропонує її тандитникові,— пожартував той, що тримав бурдюк і наливав вино.
- Хтось раптом звернувся до нього:
- Стривай, ти ж бувколись писарем, поки не збився з пуття. Читай ти!
- Йому подали табличку, бурдюк перехопив хтось інший, і він почав читати по складах:
- «Цар разом з усім двором, де живе кілька тисяч царевичів та царівен, править країною тільки завдяки тому, що поробив своїх людей рабами».
- Свята правда! — загули всі.
- «Йому байдужа доля простого народу, він не хоче бачити, що дух розтління псує людські душі».
- А що воно за «дух розтління»?
- Запала могильна тиша, яку порушив тільки стогін чоловіка з відрізаним вухом.
- Читай далі! — підганяли того, що читав.
- «На мешканців царського палацу й Царського Міста тяжко працює вся країна. Аби не відставати від царя, знать і собі багатіє, висмоктуючи з народу всі соки. Аби догодити цареві, вищі сановники роблять усе, чого від них вимагає він, а не інтереси держави».
- Хай би їх проковтнуло підземне царство Нергала!!!
- А що там далі? — допитувалися в того, хто читав.
- «Вавілонія занепадає, і господарство нікудишне...»
- Що воно таке— «нікудишне господарство»?
- Не зав'яжай, хай читає!
- Читай далі!
- «...Хлібороби ледве животіють, домашній промисел за-недбаний, державних майстерень майже немає, халдейських торговців утискують. Народ тільки гне спину...»
- Егеж, це про нас, це про нас! — кричали гультіпаки.

— «Народ тільки гне спину, а верхи знай гульбища справляють. Усю державу роз'їдає хабарництво...»

— Стривай,— зупинив його хтось.— Мені не ясно, як це воно її роз'їдає.

— Як іржа, ти, бовдуре! — пояснив той, що хлюпнув вином в обличчя покараному чоловікові.— А ти читай далі, бо так не дочитаєш ніколи.

— «Усю державу роз'їдає хабарництво. Чиновникам довіряти не можна, бо без хабара до них і не підступай. Навіть верховні охоронці порядку та законності дбають тільки про власну вигоду й теж беруть хабарі, виставляючи цим на посміх саме поняття справедливості. І все це діється в країні, яка пишається тим, що її закони стали взірцем для всього Старого і Нового Світу. Куди не кинеш оком, скрізь багно і бруд. У Вавілоні вже все прогнило. Колись принаймні армія стояла на сторожі порядку в країні, а нині й вояки нападають на подорожніх і грабують їх, замість того, щоб захищати батьківщину».

— І нас іще вербують до армії Набусардара! — зареготали довкола.

— «Колись і жерці дбали про добрі душі халдеїв, сяли в них любов і правду, але нині і вони змагаються з царем у житейських утіхах. Замість того, щоб служити богам, вони тричі на день купаються в дорогих ваннах і натирають своє тіло пахощами. Забувши про вітварі, вони кують змови. Замість шукати радість у спілкуванні з небожителями шукають її в золоті й коштовних каменях».

— Вони такі, це правда!

— Треба зруйнувати їхні продажні святилища!

— Смерть Мардукові!

— Тссс!

Власник таблички раптом застережливо підняв палець, швидко забрав її з рук колишнього писаря і кивнув головою в бік ятки, де торгували печенею з волячого стегна.

— Сурма йде.

Чоловік з приплюснутим носом сховав табличку за пазуху, а решта піднесли до вуст кухлі й почали жлуктити вино. Ватагу знов охопила веселість, на п'яні язики пхалися непристойні слова, залунала добірна лайка.

Сурма наближався до гультіпак і краєчком ока стежив за ними. Хода його була некваплива, а обличчя замислене. Він беззвучно ворухив губами, і здавалося, ніби ще й зараз подумки переконував людей:

«У країні халдеїв уже не лишилося місця для чесності, як не лишилося серед халдеїв і людини з незаплямованою

душею. Через те повинен прийти хтось такий, хто змете цю скверну. Він повинен прийти зі сходу, а тому стежте за знаменнями звідтіля,— вони скажуть вам, що цей час уже близько. Готуйтеся до цього, бо так само, як жар-птиця несподівано закриває небо своїми крильми, так само й він несподівано з'явиться в нашій країні. І тоді згинуть усі пороки, сльози зміняться усміхом, а плач співом. Готуйтеся!»

Цього разу йому не було перед ким промовляти, бо спека порозганяла людей по домівках. Він повільно брів у тіні колони.

Спершу його увагу привернули розвеселені гультіпаки. Але тільки-но він виїшов з-поміж колон, як відразу ж завважив чоловіка, прив'язаного мотузками до стовпа. Він мимохіть зупинився, дослухаючись до стогону покараного, і побачив, як той тремтячим язиком зволожує пересохлі губи. Не вагаючись, Сурма рушив до нього. І, тільки підійшовши зовсім близько, помітив, що в того відрізане вухо.

— Хто тебе так спотворив? — запитав він сердегу.

Чоловік зітхнув:

— Охоронці порядку.

— А що ти накоїв?

— Я раб, пане, і не маю ні власного даху над головою, ні власного клаптика землі під ногами. Куди не гляну, все довкола чуже, і чого не торкнуся, все не моє. Сьогодні, помираючи від спеки, я торкнувся священного басейну, щоб бодай зволожити вуста. Стражники Есагіли застукали мене на гарячому, відрізали вухо й прив'язали до стовпа на пересторогу іншим. Мені наказано розповідати про це кожному, хто зупиниться біля мене, для науки іншим.

— І ти більш нічим не завинив? — запитав Сурма, пильно дивлячись у його змучене обличчя.

— Це моя єдина провина, пане, якщо не рахувати того, що я народився на світ. Видко, я народився в нещасливу годину.

— Не ремствуй,— утішив його Сурма.

— Як же мені не ремствувати, пане, коли дома з голоду вмирають мої діти. Я думав, що боги будуть до мене милостиві і посприяють у доброму заробітку, бо я ревно молився їм. Та замість цього вони тримають мене тут зв'язаного й скаліченого. Увечері я повернуся до своїх дітей з порожніми руками.

Сурма слухав, і ці слова бідлахи молотом ударили йому в серце. Нарешті відчай, написаний на обличчі покараного, примусив його виїняти кинджал і перерізати на ньому мотузку. Пути спали на каміння.

— Ти вільний,— сказав Сурма, ховаючи кинджал за пояс.— На, візьми ось і купи щось поїсти дітям.— Він усміхнувся і кинув на його долоню кілька золотих крупинок.— Купи за це щось поїсти, а якщо тебе затримують стражники, пошлися на мене.

— А що їм сказати?

— Скажи, що Гільгамеш воскрес із мертвих. Скажи, що Гільгамеш перерізав твої пута.

— А хто ти, пане?

— Сурма-Гільгамеш.

— Чим же я тобі віддячусь, пане? Нині я вже заборгував двом за милосердя. Перед тобою, коли я вже вмирав без води, служитель бога Еа поклав мені в рот билину, яка вгамувала мою спрагу. Він сказав: «Вітчизна в небезпеці, вступи до армії Набусардара, коли тебе відпустять».

Сурма здивовано глянув на нього.

— Чого б я мав від тебе це приховувати? — вів далі чоловік.— Ти зробив для мене стільки добра; що мені теж хочеться тобі чимось віддячити.

Сурма замислено покивав головою.

— Ти можеш віддячитись тільки тим, що не вступиш до армії Набусардара.

— Невже ти вважаєш, пане, що наш законний цар — Набонід, а не Валтасар?

— Не Набонід і не Валтасар, а...— Сурма озирнувся.

— А хто?..

— А Кір!

Чоловік затремтів, збитий з пантелику цими словами.

— Так, Кір,— якомога серйозніше повторив Сурма.

— І ти теж так думаєш? Нині від багатьох можна почути, що він прийде сюди. Тільки ж чи правда це?

— Правда. Він прийде, щоб викоренити зло й несправедливість.

— І відплатить нашим кривдникам за всі наші муки? Ох, пане, не суди мене, але коли б ти знав, як я ненавиджу Вавилон через його несправедливість!

— Відплатить. Відплатить їм за все сповна.

— Хай благословлять боги його діло. А тобі я дякую, пане.

Хитаючись, чоловік поплентався геть. Сурма ще допоміг йому ввійти в тінь колони, а потім вони розійшлися.

Гультапаки крадькома стежили за ними й чекали, що Сурма підійде до них, але він повернувся й пірнув між похмурі колони.

Набусардарові було й невтямки, хто заважає йому вербувати воїнів серед бідноти. Якщо в перші дні охочі валом валили до ставки, то потім кількість їх різко зменшилася. Були й такі, які відмовлялися виконувати свою військову повинність і воліли втекти за межі царства, ніж вступити до армії Валтасара. Набусардар підозрював, що дух Устіги й далі живе на волі і що його, цей дух, поширюють тепер не тільки перські баламути, а й Сурма. А вже про те, що сам верховний суддя Вавилона, який на таємній державній раді так гостро виступив проти верховного жерця, діє тепер потай і проти нього з допомогою Сурми, він не міг і подумати.

Та Набусардар вирішив не відступати і, доки стане снаги, долати всі перешкоди. Вітчизна мусить бути готовою до захисту від нашествия Кіра.

Він знову розпалював у Валтасара мрію про завоювання світу й підтримував у ньому манію величності, підпорою якої повинна була стати непереможна армія. Валтасарові очі радісно загорялися, коли він чув з уст свого верховного вєначальника про армію. Цар у всьому погоджувався з ним і навіть сам зголосився відвідати околишні казарми, щоб підбадьорити воїнів; вони зустріли його захоплено, їх знов пристойно годували й одягали.

Скрізь на плацах навчалися загони воїнів і новобранців. Раби міських будівельників повним ходом ремонтували казарми. Раз по раз під'їжджали вози з цеглою й асфальтом.

Це пожвавлення дуже сподобалося Валтасарові, і Набусардар ледве вмовив його повернутися до палацу. Якщо раніше цар дивувався, як це Навуходносор міг власноручно закладати наріжні камені в підвалини громадських будівель, то тепер у нього самого свербіли руки до роботи.

Він уже хотів був засукати рукава, та в останню хвилину схаменувся й голосно сказав:

— Я ж цар! Яка після цього буде різниця між царем і рабом, коли я разом з ними кластиму цеглу?

Але піднесений настрої все одно не залишав його. Це ж бо створюється, більше того — вже створена його армія! Ось у цих казармах розташуються його непереможні полки!

— Мені це подобається. Так і має бути. Мої воїни не повинні голодувати й ходити обідраними. Ніхто не сміє сказати про моє військо, що це скорше грабіжники, ніж захисники царства. У всьому, що стосується війська, не треба ошадити. Всі царські маетки відтепер мають постачати тільки армію.

— Навпаки, треба бути ошадливішим, твоя святість, — озвався раптом Набусардар, — тепер треба ошадити більше, ніж будь-коли раніше. Ситі воїни розлінуються, до того ж ми готуємось до війни. Треба, щоб у нас було достатньо запасів, — тоді нам не страшний ніякий недорід чи голод.

Валтасар скося глянув на нього.

— Так, твоя святість, не програти війну через голод — справа нелегка. У Навуходносора була чудова зброя, найкраща зброя в світі і найкращі воїни, а проте Єрусалим скорився не його зброї й не його воїнам, а...

— А кому?..

— А голодові, який почався там після цілорічної облоги.

— Твоя правда, мені розказували про це вчителі.

— Значить, твоя святість про це пам'ятає?

— Так, — роздратовано кивнув цар головою, — але...

— Може, твоя святість погано себе почуває?

— Ну що ти? Просто коли мова заходить про минувшину, мене щоразу охоплює дрож, мовби я торкнувся чогось бридкого. Бо я ніколи не любив і не люблю минувшини. Вона нагадує мені небіжчика, якого треба поховати й більше про нього не згадувати.

— Для мене ж, твоя святість, минувшина — то найкращий учитель.

— Он як? — недовірливо процідив цар крізь зуби.

— Так, минувшина й перекази про неї дали мені найкращі уроки в житті.

— Наприклад?

— Наприклад, якби я не знав, що Єрусалим упав через голод, то припустився б тепер тієї самої помилки. Я дав би своїм воїнам найкращу зброю, але забув би про їхній шлунок. Отже, минуле знов повторилося б, щоправда, з тією різницею, що тоді через голод упав Єрусалим, а тепер подібне могло б статися і з Вавилоном. Бо голод — це ще сильніша зброя, ніж кований меч. Тому ми не сміємо повторити помилку Єрусалима.

— Ти кажеш мудрі речі. Твоя правда, ми не сміємо цього допустити. Бо потім іудеї запевняли б, що Вавілонові поїмстився їхній Ягве.

— Не заради іудеїв, а перш за все заради себе, заради свого народу ми не сміємо цього допустити.

— Чого це ти мені сьогодні весь час суперечиш, Набусардаре?

— Даруй, якщо я в чомусь перед тобою провинився.

— Відверто кажучи, я не збирався тобі ні в чому дорікати, я хотів тільки нагадати, що іудеї вірять, буцім Кір визволить їх із нашого полону.

— Невільники завжди в щось вірять.

— Але тепер ця їхня віра спрямована проти мене. Я волів би здихатись їх. Вони постійно всім незадоволені, а останнім часом ще й ухиляються від роботи. Я чув, буцім вони були більше задоволені моїм батьком, бо він був з ними лагідний. Набонід у всьому слухався Есагіли. Мені навіть здається, що незабаром Есагілу замість Ісме-Адада очолить іудейський верховний жрець. — Валтасар гучно зареготав, гордо випнув груди і з властивим йому марнолюбством глянув на Набусардара. — Як це тобі подобається, мій верховний воєначальнику: Есагіла матиме іудейського верховного жерця? Влучно сказано, правда ж? Коли я повернусь до палацу, то звелю записати це до моєї «Книги пам'яті». Хай цей вислів на віки залишиться моїм підданам.

— Ми, мабуть, тут трохи затрималися, твоя святість.

— Ого! — Валтасар сердито блимнув на нього. — Ти, бачу, непристойно поводишся із своїм царем. Не гоже миші чванитися перед левом.

— Я тільки хотів нагадати твоїй святості, що час уже подумати про повернення до палацу.

— Значить так, Набусардаре, — правив своєї Валтасар, — миша — це ти, а лев — це я, цар Валтасар. Наскільки я знаю тебе, ти здатен витлумачити все навпаки. Ти чванливий. Я чув, що ти дозволяєш називати себе некоронованим правителем Вавілонії. Але не забувай, що люди люблять глузувати. Можливо, тебе так називають задля сміху... Отже, ти вважаєш, що нам уже пора вертатися?

— Так, твоя святість, — процідив крізь зуби Набусардар.

— Тоді вертаймось, — рішуче сказав цар.

З казарми вони вийшли на подвір'я, де їм ще раз віддали шану зразково споряджені загони.

Всю дорогу до Вавілона Валтасар говорив тільки про інтриги Есагіли. Він потерпав за своє життя і боявся її підступності. До всього, вона ще й під'юджувала його, мовляв, невольники на берегах Кабару бунтують проти вавілонського царя. Вона робила це для того, щоб приховати власні заміри щодо нього.

Навіть після недавньої державної ради Есагіла не відмовилася від плану скинути Валтасара й посадити на трон Набоніда. Вона ладна була скористатися навіть найменшою можливістю. Коли їй стало відомо, що цар вирішив оглянути казарми, вона підготувала новий замах. У куцах

над каналом жерці заховали сміливця, який повинен був заколоти Валтасара, коли той повертатиметься до Вавілона. Сміливцеві й справді вдалося підкрастися аж до самої царської колісниці. Але коли він замахнувся на Валтасара, охоронець устиг вибити з його рук кинджал. Лиходія негайно зв'язали й повезли до Муджаліби.

На допиті з'ясувалося, що в нього вирізаний язик, отож неможливо було довідатись, хто його підслав. Підозра впала на Есагілу.

Однак Есагіла прислала до Муджаліби свого довірника, який посвідчив, що пророк Даниїл і її величність цариця вступили в змову проти царя. Це був той самий жрець, який підслухав розмову цариці й Даниїла перед статуєю небесної Іштар.

Валтасар завжди охоче вірив нашіптувачам. Він звелів негайно кинути Даниїла в найтемніше підземелля, а царицю на три дні замкнути на жіночій половині й не давати їй нічого їсти.

До нього ще раніше доходили чутки, що іудеї, які жили на березі каналу Кабару, порушують закони Вічного Міста. Хоч їм і заборонено будувати храми, вони щодень під захистом темряви відправляють молебства на лоні природи. Якийсь юнак удає із себе пророка й підбурює своїх одноплемінців проти царя. Його треба знешкодити. Це завдання можна доручити тільки Набусардарові. З загоном своїх воїнів він повинен найближчими днями вирушити до каналу і суворо покарати поселенців, інакше вони збаламутять усе царство.

Незаперечним доказом їхнього бунтарства вважали те, що біля міських брам були вивішені таблиці з текстом, який порочив особу царя, державну раду, народ і країну.

Це сталося саме тієї ночі, коли Есагіла наказала вивісити біля брам оголошення про перську загрозу, щоб спонукати вавілонян до жертв золотом і дарами Мардукові. Однак уночі таблиці Есагіли хтось зняв і замінив їх таблицями з зовсім іншим текстом. Приголомшені перехожі зупинялися вранці перед ними й читали слова, сповнені погроз Вавілонові, Вавілонському царству, всім його богам, усій знаті, чваньковитому цареві й гордій Есагілі.

Убивство вартових біля Ніневійської брами теж приписували іудеям.

Як відомо, Набусардар перед державною радою наказав своїм воїнам перебити в Ніневійській брамі вартових Есагіли й захопити перських шпигунів Ела та Забаду. Проте

вранці мертвими знайшли й царських воїнів, і вартових Есагіли. Навряд щоб це було справою рук Забади й Ела. Здавалося ймовірним, що вбивство скоїли злочинці, які ховаються в місті. Кілька вавілонян посвідчили, що тієї ночі вони бачили групу озброєних іудеїв.

У ці дні для халдейської армії важив кожен воїн. Набусардара охопив страшний гнів, коли він довідався, що втратив стільки воїнів царської охорони.

І саме в цей час примчав кінний гонець зі звісткою про нову обурливу вихватку поселенців на березі каналу Кабару. Вони збунтувалися проти жорстоких наглядачів і двох із них загнали в канал, де ті втонули. Це була помста за одновірців, яких наглядачі засікли батогами на смерть. Марно було скаржитись у Вавілон і сподіватися, що він справедливо покарає винних. Тож вони й збунтувались, коли чаша терпіння вщерть переповнилася.

Набусардар, одержавши від царя наказ, не став більше зволікати й вирушив у дорогу з загоном вершників.

На час своєї відсутності командування армією він доручив вищому воєначальникові Набі-Іллабратові, який був щиро відданий його святості цареві Валтасарові і з яким Набусардар розробляв план оборони та реорганізації армії.

Есагіла, яка на недавній державній раді так рвалася до влади, тепер усунулася від усіх державних справ. Але вона зробила це тільки про людське око.

Цар Набонід знов повернувся до Кути під охороною храмових воїнів, поклавши собі не приїжджати до Вавілона, поки живий Валтасар. Він дасть свою згоду знову сісти на вавілонський трон тільки тоді, коли син-узурпатор перестане турбувати його на цьому світі й дивитиметься на нього хіба з царства тіней. Есагіла з радістю виконала б цю його волю, власне, вона будь-якими способами намагалася це зробити.

Вона вірила, що колись це таки удасться їй зробити, бо ворожіння на овечій печинці показало: цар Валтасар правитиме вже недовго й помре не своєю смертю. Бару, жрець-віщун, запевняв, що знаки на печинці передрікають йому смерть на війні від удару мечем просто в серце. А верховний жрець з тієї самої печинки вчитав, що Валтасара й справді чекає смерть від меча, однак це станеться в царському палаці Муджалібі. Жрець Улу додав, що йому теж бачиться насильна смерть Валтасара, однак не від руки Есагіли, а від руки її ворога. Він переконував жерців, що бачить

на печінці знаки, які віщують, що Есагіла існуватиме доти, поки живе Валтасар. Разом з Валтасаром загине й Есагіла — їм обом судилася смерть від руки спільного ворога.

Жерця Улу оголосили божевільним, але з обережності Ісме-Адад усе ж таки вирішив поміркувати разом з Сан-Уррі, звідки Есагілі могла б загрозувати воєнна небезпека. Персів зовсім не брали до уваги, Лідія і Мідія обернулися на перські провінції, а Єгипет поки що був союзником Вавілонії.

Після довгих розмірковувань боги нарешті вказали їм на спільного ворога Валтасара й Храмового Міста. Ним виявився не хто інший, як Набусардар, чії дії були спрямовані тільки на одне: захопити владу в Вавілонії. І армія йому потрібна лише для того, щоб з її допомогою здійснити свій підступний план.

Сан-Уррі порадив верховному жерцеві негайно збільшити кількість воїнів Есагіли. Якщо справа дійде до сутичок з Набусардаром, він, Сан-Уррі, готовий узяти на себе командування храмовим воїнством. Він також зголосився допомогти храмовим воєначальникам зміцнити їхнє військо. За його планом орендатори храмових маєтків повинні віддати половину своїх робітників, а решту він наwerbue серед арабів, лівійців, ефіопів, нубійців, греків та кочовиків. Вавілонських вельмож поки що чіпати не треба, щоб вони не повернулися проти Есагіли, як повернулися недавно проти царя. Замість цього на утримання війська слід підвищити податі з храмових маєтків, а від знаті зажадати допомоги у вигляді пожертв богам. Зручною нагодою для цього буде свято Таммуза й Іштар.

Ісме-Адад цілком довіряв Сан-Уррі й не хотів нічого від нього приховувати. Закінчивши розмову про військо, він сам перейшов до свята бога й богині кохання, під час якого Храмове Місто повинне під різними приводами здобути стільки вавілонського золота, щоб забезпечити собі непереможність упродовж цілих століть.

Напередодні свята відбудеться жертвоприношення великому Мардукові та його синові Набу в Барсіппі. Останнім часом народ полюбив святилище бога Еа, жерці якого запевняють, що Еа — творець світу і владика землі. Він, кажуть, наслав на світ потоп, щоб покарати безбожників. Еа показав, що він — бог не чудес, а дій. Тільки він може насилати нещастя й відвертати їх від людини, народу й царства. Еа, бог Ереду, був першим з небожителів. За ним ішов Елліль, бог Ніппура, і тільки після нього — Мардук, бог

Аккада. Такими висловлюваннями жерці святилища Еа накликали на себе гнів Есагіли. Ісме-Адада непокоїло те, що народ починає приносити жертви Еа замість Мардука, бо вірять, ніби Еа може відвернути від країни загрозу, про яку і потайки, і відкрито говорили вже всюди. Храмове Місто вирішило щодня відправляти великі богослужіння, нагадувати про гнів Мардука і вимагати жертвоприношень. Халдеї вельми побожні, і пробудити в них страх перед богами, наймогутнішим серед яких є Мардук, буде неважко.

Треба буде також пометикувати, як виманити у вельмож скарби, щоб Набусардарові не лишилось нічого. Найкраще — це переконати вельмож, що в країні незабаром почнуться бунти й грабунки, і через те їхнім скарбам найбезпечніше буде тільки в підземеллях Есагіли.

Трете джерело — це пожертви дів, очищених перед ликом Іштар. Дівчат із знатних родин і дівчат простого роду, визнаних красунями, заздальгидь продавати багатим вельможам.

Такий план накопичення скарбів у есагільських підземеллях Ісме-Адад виклав Сан-Уррі. Якщо його вдасться здійснити, то Есагілі нічого боятися, що вона не матиме коштів на утримання храмового воїнства.

Коли Ісме-Адад заговорив про халдейських красунь, Сан-Уррі звів на нього свої запалі неспокоїні очі й сказав:

— Якщо ти вже згадав про дівчат, то в мене теж є до тебе одне прохання.

Верховний жрець усміхнувся.

— Як тобі відомо, святий отче, перський князь Устіга потрапив до Набусардарових рук за допомогою однієї дівчини з Села Золотого Колосся. Кажуть, вона така гарна, що Устіга втратив через неї розум, хоч і не дуже ласий до жінок.

— Ну й що з цього?

— Я хотів би з нею познайомитись. Хотів би повтішатись нею перед ликом небесної Іштар. — І вже довірливим тоном Сан-Уррі додав: — Я відомщу їй за Устігу. Мені здається, що Іштар жадає її крові.

— Нехай твої наміри поблагословить Мардук, — кивнув головою Ісме-Адад.

— Я обіцяю пожертвувати Мардукові десять золотих чаш. Це фамільні цінності нашого славетного роду, і на них немає жодного фальшивого каменя.

Ісме-Адад знову усміхнувся й простяг йому поцілувати перстень на вказівному пальці — символ сану верховного жерця. Він поведився, як цар, як справжній володар Вавілонського царства. Відтак додав:

— На жаль, дівчина, про яку ти говориш, уже третій рік відмовляється взяти участь у святі богині любові й шлюбу. Боюсь, що вона затнеться й цього разу.

Очі Сан-Уррі невдоволено блимнули.

— А хіба Есагіла не може знайти способу примусити її?

— Ми можемо вдатися до сили і, очевидно, таки вдамося. Річ у тім, що ця дівчина — дочка Гамадана, а Гамадан — брат Сініба, котрий згубив емблему загону, на якій зображено Мардука. Ти ж пам'ятаєш, високошановний, Есагіла змушена була його стратити біля Брами смерті, вливши в горло розплавленого свинцю. Есагіла змушена була це зробити, щоб відвернути від себе гнів Мардука. Але всі Гамадани й досі переконані, що ми злякалися Сінібової сили й через те наказали його стратити. А ми ж тільки виконали волю Мардука. Відтоді всі Гамадани моляться тільки богові Еллілеві й ненавидять Мардука та Есагілу. Через те юна Нанаї так уперто нехтує обрядом очищення дів.

— Буде цілком справедливо, якщо Храмове Місто вдасться до насильства, — зауважив Сан-Уррі.

— Я пошлю жерців до Гамадана і, якщо він не виявить доброї волі, то накажу силоміць привести її напередодні свята. Нехай порадіє Мардук.

Обидва засміялися.

До кабінету ввійшов розносник пошти й поклав на стіл верховного жерця оберемок глиняних табличок, сувоїв, папірусів та шкіряних смуг. Потім він прошепотів щось Ісме-Ададові на вухо й застиг, чекаючи його наказу.

Верховний жрець почав перебирати пошту.

— Мені треба відповісти на прохання віруючих, — сказав він. — Я бачу, що прийшли листи аж з Єгипту й Персії, хоч Набусардар наказав уже закрити халдейські кордони. А ці таблички в льняних обгортках — то від іудеїв. Я завжди впізнаю їх по цих обгортках.

Він вийняв з обгортки одну таку табличку й почав напівголосно читати:

— «Благородний іудей Іоакім обіцяє Мардукові тридцять злитків золота, якщо він візьме його під своє заступництво». Справа в тому, — всміхнувся верховний жрець, — що Іоакім — один з іудейських багатіїв, які досі визнавали тільки свого бога: Ягве. Тепер, коли становище загострилося, він, мабуть, почуває себе не дуже певно під захистом крил Ягве.

— І ти приймеш його, святий отче?

— Я гадаю, що Мардук буде задоволений цим даром. Адже це значно більше, ніж десять золотих чаш.

Обличчя Сан-Уррі ображено скривилося від цієї шпильки верховного жерця. Той це помітив, і щоб виправити свою помилку, додав, що й десять золотих чаш — скарб, особливо якщо камені на них справжні.

— Ну звісно, справжні, — пихато кивнув головою колишній заступник начальника вавілонського корпусу.

— А зараз, високошановний Сан-Уррі, хай боги охороняють кожен твій крок.

Сан-Уррі все зрозумів і підвівся.

— Ти можеш вийти ось цими дверима, щоб не зустрітися з кимось небажаним, — застеріг його верховний жрець, — сьогодні я вже не встигну нікого прийняти.

Як тільки Сан-Уррі пішов, Ісме-Адад повернувся до розносника пошти:

— Нехай заходить, я вже давно його жду.

Через хвилину після того, як жрець вийшов, у протилежних дверях з'явився вельможа Сібар-Сін. Він упав долілиць перед верховним жерцем.

— Хай дні твої, святий отче, тривають вічно, а мудрість твоя хай сяє, мов мерехтливі зорі.

— Будь благословен, Сібар-Сіне.

Верховний жрець відсунув пошту на край столу, а знатного гостя посадовив на канапу. Коли гість звів до нього своє юне обличчя, Ісме-Адада приголомшила його витончена, як у невинної дівчини, краса. Дивлячись на це обличчя, ніхто не сказав би, що Сібар-Сін спровадив на той світ свого батька й матір. Біла шовкова сорочка з коміром, вишитим золотом, робила його ще невиннішим. Накидка кольору морської хвилі була найновішого крою з рукавами по лікоть. Такого ж кольору були й черевики з золотою шнурівкою. На руці виблискував смарагдовий перстень.

Він недбало поклав руку з пернем на спинку канапи й почав:

— Наближається свято квітів і кохання. Я — великий боржник перед божественною покровителькою кохання, бо вона ще нікого не обдарувала такими насолодами, як мене. Але я хочу й під час цього свята випросити в неї милості. Може, святий отче мені скаже, чи не забула про мене небесна Іштар і чи подарує вона мені кохання моєї обранки?

— Небесна Іштар задовольнить бажання твого серця, Сібар-Сіне. Ти можеш вибрати собі яку завгодно з дочок Вавілона.

— Та, про яку я мрію, не вавілонянка. Верховний жрець здивовано звів брови.

— Так, святий отче, вона не з Вавилону, а з Села Золотого Колосся. Про неї гомонить усе місто відтоді, як Набусардар полонив Устігу. Про неї навіть кажуть, що вона могла б стояти на вітарі замість небесної Іштар. Набусардар сам не свій через неї, бо хоч вона й допомогла йому схопити Устігу, проте в любові відмовила. Вона дуже горда й непоступлива. Але хіба благородний Сібар-Сін не приборкував уже гордих і непоступливих дів? Мене знає весь Вавілон як неперевершеного в коханні, й таким мене має пізнати і Гамаданова дочка... Чи, може, її призначено самому Набусардарові?

Ісме-Адад похитав головою.

— Набусардар на ножах з Есагілою. Я думаю, цього року він навіть не візьме участі в святі Іштар. Голова його зайнята війною.

— Тим краще, — зрадів Сібар-Сін, — принаймні я не маю такого сильного суперника. А після мене Набусардар може взяти її собі. Жертвую п'ять карбованих золотих чаш, інкрустованих перлами та карбункулами.

Верховному жерцеві цей дар видався надто скромним, адже Сан-Уррі пообіцяв за Нанаї десять чаш.

Сібар-Сін зрозумів, що запропонована ним ціна нікчемна, отож додав ще п'ять чаш.

— Я готувий покласти до ніг Іштар і десять чаш. Десять чаш, гладеньких, мов долоня.

Найбільшого дарунку Есагіла ждала саме од Сібар-Сіна, і через те Ісме-Адад відповів:

— Гамаданову дочку вибрав для себе сам Мардук, і я не знаю, чи він одступиться од неї за десять чаш. Погодсья, благородний Сібар-Сіне, що десять чаш — то лиш маленька крихта твого багатства.

— Я піднімаю ставку до двадцяти, — охоче сказав Сібар-Сін.

— Навіть двадцять чаш — то надто мала ціна.

— Двадцять чаш і десять золотих ланцюгів.

— Ну... — всміхнувся верховний жрець, але ще не дав згоди.

— Отже, двадцять чаш і десять золотих ланцюгів, — повторив красень.

— Двадцять чаш і двадцять золотих ланцюгів, — назвав остаточну ціну Ісме-Адад.

— Ну, що ж, двадцять чаш і двадцять золотих ланцюгів, — погодився Сібар-Сін і, хвилину подумавши, виставив свою умову: — Певна річ, я звідаю її любощів у божествен-

нім пристанщі Мардука. Хай вона думає, що її відвідав сам Мардук. Чи, може, я не достатньо гарний для бога?

— Ти можеш зустрітися з нею в чертозі Таммуза. Бо Іштарин брат і коханий чоловік Таммуз, а не Мардук.

— На святі насолоди й любовних утіх Мардук теж упирається насолодами і втіхами. Тож чому я не можу з'явитися до неї перед ликом Мардука?

— А тому, що Мардук за це вимагає жертвоприношень.

— Я готовий, святий отче... скажи тільки, чого саме вимагає Мардук.

— Щоденних ранкових жертвоприношень аж до самого свята.

— А з чого складаються ранкові жертвоприношення?

— З одного бика, вісімнадцяти овець, одного теляти, пива чотирьох сортів, вісімнадцяти золотих глеків вина й вісімнадцяти алебастрових глеків молока.

— Скромним бога богів, я бачу, не назвеш, — затарабанив Сібар-Сін пальцями по спинці канапи і, криво посміхнувшись, глянув на верховного жерця.

— Він набагато скромніший за тебе, Сібар-Сіне, — обурено відповів Ісме-Адад, — він набагато скромніший за тебе, а ти всього-на-всього людина.

— Навряд, бо я й за рік не з'їм цілого бика, вісімнадцять овець і телят, а Мардук вимагає стільки для себе на один день.

— Зваж, Сібар-Сіне, що це лиш маленька смітинка від твого маєтку і що Мардук виявляє тобі велику ласку, зрікаючись призначеної йому діви на твою користь. Інший з таким багатством, як у тебе, не торгувався б зі святим отцем, наче з купцем на Торжищі.

— Хай пробачать мені боги, — попросив Сібар-Сін, — злі духи на мить потьмарили мій розум, але тепер він уже прояснів. Двадцять золотих чаш, двадцять золотих ланцюгів і ранкові жертвоприношення щодня аж до самого свята.

Ісме-Адад на глиняній табличці склав текст угоди, і з цієї хвилини Нанаї, Гамаданова дочка, вже належала Сібар-Сінові перед ликом вседержителя Мардука та божественного Таммуза. Вона була призначена йому як наречена на свято квітів і любові.

Тепер Сібар-Сінові вже не було чого журитися, бо він знав наперед, що йому належатиме та, котру він купив. Він міг спокійно і впевнено очікувати початку свята.

На Гамаданову дочку в Есагілі претендували й інші вельможі. Серед них були начальник царської скарбниці з золотою мушкою на грудях, яку йому подарувала сама ца-

риця, і начальник канцелярії судочинства, чоловік Ноєми, Набусардарової сестри, який ховав під перукою своє чорне сумління, і єгипетський посол у Вавілоні, і фінікієць, власник трояндових плантацій, і банкір-іудей, який публічно поклонявся халдейським богам, і багато інших високоповажних осіб.

Однак жоден з них не запропонував за неї таку високу плату, як Сібар-Сін, тож Есагіла всім їм відмовила, пославшись на те, що Гамаданова дочка призначена для самого Мардука.

Тепер від Есагіли залежало вже тільки одне: домогтися, щоб Нанаї взяла участь у святі.

Невдовзі уповноважені Есагіли, відвідавши Село Золотого Колосся, завернули до Гамаданової хатини. Батько й дочка з жахом слухали слова про наближення свята шлюбу й кохання.

Нанаї не обіцяла, але й не відмовлялася. Вона намагалася зберегти спокійний вигляд, хоч душа її аж кипіла від обурення. Шануючи пам'ять доблесного дядька Сініба, дівчина не могла піддатися ні бажанню, ні наказові Есагіли.

Коли завіса життя затуляє від людини її майбутнє, слід удатися до того, хто володіє даром ясновидіння. А цим даром, за визнанням усього села, володіла Таба, Сінібова й Гамаданова сестра.

Нанаї прибігла до неї й розповіла про свій відчай.

Тіточка Таба мовчки й допитливо глянула спершу на дівчину, красу якої тепер затьмарила тінь смутку, а відтак на полиці, затулені чорною вовняною запоною, на якій сріблом було вишито зодіак.

Вона подибала до запони, щоб відсунути її з полиць, і сказала:

— Я вже й сама допитувалась у таємних сил про твою долю. Тебе ждуть великі страждання, Нанаї.

— Страждання? Чому, добра тіточко Табо?

— Бо в твоїх жилах тече справжня гамаданівська кров, яка завдала багато клопоту всім поколінням нашого роду, чесного й неупусливого. Через цю кров тебе ждуть великі страждання.

Потім вона різко відсунула завісу і почала щось шукати на полицях своїми яструбиними очима.

Там були пучечки лікарських трав, різноманітні плоди й посудини з відварами. Серед купок каменів двадцяти видів жовтаво полискував і шматок дорогоцінного бурштину, сонячного каменя. Цілими зв'язками лежали глиняні таб-

лички з висловлюваннями халдейських учених про життя небесних тіл і про їхній вплив на життя тварин та людей. Біля них видніли згортки папірусу з тлумаченнями єгипетських віщунів і сувої шовку з писаннями східних магів. Поруч висів лук зі священними стрілами, за польотом яких можна було визначити майбутнє людини. Була там і овеча печінка, виліплена з глини і вкрита написами, які пояснювали, що віщує форма цього органа про майбутні події в царстві. Одне слово, полиці були захарашені найрізноманітнішими речами і предметами.

Таба відшукала серед них миску з водою із чудодійного джерела, поставила її на долівку й накапала в неї кілька крапель оливи. Олива розпливлася на поверхні води.

Нанаї стала навколішки й схилилася над посудиною.

Навпроти неї вклякла тіточка Таба й описала долонсю над мискою сім кругів, вимовляючи при цьому назви різних планет. Затим, проказавши заклинання шумерською мовою, втупилася в форми масних плям і нарешті прорекла:

— Як вісь з'єднує між собою двоє коліс, так і твоє життя з'єднає життя двох людей. Один із них перс, а другий — халдей.

Приголомшена Нанаї повторила:

— Один із них перс, а другий — халдей.

— Так.

— Боги відкрили тобі їхні імена?

— Ні, Нанаї. Але вони відкрили мені, що серце твоє знає одного і другого і що йому призначено йти за ними обома.

— А боги вказали тобі дорогу, по якій я за ними піду?

— Так, Нанаї. Тобі судилося побачити Вавілон і стати перед самим царем. На тобі зупиняться погляди тих двох і погляд царя теж.

— Погляд царя, кажеш? — Нанаї засоромлено оглянула свою вбогу одежину.

— Тобі не доведеться соромитися своєї одежі, бо ти по-ситимеш розкішні убори й досягнеш вершин багатства та краси.

— А чи зазнаю я радості й чи буду я щаслива?

— Ти зазнаєш радості й будеш щаслива. Але не в світлу годину, а в годину найбільшого смутку судилося тобі пізнати ціну справжнього щастя. На поверхні чудодійної води написано, що твоє лоно породить покоління добрих і правдивих, твоє лоно і сім'я одного з тих двох.

— Я хочу знати ім'я одного з тих двох, — наполегливо сказала Нанаї.

— Боги не явили мені такої милості, дочко Гамадана. Але я дам тобі пораду. На луці багатія Сін-Ела росте правданя казкова квітка, золота й ряснолиста. Вдень вона широко розпускає свої пелюстки й підіймає їх до сонця. Коли ж настає ніч, квітка згортається, схилиє голівку до землі й стає схожа на дзвоник. Багато хто каже, що чув, як вона видзвонює опівночі при повні. Та, можливо, це лиш людські вигадки. Піди на ту луку Сін-Ела й розшукай серед зела ту квітку. Якщо вона підніме голівку під твоїм теплим подихом, то це буде для тебе знаком, що вона тобі відповість. Опустиш біля неї навколішки й прокажи пошепки імена чоловіків, дорогих твоєму серцю. При якому з цих імен пелюстки квітки широко розгорнуться, того тобі й судили боги. Цієї ночі буде якраз повня. Іди туди, а я попрошу Іштар, аби вона тобі допомогла.

— Я вся тремчу, добра Табо, мені страшно від твоїх слів. Чи не провела б ти мене на луку Сін-Ела? Я боюсь іти туди сама.

Стара похитала головою.

— Ти повинна піти туди без свідків, інакше квітка тобі нічого не відкриє.

— То що ж, мені таки йти туди самій?

— Так,— кивнула головою Таба.— Перед тим як вийти з дому, помолись Еллілеві. А як ступиш на луку, починай молитись небесній Іштар.

Нанаї так і зробила.

Тієї ночі небо було рясно всипане зорями. Вони квіткли золотом, і в повітрі тремтіли багатолісті вінчики їхнього суцвіття. Вони мінилися в чарівному місячному сяйві, схожі на казкову квітку на луках багатія Сін-Ела. Довкола зірок вихорилась блакитна імла, а довкола казкової квітки хвилювалася трава.

Нанаї стояла біля огорожі маєтку, залита сявом зірок і повні, дивилася на це хвилювання трави й чекала, коли настане північ.

Уява її була розбурхана, обличчя перелякане, серце грудкою стискалося від страху, а губи гарячково шепотіли молитву.

Нарешті вона зважилась. Перестрибнула через кам'яну огорожу й відчула під ногами м'яку траву. Не затримуючись пішла вперед. Трава була висока й шмагала її по колінах. В заглибинах листочків сріблилася роса, і незабаром її ноги й поділ спідниці заросилися. Роса трохи пригасила якийсь незбагнений пал, що почав розливатися по всьому її тілу. Та Нанаї не зважала ні на що і йшла далі.

Опинившись посередині луки, раптом побачила перед собою золотистий вінчик квітки.

Вона тихо підкралася до неї й ще тихіше опустилася навколішки. І, наче в якомусь сп'янінні, наблизилася губи до чашечки, дихнула на неї й прошепотіла ім'я, що, мов коштовна перлина на дні моря, лежало на дні її серця.

— Набусардар,— прошепотіла вона.

Пелюстки під теплим подихом прокинулися зі сну й розкрилися півколом проти неба, немовби до них доторкнулося життєдайне сонце. Але розкрилася тільки права половинка квітки, зігрита теплом її дихання.

— Устіга,— прошепотіла Нанаї друге ім'я, що, мов промінь, освітлювало всі глибини темряви.

І тоді ожила й таким самим півколом розхилилася друга половина пелюсток. Квітка розпустилася цієї опівнічної пори, коли на небі царює бог Сін, розпустилася так буйно, неначеб зараз була пора обідня, пора царювання на небі бога Шамаша.

Розхиливши свої пелюстки, вона стояла й, здавалось, промовляла до Нанаї, що так само, як вісь з'єднує двоє коліс, так само її життя з'єднує життя двох людей — життя Набусардара і життя Устіги.

Так Нанаї довідалася про таємницю свого майбутнього. Усвідомивши це, вона вся затремтіла від холоду, щільно закуталася в одєжину й підвелася.

І цієї ж миті в маєтку скрипнула хвіртка. Це вирушив на обхід нічний сторож.

Нанаї не хотіла, щоб хтось був свідком її таємниці або щоб її прийняли за злодійку, й кинулася бігти. Позаду загавкав собака і пустився їй навздогін. Та вона вже встигла перестрибнути через огорожу й помчала поміж рядами високого буйного бобу. Потім пірнула в кунжут і вийшла на стежку, яка вела до хатини тіточки Таби.

Таба тієї ночі не спала й курила на честь богів запашні трави.

За цим заняттям її й застала Нанаї. Тіточка відчинила хвіртку, і вона квапливо вбігла за нею до хижки.

Обидві жінки обмінялися мовчазними поглядами, і в тих поглядах була безліч запитань.

Першою заговорила стара:

— Ну що, була на луці Сін-Ела?

— Квітка відповіла мені, добра Табо.— І Нанаї кинулася на груди.— Один із них Набусардар, а другий — Устіга.

— Будь мужньою, моя дівчинко,— обняла її стара.— Поки ти ходила на луку, до твого батька приїздили коліс-

ницею есагільські вояки й хотіли забрати тебе. Оце щойно поїхали назад до Вічного Міста.

— Гієни! — заридала Нанаї.

Таба посадовила її на триніжок і почала гладити по голові зморшкуватою рукою.

— Нам не можна піддаватися слабості й сльозам, — заспокоювала вона небогу, — ми повинні діяти, діяти швидко, але розважно. Я вже все обдумала. Ти підеш до Вавілона й розшукаєш у Барсіппі палац Набусардара. Там живе його найвідданіша рабня Тека, з якою ми дружили ще замолоду. В неї добра душа, і вона допоможе тобі. Тека опікатиме тебе замість мене. Тільки не кажи їй, що я жива. Скажи, що я давно померла.

Нанаї глибоко зітхнула.

— Отже, моїм охоронцем стане Набусардар? А як же той другий? Як Устіга? Ти ж сказала, що моє життя навіки з'єднає життя їх обох.

— Той другий? — Стара на хвилинку замислилася, а тоді суворо глянула її у вічі. — Він перс, а проти ворога в Гамаданів завжди було лише одне: меч!

— Але ж Устіга, крім усього, ще й людина і, як людина, він кращий від усіх, кого я досі знала.

— Він перс і тільки це ти повинна пам'ятати. Якщо ти про це забудеш, то всіх нас спіткає велике лихо.

Можливо, Таба має рацію, радячи їй сховатися в Набусардаровому палаці. Бо хто інший, як не Нанаї, має право просити в нього захисту? Без неї йому не вдалося б довести державній раді, що в країні аж кишить перськими шпигами. Без її жертви він не спіймав би начальника перської розвідки в Вавілонії. За цю послугу він мусить віддячити їй і захистити від Есагілі.

— Аби тільки Набусардар не подумав, що я прийшла до нього як коханка, — зітхнула вона. — Я цього не витримаю і заколю його кинджалом.

Таба здивовано вислухала ці її слова, а потім підвелася з долівки, де ворожила над мискою з оливою. Взявши миску, накрила її чорною полотнинкою й поставила на полицю між пучечки лікарських трав, плодів та деревної кори. Потім завісила полиці важкою вовняною запоною.

Сівши поруч Нанаї на лаву, стара взяла її руку й серйозно мовила:

— Одрозу видно, що ти нашої, гамаданівської вдачі, але тобі все-таки краще підкоритися Набусардарові, ніж Есагілі.

— І переступити через свою честь і сумління? Якщо ми когось любимо, хай би це був і сам Набусардар, то це ще не означає, що в усьому повинні йому поступатися. Як на мене, то любов вимірюється не здатністю поступатися, а мужністю і гідністю вчинків, які ми здійснюємо в її ім'я.

— Дівчинко моя, зараз ти повинна забути про своє серце, бо не своєю волею йдеш шукати захисту від Есагілі в Набусардаровому палаці.

Нанаї гірко всміхнулася.

— Незабаром ти переконаєшся, що я мала слухність, — наполягала на своєму Таба. — А зараз уже нема коли шукати якогось іншого виходу. Лаштуйся в дорогу до міста Мардука й попроси там захисту у верховного воєначальника військ його святості.

Так, святий Елліль бачить, що їй не лишається нічого іншого, як шукати захисту в Набусардара.

Нанаї раптом уявила собі, що їй доведеться зламати свою гордість і принизитись перед ним, мов побитій собаці. Але краще вже перед ним, ніж перед Есагілою. Іншого виходу немає.

— Щоб тебе впустили до міста й до палацу в Барсіппі, — повчала її Таба, — скажи, що ти несеш таємне повідомлення верховному воєначальникові царських військ.

Послухавшись Табиної поради, Нанаї ще того самого дня зібралася в дорогу. В сандаліях і в'полотняній сукні, у найкращій своїй сукні з дьотканого полотна, вона вирушила до Міста Міст, тривожно думаючи про те, що її там чекає.

Через кілька днів після наказу царя Валтасара Набусардар вирушив на канал Кабару.

Канал Кабару пролягав по родючих землях Межиріччя. На його берегах цар Навуходносор поселив бранців з Ізраїлю й Іудеї, наказавши їм обробляти землю. Він покладався на їхню працьовитість. Якщо на кам'янистому ґрунті своєї батьківщини вони вирощували повнозерне колосся, трона соковитого винограду, який славився довкола, а також знамениті оливи, олією з яких змашували собі волосся навіть халдейські царі, то Навуходносор вірив, що їхні роботящі руки обернуть край на берегах каналу Кабару у край достатку. Поки ярмо рабства тиснуло на них не так жорстоко, поселенці працювали сумлінно, доброю волею.

Та жорстокі закони Вавілона умисне руйнували сім'ї, рвали родинні зв'язки полонених. З родин землеробів на берегах Кабару насильно забирали синів, братів, батьків і сестер. Вони жили в низинних кварталах Вавілона вздовж каналу Пі-

куду, де вони змушені були працювати водоносами, підм'ятальниками вулиць, цегельниками, вантажниками в порту, мулярами, ковалями, чоботарями, ткачами та іншими ремісниками. Вони тяжко страждали, бачачи, як від них відвертаються багатші одноплемінці, хоч інколи й подавали їм руку допомоги. Нащадки князів із дому Давида, нащадки Арона й нащадки левітів¹ мали право селитися у Верхньому Місті й займатися торгівлею. Спочатку терпіли нестатки й представники знаті. Але незабаром стало ясно, що до того, хто був готовий зректися Ягве й поклонитись Мардукові, Есагіла виявляє прихильність. Невдовзі вони досягли високого становища й шани. Поруч із палацами вавілонських вельмож будували собі двоповерхові будинки й перейняли звичаї халдейських багатіїв. Голота з каналу Пікуду дивилася на них скося. Лише невелика жменька багатих нащадків вищих іудейських верств не забула, що її живосилом забрали з міста Соломона і з отчої землі, не корилася наказам халдейських царів, люто ненавиділа Вавілон і мріяла про повернення до краю гірських потоків та темно-зелених кедрів півночі.

Мрія про Йордан та його долини, а також про ефраїмські та іудейські гори особливо глибоко засіла в душу та серце полонених, які жили на берегах Кабару. Туга за батьківщиною зростала в них з кожним днем. Вона стала ще більшою, коли після смерті старого пророка на вечірніх молебствах їм почав проповідувати його молодий вихованець. Звільнитися від страждань — то був головний зміст його проповідей. Для цього треба визволитися з вавілонського полону та позбутися своєї продажної знаті, яка переконливо довела, що дбає лише про себе і так само, як дома, шукає й тут, на чужині, шляхів не до людської душі, а до золота, розкошів та влади.

— Можливо, її спіткає доля Вавілона, коли його мечі схрестяться з мечами царя Кіра. Іншого вона не заслуговує, — суворо й осудливо заявив молодий проповідник. — Вона перейняла звичаї халдейської знаті, отож нехай над нею звершиться той самий суд, який жде халдейських гнобителів. Настає кінець ярму, в яке Вавілон запряг народи. Година розплати наближається. Полум'я охопить його будівлі, а меч ворога рубатиме його жителів. Це буде кара за те, що вони чинили так з іншими народами.

З мечем прийшли вони до міста царя Соломона, вічного міста Єрусалима. Тимчасом як Навуходоносор чекав у

¹ Левіти — служителі релігійного культу в стародавніх євреїв.

безпеці, в аммонітському місті Ріблі, верховний воєначальник його військ повів свіжі сили на приступ фортечних мурів. Він здобув місто з першого удару, ввірвався до нього, палив і плюндрував усе підряд.

Місто палало до самого вечора, як жертвине вогнище. Все населення Навуходоносор погнав у вавілонське рабство. Золото розграбували його вояки, а сам Навуходоносор, крім царських скарбів, захопив у храмі п'ять тисяч чотиреста золотих посудин, мідні вівтарі та дорогоцінний світильник. Через кілька днів там, де ще недавно нишалася багата столиця, лежали купи руїн, які вселяли в тих, хто вцілів, страшну розпуку.

Хоч відтоді минуло вже п'ятдесят років, однак багато хто з іудеїв і досі пам'ятає ці жахливі дні.

Старці, що пережили це плюндрування Єрусалима, потерпають, чи уникають вони загибелі, якщо до Вавілонії увірветься ворог. Вони добре пам'ятають, що халдеї налетіли на Єрусалим, мов вихор, і що праведні вмирили на вулицях разом з безбожниками. Чи не треба, кажуть вони, заздалегідь подумати про порятунок, бо вояк з мечем у руці все одно, що засліплений жалобою крові звір.

Тільки-но проповідник замовк, як з натовпу вийшов старець, укритий сивиною, і запитав його тремтячим голосом:

— Скажи нам іще, премудрий сину людський, чи не по-ляжемо ми разом з халдеями, живучи в їхній країні? Якщо ти відкрив нам волю Ягве, то укажи нам і місце, де ми могли б бути в безпеці.

Проповідник здивовано глянув на старця, а тоді перевів погляд на натовп, в очах якого застигло те саме питання. У тиші, що раптом запала навколо, було чути, як за спиною в людей шумлять води Кабару. З заростей очерету зненацька здійнявся білий птах і пролетів низько понад травою.

Натовп захвилювався ще дужче — це схоже було на знамення. Лет птаха не віщував нічого доброго.

Хтось вигукнув: — Не вагайся й відкрив нам це, щоб ми встигли врятуватися. Ягве явив тобі свою волю, і ти повинен указати нам безпечне місце.

Проповідник гірко усміхнувся й тихо відповів: — Де ще ви сподіваєтесь знайти у цей час кращий захист, як не в своєму серці? Немає для вас захисту на землі Межиріччя. Очистьте від скверни свої серця й прагніть добра. Прагніть добра, бо лише в ньому смисл і рятунок людського життя. Бо поки людина замишлятиме зло проти людини,

народи падатимуть, ніби похилені мури й перекошені стіни.
Та не такої відповіді чекав від нього натовп.

Посипався град нових запитань. Люди готові були підкорятися наказам проповідника, мов діти батькові. Вони хотіли бути добрими й ладні були ціною навіть найстрашніших мук купити собі повернення додому. Молячись, постячи й зрікаючись усіх радощів, благали бога, щоб він дозволив їм знову побачити батьківщину. Вони вже не боялися мук, бо вірили, що година визволення наближається. Лякалися тільки смерті, бо знали, що кістки того, хто загине в цій війні, назавжди залишаться в халдейській землі.

— Це нас страшенно мучить, — зітхнув старець, який стояв перед проповідником, — це мучить нас день і ніч. Нас лишилося тут уже всього кілька тисяч, решту халдеї вигубили. Коли ще й ми загинемо в цій війні від голоду, спраги, пошестей або меча, то хто ж тоді повернеться до Ізраїлю? Скажи, що нам робити?

— Ви хочете, аби я вказав вам безпечне місце, як мені вказав його Ягве. Ну, тоді послухайте, що Ягве говорить з цього приводу: «Ніхто не врятується від суду праведного. Навіть якщо хтось закопається в землю, його й там знайде моя рука. Якщо він підніметься на небо, я й звідти стягну його. Якщо він сховається в горах, око мое й там побачить його. Якщо він заховається від лику мого на дні моря, я накажу змієві вигнати його звідти. А якщо він потрапить у полон до ворога, я й там накажу мечеві поразити його».

Натовп охопила паніка. Почулися приглушені схлипування й гіркі нарікання.

— Даремно плачете, — вгамовував їх проповідник, — для нас не знайдеться безпечного місця в усій Вавілонії, а війна схожа на бурю або потоп. Єдина наша надія — то світло, що йде зі сходу, й ім'я його — Кір. Пам'ятайте про це і зберігайте спокій!

Він показав на дерева вздовж каналу, на яких висіли їхні музичні інструменти.

— Зберігайте спокій свого духу, щоб не будити підозри й не накликати на себе лихо. Збирайтесь під вербами щодня о цій самій порі. Знімайте з дерев арфи й співайте псалми під рокіт їхніх струн. Це найкраще, що ви зараз можете зробити.

І він перший зрушив з місця на знак того, що закінчив свою проповідь.

Незабаром усі вже сиділи під деревами, крізь віття яких пробивалися останні промені сонця. Пальці-музик неквапливо лягли на струни, і струни відгукнулися тихою мело-

дією, а за нею полинув спів. Спершу ледь чутний, а потім дедалі гучніший, і за хвилину на березі зазвучав могутній хорал, який заглушив і шепіт хвиль, і лопотання пташиних крил, і шелест листя на деревах.

Це вечірне молебство спостерігали й цікаві халдеї, сховавшись за кущами по той бік каналу.

Проповідник теж хвилину послухав спів, а потім увійшов у зелену гущавину й застиг у тихій задумі.

З недалекого селища долинали бекання овець. Біля огорожі діти вили вінки з тисового віття і влітали собі в волосся лугову маруну.

З дороги, що вела до каналу, зненацька долинув цокіт кінських копит. Він ставав дедалі виразніший, немовби наближався до молебників. І справді: не встигли вони й зогледітись, як галяву, оточену кільцем верб, де звичайно молилися переселенці (храми будувати на чужині їм було заборонено), заповнив загін вершників.

Спів урвався й люди почали підводитися.

Вони не встигли навіть заховати свої музичні інструменти, як верховний воєначальник військ його святості царя Валтасара у супроводі свого помічника здивив перед ними коня й наказав, щоб до нього підійшли старійшини общини.

Кілька сивоголових старців з поораними глибокими зморшками обличчям вийшли вперед. Їхні тіла, покриті довгими, аж до кісточок балахонами, тремтіли від хвилювання і страху.

По той бік каналу з-за кущів повиходили цікаві халдеї — подивитись, що воно буде далі.

Втихомирюючи свого баского скакуна, Набусардар міцно натягнув ремінні поводи, вицвяхувані золотими бляшками. За спиною в нього вишикувався загін вершників.

Коли старійшини общини в повному складі вийшли вперед, Набусардар оголосив:

— Цар царів, його святість Валтасар, наказав мені зв'язати вашого проповідника, отож я вимагаю, щоб ви мені його видали. Той, хто спробує його заховати або захищати, позбудеться голови.

Старці в темних балахонах захиталися. Дехто з них ледве тримався на ногах. Одних ці слова обпекли пекучим вогнем, в інших усе попливло перед очима, і тільки деякі зберегли спокій і мовчки перезирнулися, не знаючи, що їм робити.

Набусардар повторив іще раз:

— Наказую видати вашого проповідника. Мої воїни готові за першим знаком виконати наказ царя царів і зітнути голову кожному, хто буде його ховати або захищати.

Натовп іудеїв важко сколихнувся й відступив до верб зі страху перед масовим кровопролиттям.

— Я не зобов'язаний повторювати свій наказ тричі, і якщо роблю це, то тільки з доброти, хоч ви її не заслугуєте, бо нехтуєте заступництвом Вавілона й тими благами, які він вам дав.

За ці Набусардарові слова про доброту, як потопаючий за соломинку, раптом схопився один із старійшин общини. Прагнучи врятувати проповідника, він благальним тоном звернувся до верховного воєначальника:

— Наш проповідник — невинний син людський, але якщо ти вимагаєш жертви й крові, могутній воєначальнику халдейської армії, то я ладен віддати тобі свою голову.

Набусардар спалахнув від раптового гніву, бо не заради жертви приїхав він сюди й не заради того, щоб насититись видовищем пролитої крові, — він приїхав відновити тут порядок і справедливість. Хто розуміє це інакше, той проти законів Вавілонії. А хто проти законів Вавілонії, того жде смертна кара.

Тому він сказав:

— Я двічі вас попередив, двічі вас застеріг, що в кожного, хто не підкориться наказові царя, злетить з пліч голова. Ти не підкоряєшся наказові, — він показав на старця, — і за це ти позбудешся своєї голови.

З цими словами верховний воєначальник повернувся до воїнів, які стояли неподалік з оголеними мечами, і, щоб зламати впертість іудеїв, наказав:

— Відрубайте йому голову!

Натовп знову сколихнувся, і крізь нього квапливо почала пробиватися Дебора, внучка приреченого на смерть старця. Мов божевільна, вона розштовхувала тих, що стояли перед нею, а коли воїни вже потягли нещасного, щоб виконати свій обов'язок, пронизливо закричала:

— Боже Авраама!

І тієї ж миті з кущів вийшов юнак з глибокими очима, той, видачі якого вимагав Набусардар. Супроводжуваний цікавими поглядами халдеїв і сповненими жаху очима своїх одноплемінців, він попрямував до верховного воєначальника, а воїнам дав знак зачекати.

— Пане, — звернувся юнак до Набусардара, — не стинай голови цьому невинному, бо кожному буде віддано по його ділах.

— Значить, це ти підбурюєш людей? — запитав верховний воєначальник, пильно дивлячись на нього.

Проповідник відповів з гідністю:

— Я лиш являю волю Ягве.

— Ми чули вже і в Вавілоні, що свої бунтарські проповіді ти видаєш за волю вашого бога, який учить вас не коритися правителєві держави халдеїв.

Він хотів іще щось сказати молодому проповідникові, але воїн уже знову заніс меч, щоб зітнути старцеві голову. Набусардар зрозумів це з тієї могильної тиші, яка зненацька запанувала довкола. Він замовк і глянув на натовп.

І тут він помітив старцеву внучку. Сповнені розпачу погляд, прикипів до місця страти, закам'янів від жаху.

Набусардара вразило спотворене болем обличчя дівчини, і він підніс руку, даючи воїнам знак не поспішати зі страпою. Поволі, як сонце, що сідає за обрій, опускалася його рука, а сам він, мов зачарований, дивився на Дебору. Зіниці його розширилися, і в їхній темній глибині раптом відбився людський відчай. Лоб прорізали глибокі зморшки.

Щось неясне почало народжуватися в його душі від погляду на це юне створіння. Когось дуже близького нагадала йому ця дівчина. Якось до болю знайома тривога стала закрадатися в його мужнє серце воїна. Він не був до нього готовий. Але хіба може бути людина готова до всіх несподіванок, з якими її стикає життя? Він усвідомлював лише те, що повинен негайно опанувати себе, бо це нікуди не годиться — давати волю своїм почуттям, коли ти виконуєш наказ самого царя. І все ж таки він не зміг не дивитись на цю дівчину.

В неї було червонясте кучеряве волосся. Заплетене в коси, воно обвивало її шию, нагадуючи темно-пурпурові очеретяні початки, нанизані на нитки. А очі її, кольору морської хвилі й сповнені юної замії, були майже такі самі, як у Нанаї з Села Золотого Колосся. Хоч своєю вродою вона й не могла зрівнятися з Гамадановою дочкою, однак колір її очей і волосся знов воскресили в його серці мильний Нанаїн образ.

Тому так раптово змінився його настрій, коли він побачив старцеву внучку. Тому так пом'якшав вираз його обличчя, коли вона глянула на нього своїми глибокими, наче морські безодні, очима.

Дівчина, звичайно, навіть гадки не мала, що діялося в душі Набусардара. Вона знала тільки те, що поряд стоять воїни з мечами, занесеними над головою найдорожчої для неї людини, котру хотіла врятувати. Відчувши на своєму обличчі Набусардарів погляд, гострий, мов сонячний промінь, вона підбігла до нього і впала навколішки біля копит його коня.

— Пане,— благально мовила вона.— Карати може кожний, але прощати вміють тільки одиниці. Якщо ти такий могутній, то чому робиш те, на що здатен кожний?

Набусардар зіскочив з коня, застережливо добувши з піхов меч. Слідом за ним спішився його помічник і ще четверо воєначальників. Один з воїнів узяв з його рук поводи.

— О пане, пане! — благала дівчина, обнімаючи його ноги.

— Чого ти хочеш? — запитав він.

— Не вбивай його, непереможний, і життя віддячить тобі тим, чого ти найдужче прагнеш. Якщо ти прагнеш влади, то воно дасть тобі владу; а якщо ти прагнеш любові, воно пошле тобі любов.

Руків'ям меча Набусардар підняв підборіддя дівчини, і проміння призахідного сонця впало на її обличчя. Всипане дрібними веснянками, воно аж ніяк не було таке вродливе, як у Нанаї, а в очах не було й сліду Нанаїної ніжності, хіба що відчай і покора.

Він не відривав від неї свого пильного погляду, і вона попросила знову:

— Я не вірю, пане, що ти не вмієш прощати, тож прости його й поверни йому життя.

Набусардарові здавалося, ніби він чує Нанаї. Ніби до нього щойно промовляла не ця дівчина, а вона, докоряючи йому.

І тоді, зовсім не заради Дебори, а тільки тому, що вона так уперто нагадувала йому образ Гамаданової дочки, він підняв руку й знову дав знак не стинати старцеві голову.

Та оскільки він хвилину тому вже зупинив руку з занесеним мечем, то цей знак воїн витлумачив навпаки — як наказ виконати нарешті його присуд.

Меч блиснув у повітрі, і тієї ж миті старцева голова покотилася в траву.

Набусардар був сповнений доброго наміру — помилувати старця,— але воїни не зрозуміли його. І ось тепер закривавлена голова лежала в рідкій траві, а з тулуба цебеніла кров.

Верховний воєначальник стояв у глибокій задумі.

— Бачиш, пане,— мовив проповідник, який неподалік чекав вирішення своєї долі,— бачиш, пане, цей старець був невинен.

— Хто дав тобі право судити мої вчинки? — вигукнув Набусардар, почервонівши від гніву.

— Все, що діється, діється з волі Ягве,— спокійно відповів юнак, ховаючи за цей побожний вислів свою справжню думку.

— В такому разі, мої воїни зітнули старцеві голову з волі Ягве і так само з волі Ягве, а не з волі його святості царя Валтасара настане й твоя черга. Ти обвинувачуєшся в підбурюванні до бунту, а твої одновірці — в змові з ворогами нашої держави. Вавілонські іудеї недавно вночі перебили всіх вартових на Ніневійській вулиці. Іншої ночі вони вивісили на міських брамах таблиці з образливим для царя й держави текстом. На ці дії твоїх одновірців у Вавілоні підбивав Даниїл, а тут ти. Даниїла його святість Валтасар уже наказав кинути до в'язниці, а мені звелів дати лад із тобою. Я знаю, кувати змову за царевими плечима зовсім неважко, але мені цікаво послухати, чи й зараз переді мною і перед моїми озброєними вершниками тобі стане сміливості повторити свої бунтарські проповіді. Бо ти обвинувачуєшся в бунтарстві. Ти підбурив своїх одновірців, щоб вони загнали в канал царських наглядачів і там їх утопили. Цар наказав засікти тебе на смерть батогами. Але щоб ні в кого не склалося враження, ніби ми чинили несправедливо, ти можеш говорити, і верховний воєначальник військ його святості ладен уважно тебе вислухати.

Халдеї тим часом перейшли канал і оточили воїнів. Кожен намагався протиснутися аж до самого Набусардара, аби добре чути його слова.

Проповідник запитав:

— Яку з моїх проповідей я повинен повторити перед тобою, пане? Я проповідую перед своїми одновірцями давно і виголосив їх уже без ліку. Що ж до наглядачів, то вони самі стрибнули у води каналу, щоб врятуватися від розлютованого натовпу. Мої одновірці розгнівались на наглядачів за те, що вони не дозволили їм ні подати води, ні віднести в затінок тих двадцятьох бідолах, які впали під час роботи від сонячної спеки. Вони змушені були дивитись, як ці нещасні вмирають у них на очах. Погодься, пане: за таких обставин у кожного закипіла б од люті кров і тут не потрібне ніяке підбурювання. Як бачиш, я зовсім невинен, пане.

— Це правда! — крикнув хтось із натовпу халдеїв. Набусардар ретельно зважував кожне проповідникове слово й слонував себе діяти розсудливо і справедливо. Коли розповідь юнака підтвердили старійшини общини й власним життям та життям своїх дітей запряглися, що він каже

правду, Набусардар ладен був уже зняти з нього обвинувачення.

— Але я не знімаю з тебе обвинувачення в бунтарстві проти Вавілона, — квапливо додав він. — Цар подарує тобі свободу, якщо ти видаси всіх учасників змови проти трону й усього Вавілонського царства.

— Мені не відомо ні про яких змовників проти трону і Вавілонського царства.

— І Ягве теж про це нічого не відомо? — зневажливо запитав Набусардар.

Увагу його привернув шум крил білого птаха, і він задер голову.

Птах повертався на ніч до свого гнізда. Він спокійно пролетів понад натовпом і шез у густих заростях очерету.

Проповідник теж провів поглядом повільний, спокійний лет птаха і, коли птах зник з очей, приготувався до відповіді.

— Ягве говорить тільки ось таке: «Я пробуджу справедливого на сході й зроблю так, аби він панував над царями заходу. Я віддам їх, наче прах, мечеві його і, наче полову розвіяну, стрілам його. З моїм іменем він накинеється на правителів, погрузлих у бруді, й розтопче їх, наче глину гончарну».

Набусардарові перехопило подих, але він спробував опанувати себе.

— Кого ти маєш на увазі під тим справедливим зі сходу? — запитав він. — Жар-птицю Кіра?

— Я кажу лише те, що мені нав'яв Ягве, — виправдовувався проповідник.

Але ці його слова ще дужче роздратовали Набусардара.

— Кого ти маєш на увазі під царями заходу? Правителів Вавілонії? — вже гостріше запитав він.

— Не я, а Ягве визначив так. Я лиш його слуга й провісник правди.

— Цар засудив тебе на смерть, — закричав Набусардар, — і не забувай, що ти помреш під батогами!

— Я не противлюсь наказові свого володаря, бо Ягве сказав: «Не бійся: навіть коли ти підеш через води, вони не поглинуть тебе. І навіть коли ти підеш через полум'я, воно не спопелить тебе, бо правда — вічна».

Він іще не встиг закінчити ці слова, а з натовпу халдеїв уже долинули вигуки, що він глузує з царя і зневажає халдейські закони.

— Смерть йому! — кричали вони, хоч іще хвилину тому багато хто співчував проповідникові.

— Смерть йому!

— Смерть!

Якусь хвилину Набусардар іще вагався. Але юрба халдеїв, безперервно скандуючи: «Засічи його батогами, засічи його батогами!», сунула на нього. По суті, доля проповідника була вирішена ще в Вавілоні, і він, зрештою, віддав наказ зв'язати його й засікти батогами.

Воїни зірвали з проповідника одягу, зв'язали його мотузками і поклали на камінь, який правив іудеям за жертвник. Вони навмисне поклали юнака на це підвищення, щоб краще було видно його муки.

Цареві воїни взяли сумлінно виконувати свій обов'язок.

Удар за ударом посипалися на проповідникове тіло, і воно щоразу конвульсивно пересмикувалося. Сили поволі покидали його. Очі затуманилися, і він почав непритомніти.

В цей час удалині почувся тупіт кінських копит, і невдовзі на галявині зупинилися двоє спітнілих гінців із царським наказом: Набусардар повинен негайно повернутися до Вавілона, бо есагільське військо під командуванням Сан-Уррі виступило проти війська Валтасара. Храмове Місто скористалося відсутністю Набусардара й напало на царські казарми біля зимового палацу. Есагіла хоче захопити палац і знову посадити на халдейський трон Набоніда. Другий загін обложив Муджалібу, і Валтасар тремтить зі страху за своє життя.

— А вавілоняни що? — запитав верховний воєначальник.

— Вавілоняни? Ріжуть один одного. На вулицях ллється кров, — відповів гонець. — Раби вбивають своїх господарів, а голота грабує палаци вельмож. У Євфраті повно трупів. Якщо твоя світлість не повернеться до завтра, то вавілоняни самі зруйнують Вавілон. У всіх кінцях міста палають пожежі.

— Це неймовірно, — вражено сказав Набусардар, — коли я їхав сюди, то не помітив ніде нічого підозріливого.

Гонець провадив далі майже пошепки:

— Есагіла наказала стратити тридцятьох іудеїв, бо знайшла в їхньому кварталі Долішнього Міста тексти таблиць, вивішених біля міських брам замість таблиць Есагіли. З цього усе й почалося. Під час страти іудеїв з натовпу пролунав вигук зівак: «Ми не хочемо жертв, ми хочемо зерна й хліба!», «Ми не хочемо пити кров іудеїв, дайте нам меду й вина!», «Нам потрібні не видовища, а зниження податей!» Після цього відчинилася брама Есагіли, і вершники помчали просто на натовп. Кількох чоловіків кінські копита за-

топтали на місці. За вершниками посунула тьма піхоти. Ніхто не міг збагнути, чому проти жменьки людей Есагіла посягала стільки війська, немовби почалася справжня війна. Поступово з'ясувалося, що вона мала зовсім іншу мету і що покарання натовпу зівак біля місця страти було лише приводом. Воїни Храмового Міста оточили царський палац і тепер безперервно штурмують його. Царським військом командує доблесний Набі-Іллабрат. Є підозра, що Есагіла сама підкинула ці таблиці в іудейський квартал, щоб мати привід посадити на трон Набоніда.

— Мені й справді треба вертатися негайно до Вічного Міста, — погодився з ним Набусардар, — але воїни стомлені дорогою. Цю ніч ми повинні відпочити. Як тільки почне світити, вирушимо назад.

— А що тут діється, твоя світлість?

— Сам бачиш. — І Набусардар показав на жертвний камінь. — За наказом царя я спіймав цього лже-пророка й наказав засікти його батогами. Цей бунтівник підбурював своїх одновірців об'єднатися з персами, бо вірив у їхню перемогу над Вавилоном.

— Він іще живий?

— Думаю, що живий, — і Набусардар глянув на воїнів.

— Живий, — підтвердили вони.

— Тоді в мене є ще один наказ для тебе, — мовив гонець. — Його святість тривожить чисельна перевага есагільського воїнства, і він боїться, що Набі-Іллабрат не зможе йому протистояти. Тож він хотів би знати своє майбутнє: здолає Набонід Валтасара чи ні? Його святість велів сказати, що помилує цього пророка, якщо він це йому відкриє.

Проповідник лежав непорушно на жертвному камені, й воїни ждали дальших Набусардарових наказів. Оскільки юнак не виявляв більше жодних ознак життя, верховний военачальник звелів принести в глеках води й привести його до тям.

Коли він прийшов до пам'яті, Набусардар повторив йому цареву волю.

Це почули іудеї, які стояли поблизу. Підбігши до жертвника, вони вмовляли проповідника, щоб він відкрив цареві майбутнє й урятував цим своє життя.

Але проповідник мовчав. Він лежав з заплющеними очима на камені й не ворухився, тільки груди його час від часу конвульсивно підіймалися й опускалися. Змішана з кров'ю вода змочила мотузки. Проповідник лежав на посмугованій батогами спині, виставивши проти неба оголені груди.

Вони теж нагадували суцільну рану, перехрещені набухлими шрамами, червоними, мов небо, осяяне сонцем навзаході.

Зненацька з-поміж тих, що оточили його, висунулася тремтяча рука і обережно лягла на обшмагані груди, які то підіймалися, то опускалися. Лягла м'яко, обережно поклавши пальці між шрами. То була рука матері.

Жінка опустилася навколішки біля покряяного батогоми синового тіла, цілувала рани й сльозами зрошувала місце, на яке сперлися його лікті. В розпуці тихо шепотіла:

— Боже всемогутній, боже Авраама, боже Іакова, боже царя Давида і Соломона і всіх нас...

Почувши ці слова, юнак раптом розплющив очі й почав шукати матір своїм каламутним поглядом. Нарешті очі його зустрілися з виразом муки в очах.

— Мамо, — видувив він із себе, зрозумівши, що не зможе їй відмовити. І, зібравши рештки останніх сил, відповів, — не тому, що боявся смерті, а тому, що така була воля його матері: — Валтасар переможе Набоніда...

— Валтасар переможе Набоніда, — схвильовано й нетерпляче повторив Набусардар і наказав негайно розв'язати вірьовки, щоб звільнити проповідника.

Натовп іудеїв задоволено загук.

Та в цю хвилину проповідник іще раз зібрав усю свою силу й докінчив те, що хотів сказати:

— ...Валтасар переможе Набоніда, але Валтасара переможе Кір, цар царів і володар світу.

Тільки-но він вимовив ці слова, як губи його знову зімкнулися.

Натовп халдеїв і натовп іудеїв охопила тривога й страх від думки про меч та вогонь перського правителя, який підкорив собі вже всі довколишні народи. Мов той хижий птах, він схопив їх у свої кігті й залишилося вже тільки одне Вавілонське царство. Хоч цар Валтасар і проголосив, що Вавілон непереможний, але так само заявляли й Астіаг та Крез, однак їхні царства не витримали натиску персів. Жоден передсмертний прокльон не міг бути страшнішим за пророцтво, яке висловив перед своєю смертю молодий проповідник. Воно сповнило жахом не лише халдеїв, а й іудеїв, хоч і віщувало їм визволення.

І тільки Набусардар не злякався цього пророцтва. Він блимнув на проповідника примруженими очима й нахмурався. Він не вірив у перемогу Кіра, однак його обурювало нахабство проповідника. Виходить, його зв'язок із персами — все ж таки не вигадка. Навіть на смертнім одрі він не

зрікається своєї віри в Кіра як у жар-птицю й поборника справедливості зі сходу.

Засмучений подіями у Вавілоні й зухвалістю проповідника, Набусардар вигукнув:

— Отже, ти разом із своїм богом називаєш кровожерного Кіра поборником справедливості зі сходу?

Хвилину він стояв, ледве стримуючи лють, а тоді, заїкаючись, вигукнув:

— Засікти його на смерть!

Батоги воїнів знову почали шмагати тіло проповідника.

Був уже вечір, коли загін Набусардара дістався до Вавілона.

Над його південно-західними кварталами здіймався дим. Здалеку важко було розібрати, що саме горить. Коли підїхали ближче, вид на Місто Міст закрили фортечні мури. З нього долинали лемент і крики.

Під головною брамою Набусардарові воїни побачили сільську дівчину в полотняній сукні й благовонних сандаліях; вона просила вартових пропустити її до Вавілона. Ті не хотіли її навіть слухати, бо вона не мала посвідки від своєї общини.

Побачивши військовий загін, дівчина вирішила зачекати, сподіваючись, що їй удасться обдурити вартових і прослизнути до міста разом з воїнами.

На чолі загону їхав його командир і кілька воїнів, за ними Набусардар зі своїм помічником, а далі решта.

Командир загону звернув увагу на сперечання дівчини з вартовими й поцікавився, що тут відбувається.

— Вона не має посвідки, а хоче, щоб її пропустили до міста, — доповів йому вартовий.

— Мене ніхто не попередив, що треба взяти з собою посвідку, а про бої у Вавілоні я нічого не знала.

— А вони ще тривають? — перебив її командир і глянув на вартового.

— Не знаю, пане, — відповіла дівчина, — хоч я стою тут уже кілька годин. Нікого не пропускають ні до міста, ні з міста, і я нічого не можу довідатись. Та я не підумувала звідси нікуди, поки не зроблю те, що задумала.

— А що ти задумала тут зробити? — насторожено запитав її командир.

— Я повинна передати важливе повідомлення верховному воєначальникові — непереможному Набусардарові, — притишеним голосом сказала дівчина.

— Непереможному Набусардарові? — здивувався командир.

— Так, пане, а ці вартові не хочуть мені повірити й вимагають посвідки від общини.

— Хто послав тебе з цим повідомленням?

— Я можу сказати про це тільки непереможному.

— Якщо ця справа дійсно така невідкладна й ти говориш правду, то я допоможу тобі побачитися з Набусардаром хоч зараз. Поглянь, он він їде на коні зі своїм почтом.

Дівчина подивилася в той бік, куди показував командир, і побачила групу воєначальників на баских конях. Вона не встигла вирізнити, хто з них верховний воєначальник, бо її раптом поійняло неймовірне хвилювання. Вона розгубилася й не знала, що робити: їй не хотілося зустрічатися з Набусардаром саме зараз. Це було понад її сили, і їй не допомогли ні гамаданівська витримка, ні голос розуму.

В міру того, як відстань між нею й вершниками скорочувалася, тривога її зростала. Якби вона, зрештою, не опанувала себе, то була б схожа в цю хвилину на підхоплену вихором павутинку. Чи на вутле суденце, коли його на всі боки кидає буря.

Якби не недавні події, не перська загроза й не лиха пригода з Устігою, то вона могла б сказати собі, що нарешті наближається до берега, до омріяного берега після тривалої плавної. Тільки вона поки що не знає, чи зустріне її там світло, яке рятує морських мандрівників, чи, навпаки, безлюдні, похмурі скелясті кручі, об які вона розіб'ється.

Командир галопом помчав до Набусардара, і той виявив бажання негайно побачити дівчину. У нього тьохнуло в грудях, що це може бути Гамаданова дочка. Він мимоволі простяг руку до сагайдака, в якому потай, мов талісман, носив Нанаїну глиняну табличку з образом бога в подобі священного бика.

Ще здалеку він упізнав її. Йому вистачило тільки глянути на цю дівчину, щоб упізнати до болю знайомі риси.

Нанаї розгублено глянула спершу на оздоблену золотом вуздечку, потім — на сліпучі перла у гриві скакуна, далі — на ряхтіння коштовних каменів на руків'ї меча. І нарешті помітила князівський знак Набусардарового роду на масивному персні. Її несміливий погляд поповз із персня по руці через зап'ястя й передпліччя на плечі. Звідти по шиї перебрався до обличчя. Але ж воно те саме, що й у гінця, який заарештував Устігу. Виходить, то був зовсім не гонець, а сам Набусардар?

Хто міг би краще зрозуміти розгубленість Гамаданової дочки, ніж сам Набусардар? Він знав, що колись настане ця хвилинка, коли Нанаї не зможе й слова вимовити з подиву. Йому були відомі її мрії, бо вона у всьому йому відкрилася. Скільки дитячої простодушності й глибини було в її словах! Якби він міг передбачити хід подій, то постарався б зберегти її саме такою в своєму серці. Та його випередила фатальна зустріч Нанаї з Устігою, яка обернула її на жінку, котрій відкрилися очі на довколишній світ. Це була вже не вона, та Нанаї, яку він зустрів у затінку Оливкового гаю. Це була вже інша, зовсім інша Нанаї. Але й цю іншу він любив, ба навіть ловив себе на тому, що любив її ще ніжніше й щиріше. Він сміявся над цими своїми почуттями грубим сміхом воїна, щоб задушити їх у собі, однак вони знову владно й настирливо заявляли про себе, як владно й настирливо заявляє про себе весна зеленими пагінцями рослин і першими прицвітками.

Хоч йому страшенно хотілося зустріти її якнайласкавіше, проте його чекали обов'язки, і він звернувся до неї зовні холодно, надаючи своїм словам нарочитої байдужості:

— Ти шукаєш Набусардара? Я Набусардар.

Нанаї зовсім знітилась.

— Я Набусардар, і якщо твоя справа не дуже нагальна, то я накажу відвезти тебе до мого барсіппського палацу. Трохи згодом я приїду туди і там вислухаю тебе.

Вона мовчки кивнула головою, все ще не годна зрозуміти, як це Набусардар міг увести її в оману, видавши себе за царського гінця. Та їй не було коли про це розмірковувати. Набусардар наказав двадцятьом вершникам супроводити її до Барсіппи, і на цьому все поки що скінчилося.

З-за мурів до них безперервно долинали шум і метушня, бойові вигуки та зойки. Це змушувало Набусардара поспішити на вулиці Вавілона й виступити проти Есагіли.

Брама відчинилася, і Набусардарів загін навально ринув у місто. Воїни були добре озброєні, тільки трохи притомилися з дороги. Але наказ верховного воєначальника додав їм снаги.

Як грім з ясного неба, з'явився Набусардар на міських вулицях, охоплених панікою й сум'яттям. Він помчав просто до царського палацу, який облягло військо Есагіли й від якого його боронив доблесний Набі-Іллабрат. Воїни Набі-Іллабрата трималися стійко, але він відчував, що не зможе вже довго стримувати натиск загонів Есагіли.

Храмові воїни вже майже протаранили одну з бокових брам фортечного муру, що оточував палац, коли Набусар-

дар раптом ударив їм у спину. Хоч Набі-Іллабрат і ждав Набусардара, однак цей його рішучий натиск виявився для нього несподіваним. Тим більше несподіваним він був для храмових воїнів, і серед них зчинилася паніка. Тепер вони змушені були битися на два боки. Притиснувши їх нарешті після лютої січі до мурів, Набусардар наказав Набі-Іллабратові відчинити браму. Загони Есагіли кинулись на мечі царських воїнів. Сан-Уррі подав сигнал до відступу, але для Набусардара важливо було перерізати ворогові шлях відступу — він хотів оточити його з усіх боків. Перед мечами й списами Набусардарового загону, воїнство Есагіли шукало рятунку в відчинених воротах і на подвір'ях казарм. Усіх, хто пробився у ворота, Набі-Іллабрат взяв у полон, а тих, хто не здавався, перебив. Сан-Уррі з невеличкою жменькою воїнів удалося вирватися з залізних лещат. Воїни Набусардара переслідували його аж до Есагіли, де йому пощастило заховатися.

Відбивши напасників від зимового палацу, царське військо кинулось до Муджаліби, де становище було ще складніше. Тут есагільські воїни вже прорвались у двір, а деякі проникли навіть до покоїв палацу — поспішали схопити царя Валтасара.

Валтасар заховався в царській гробниці. Задихаючись там без повітря, він, смертельно наляканий, дослухався до того, як його шукали по терасах парку воїни Есагіли зі смолоскипами в руках.

Набусардар наспів саме вчасно. Його воїни швидко очистили Муджалібу.

Частина храмового війська було взято в полон, відвезено до казарм зимового палацу й кинуте там у в'язниці. Через кілька днів його погнали до царських копалень, а невільників, що знемагали там від тяжкої праці, Набусардар зарахував до своєї армії.

Тепер Есагіла вже так швидко не відважиться на новий напад. Поразка Сан-Уррі вивела верховного жерця з рівноваги. Таке сильне нове військо він міг би сформувати хіба що з чужоземних найманців, але для цього Есагілі довелося б добряче труснути своєю калиткою.

Не тільки верховний жрець Ісме-Адад, а й цар довго не міг опам'ятатись після того, що сталося. Коли сам Набусардар після бою зійшов до гробниці й доповів йому, що небезпека минула, Валтасар насилу второпав, чого той від нього хоче, й, тремтячи зі страху, не наважувався вийти на денне світло. Його вкидало в холодний піт на саму лише згадку, які болісні муки довелося витерпіти, поки сидів

у кам'яних стінах гробниці. Мало того, що він потерпав тут, уявляючи, як його проколюють списами, то ще й мертві завдали йому нестерпних мук і страждань.

Непереможний Набусардар і не здогадувався, який жах він тут пережив, знаючи, що його всюди шукають воїни Сан-Уррі.

Не мав Набусардар ніякісного уявлення і про те, що Валтасар, коли вже не годен був боротися зі страхом, відважився втікати з гробниці підземним ходом. Серед кам'яних брил він почав шукати ту, яка відкривала потайний хід. Це мала бути сьома брила від саркофага цариці Нітокріс. Він мацав рукою по стіні, знову й знову лічив від початку. Так, це була сьома брила, але вона чомусь не піддавалася, хоч він і впирався в неї щосили.

— У чому ж річ? — стогнав Валтасар. — Чому вона не хоче піддаватися?

Від страху в нього аж волосся стало дибом. Можна було покликати сторожу, аби вона йому допомогла, та він їй не довіряв, — чого доброго, викаже, куди він утік. Отож він і далі обмацував краї брили й шукав, що її може тримати.

Нарешті він безнадійно опустив руки, і тут погляд його впав на вирізьблену над брилою постать. При мерехтливому світлі він придивився до неї уважніше, і йому раптом потьмарилося в очах. Він заціпенів, тільки крізь щілину губ, мов змія, прослизнуло ненависне ім'я:

— Навуходносор!

Знов Навуходносор! Це він тримає брилу й не дозволяє її відсунути. Хоче й тут помірятися з ним силою й довести йому, хто сильніший. Валтасар мало не збожеволів від смертельного жаху та власної безпорадності. У відчаї він кинувся на сусідню брилу й несамовито вп'явся в неї нігтями. І раптом відчув під пучками вирізьблені письмена. Відірвавши від них руки, почав читати:

«Я той, кого не перевершив іще ніхто ні з живих, ні з мертвих. Я — камінь, я — граніт, я — сила й дух, я — дух і володар. Я керував цією країною й керуватиму нею довіку. Як сонце щодень повертається на небо, так і я повертатимусь сюди, поки світ».

Валтасар заплющив очі, але витримав так недовго. Його погляд, мов погляд зацькованого звіра, метався по стінах гробниці. І скрізь натикався на те саме: на написи, що звеличували його попередника. Нарешті його стомлені очі безпорадно зупинилися на таблиці, на якій виблискували золотом слова напису Навуходносора:

«З поміччю Мардука я ходив походами в далекі краї, через високі гірські кряжі, від моря Верхнього аж до моря Нижнього, крутими стежками, тернистими шляхами, де не можна було стати й ногою, де кожен крок давався моїм воїнам з великими зусиллями й де вони падали, знемагаючи від спраги. Я розбив бунтівників, полонив непокірних, відновив у царстві лад, дав блага своєму народові, позбувся злих і лукавих, приніс срібло, золото, діаманти, бронзу, мусукаму й кедрове дерево, найрізноманітніші дивовижні плоди лісів, дари морів до свого міста Вавилона перед лик Мардука».

Валтасарові здалося, ніби за написом на таблиці проступила тінь Навуходносора й таємний голос запитав його: «А що звершив ти?»

Він затулив долонями обличчя й захитався. За стіною почувалася скрадлива хода, до гробниці проникли якісь звуки. Мабуть, храмові воїни вже викрили його сховище. Тоді він зібрав усю свою силу й відчайдушно кинувся на сьому брилу. На сьому брилу, з постаттю мудрого правителя Навуходносора. О ні, Валтасар не такий іще слабкий і скутий страхом, щоб не зміг урятувати хоча б своє життя! Він несамовито уперся в брилу руками, і вона раптом піддалася. Відкрилася чорна паша підземного ходу. Полум'я світильника освітило стіни коридора.

Він уже хотів пірнути туди, коли до гробниці увійшов воєначальник у супроводі кількох воїнів. Обличчя Валтасарознав, що це Набусардар.

Набусардар зрозумів розгубленість царя і, щоб заспокоїти його, лагідно заговорив:

— Твоя святість, небезпека вже минула. Ми прийшли, щоб знов служити тобі й виконувати твої накази.

Та Валтасар усе одно ще нічого не розумів, тремтів усім тілом, і по його обличчю збігали цівки поту. Він спробував розтулити рот і видобути з себе голос, але горло не слушалось, немов заклате.

Насилу переборовши себе, Валтасар зітхнув і знеможено опустив руки.

— Ох, а я вже думав, що я не на цьому світі, а в царстві Нергала, там, на далекому заході.

— Твої воїни хоробро боронили тебе, царю царів. Ти маєш чудове військо. Воно мужньо трималось і тут, і на березі Кабару.

— І тут, і на березі Кабару?

— Так. Я втихомирив іудейську общину. Бунтівник мертвий.

— Він помер під батогами?

— Як ти наказав.

— Я більше нікого не наказуватиму сікти батогами. Я тільки сьогодні зрозумів, як це жахливо — ждати смерті. Від сьогоднішнього дня винуватцям тільки стинатимуть голови мечем. Це так жахливо — чекати, поки прийде твій кінець. — І він здригнувся з такою огидою, що в Набусардара по спині аж мурахи пробігли. Смолоскипи в руках вартових затріщали, і їхне полум'я поволі стало пригасати. Гробницю заповнив синюватий присмерк.

Коли запала ніч, Набусардар об'їхав увесь Вавилон, хоч почувався вкрай стомленим після напруженого дня. На вулицях міста не видно було ні душі.

Він був такий стомлений, що коли заплющував очі, то в нього тьмарилось у голові. Сили його вичерпувалися. Де й поділась його рішучість. Він проїхав з об'їздом уздовж внутрішніх мурів Імгур-Бел та Німітті-Бел. У нічній темряві то позаду, то попереду них бовваніли контури вежі Етеменанкі, Храму підвалин неба і землі. Вони виїхали на Дорогу процесій, потім на дорогу Айбуршабум, де відбувалися новорічні святкування. Неподалік від Айбуршабум та брами Іштар височів палац Набопаласара. Завернули й до Храмового Міста, брама якого виявилась замкненою. За товстеними мурами спочивали будинки й храми, серед них храм Екуа з дорогоцінною статуєю Мардука — символом державної незалежності та світового панування. Потім повернули до кварталу Шушан, гомінкою вдень Торгової вулиці, а звідти вздовж берега судноплавного каналу Арахту, який з'єднував Місто Міст найкоротшим шляхом з морем, дісталися іудейського кварталу на березі каналу Пікуду.

Від Пікуду вузькою вуличкою поїхали до Євфрату. Коні йшли повільною ступою, й удари їхніх копит виразно відлунювали в нічній тиші. У кінці вулички височіла статуя блудниці. Довкола неї під вітром хиталися пальми, а край хідника сиділи повії. Символом їхнього ремесла були мотузки, що оперезували стегна. У мідних мисках жінки палили кісточку олив на честь своєї богині. Вони робили це з таким спокоєм, немовби їх зовсім не зачепили похмурі події минулого дня. Деякі з них відразу ж кинулись до воїнів і почали безсоромно пропонувати себе. Напівголі, вони халися за кінські гриви й визивно пританцьовували під

докіт копит. Інші, влаштувавшись на хіднику, вибивали на тамбуринах і співали. Під темно-зеленим кипарисом якась повія наспівувала любовної пісні: «Моє серце — то світло, моє серце — то гра і любов». Вона любострасно дивилася на Набусардара, однак він навіть не глянув у її бік.

Помічник верховного воєначальника кинув короткий наказ, і воїни пустили в хід батоги, жорстоко відганяючи повій.

Підкови коней знову зацокали по бруківці, і об'їзд поїхав далі.

Якусь хвилину його супроводжувало невдоволене бурмотіння повій, а потім і воно затихло. Найдовше лунав дзвінкий альт, що виводив любовну пісню: «Моє серце — то світло, моє серце — то гра і любов».

Але й він поволі розтанув у далині, і об'їзд нарешті виїхав на набережню.

Бундючну будівлю Фінікійської корабельної спілки огорнула темрява. Біля неї на Євфраті погойдувалися два навантажені кораблі. Вони везли до Індії мідь із Лівану, глиняний посуд із Кносса, шарлат із Сідона, вино й олію з Фінікії, знамениту цинамонову мазь із Вавилона.

Перед відплиттям моряки й раби пішли поклонитися Молохові, богам руйнівної сили, яка спопеляє рослини й висушує джерела.

Святилище лиховісного бога було яскраво освітлене. У його глибині стояла гігантська золота статуя Молоха. Обличчя напівлюдини-напівтварини виражало жах, який переживався в душі віруючих. На голові бичачі роги. Рот роззявлений. Могутні руки. Живіт наче розпухлий чи здутий. У його прірві гинуло все живе.

На статую було накинуто червоне запинало. По ній перебігали криваві відблиски. Перед статуєю в танці вихилялися жриці в убранні з такої самої червоної тканини. Довкола вівтаря стояли жерці в червоних ризах і здійснювали амелюту — жертвоприношення раба.

Коли об'їзд зупинився перед святилищем, жрець саме звелів стати рабові в клуби фіміаму й змочив йому чоло водою, щоб він очистився. Потім узяв з вівтаря глечик з оливою й полив голову, щоб освятити його. Решта жерців бубоніли молитви. Нарешті храмовий служка підніс до грудей раба золоту миску, і один із жерців перерізав йому горло. Раб захарчав, захитався і впав мертвий до ніг великого бога.

Молоха було власкавлено, і кораблі з вантажем могли вирушати в дорогу.

Набусардар спостерігав із-за колон за цим безглуздим жертвоприношенням. Коли раб упав мертвий і жерці поставили миску з його кров'ю на вівтар, він смикнув поводи і, пригнічений цією сценою, поїхав далі.

Біля мосту він звернув на Дорогу процесій. Вулиця була вимощена кам'яними плитами з молитвою до Мардука. При світлі зірок на одній із них можна було прочитати:

«Володарі країн і їхні піддані, вельможі і їхні раби, поклоняйтеся мені всі, падаючи переді мною ниць, бо я ваш пан, я сотворив вас».

Перед святилищем Сімох Демонів вони побачили укляклу дівчину. В її кошику було сім олов'яних келихів, повних вина. Вона доземно вклонялася проклятим богам потойбічного світу.

Набусардар звелів своєму помічникові гукнути дівчину, бо нічної пори вавілонянам заборонялося перебувати на вулиці.

— Хто ти? — запитав той дівчину.

Вона злякалася, але відповіла:

— Я дочка колишнього управителя маєтку Іддін-Сама й молюся сімом демонам.

— Яка мерзота!

— А хіба не мерзота те, що великий багатий Сін-Еріс розорив мого батька, і тепер мій батько, хоч він і з благородного роду, повинен робити свічки, а я, його дочка, аби прогодуватись, мушу обходити доми вельмож і покійно пропонувати їм цей виріб? Хіба це справедливо, пане?

— Я нічого не знаю про позов твого батька, але мені звелено попередити тебе, що вночі всім без винятку заборонено перебувати на вулиці.

— Ти дуже люб'язний, пане, і я знаю, як слід поводитись о цій порі на вулиці. Я виховувалась у знатній родині. Я раз же піду геть, тільки дозволь мені поставити злим богам ці сім келихів. Я принесла їм ніку — жертву вином. Їх мучить спрага в царстві Нергала. Вони віддячать мені тим, що покарають великого багатія Сін-Еріса.

І, обернувшись до статуй, дівчина почала розставляти перед ними келихи.

— Це тобі, Лабарту, що посилаєш людям страшні сни. Благаю тебе, оберни на пекло ночі Сін-Еріса... А це вам, Утуку й Алу, що стискаєте горло людини і душите її. Задусить і Сін-Еріса за те лиходійство, яке він нам заподіяв... Це тобі, Ліліту, що насилаєш на людей навіженство, нашли його й на Сін-Еріса, щоб він більше ніколи не мав ясних думок...

— Досить! — вигукнув помічник верховного воєначальника. — Сін-Еріс — високий царський чиновник. Ти ганьбиш ім'я царського слуги й просиш карі на його голову! — І оперішив її батою ще до того, як діждався Набусардарового наказу. — Відвести її до в'язниці?

Набусардар мовчав, і тоді дівчина почала благати крізь сльози:

— За віщо, пане? Я шукала справедливості в колегії суддів і просила захисту в заступника народу та заступника Вавілона, святого Мардука. Судді прогнали мене, мов собаку. А в храмі Мардука мене й слухати не стали, наче я — послідуша рабиня. І ти ще дивуєшся, пане, що після всього цього я прошу допомоги в злих духів? Якщо ти такий мудрий, то назви мені ім'я того з богів, котрий допоможе виправити кривду, яку нам заподіяв Сін-Еріс. Я день і ніч стоятиму перед ним навколішках і благатиму його ласки.

— Ти хулиш Мардука! — І помічник обернувся до Набусардара. — Вона хулить Мардука й богів Вавілона, твоя світлість. Ти дозволиш мені засікти її батою?

Набусардар стомлено глянув на нього й нічого не відповів. Він бачив, як дівчина підвелася й закулила свої плечі, немовби захищаючись від батою його помічника.

— Не кривдь її, — сказав Набусардар. — Ідьмо швидше, мені щось недобре.

Помічник глянув на верховного воєначальника, і йому не сподобався вираз Набусардарового обличчя. Воно здавалося порожнім, наче осіння нива.

— Твоя світлість, ти хворий. Вертаймося в ставку.

— Ні! — заперечив Набусардар.

— Куди ти ще хочеш поїхати, непереможний?

— Продовжимо об'їзд, я хочу пересвідчитись, що в місті все гаразд.

Вони проїхали ще кілька вулиць та площ і зупинилися біля підніжжя пагорба Колая. В повітрі стояв запах троянд і гліцинії. По схилах пагорба вився виноград, а дороги були обсажені кущами тамариксу. На клумбах жовтіли лілії, а над штучним ставком тонкі трави гойдали сплячих метеликів та бабок. Під гілочками мирти дрімали слимаки. Навпроти пагорба росли гранатові дерева й кипариси, а на самому вершечку зажурено схилили своє віття плакучі верби в тіні яких стояв Дім чудесної гори, храм богині зцілення Гулі. Його білі стіни з дрібнозернистого каменю видно було ще здалеку. Особливо добре бачили їх ті, хто шукав у них захисту і здоров'я.

Поглянувши на храм, Набусардар запитав:

— Ти віриш у силу цих джерел?

— Вірю: А ти хворий, твоя світлість,— відповів помічник,— і тепер я вже бачу, куди ти мене вів. Божественна Гула тебе вилікує.

Вони почали повільно підійматися на вершину пагорба. Воїни залишилися внизу, за садами. Найгарнішими в усюму Вавілоні садами багатієв.

Набусардар і його помічник наближалися до святилища. У нічній темряві невизначно вимальовувалася статуя богині. Біля її ніг стояла погасла лампада, а поруч дрімали жриці. В басейнах дзюрчала вода, вода зцілення.

Раптом Набусардар зупинився і, повернувшись до помічника, насилу вимовив:

— Що це зі мною діється? В голові гуде, а тіло б'є холодний дріж.

— Ти хворий, твоя світлість.

Набусардар перевів подих і потер спітнілий лоб.

— Де ми?

— На пагорбі Колая.

— А чого ми сюди приїхали?

— Ти так наказав.

— Що? Я так наказав? Не розумію.

— Може, ти хотів попросити богиню Гулу, щоб вона зцілила тебе?

— Ні, ні... Я в богів не вірю... У мене плутаються думки. Мені здається, ніби я падаю з коня. І в очах темніє...

Він випустив повід, і голова його впала на груди.

— Твоя світлість! — закричав помічник.

Набусардар очутився і почав шукати повід. Вигляд у нього був страшенно змучений, а погляд туманний, наче сузір'я Молочного Шляху.

— Ходім до святилища, жриці напоять тебе цілющою водою, і ти знову будеш здоровий і сильний.

Набусардар мовчки підкорився, і помічник повів його до білої будівлі, звідки долинали дзюрчання джерел. До цих звуків тепер долучились ридання. Це, плачучи біля статуї, каялися жриці в білому вбранні. Дні й ночі вони підтримували у лампаді вічний вогонь, і ось тепер він зненацька погас.

— Я хочу пити,— прошепотів Набусардар, коли служительки богині Гули розповіли йому про свій клопіт.

А одна з них сказала:

— Без вічного вогню й ці джерела не мають сили.

— Може навіть статися, що той, хто нап'ється води при згаслій лампаді, помре,— докинула інша.

Помічник запитав Набусардара, чи він і в такому разі питиме воду.

— Питиму. Принесіть,— наказав верховний воєначальник.

Жриця з острахом подала йому мармурову, з прожилками, миску, Набусардар осушив її до дна.

Всі заціпеніло дивилися на нього й потерпали, що зараз він безсило зсунеться з коня дотолу. Однак Набусардар глибоко зітхнув, віддав миску й за хвилину сказав уже трохи бадьорішим голосом:

— Спасибі вам. Ця вода справді освіжає, і мені вже краще.

— Що ж далі, непереможний? — запитав помічник.

— Вертаймося назад. Мене ждуть невідкладні справи.

Вони повернули коней і тією ж дорогою почали спускатися до підніжжя пагорба, лишаючи позаду розквітлі лимонні дерева й дзюркотливі джерела.

У ставці верховного командування халдейськими військами Набусардар віддав детальні накази вищим воєначальникам, а відтак, зморений і знесилений, вирішив поїхати до Барсіппи трохи відпочити.

Відпочинок для нього був зараз єдиним порятунком. Часом йому здавалося, що життя покидає його тіло. Ба навіть більше — він не міг позбутися відчуття, що в обличчя йому віє повітрям Е-урук-габгалу, міста мертвих.

Набусардар непорушно сидів у кріслі. Довкола нього тиша, а всередині — неймовірна втома. На лобі й скронях виступили крапельки поту. Голова поволі почала хилитися, й він знепритомнів.

Покликали лікаря. Разом з ним прийшли й двоє магів. Вони з першого ж погляду визначили, що в Набусардарові тіло, мабуть, уселився етімуа, злий демон. Коли не могло бузинове вино з сонячним порошком, маги відкрили ебенову скриньку й витягли з неї глиняну фігурку. Піднесли її Набусардарові до вуст і почали проказувати заклинання:

— «Ти, що здолав духа-охоронця пана і ввійшов у його тіло, щоб мучити його, будь проклятий і за кару покинь тіло, кров та кістки і ввійди в глину, бо глина — це схопище й потрава злих духів. Будь проклятий. Будь проклятий».

У Набусардара почалася лихоманка. Він глибоко звів дух і простогнав.

Маг відірвав фігурку від його губ і швидко сховав її в скриньку, притиснувши рукою кришку, щоб з неї не втік алий дух. Маги вірили, що етімуа покинув тіло верховного

воєначальника і ввійшов у глиняну фігурку. Тримаючи скриньку під пахвою, проказали ще одне заклинання:

— «Відтепер нехай у тобі перебуває вже тільки малку, дух-охоронець. Нехай малку скрізь тебе супроводжує й дбає про тебе».

Маги квапливо вийшли і в святилищі войовничої Іштар Арбельської, що містилося в будинку ставки, спалили глиняну фігурку. Разом з нею в полум'ї згорів і демон, що пожирає плоть і кістки й п'є людську кров.

Набусардар навіть не здогадувався, як його пошили в дурні і як, усупереч його волі (мракобісні маги завжди викликали в нього обурення), з нього виганяли демона. Прийшовши до тьми, він запитав:

— Що це я пив?

— Бузинове вино, — відповів лікар.

— Чисте?

— Чисте, — непевно кивнув той.

— Як ти думаєш, я вже здоровий?

— Здоровий, пане.

— Минулого разу ти казав, що чисте вино лише затуманює розум, а не лікує. Зараз голова в мене зовсім запам'ятована. То навіщо ж ти це зробив?

— Голова в тебе повинна бути ясна, як сонце, непереможний, бо...

— Бо що?

— Бо я підсипав у вино сонячного порошку.

— Отже, все-таки підсипав, — спіймав його на брехні Набусардар. — А хіба я тобі не казав, що бурштин не має цілющої дії?

— Його пили всі халдейські володарі нашої землі: Урбаба, Гудеа, Урнінгіреу, Ургур, Самсуілунна, Агукакрімі, Курігальзу Перший, Назімуртташ Другий, Мардук-нардімахі, Набур-Насір...

— Годі! Я теж знаю царів усіх династій, однак не навжився б стверджувати, що своїм розумом вони завдячують саме сонячному каменю. Я сказав би навпаки, що їхня мудрість освітлювала навіть каміння. Отак слід говорити про своїх володарів.

— Мене тішить твоя красномовність, непереможний. Я бачу, що бузинове вино — чудові ліки.

— Бузинове вино і сонячний порошок.

Набусардар усміхнувся і хотів погрозити лікареві пальцем, але рука його впала, і в очах знов потьмарилося. Щось гірке, мов полин, підіймалося в ньому зсередини, перекочувалося в роті, наче величезні каменюки, пробивало підне-

біння й тиснулося аж до мозку, а там розсипалося навсібіч, мов вистрелене з пращі. Він стиснув голову долонями.

— Що з тобою? — злякано запитав лікар.

Набусардар не відповів.

— Ти дуже стомлений. Я накажу віднести тебе до палацу благородної Телкізи.

— Мені треба до Барсіппи, — з зусиллям вимовив Набусардар.

— У такому стані тобі не можна так далеко їхати, та й благородна Телкіза хвилюватиметься, чи з тобою чого не сталося в ці бурхливі дні.

Набусардар хотів йому щось заперечити, але раптом відчув докори сумління. Під час боїв він навіть не згадав про дружину. Можливо, їй потрібна була його допомога. Вона могла навіть загинути в цій колотнечі.

Він рвучко підхопився, твердо вирішивши спершу навідатися до вавилонського палацу.

Від паланкіна Набусардар відмовився і, випивши кілька крапель гаоми, розбавленої молоком, поїхав туди верхи в супроводі свого помічника й двох воїнів.

На пагорбі Хілла вже прокинулося птаство, і з буйних крон дерев долинали його високі трелі.

— Світає, — зауважив Набусардар, і це було єдине слово, яке він вимовив за всю дорогу до палацу.

В палаці його зустріла лише сонна й розбуркана челядь.

Тільки кульгавий раб пристрасно грав на флейті перед домашнім божком серед базальтових колон, і йому до всього було байдуже. Неподалік у овальному залі шуміли прядки, і ткалі намотували пряжу на цівки. Їм не давали заснути вчорашні події, і вони силкувалися забути за роботою.

Коли Набусардар увійшов до палацу, всі вибігли йому назустріч. Вірний Кіру привітав господаря й доповів йому, що дома все гаразд і що палац бої не зачепили.

Набусардар, який непокоївся за життя Телкізи, хотів негайно її побачити. Та тільки-но він висловив своє бажання, як Кіру впав перед ним ниць і провинно мовив:

— Убий мене, пане, але благородної Телкізи в її покоях немає.

— Вона мертва? — злякався Набусардар.

— Ні, пане, вона жива. Я стеріг кожну річ у твоєму домі, якнайцильніше стеріг весь твій маєток, однак твоя благородна дружина пішла шукати собі надійнішого сховища.

— Де вона? — запитав Набусардар ослабленим голосом.

— Боюсь сказати це й засмутити твоє серце.

— Говори, де вона! — повторив Набусардар. Недобре передчуття наростало в ньому з кожною секундою.

— Вже два дні, як вона ділить хвилини радості з благородним Сібар-Сіном у його палаці.

Набусардар напружив усі свої сили, щоб не впасти, мов підрізане серпом стебло. Незважаючи на свою слабкість, він відчув, як від люті в його жилах закипіла кров. Він із самого малку був рішучий і непохитний, але зараз розгубився й не знав, як бути.

Кіру винувато дивився на нього і, стоячи на старечих колінах, весь тремтів.

Кров гучно гупала Набусардарові в скронях. Нарешті він сказав слугі:

— Устань! Чого ти стоїш навколішках, коли говориш про неї?

Засмучений Кіру важко підвівся.

— Може, повідомити твою благородну дружину, що ти вже повернувся? — запитав він несміло.

— Не треба, хай ця ненажера насититься.

Голос його був гнівний, але сповнений болю.

— Я не достойний твоєї милості, — сказав Кіру, — бо бачу, що засмутив тебе.

— Настане час, коли й моє серце звеселиться. Не завжди ж йому сумувати. За ці дні я багато бачив крові й смертей. Мені б хотілося нарешті пожити без кровопролиття й без трупів. Оселитися в своєму барсіппському палаці й жити там серед того, що людині найдорожче. Тільки я не знаю, коли вже доля зласкавиться наді мною.

Він усміхнувся від думки про Нанаї й уявив її собі в сукні з домотканого полотна й з поворозочкою під шиєю.

— Кіру, воїн Набусардар затужив за домашнім теплом. Воїн Набусардар, найжорстокіша, на думку всіх халдеїв, після царя Валтасара людина, теж має серце. Тепер я поїду до Барсіппи. Я житиму там, бо тут мене все дратує й відбирає рештки сил. — І, щоб слуга не помітив його хвилювання, він сказав нарочито твердіше: — Я поїду до Барсіппи. Поїду до Барсіппи, бо мені потрібен спокій. Мене чекає велика робота. Нас усіх чекає велика робота. Через два-три місяці ми виступимо проти персів, якщо тільки вони нас не випередять. Та я сподіваюся, що перед літньою спекою й смертоносним серпнем вони не відважаться напасти на нас.

— Нехай великий Мардук оберігає тебе, непереможний. Нехай тебе оберігає й Іштар, цариця небесна. Маєш для мене якісь доручення, пане?

— Стережи й далі мій маєток і будь завжди напоготові. Нехай найкращим товаришем тобі буде меч. Людина ніколи не знає того дня й години, коли він стане їй потрібен.

— Я буду завжди напоготові й чекатиму твого наказу, пане.

— І ще одне... — В очах Набусардара знову промайнула тінь смутку. — Не кажи благородній Телкізі, що я був тут. Сподіваюсь, тобі не треба нічого пояснювати. — Він поправив накидку, шолом і вже зовсім тихо процідив крізь зуби: — Хай ця хвойда насититься. Хай уже насититься...

І, мов ланки рухливого ланцюга, в пам'яті його раптом потяглися Телкізині витівки. Вона — ніби та принада, на яку злітаються зграї вороння. Вже сама свідомість того, що він стоїть там, де ступала її нога, викликала в нього огиду. Телкіза не знала, яких мук завдавала йому своїм розпутством. Не встигне встати з царського ложа, як уже ладна лягти на підстилку простого воїна.

Якби не цей порок, Набусардар схилявся б перед її красою. Бо ніхто не міг зрівнятися з нею в звабливості, яка доводила чоловіків до шаленства. Жодна інша жінка не зміла так одягатися, як вона. Кожна складка, кожна розпірка, кожна оздоба, кожен стібок тільки підкреслював її вроду. Жінки з заздрістю оглядалися на Телкізу. Коли вона з'являлася в паланкіні, його оточували цікаві, щоб бодай побачити красуню. З примхи вона часто ходила пішки в супроводі своїх служниць: їй подобалося засліплювати своєю красою перехожих. Її плекане обличчя, чорне волосся, іскристі очі, опушені м'якими віями, не мали собі рівних. У вбранні, яке щільно облягало стан і робило її ще вищою, вона нагадувала високу квітку лотоса, чашечка якої закрилася перед заходом сонця. На вулиці Телкіза ще здалеку давала кожному чоловікові знак очима, що він може про неї мріяти. Справді, на вулиці чоловіки могли нею тільки захоплюватися, затамувавши віддих, і шепотіти, що вона схожа на неприступну вершину гірського кряжа, вершину, оправлену то в блакитні перли, то в смарагди, то в сапфіри, то в діаманти, то в кришталеві зірочки сніжинок на тімені гори Ельбрусу, які тануть під вогнистим промінням сонця. Так, вони могли про неї все це думати й милуватися її граційною ходою, мінливістю погляду й тихою усмішкою в кутиках уст. Кожен її рух був сповнений витонченої ніжності. Вона не могла навіть нахилитися до квітки в саду, щоб не викликати в комусь бажання. Раби в її палаці потай цілували сліди, які вона залишала на піску в парку.

Набусардар теж довго перебував у полоні цієї Телкізиної гри. Він любив свою дружину й страждав через неї. Але навіть найглибша чаша має дно, і він допив свою гірку чашу до останньої краплі.

Йому почало навіть здаватися, що на світі вже немає жінки, вартої його любові. І все ж таки він її зустрів. Зустрів під кронами Оливкового гаю, і серце його виповнило тиха радість. І хоч між ними дійшло до гострої суперечки під час арешту Устіги, його симпатія до неї, по суті, не змінилася, навпаки, він знову думав про те, як повернути Нанаї до себе. Він ніколи б і не подумав, що Нанаї з власної волі переступить колінь поріг його барсіппського палацу.

Час уже було їхати до неї. З'явитися перед нею на схилі очі й на світанку нового життя, нового свого ранку.

Він попрощався з Кіру. Раб провів його аж до брами.

Набусардар і сам не пам'ятав, як дійшов до Барсіппи. Замість вулиць і будинків, замість мосту й річки він бачив перед собою тільки образ Нанаї в благодійній сукні й сандаліях. Саме таку він зустрів її біля міської брами, де вона переконувала вартових, що принесла вельми важливе повідомлення верховному воєначальникові. Але цього разу він не поспішав вислухати її. Мріяв лише відпочити й знайти бодай крихту тепла біля Нанаї. Перед ним весь час стояв її образ у вбогій сукні й сандаліях. Проста дівчина з Села Золотого Колосся... Та на це він не зважав. Саме в ній він мріяв знайти істоту, яка розуміла б його. Він теж був тільки людина й прагнув людського тепла. Йому хотілося припасти до її ніг і обняти без слів, аби лиш знайти біля неї спокій, якого зараз так потребував.

Та коли Набусардар увійшов до покою, де вона чекала його, то застав там вірну Теку і скульптора, творця Гільгамеша. Тому довелося затамувати свої почуття й повестися, як належить людині його стану.

Тека взяла в нього плащ і меч і запропонувала переодягтися. Його одяг був запилений і забризканий кров'ю.

— Ні, Теко, — відповів він, — мені зараз не до цього. Я маю важливі справи. — І звернувся до Нанаї: — Будь благословенна в моєму домі.

Нанаї встала, ще тільки-но він увійшов до покою, і, понуривши очі, тихо сказала:

— Пане...

Лише за хвилину, коли Набусардар усміхнувся до неї, вона відважилася викласти своє прохання. Багатство палацу приголомшило її, й дівчина почувала себе дуже незручно серед цієї розкоші.

— Даруй мені, — попросила вона, — даруй мені, непереможний, що я недавно насмілилась не підкоритися твоїй волі. Я лише тепер бачу, який ти могутній і яка велика твоя влада.

— Ти помиляєшся, якщо цю розкіш і багатство вважаєш свідченням моєї могутності. Сила моя зовсім не в тому, що ти бачиш довкола себе, та я й не хочу, щоб вона впливала з усього цього.

— Даруй мені, пане, даруй мені, я зовсім розгубилася.

— Я хочу, щоб ти знайшла в цьому домі спокій, а не тривогу, — лагідно заспокоїв він її.

Нанаї завмерла перед ним, мов билінка перед бурею. Пасмо непригладженого волосся впало їй на лоб. Дихала вона важко, а її почуття змішались, закрутились у шаленому вирі...

Щоб приховати своє хвилювання, вона заплющила очі й опустила голову.

— Тобі неприємно дивитися на мене, дочко Гамадана?

Вона зітхнула:

— Чому ти так обманув мене, пане? Чому ти лукавив з тією, яка носила тебе в своєму серці?

— Так треба було, Нанаї.

— Я вся аж палаю від сорому, коли згадаю, як просторікувала з тобою під час нашої першої зустрічі, непереможний.

— Ні до цього, ні опісля я не звідав більшої втіхи. І коли щось затьмарило нашу радість від тих хвилин, то спробуймо забути про це. А тепер розкажи: що привело тебе до мене?

Він запитливо глянув їй у вічі, а потім навмисне перевів погляд на статую Тіамат — чудовисько, яке переміг Мардук.

— Хочеш знати, що привело мене до тебе, пане? Ти дозволиш розповісти тобі про це наодинці? — Нанаї нерішуче глянула на Теку й скульптора.

Набусардар дав їм знак вийти з покою. Скульпторові нагадав, щоб він з'явився до нього перед полуднем, а Теці звелів чекати в своїй кімнатці; можливо, вона буде йому потрібна.

Тека й скульптор уклонилися й покинули pokій.

— Я прийшла до тебе непроханою гостею, пане, — почала Нанаї, тільки-но вони залишилися удвох, — але ти, напевне, пробачиш мені, коли я розповім тобі, що примусило мене шукати дорогу до твого палацу.

Голос її все ще тремтів, і вона почувала себе невпевнено, боячись навіть подумати про те, що було б з нею, якби Набусардар не дав їй притулку. Тоді їй уже не вдалося б уникнути пазурів лиховісної Есагілі.

Він підійшов до неї зовсім близько й м'яко запитав:
— Чого ти тремтиш, Нанаї? Чого тремтиш перед тим, хто
широ тебе покохав?

Вона широко розкрила очі — й немовби весняна повинь
вихлюпнулася з берегів. Йй хотілося заглянути в його думки
й переконатися, чи ці слова щирі, чи не заховане в них якесь
лукавство.

— Ти все ще не віриш, що я — Набусардар і що Набусар-
дар приймає тебе зі співчуттям і любов'ю? Я не знаю, що
привело тебе до мене, але хочу вірити, що більш ніщо не
зможе нас розлучити.

Не тільки очі, але й усе Нанаїне обличчя з кожним його
словом виражало дедалі більше здивування. Вона не була
певна, чи не спить зараз біля своїх овець в Оливковому гаю
і чи все це не сон, чи це таки справжній Набусардар стоїть
перед нею і чи справжнє все те, що він зараз говорить.

— А може, тебе лякає те, що я закривавлений? — І Набу-
сардар оглянув свій одяг. — Так, сьогодні я бачив багато
крові, але й це колись скінчиться.

Він ніяк не міг зрозуміти, що діється в душі Нанаї. Вона
стояла перед ним незбагненна, ще таємничіша, ніж небесне
склепіння над головою.

— Чи ти хочеш спершу розповісти мені, що тебе сюди
привело? Тоді сідай біля мене й спокійно відкрий мені своє
серце.

Він показав їй на лаву з дерева усу, привезеного з гір
країни Мелуххи.

Коли вони сіли, Нанаї заговорила:

— Я не можу опам'ятатися, пане, я розгубилася в цих
величезних покоях. Колись я раділа з того, що я — Гамада-
нова дочка, і пишалася своїм родом, а тепер бачу, що ні те,
ні те не має тут ніякої ваги. Зараз я не можу навіть пояс-
нити, як це я могла противитись твоїм наказам, коли ти при-
їхав по того перського шнигуна.

— В своєму середовищі ми завжди відчуваємо себе силь-
нішими й певнішими, Нанаї. Не думай, що Набусардар
осудив тебе за твою сміливість. Ти мені все одно дуже
дорога. Війни й небезпеки, — а вони тепер загрожують і нам
з боку персів, — це не тільки гори трупів на бойовищах. Вони
приносять шкоду й живим, руйнують добрі взаємини між
людьми. Але я не хочу, щоб перська небезпека зробила нас
ворогами. Устіга, наш спільний ворог, намагався цього
досягти, і не лише тим, що його мета — поневолити нашу
батьківщину. Він хотів, щоб ти зненавиділа мене й через
інше. Тож я мушу розповісти тобі про один випадок, який

не тільки не виставляє мене в вигідному світлі, а, навпаки,
на думку багатьох, — і на твою теж, — кидає пляму на мое
життя. Це правда, я любив немало жінок, і мене теж багато
любило. В Єгипті я побачив любов справжню, чисту й само-
віддану. То була обраниця Устіги. Я теж прагнув тоді такої
любви й довів його кохану до того, що вона кинулася
в води Нілу. Я розкаявся в цьому гріху своєї молодості.
Розкаявся в ньому відразу ж після того, що сталося, але не
перестав мріяти про любов чистого серця. Коли я вперше
побачив тебе, усе в тобі промовляло про те, що ти здатна
на таку любов. Та, щоб знов не ошукатися, я видав себе за
гінця верховного воєначальника. Ти вже пробач мені це.
І не тільки пробач, а й залишся зі мною назавжди.

— Мені все це здається сном, бо я сама прийшла просити
тебе, а ти мене випередив і приголомшив. Я ніяк не можу
опам'ятатися від твоїх слів.

— Це не сон. Я живий і справжній. І все, що оце кажу
тобі, добре обдумав наперед. У моїх словах немає ніякої
маячкві. Я при повному розумі й живий. Поглянь... — Він
торкнувся її руки й сказав проникливо, ніжно: — Нанаї! —
І не втримався, щоб не повторити цього дотику. А потім
узяв обидві її руки в свої й несподівано притулив до гру-
дей. — Нанаї... — з тугою й болем повторив її ім'я.

За хвилину він відпустив Нанаїні руки і, немовби доче-
кавшись нарешті тієї хвилини, яку в нього не змогли віді-
брати ні боги, ні Кір, обняв її за плечі. Обняв так міцно, що
вона переломилася в його обіймах, наче тендітна квітка.
Пригорнув її до своїх грудей, на яких червоніли плями
свіжої крові. Нехай ця кров буде печаттю їхнього спільного
майбутнього. Нехай її узи стануть такими ж міцними, як
Бабілу — Ворота божі.

Він нахилився до її вуст і мовив:

— Ти чиста й прекрасна. Ти прекрасніша, ніж лілії на
пагорбі Колая. Ти чистіша, ніж чудодійні джерела в святи-
лищі богині Гули.

Їхні уста злилися в довгому поцілунку.

Нарешті Нанаї проказала уривчастим голосом, мов сп'я-
ніла від поцілунку:

— Пане, пане, прошу тебе...

Але Набусардар мовби не чув її й не розслаблював
своїх палких обіймів. Він усвідомлював тільки те, що
нарешті настала хвилинка, якої так давно прагнув і заради
якої здатен був багато чого зректися й багато чого витер-
піти. І ось тепер ця хвилинка прийшла майже без ніяких
жертв і мук. Кому він повинен за неї дякувати? Та зараз

ніколи про це розмірковувати. Треба всією душею увібрати в себе кожну її часточку, незалежно від того, хто її подарував. Бо цілком можливо, що вона випала їм тільки сьогодні і що завтра Кір увірветься до Вавілонського царства, і тоді всьому буде кінець.

— Так, Нанаї,— шепотів він, дивлячись у її великі, глибокі зеленаві очі, задумливі, мов сосни в Срібних горах, горах Тавра,— я вже тобі казав, що ми не матимемо часу чекати, поки ти звикнеш до моєї любові, бо ворог стоїть на наших кордонах, і може статися, що завтра мені доведеться виступити проти нього. Я не знаю ні години, ні дня, коли змушений буду попрощатися з усім тим, що мені дороге.

Він знову міцно пригорнув її до себе, пронизуючи палким поглядом, і вона затремтіла, як тремтить спіймане пташеня.

— Тоді я змушений буду покинути все, що дороге мені, і тебе теж. Але перш ніж це станеться, я хочу заповнити тобою своє життя так, аби ти ввійшла в мою кров і плоть. Тільки знаючи, що ти належиш мені, що ти розумієш мене, що моя воля — це й твоя воля, що моя боротьба — це й твоя боротьба, що моя любов — це й твоя любов,— тільки знаючи це, я зможу хоробро виступити проти персів і командувати своєю армією. Коли я матиму певність, що в кожному своєму пам'ясті і в кожному своєму вчинку можу звіритись на тебе, то запрягаюсь тобі перед ликом небесної Іштар, якій ти присвячена, і пам'яттю твого доблесного дядька Сініба, тоді я врятую нашу вітчизну!

Нанаї мовчала й злякано дивилася на його вуста, неспроможна зрозуміти, що з нею діється.

— Ти готова до цього, Нанаї?

Вона не могла видобути з себе ні звука й довго не відповідала. Не відповідала так довго, що в приголомшеного Набусардара ворухнулося почуття недовіри.

— А може, ти не готова й не хочеш цього? Може, ти бажаєш прийняти любов іншого й розділити його долю?

— Будь терплячіший зі мною, пане,— насилу вимовила вона.

— Може, ти навіть хочеш, щоб перси перемогли мене?

Набусардар замислився і, немовби щось раптом почало прояснюватися в його голові, розслабив руки, поволі випустив Нанаї з своїх обіймів і підвівся.

Вона тремтіла від страху і невідомості.

Набусардар пройшовся покоем і постукав кісточками пальців по бронзовій вазі з гілочками лавра та з нарцисами.

— Ти весь час мовчиш,— мовив він роздратовано,— і я можу тільки здогадуватися, що ти думаєш не про мене й не про нашу вітчизну, а про того, кого я ув'язнив у підземеллі цього палацу, про того, за врятування якого ладна була пожертвувати своїм життям.

Нанаї сперлася долонями на лаву, немовби збиралася підвестись, але наступні Набусардарові слова знову прикували її до місця. Вона напружила всі сили, однак губи її затужавили, мов камінь.

— Ти прийшла обдурити мене своєю любов'ю! — вигукнув він і злостиво зсунув брови.

— Чому ти проти своєї волі хочеш бути зі мною несправедливим, пане? — нарешті вдалося їй витиснути з себе.

— Не забувай, що я теж людина, а не звір. Так, колись і моє серце було холодне, але ти розтопила кригу, якою воно було скуте, і в нього знову влилася гаряча кров. Звичайна людська кров, що робить людину такою чутливою. Колись я був твердий, як мій меч. Мені було однаково, хто падає під ним і вмирає... — Він заскреготів зубами й знову запитав її: — Ти прийшла по нього? Кажі! Ти хочеш допомогти йому втекти чи прийшла полегшити його муки?

— Я бачу, що страх перед майбутньою війною передчасно позбавляє тебе розуму. Я прийшла до тебе, пане, але ти не дозволяєш мені й слова вимовити.

— Говори! — прошепотів він і глибоко зітхнув. — Говори, поки я справді не збожеволів. Я — мов той звір, за яким гаяються по всьому світу з луком і який ніде не може знайти ні спокою, ні відпочинку, а мені саме зараз так потрібні спокій і відпочинок.

Набусардар провів рукою по лобі, а потім несподівано захитався й знесилено впав на стілець. Якусь хвилину ще боровся з собою, а коли йому трохи попустило, сперся ліктями на стіл і стиснув руками голову.

Він раптом уявив собі, як Телкіза в ці хвилини справляє бенкет кохання з убивцею Сібар-Сіном. Потім на думку йому спав Валтасар, для якого в ці сповнені великої небезпеки для вітчизни дні найбільше важило здобути холодне серце скіф'янки. Та найдужче засмутила його думка про те, що Нанаї прийшла із Села Золотого Колосся, мабуть, тільки з однією метою — допомогти Устізі врятуватися з в'язниці, а він, Набусардар, хотів зробити її володаркою свого серця!

В очах у нього потьмарилось, і голова впала на стільницю. Нанаї підбігла до нього й підвела його голову. Торкнулася чола й відчула, що воно пашисть вогнем. Жили на скронях здулися. Вона не знала, що робити, аби він знову

пришов до тями. Пошукала в покої посудини з ліками, але не знайшла. І тоді кинулась до Теки.

Глянувши на свого пана, рабиня турботливо зітхнула:

— Він смертельно стомлений, і йому треба відпочити.

Вона тихо вийшла до опочивальні й приготувала ложе. Потім повернулася, розмішала в вині порошок і насилу влила його крізь зціплені зуби Набусардарові в рот. Метущачись біля нього, шепотіла дочці Гамадана:

— Ти мусиш бути з ним ніжна й ласкава. Стань йому в гірку хвилину радістю, а в хвилину слабості опорою.

Нанаї не відривала погляду від Набусардара, поки Тека підтримувала його голову і вливала в рот напій. Вона майже не слухала слів рабині й тільки чекала, коли непереможний вриде до пам'яті.

Нарешті він поворухнув віями й напіврозплющив очі.

— Я дуже стомлений,— проказав кволим голосом.

— Я вже приготувала тобі постіль,— турботливо нахилилася до нього Тека й допомогла підвестися.

— Я дуже стомлений,— повторив він і дозволив відвести себе до опочивальні.

Коли він залишився там наодинці з Текою і в голові йому тріхи прояснилося, то заговорив сам із собою:

— Тижні випробування позбавлять мене розсудливості. Незабаром я вже буду як цар Валтасар. Мабуть, я образив її. Нанаї просила, щоб я був з нею терплячий. Чому я не зачекав, поки вона звикне до мене й освоїться тут? Я звинуватив її, навіть не вислухавши до кінця. Мабуть, я був до неї несправедливий.

Він голосно покликав:—

— Теко!

— Я тут, біля твого ложа, благородний пане. Хочу запитати, що робити з тією дівчиною.

— Це та, для якої я наказав приготувати покої, вбрання й пахощі. Ти служитимеш їй і дбатимеш про неї, як про рідну дочку.

— Я вже тобі якось казала, благородний пане, що давно мрю служити господині в цьому палаці, бо дім тільки тоді є домом, коли його звеселяє своєю красою жінка. Я піклуватимусь про неї й буду їй...

Рабиня хотіла сказати «служити», але це слово раптом застрягло їй у горлі. Господиню, якій збиралася тут служити, вона все ж таки уявляла собі інакше. Хоча б такою, як благородна Телкіза. Нанаї здавалася їй просто жалюгідною в Набусардарових покоях, хоч її постаті та обличчю можна було позаздрити. Коли вона надіне дороге вбрання, то,

дивись, і саму Телкізу перевернуть красою. Але дороге вбрання вимагає й витончених манер, благородної поведінки. Хтозна, які в Набусардара наміри щодо неї? Може, він натішиться нею, а потім з огидою відкине її й піде до іншої? Цього вона теж рішуче не схвалювала, вже хоча б в ім'я пам'яті нещасної Таби, про яку Нанаї довірливо їй розповіла, коли вони чекали приїзду пана.

Міркуючи так, Тека накрила Набусардара й вирішила, що буде уважна до Нанаї, але не виявлятиме їй тієї шани, яку адатна була б виявити справжній володарці серця її пана. З цим вона відійшла від Набусардарового ложа й хотіла загасити світло.

Та Набусардар здивував її запитанням:

— Котра зараз година, Теко?

— Вже ранок, благородний пане.

Він на мить замислився, а тоді сказав:

— Відведи Гамаданову дочку до покоїв, призначених для неї. Вона — володарка мого серця, і їй належить усе, що є в цьому палаці. Будь-яке її бажання має бути виконане. За її життя ти відповідаєш мені головою. Це її палац, і вона не повинна почувати себе тут чужою. Ми всі будемо їй служити, бо вона достойна цього.

Тека похитала головою, бо не все в словах свого пана зрозуміла як слід. Мабуть, Набусардар марить, бо лоб його горить; мов у вогні.

Вона тільки сказала:

— Ти дуже стомлений, пане, і тобі треба відпочити.

— Гарзд, але не дозволяй мені проспати аж до полудня. У мене багато справ, і кожна хвилинка мені дорога. Коли я прокинусь, нехай до мене з'явиться творець Гільгамеша, великий Гедека. А тепер іди.

Це було все, що сказав Набусардар перед тим, як заснути. Коли він прокинувся, був уже ясний день і сонце високо підбилося над вежею Еврімінанкі в барсіпському храмі Ватда. Велика споруда була залита яскравим сяйвом. По терасах ходили жерці в довгих білих ризах і високих головних уборах, прикрашених золотом. Біля підніжжя святилища стояли мовчазні сикомори й кипариси. Гігантська постать Набу, бога-писаря, в однінці з чистого золота здіймалася високо вгору. Він записував людські долі і в його книгах була записана також доля Набусардара та Гамаданової дочки.

Про це подумав Набусардар, коли протер очі й потягся на своєму шовковому ложі. Набу, син Мардука, без сумніву,

визначив йому життя вельми суворе й безрадісне. І мало б сповнитись усе до решти, якби Набусардар хоч трохи вірив у богів.

Набусардар повернувся на правий бік. Погляд його блукав по опочивальні, обставленій у старовинному хеттському стилі. Своїми кольорами вона нагадувала йому вежу Еврімінанкі, і в думках він знову перенісся до неї.

Спершу він охопив поглядом сім високих поверхів, присвячених сімом планетам: Сакусу, Мардуку, Нергалу, Шамашу, Іштар, Набу і Сіну¹. Полонений красою споруди, Набусардар опинився на її першому поверсі. Тут панував чорний колір, колір Сакуса, бога ночі й вогню. Його статуя з тулубом бика, орлиними крилами й людською головою непорушно стояла в глибині залу. Чорний колір залу швидко вигнав Набусардара геть, бо навіював похмурі думки.

Він побрався вище, на другий поверх. Тут зал сяяв помаранчевим кольором. Посеред нього стояла статуя бога неба й землі, величного Мардука, Набусардар заплющив очі, бо тільки так він міг стати перед богом, якого ненавидів усією душею й тілом.

На третьому поверсі криваво-червоного кольору перебував Нергал, бог війни, мисливства й смерті. З постаменту зі слонової кості він стежив за війнами, ловами і смертю. Його крила виростили з гігантського лев'ячого тулуба, а обличчя мало людську подобу. Воно було грізне і страшне. Набусардар пильно подивився Нергалу в вічі й довго не відривав погляду, немовби перевіряючи, хто довше витримає. Дві сили намагалися зламати одна одну.

Набагато спокійнішим поглядом окинув він четвертий поверх, де були чертоги бога Сонця, охоронця життя.

Зал п'ятого поверху був усіяний мерехтливими зірками на блідо-жовтому тлі. Перед ним у всій своїй незайманій красі постала небесна Іштар, дочка бога Ану та його дружини Анту. Вона стояла на спині золотого лева. В одній руці тримала коло, в другій жезл зі знаком місяця. Присвячена їй Нанаї була дуже схожа на неї. Зворушений її образом, Набусардар повернув голову до дверей, за якими перебувала Нанаї. Але він одразу прогнав від себе настирливу думку про неї й знову повернувся до вежі Еврімінанкі.

Над пристанищем Іштар здіймалися ще два поверхи. Шостий, кольору небесної блакиті, зі статуєю святого Набу,

¹ В сучасній астрономії цим назвам відповідають: Сатурн, Юпітер, Марс, Сонце, Венера, Меркурій і Місяць.

посередника між богами й людьми, і сьомий, залитий срібним сьйвом, зі статуєю володаря ночі бога Сіна.

Набусардар спрямував погляд на саму гору, де містилася обсерваторія. В ній двоє вчених мудреців вивчали всесвіт. Один із них був натхненним послідовником грецького філософа Фалеса з Мілета, що першим обчислив і передбачив затемнення Сонця на двадцятому році правління Навуходносора, котрий саме тоді почав облогу фінікійського міста Тіра. Про другого звіздаря казали, що його благословила божа рука.

Набусардар усе ще подумки споглядав обсерваторію, коли до опочивальні увійшла Тека з мискою мірси — їства з меду й олії.

— Я прийшла розбудити тебе, пане.

— Я вже не сплю, добра Теко.

— Чи відпочив ти й чи спокійним був твій сон?

— Не розумію, що це зі мною діється, — мовив він, роздивляючись її намісто з черепашок, — не розумію нічого, що бану й чую останнім часом. Мені снився предивний сон, Теко.

— Може, покликати мага, щоб він тобі його витлумачив?

— Ні, ні, — задумливо заперечив Набусардар. — Мені треба вертатись у Вавілон, до своєї армії.

— А як же володарка твого серця?

Він мимоволі глянув на двері, які вели до Нанаїних покоїв, і глибоко зітхнув, ніби хотів увібрати в себе все повітря опочивальні. Повітря вирвалося з його ніздрів із звуком, схожим на шелестіння шовку.

Дивлячись на вовняну завісу дверей, зроблену під колір вежі Еврімінанкі, Набусардар сказав так тихо, немовби голос його долинав крізь завішене вікно:

— Я хочу побачити її, Теко. Я повинен її побачити.

Тека накинула йому на плечі ранкове вбрання, розчесала волосся й поклала на нього золотий обруч. Його чорні, мов воронове крило, кучері мали сьогодні якийсь особливий блиск. Посвіжіле за ніч обличчя випромінювало усмішку.

Крило він заговорив про Нанаї, то весь аж перемінився на виду й затремтів від радісного нетерпіння.

— То привести її сюди, благородний пане? — перепитала Тека.

— Так, приведи, — відповів він твердо.

Нанаї в цю хвилину стояла у сусідньому покої перед свічадом і дивилася, як її причепурили. На ній було одне з тих убрань, які приготували для неї за наказом Набусардара: легка сукня з білої шерсті, вишита ясними, мов небесна

блакить, нитками. Хоч Тека й вибрала їй сукню, розшиту золотом, проте Нанаї віддала перевагу цій, бо вона видалася їй скромнішою і нагадувала ту, в якій вона прийшла з Села Золотого Колосся. Досі вона носила вбрання коротке, лише до колін, а тепер уперше надягла сукню аж по самі кісточки. Лазурна вишивка на каймі внизу, довкола ший і плечей відтіняла її волосся, яке Тека причесала зовсім інакше. Воно вже не розсипалося по плечах, а було зібране у вузол на потилиці; над чолом було майстерно викладено кілька завитків. Тека хотіла підфарбувати їй губи й щоки, відтінити глибину очей, але Нанаї запротестувала. Вона дозволила тільки покласти на обличчя тонкий шар білил, які зробили ніжнішою її засмагу. На ногах у неї були сандалії з голубої шкіри і з білими шнурками. У волоссі стирчав гребінь з двома перлами.

Такою вона стояла перед свічадом і ждала, коли Тека подасть їй знак, що вона може з'явитися на очі Набусардарові.

Тека вже відгорнула завісу й узялася за ручку дверей, та Набусардар раптом передумав і зупинив її:

— Або ні, постривай, Теко. Мабуть...

Здивована Тека вернулася до нього.

— Дозволь, непереможний, попросити тебе від імені Гамаданової дочки не міняти свого наміру. Вона просить, щоб ти її вислухав. Вона вже одягнена й чекає в сусідньому покої.

— Щоб я її вислухав? Вона тобі щось відкрила?

— Так, непереможний! Я багато чим зобов'язана їй титі! Табі, нехай боги пошлють їй спокійний сон у царстві мертвих. Таба доводилася сестрою дблесному воїнові Сінібові. Пам'яттю їх обох прошу тебе, непереможний...

Набусардар спохмурнів. Якби йшлося про почуття до нього, то, він певен, його обранка не довірилася б Теці. Видно, тут ідеться про щось інше.

— Чого хоче від мене Гамаданова дочка? — сердито запитав він і завмер.

— Вона просить у тебе захисту від Есагілі. Наближається свято Іштар, і святий отець Ісме-Адад наказав храмовим войкам силою привести її до Вавілона, якщо вона відмовлятиметься добровільно узяти в ньому участь. Вона шукає в твоєї світлості захисту.

— Ах, он воно що, — промимрив Набусардар, — її сюди пригнав страх перед Есагілою... А я, легковірний, уявив собі...

Він схилив голову, і Тека помітила, як плечі його перемикнулись, немов від удару.

Якусь хвилину він іще боровся зі своїми почуттями, і це відбилося на його обличчі. Спершу воно відкрилося тільки легкими зморшками, та за мить образа вирізнила й поглибила їх, і вони поорали його, мов тріщини землю посушливого літа.

Нарешті зміниним до невпізнанності голосом Набусардар мовив:

— Ну звичайно, я нікому не відмовлю в захисті перед Есагілою. Гамаданова дочка може почуватись у мене в безпеці. Поводься з нею, як я тобі наказав. Про все інше я поговорю з Гедекою. Можеш зараз же прислати його до мене.

Коли Тека пішла, він скинув з голови золотий обруч і сумно проказав:

— Так он воно що! Який же я марнославний! Повірив, що вона принесла мені своє серце й свою любов, бо мріяв про її серце й про її любов... Я ображав її й через Устігу. Підозрював, що вона прийшла заради нього. А вона тільки шукає захисту перед Есагілою. Колісь вона призналася, що хоче належати лише Набусардарові. І вона буде мені належати, тільки, мабуть, треба зламати її гордість. І я зламаю її своєю байдужістю.

Почувши ходу Гедеки, Набусардар підвівся й вирішив негайно їхати до Вавілона, навіть не попрощавшись з Нанаї. Коли по якомусь часі він повернеться сюди, то, можливо, від її гордості не лишиться й сліду.

Язичи полум'я в мушлі раптом хитнулися від протягу, й Набусардар зрозумів, що це відчинидися двері і ввійшов придворний скульптор.

— Заходь, — сказав він Гедеці. А потім коротко пояснив, що дівчина, яку вчора сюди привели його воїни, залишиться тут, у палаці.

Скульптор із сяючими очима вислухав Набусардара. Він уже знав, що саме Нанаї склала любовну пісню й що саме вона зобразила бога на глиняній табличці. Набусардар вирішив довірити Нанаї його опіці й знайти для неї вчителів, щоб вона могла продовжити навчання, перерване смертю її дядька Сініба.

На закінчення він іще додав:

— Знай, що Нанаї — володарка мого серця й що відтепер у моєму житті все зміниться. Ти був моїм учителем, то стань учителем і для неї. Ти був для мене радником і другом, то будь і її радником і другом, бо, крім нас, у неї тут немає нікого. Я не часто навідуватимусь додому, бо мене кличуть обов'язки. Але я хочу, щоб мене тут завжди ждали відпочинок і розрада.

— Все буде так, як бажає твоя світлість, — кивнув головою скульптор, — я пильнуватиму її, як ока в лобі. Щодо вчителів, то звірся в цьому на мене. Я виберу найкращих, які тільки є у вищій школі в Барсіппі. Там є талановитий молодий учений, жрець Мардука, на ім'я Улу...

Набусардар звів брови.

— Твоя світлість знайомий з ним?

— І сам не знаю, — опам'ятався Набусардар, — просто коли ти назвав його ім'я, мені щось пригадалося.

— А мені здалося, що твоя світлість уже знайомий з ним, — простодушно зауважив скульптор.

— Що він за один? — запитав Набусардар, пригадавши раптом, що зустрівся з цим жерцем при світлі місяця, коли їхав на державну раду.

І скульптор якнай докладніше розповів йому все, що знав про Улу: раніше той був писарем верховного жерця Ісме-Адада, але Есагіла з невідомих причин перевела його до храму бога Набу в Барсіппі, і він нібито незабаром очолить тут одне з училищ.

— Це для нього нагорода чи покарання? — нетерпляче запитав Набусардар.

— Це нагорода для того, хто не був писарем Ісме-Адада.

— Розумію, — закивав головою Набусардар. Йому стало ясно, що жрець Улу не бажаний для Есагіли.

Оскільки Ісме-Адад не має проти Улу явних доказів, то він не може його звинуватити, зате може його знешкодити, вигнати з Есагіли. Що ж, це добре. Як жрець Мардука він не зміг би відвідувати дім ворога Храмового Міста, але як жрець Набу зможе служити Набусардарові.

— Перш ніж він почне навчати Нанаї, — поважно мовив верховний воєначальник, — я хотів би познайомитися з ним.

— Невже твоя світлість мені не довіряє? — здивувався скульптор.

— Просто я так бажаю.

— Гаразд, твоя світлість. Ти хочеш познайомитися й з іншими вчителями, яких я підберу для володарки твого серця?

— Ні, добрий Гедеко, і не вбачай у деяких моїх проханях недовіру до себе. Лиш троє людей на світі служать мені вірно: це ти, Тека й Кіру. Я не хотів би втратити любов будь-кого із вас. Якби я вас утратив, у мене не зосталося б уже нікого. Всі інші — то облудники й лукавці. Всі носять личини, ховаючи під ними своє справжнє обличчя. Та кожному судилося або задихнутись під своєю личиною, або скинути її.

Набусардар замовк, і в опочивальні запала тиша. Тека подумала, що її пан залишився вже сам, і знову ввійшла до нього, щоб іще раз попросити його вислухати Нанаї.

— Ні, — спокійно, але рішуче відповів він, — ми вже про все домовилися з Гедекою.

Тека вийшла, і Набусардар відпустив за хвилину й скульптора, наказавши прислати до нього слугу. Час було одягтися в дорогу.

Нанаї зі страхом чекала, що він вирішить. Зіщулившись, вона сиділа на стільці і, обхопивши руками коліна, стискала їх, сповнена якоїсь невиразної тривоги.

Тека швидко повернулася.

Нанаї підхопилася зі стільця.

— Він мене прийме?

— Ні. Непереможний, твій пан, не бажає тебе бачити.

Нанаї опустила голову й здригнулася від цих суворих слів.

— Благородний Набусардар дуже зайнятий?

— Це все, що він велів передати володарці свого серця.

— Володарці свого серця, — засмучено повторила вона.

— Шануючи пам'ять покійної Таби, я, звичайно, передала йому твоє прохання. Він сказав, що нікому не відмовить у захисті від Есагіли, отже, і тобі теж.

— Дякую тобі, Теко, — мовила Нанаї, гірко зітхнувши.

— Ти можеш залишитись у палаці. Ці покої призначені для тебе. Мій благородний пан від'їжджає до Вавілона.

— А коли він повернеться?

— Він іде туди надовго. Можливо, пробуде там навіть кілька місяців.

— Кілька місяців? Ні, ні! Теко, я повинна з ним поговорити, я повинна його побачити. Будь-що повинна з ним побачитись. В ім'я пам'яті нещасної Таби, благаю тебе...

— Мир покійним, — урвала її Тека.

— Тоді заради богів Вавілона ти не можеш мені відмовити.

Стара рабиня уважно глянула їй у вічі й співчутливо відповіла:

— Ти любиш його й страждаєш. Я теж так колись любила Набусардарового батька. Він був високим військовим чином іще за Навуходоносора. Я любила його потай від усіх. Була тоді, як і ти, молода й засліплена своєю любов'ю. І теж мріяла про власне щастя, однак мені судилося єдина радість — годувати своїми грудьми його дітей. Набусардара я теж годувала своїм молоком. Я добре його знаю й через

те не дивуюся, що він підкорив тебе своєю мужністю. Але будь обережна, щоб він, натішившись, не знехтував тобою. Ти в нього не перша й не остання.

— О, які жорстокі твої слова, Теко!

— Але ще жорстокішим стає біль, коли ми виявляємось непотрібними тому, кого любимо. Пам'ятай про це.

— Спасибі тобі, Теко. Коли я збиралася сюди, то мені вві сні з'явилася моя тіточка Таба й сказала, що я знайду в тобі опору. Вона не помилилася. Спасибі тобі.

— Набусардар вважає мене своєю другою матір'ю, і я зичу добра передусім йому. Але заради пам'яті твоєї покійної тіточки я повинна тебе застерегти.

— Я прийшла сюди не для того, щоб стати коханкою князя, і ти це добре знаєш. Я прийшла шукати в нього захисту перед жерцями Мардука. Вчора я намагалася пояснити це непереможному, однак він не захотів мене вислухати. Сьогодні я встала з надією, що зможу йому все розказати. Та замість цього він звелів вирядити мене в цю сукню й передав, що не бажає мене бачити. Не розумію, навіщо мені ці шати, якщо він не бажає мене бачити? Мені здається, що вчора він був не при собі і тепер соромиться цього, от і не хоче зі мною зустрічатись.

Теці теж здалося, що її пан учора марив і що з ним останнім часом взагалі діється щось недобре. Інакше він не говорив би про Гамаданову дочку як про володарку свого серця. Невже Набусардар і справді збирається зробити Нанаї своєю законною дружиною? Набусардар — князь, а князь не має права взяти за дружину навіть дочку міського багатія, не те що просту селянку! Невже непереможний зовсім з глузду з'їхав і забув про це? Чи, може, збирається випросити в царя благородний титул для Нанаї, а зі своєю першою дружиною, благородною Телкізою, хоче розлучитись? Якщо це так, то її пан, мабуть, при здоровому глузді.

Тепер вона глянула на Гамаданову дочку іншими очима і вперше відзначила, що дівчина дуже гарна на вроду.

— Можливо, він і справді тебе любить, — схвалила вона Набусардарів вибір. — Але будь обережна. Якщо він любить тебе щиро, то довго тамувати свої почуття не стане. А зараз іди до своїх покоїв і відпочинь. Ти не спала цілу ніч. Я принесу тобі трохи меду й вина.

Тека провела її до наріжної світлиці, звідки відкривався вид на внутрішній двір. Вони обидві стурбовано стежили, як слуги сідлають Набусардарового скакуна. Незабаром до них під'їхали Набусардарів помічник і кілька вершників. Слідом за ними з'явився і сам Набусардар.

— Отже, він усе-таки від'їжджає?

— Так. Непереможний ніколи не легковажить своїми словами. Що сказав, те й робить.

Коли Нанаї знову визирнула в двір, слуги вже відчинили ворота.

Невже він поїде, не попрощавшись з нею? Невже таке можливе? Серце її боляче стиснулось, і вона заплющила очі.

І раптом з глибокого підземелля до покою долинув якийсь спів. Він швидше нагадував невтримний плач, супроводжуваний грою на арфі.

— Що це? — здивувалася Нанаї. — Хто це співає?

— Заспокойся й лягай. Тобі треба відпочити.

— Це голос мені начебто знайомий.

— Не думай про нього.

— Справді, Теко, ти чуєш?

— Чую. Він співає щодня.

— Хто це?

— В'язень.

— Я боюсь розпитувати далі, я вся тремчу.

— Тека опустила голову.

— Що це означає? Чому його в'язниця якраз під моїми покоями? Як це все розуміти?

— Так забажав непереможний Набусардар.

— Саме під моїми покоями! Яка жорстока примха! За що він придумав мені таку кару? За що, скажи?!

— Кажуть, ніби ти любиш перського князя.

— Устігу?

— Так.

— Отже, це він співає в тому підземеллі?

Набусардар не повертався до Барсіппи. Він жив у своїх покоях у Телкізиному палаці.

Вірний слуга Кіру радів, що знов може йому служити.

А одного разу з'явилася й усміхнена Телкіза.

Вона була ніжна й уважна, лагідна й задоволена. Витончений коханець Сібар-Сін несказанно ошчасливив її. І ось

тепер вона з радісним усміхом увійшла до Набусардара.

Принесла йому власноручно зірвану першу квітку, яка розпустилася на одному із індійських запашних кущів.

— Простягла її зі словами:

— Я зірвала цю квітку для тебе. Вона була єдина на всьому кущі.

Від звуку її голосу Набусардар весь аж пересмикнувся і не міг примусити себе навіть глянути на неї.

— Ти мене не слухаєш, Набусардаре? — запитала Телкіза з властивою їй підслесливістю, і коли він, зрештою, обернувся, послала йому такий ніжний і такий палкий погляд, що він запалив би будь-якого чоловіка.

Але Набусардар удавав цілковиту байдужість і холодно попередив її, що він дуже зайнятий.

— Для мене в тебе ніколи немає часу, — сумно зітхнула вона, — і, мабуть, нічого вже й надіятись, що він колись знайдеться. Ти дуже переймаєшся загрозою, яка насувається з півночі. Я не ображаюсь за це на тебе, бо й сама турбуюся за нашу державу.

— Що? Ти турбуєшся за нашу державу? — зневажливо посміхнувся Набусардар.

— Я розумію, що ховається за твоєю усмішкою, Набусардаре, дуже добре це розумію. Ви всі бачите в мені тільки легковажну жінку, що, мов та тигриця, никає по вавілонських кварталах. Справді, я ненаситна й залишуся такою аж до смерті. Я ніколи не буду інакшою, адже ти мене доволеньняється меншим, ніж має й може мати? Одні з вас ганяються за багатством, другі — за славою, треті — за владою. Для вас усі засоби добрі, щоб досягти свого. Ви відбираєте, крадете, вбиваєте, проклинаєте. Я ж тільки ділюсь своєю любов'ю й одержую за це дуже мало. Жалюгідно можна сказати, зовсім нічого. Набусардаре, я не винна в тому, що у мені стільки жадання й любові. Навіщо боги мене такою створили? Я знаю, ти сказав би, що не боги, а людина керує своєю волею, бо ти вмієш протистояти богам.

— Я вже сказав тобі, Телкізо, — перепинив він її, — я вже сказав тобі, що в мене багато справ і я не хочу, аби мені заважали. Я не перечу й не забороняю тобі віддаватися своїй розпусті. Зрештою, тепер навіть повелось так — кохатися з багатьма. З Карфагена, Рима, Афин, Фів і Мемфіса до Вавілона приїжджають любителі порозкошувати, то чому б не порозкошувати й тобі? Сюди приїздять гуляти й тринькати золото, то чому б і тобі не погуляти, тим паче що ти ані купуєш любов, ані береш за неї золото? Я справді не знаю, чого ти від мене хочеш, адже я не вмію бути з тобою ні таким ніжним, як Сібар-Сін, ні таким галантним, як цар Валтасар, котрий обіцяє зробити тебе халдейською царицею.

Ці слова боляче дошкулили Телкізі, але зовні вона залишалася спокійною. Тільки ледь схилилася, мов очеретина під вітром, а відтак випросталась і витончено-уїдливо відповіла:

— Якби ти не вмів бути ніжним коханцем, то про тебе не снили б усі жінки Вавілона. І якби ти не сподівався стати правителем Вавілонського царства, то не готувався б ніни захищати його. Отже, і одне, і друге тобі до снаги. Все місто говорить про тебе, що ти будеш диктатором, військовим диктатором.

— Телкізо! — обурено вигукнув Набусардар. — Телкізо, і ти в це віриш?

Вона відповіла йому сміхом, схожим на принадливе туркотіння горлиці.

— А чому б я мала в це не вірити? Чому б тобі не стати диктатором, тобі, здібному й мудрому, коли царями стають такі бовдури, як Валтасар?

— А проте ти його любиш, Телкізо.

Вона вигнула своє струнке тіло, мов змія, й глузливо заміялася, постукуючи кінчиком сандалії з шкіри ящірок по п'єдесталу, на якому стояли вирізьблені з сонячного каменю коні — подарунок, що його Набусардарів батько одержав від єгипетського фараона Уах-іб-Ра. В правій руці вона тримала хустинку з білого мусліну і обмахувалася нею. У вухах її погойдувалися довгі сережки, виблискуючи діамантами. Груді були напівоголені, а знадливі стегна обтягнуті широкою стрічкою з золотими торочками, які вигравали при кожному її порухові.

Набусардар повторив:

— Так, ти його любиш і любила задовго до мене.

— Що ти знаєш про мою любов!

— Так, ти його любиш!

— Звідки ти знаєш, кого я люблю? Вся моя любов давно вже перетліла. Я хотіла стати халдейською царицею, і ця мрія була єдиним моїм справжнім почуттям. У мене стільки сили, щоб правити людьми й підкоряти їх собі! Якщо я не можу робити цього як цариця, то я роблю це як перелесниця. Я відчуваю неймовірну розкіш, коли ламаю волю найнепохитніших, гордих і зарозумілих, які падають мені до ніг, мов підкошене колосся. Ти не зумів здолати Сан-Уррі навіть мечем, а я підкорила його своєю перетлілою любов'ю.

— Телкізо... ти — і Сан-Уррі? — здригнувся Набусардар від огиди, дивлячись на неї застиглим поглядом.

— Так, я зробила це, аби довести тобі свою любов до вітчизни.

— Сан-Уррі — і дружина верховного воєначальника військ його святості Валтасара?! — Він заскреготав зубами.

— Послухай, Набусардаре, давай забудемо на хвилину

про свої почуття. Я знаю, що не раз ранила твоє серце й ранили його аж до смерті твоєї чи моєї, бо інакшою бути вже не можу. Знаю я й про те, що останнім часом ти мріяв про чисту любов і що тепер знайшов її в Селі Золотого Колосся. Гамаданову дочку ти обрав володаркою свого серця. Через неї ти й зненавидів мене і всіх інших жінок. У твоєму гаремі в кварталі літніх палаців бунтують твої наложниці. Вони відмовляються вже брати й золото, яке належить їм. Вони сумують за тобою й не хочуть без тебе жити. Погрожують, що накладуть на себе руки. З великими труднощами мені вдалося заспокоїти їх. Я пробіцяла їм, що пришлю тебе до них, хоча знаю, що ти туди не підеш. Ти думаєш тільки про Гамаданову дочку і про вавілонський трон. Гамаданову дочку ти вже маєш, а вавілонський трон ще ні. Я допомагаю тобі здобути його. Допомагаю по-своєму. Допомагаю тобі здобути його засобами, які в мене є. Напередодні таємної державної ради я гралася в любов з багатьма високими сановниками. Моя любов виявилася сильнішою, ніж ті п'ятдесят маєтків, які роздала Есагіла. Я відвідала й самого Валтасара і схилила його прийняти твій план оборони.

Набусардар затулив долонею очі й проковтнув гірку, мов полин, слину. В середині у нього все заклопотало від обурення.

Телкіза провадила:

— Я знаю, ти пишався своїм успіхом, і я зараз боляче вразила твою гордість. Але так уже влаштовано цей світ, щоб довго не відволікати тебе від твоїх справ, постараюся не розводитись. — Вона відвела Набусардарову руку від його очей. Потім узяла квітку, яку хвилину тому принесла йому і яку він поклав на столик. Граючись її ніжкою, вела далі: — Твій план оборони рада схвалила, тільки його ще треба було втілити в життя. Я скористалася твоєю відсутністю й відвідала Сібар-Сіна, а Есагіла тим часом виступила проти твого війська; щоправда, вона програла. Як тобі відомо, есагільським військом командував Сан-Уррі, який урятувався від твого меча. Це честолюбна й мстива людина. Від Сібар-Сіна я довідалась про таке, про що ти не довідався б ніколи. Передусім він здобув довір'я в Есагілі тим, що заплатив за Гамаданову дочку, яка мала належати йому під час свята весни, великий викуп. Гамаданова дочка, очевидно, втекла від Есагіли й знайшла захист у тебе. Сібар-Сін навіть не здогадується, що його надії потішитись нею на святі любові й шлюбу марні. Він про це не довідається, бо твої слуги тобі вірні, і, крім мене, про це не знає

більш ніхто. Мабуть, тебе цікавить, звідки мені все це стало відомо. Та я тобі цього не скажу. Потім я відвідала храм Іштар і поклала на її вівтар щедрий дарунок. Певна річ, не без наміру.

Забувшись, Телкіза почала обривати з квітки пелюстки й кидала їх на килим.

— Не без наміру, Набусардаре. Я довідалася, що Сан-Уррі принесе жертву доблесній Іштар Арбельській за те, що в сутичці з тобою вона врятувала йому життя. Я підкупила головну жрицю храму Іштар, щоб вона дозволила мені у вбранні служительки богині прийняти Сан-Уррі, і задурманила своєю любов'ю цього несамовитого велетня. Я зберегла йому, що молитимусь Іштар щодня, аби здійснилися його плани. Я запевнила його, що збулося кожне бажання того, за кого я просила небесну володарку любові. У темному світі, яке пробивалося звідкись до нас, Сан-Уррі не впізнав мене й не запідозрив, кого тримає в своїх обіймах. Він охоче відкрив мені свої плани. А потім тицьнув у долоню золоту монету, поглянь, ось вона.

На її долоні блищала золота монета, і Набусардар вражено втупився в неї. Телкіза з хвилюванням дивилася на нього. Зненацька пальці її затремтіли, і вона так сильно стиснула монету, що аж нігті вп'ялися в долоню. З почуттям неймовірної муки вона вганяла нігті глибше й глибше в тіло й раптом підвела обличчя до стелі.

Вона, Телкіза, яка мала стати халдейською царицею, одна з найзнатніших вавілонянок, прийняла золоту монету від Сан-Уррі. Руки її на мить застигли, від обличчя повіяло холодом, мов від крил орла, що кружляє над кручею, де лежить труп. Та кілька хвилин тому вона сама запропонувала Набусардарові забути про свої почуття, отож швидко випросталася й глянула на нього.

— Ця монета, Набусардаре, буде мені пам'яткою не про Сан-Уррі, а про те, що я пошила в дурні цього зрадника. Він відкрився мені, що збирається тепер робити. Він вирушить на північ і...

— І що? — Набусардар затамував віддих, уперше виявивши зацікавлення тим, про що вона говорила.

— Вирушить на північ... — повторила Телкіза.

— Далі! — вигукнув він нетерпляче.

— Я скажу тобі, але ти спершу мусиш дати мені одну обіцянку.

— Тільки не став мені умов!

— Ти повинен захопити вавілонський трон.

— Я борюся за свободу Вавілонського царства, а не за трон.

— Ти будеш царем, Набусардаре. Ти, як ніхто інший, покликаний бути царем, тобі призначено правити халдейським народом. Ти повинен помститись за кривду, заподіяну Телкізі Муджалібою. Ти й досі не знаєш, як із мене поглимилася заради укладення союзу з Лідією. З мене поглимилася, щоб я не змогла стати царицею. Та боги вирішили інакше. Я буду царицею халдеїв, Набусардаре, якщо ти цього захочеш. У твоїх руках буде армія і вся влада. Ти обіцяєш мені?

Вона припала Набусардарові до ніг і обняла їх.

— Устань, — холодно наказав він, — устань і викинь з голови свою мрію про трон. Ти пошла в дурні Сан-Уррі, а тепер хочеш зробити це й зі мною. Це і є твоя любов до вітчизни?

Вона сповзла по його ногах додолу і, уткнувшись обличчям у килим, почала благати:

— Помстися за наругу над Телкізою. Цар Набонід дозволив, щоб мене, княжу дочку, віддали на втіху варварам, які прибули укласти договір між Лідією й Вавілонією. Ціною мого тіла хотіли домогтися вигідніших умов. Відтоді ні душа моя, ні тіло не знають спокою.

Але Набусардар не розумів жодного з тих слів, які вона шепотіла в килим, задихаючись від свого болю. Він був певен, що Телкіза все ще не відмовилася від бажання стати халдейською царицею і що ця гру вона затіяла тільки для того, щоб здійснити свою давню мрію. Набусардар іще раз наказав їй підвестися з підлоги. Врешті-решт спробував силоміць підняти її, та вона опиралася. І тоді він стомлено підвівся сам, щоб вивільнити ноги з її обіймів.

Проте вона ще міцніше обхопила їх і жалісливо мовила:

— Набусардаре, помстися за мене, і я...

Та Набусардарові зараз було не до жіночих примх. Він вийшов із покою й послав до Телкізи її служницю.

Коли він уже переступав поріг, вона прошепотіла йому вслід:

— Помстися за мене, Набусардаре, і я скажу тобі, що Сан-Уррі вирушить на північ, аби об'єднатися з персами. Він прихопить із собою план Мідійського муру, щоб допомогти Кірові одібрати в тебе трон.

Але Набусардар був уже за порогом і не почув жодного з цих слів, які пророкували близький кінець Вавілонського царства.

ЧАСТИНА ДРУГА

З Ура, Урука, Ларси, Лагаша, Ереду, Ніппура, Кіша, Кути, Сіппара, Опіса, Марада, Дільбата, Шуруппака, Ісіна, Сураппа, Уми, Кеша, Барсіппи й Вавілона на пагорб Хілла прибули намісники або їхні представники.

Іх викликав Набусардар, щоб порадитися з ними про оборону міст, довірених царем їхній опіці. Крім того, під час цієї зустрічі він хотів переконатися, наскільки їм можна довіряти й наскільки вони віддані цареві.

У ставці верховного командування халдейськими військами панувало пожвавлення. Воєначальники снували з залу до залу. Полум'я світильників, зроблених із мушель, бронзи, цинку, міді, срібла й золота, розсіювало сутінь, що панувала між велетенськими стінами. Вбрання воєначальників блищало й мінілося. Плащі на них були облямовані пурпуром з рожевим, фіолетовим і синім поліском, відповідно до чину: стегна їхні оперізували пов'язки — вузькі й широкі, вишивані золотими нитками, перлами й самоцвітами. У декого з намісників через плече була перекинута широка стрічка — знак особливої царської приязні. Волосся в них було чорне, як смола, чорні бороди з великими й дрібними локонами, завитками й кучерями відтіняли мужні обличчя. Їхні темні блискучі очі світилися, мов зорі над Аравійською пустелею.

Повітря в палатах було напоєне солодкими пахощами сабура, цинамону, халвана й нардугу.

Гості пили освіжні напої з ароматних прянощів і найвишуканіші вина, зокрема густі сірійські. Їх подавали у барвистих сидонських келихах і в глибоких чашах з єгипетського скла східні дівчата й грекині разом з палацовими рабами.

Найбільше пожвавлення панувало в середньому залі. Його стіни були обличковані червоним деревом з країни

Офір, оздоблені барельєфами на чорному граніті. Тут стояли столики з ебенового дерева, а біля них стільці, обтягнуті червоною баранячою шкірою.

Першим сюди з'явився царський управитель Вавилону з заплетеною в кучері бороди золотою канителлю, чоловік кремезний, тілистий. Коли він ворушився, то здавалося, ніби в ньому переливається самий жир. Управитель був відлюдкуватий, зарозумілий і гострий на язик.

Сівши з розгону в крісло, він одразу ж плеснув у долоні й зажадав вина. Прибігла тонкостанна філістимлянка з голосними дзвіночками на кісточках, уклонила і, сяднувши очима, подала йому рожевого напою.

Він потягнувся до чаші, але раптом схопив дівчину за руку й крадькома прошепотів:

— Ти, блішко, пасувала б до мого ложа. Втечи звідси рано-вранці, коли всі ще сплять, і приходь до мого палацу — до палацу царського управителя Вавилону.

Дівчина належала до прислуги ставки верховного командування й не наважувалася кивнути головою.

— Прийдеш, га?

Вона заціпеніла з переляку й трохи не впустила глек з вином і чашу.

— Я люблю вогонь у тілі, а ти — мов та іскра. Прийдеш?

Вона не могла ні пообіцяти, ні відмовити, серце її гуляло калатало в грудях.

— Ну то як? — наполягав управитель.

Вона хотіла сказати, що не зможе прийти до нього, але жах зовсім скував її. Здавалось, іще мить — і глек з вином вислизне в неї з рук. Очі управителя дивилися на неї ласо й погрозово водночас.

І в цю хвилину дівчина почула позаду себе кроки. Хтось увійшов до залу, і тепер вони вже буди тут не самі. Це врятувало дівчину.

Царський управитель, побачивши, що до них хтось наближається, схопив чашу й підніс до вуст.

Тонкостанна філістимлянка задріботіла до виходу, по-дзенькуючи дзвіночками й ланцюжками.

До залу увійшли намісники Ларси, Урука, Кути, Сіппара й Кіша. Слідом за ними з'явилося кілька військових чинів і серед них — начальник лучників Ісма-Ель та вищий воєначальник Аскудам. Ісма-Елеві було років тридцять п'ять. Ставний, дужий, воїн тілом і душею, він чарував усіх своєю незвичайною красою. Філістимлянка затримала на ньому свій погляд, і це не сховалося від управителя Вавилону.

Він скривився й пирснув, немовби вино було прокисле. Ті, що увійшли, оточили його.

Намісник Ларси, давній друг управителя, уклонився йому й запитав:

— Чого це твоя світлість зустрічає нас такою кривою міною? Невже ми сполохали цю струнку філістимлянку?

— Хай мене милує Мардук! — сердито й вимушено за-сміявся він. — Де там! Вона худа, мов хортиця. Як ти можеш мене в такому підозрювати? Я кривлюся від цього вина. Не вино, а кінська сеча.

— Здається, твоя світлість перебільшує.

— А ти покуштуй — і сам у цьому переконаєшся! — сказав той роздратовано. — В Набусардара ніколи не було доброго вина!

— Е ні! — усміхнувся Ісма-Ель. — Відтоді, як Набусардар очолив армію, добре вино п'ють не тільки вельможі, котрих він пригощає в себе, а й воїни.

— Хто цей сміливець? — процідив крізь зуби управитель Вавилону.

— Ісма-Ель, начальник лучників, — пояснив хтось із присутніх.

— Гм! — Управитель вищирив зуби, наче роздратований хижий звір.

— Та годі-бо, — втрутився намісник Кути й підніс руку на знак примирення.

— А й справді, — кивнув головою намісник Сіппара, окинувши зневажливим поглядом царського управителя, а сам подумав: «Воно таки правда, що ці вавілоняни зовсім загнилися. Дивлюсь ось на цього і наче бачу перед собою бочку з покидьками. А ці гидкі теревені! Це відвисле дерево! Ця хіть в очах! Ця химерна борода! Ці персні на пальцях! Яка бридота!.. На кожному кроці переконаюсь, що намісник Гутії Угбару мав слушність, коли казав, що не Вавілон, а Персія пашисть здоров'ям і силою і що майбутнє за нею. Не допусти, Мардуку, щоб я повірив йому! Щось мені не до вподоби крутитися серед цього стерва й трупів. Я теж прихильник сили і здоров'я».

І, мовби відчувши в роті неприємний присмак від цих думок, він плеснув у долоні.

Прибіг цілий рій дівчат з тацями, глеками, ковшами, чашами й келихами. Лагідно усміхаючись, вони мовчки наставали гостей.

Лише намісник Кути не пив вина й не дивився на вродливиць. Він думав про царя Набоніда, який вирішив покинути Кути й податися на північ, до Харрана, щоб завер-

шити там спорудження прешного Ехулхула, храму бога Сіна. Набонід став іще побожнішим і вірив, що саме бог Місяця має силу освітити темряву душі людської, так само як освітлює він темряву ночі, і що саме він покарає Валтасара.

Поки кутський намісник думав про скинутого царя Набоніда, за ним уважно стежив вищий воєначальник Аскудам.

— Що тривожить твою світлість? — запитав той нарешті. — Може, ти просиш богиню любові, щоб вона послала тобі сина, дарувальника води, який поливатиме після смерті твою могилу, щоб душа твоя не знемагала від спраги?

— О ні, — прокинувся той із задуми й навмисно звернувшись на інше: — Я думаю зовсім не про те. Перед самим від'їздом сюди до моїх рук потрапив таріль, який, очевидно, належав Гіраму Першому, синові Абібаала з Тіра. От я й міркую собі: а що, коли він і справді належав Гірамові?

— Таріль Гірама Першого? — недовіжливо перепитав намісник Кіша, аж пересмикнувшись від заздрощів.

— Ти теж кохаєшся у старожитностях, — мимохить нагадав йому вельможа з Кути, — то чому такий байдужий голос у твоєї світлості?

— Невже ти й справді думаєш, що я заздрю твоїй світлості за цей таріль? Анітрохи! Навіть якби він і дійсно належав колиєв Гіраму Першому. В моїй колекції є щит роботи славнозвісного тірського ливарника Храмабі, творця знаменитого «Мідяного моря» для храму Соломона. І щит цей, понад усякі сумніви, справдішній. Його бачив навіть цар Набонід і підтвердив це. Його святість перебуває зараз у Кути, і ти можеш показати йому свій таріль. Якщо він справдішній, то я ладен заплатити за нього будь-яку ціну.

— Ні, ні, — запротестував намісник Кути, — я його не продам, та й царя Набоніда в Кути вже немає.

— Немає? — здивувався вищий воєначальник Аскудам.

— Так, — підтвердив намісник Кути, — він поїхав до Харрана добудовувати храм Сіна.

«Треба негайно сповістити про це Набусардара», — подумав Аскудам і відійшов.

— Отже, не продаси? — наполягав намісник Кіша.

Власник тареля мовчки похитав головою.

— А лук із рогу носорога, обкутий платівками шістьох різних металів, який належав великому ассирійському завоювникові, цареві Тіглатпаласарові, синові царя Ашшур-рішші, хіба не вартий згадки? — на весь голос похвалився намісник Урука.

— Я куплю його за будь-яку ціну! — вигукнув кішський вельможа.

— Ні, ні! Він не продається, твоя світлість, — лукаво відповів йому правитель стародавнього міста Урука, — він не продається, зате незабаром продаватиметься лук царя Кіра. Скільки даси за нього?

— Лук царя Кіра? До чого тут він, князю урукський?

— А до того, що тут не торговище старожитностей і що нам зараз більше личить говорити про майбутнє, ніж про минуле.

— Але ж рада ще не почалася! — вигукнув хтось.

— А до неї ви хіба не вважаєте за потрібне подумати про завтрашній день халдейської держави?

— Навіщо передчасно гарячкувати? — дорікнув йому сипарський намісник, хоч у душі цілком із ним погоджувався. Він механічно підставив недопиту чашу рабині-кіферянці, яка стояла неподалік з глеком. — Налий!

Вино забулькало, заіскрилось, а потім заспокоїлося, і його поверхня зблиснула, як золота монета.

— Налий і князеві урукському! — наказав він.

Прислужниця налила.

— А тепер випиймо, князю з преславного міста Урука, колискі шумерської династії!

— Хай береже тебе богиня здоров'я, князю з щасливого міста Сиппара, колиски першої династії вавилонської!

Тільки-но вони цокнулися, у дверях з'явилися нові особи. Дехто прибув тільки тепер. Дехто прийшов зі суміжних покоїв.

Коли всі нарешті зібралися тут, тричі вдарив гонг. Це означало, що їм треба пройти до залу нарад.

Усі поставили чаші й келихи на таці, і їх швидко віднесли спритні прислужниці, дочки Моава, Едома, Бактрії, Емпорії, Криту, Родосу, Кілікії, Іберії, Єгипту, яких привозили сюди меткі фінікійці за щире вавилонське золото.

Нарешті до залу нарад увійшов Набусардар у супроводі вищого воєначальника Набі-Іллабрата, своєї довіреної особи й писарів.

На столі Набусардара лежали символи царської влади: берло, перстень із смарагдом і дорогоцінна тіара. Вони мали нагадувати присутнім, що все, що тут діється, діється з волі царя.

Привітальну промову виголосив Набі-Іллабрат, який разом з верховним воєначальником створював нову халдейську армію.

— Іменем його святості царя Валтасара, царя царів, — почав він її, — великородного наступника правителів Шу-меру й Аккада, володарів Кіша й Лагаша, Ура й Урука, спадкоємця династій ларської й ніппурської, які були під опікою богів Муна та Еллїля, переможця хаосу, сотворителя світу й охоронця могутності, й, нарешті, іменем спадкоємця династії сиппарської, освяченої самим богом Сонця, що перебуває в Ебаббарі, в білому домі, й ім'я його — Шамаш...

Потім підвівся головний писар і повідомив, скільки приблизно налічуватиме новостворена армія. Кількість воїнів з областей, а також кількість воїнів, яких виставить сам Вавілон, разом з найманцями, становитиме близько ста п'ятдесяти тисяч. Сто тисяч із них Вавілон залишить для власної оборони, а п'ятдесят тисяч буде розміщено в решті стратегічно важливих областей царства.

— Всього п'ятдесят тисяч? — здивовано перепитав намісник Сиппара. — Це дуже мало.

— Мені теж так здається, — підтримав його намісник Урука, — для захисту самого тільки Мідійського муру потрібно буде п'ятдесят тисяч чоловік.

— Мідійський мур забезпечений надійно, — запевнив їх Набі-Іллабрат, — та ми не будемо вдаватися тут у деталі, це справа ставки, куди послати згадані п'ятдесят тисяч воїнів. Можливо, вона теж визнає за потрібне послати їх під Мідійський мур.

— А хто ж тоді оборонятиме решту міста? — утрутився в розмову намісник Кути.

— Кута й Кіш одержать підмогу від вавілонської армії, бо вони розташовані поблизу столиці. Міста Нижньої Вавілонії — Ніппур, Урук, Ларса, Лагаш, Ур і Ереду — змушені будуть сформувати військо з рабів. Знатним халдеям доведеться відмовитись приблизно від двох третин своїх рабів і поденників, які обробляють тепер їхні поля й виноградники.

— А що буде з полями та виноградниками? — розгублено всміхнувся царський управитель Вавілона.

— Треба розпустити гареми вельмож, і тоді поля та виноградники оброблятимуть жінки.

— О свята Іштар! Ти говориш про це цілком серйозно, найясніший Набі-Іллабрате? — роздратовано запитав управитель.

— Годі-бо вже вам сперечатись! — махнув рукою намісник Лагаша. — Краще скажіть, чий коштом утримуватимуть ці залоги з рабів і поденників?

— Звісно ж, що коштами їхніх господарів! — озвався нарешті Набусардар. — Це завжди було обов'язком знаті. Адже ідеться про долю Вавілонського царства!

— Звалити такий тягар на плечі знаті? — з обуренням у голосі запитав намісник Кіша.

Але тут з місця підхопився намісник Урука й накинувся на нього.

— Хвилину тому твоя світлість пропонував за таріль Гірама й за лук царя Тіглатпаласара будь-яку ціну. А тепер ти купишся та ще й інших відраджуєш унести свою частку на лук Кіра. Я не дарма питаю тебе, скільки ти даси за лук перського царя...

— Хто б міг подумати! — буркнув кішський намісник. — Ти, бачу, хитріший за будь-якого фінікійця... Що ж, умовив. Набусардар непомітно посміхнувся з цього дотепу урукського намісника.

У залі раптом запала тиша. Було чути, як повз світловий отвір над головами походжають вартові. З двору долинали голоси найманих воїнів, які складали присягу.

— А скільки воїнів матимуть тепер залоги наших міст? — озвався нарешті намісник Ереду, і в голосі його пролунали тривожні нотки.

— Щонайменше чотири тисячі кожна, — відповів Набі-Іллабрат.

— А зброя та спорядження? — Тепер настала черга Набусардара. Коротку паузу, поки він зібрався з думками, заповнив спів, що долинав із царських казарм. Це були пісні Тіртея¹, — мабуть, їх співали грецькі найманці.

— Щодо зброї і спорядження, — почав він, — то тут сталися певні зміни. Як вам відомо, високоповажні халдейські князі, досі наша армія була оснащена різними видами зброї, бо кожен вельможа по-своєму споряджав людей, яких він виставляв. Тому воїни були озброєні хто як. Тепер коштом царської скарбниці я наказав виготовити однакове спорядження і зброю. Не забув я й про тих, кому доведеться вести бої в гірській місцевості, і для деяких загонів наказав пошити штани на перський кшталт та черевики на товстій підошві. На той випадок, якби війна затяглася до зими, я подбав і про плащі, вовняні ковдри та теплі шатра.

На обличчях вельмож відбулося задоволення. Це їм сподобалося: спорядження і зброя за державний кошт. Лиша-

¹ Тіртея (VII ст. до н. е.) — давньогрецький поет-лірик, який оспівував героїзм спартанців, засуджував міжусобиці.

лося з'ясувати ще про платню для воїнів і провіант. Якби Набусардар подбав ще й про це, то вони повернулися б до своїх міст цілком задоволені. Вельможі навперебій вихваляли його розум і талант. Добре, що цар Валтасар саме йому довірив верховне командування армією й поклав на нього відповідальність за всі її успіхи і поразки. На щастя, Набусардар володів усіма необхідними якостями полководця. Не бракувало йому й досвіду, якого він набув під час перебування за кордоном та вивчаючи ратні діла своїх предків. Він досконало опанував стратегію й тактику і віддавав перевагу першій. Але халдейські вельможі думали зараз зовсім не про це: вони були задоволені рішенням, що спорядження та озброєння армії буде здійснено коштом царської скарбниці, і Набусардар відразу ж виріс у їхніх очах.

Тільки один із намісників запитав для годиться:

— Чи не міг би ти докладніше розповісти нам про озброєння?

— А чого ж, можна, — відповів Набусардар і кивнув рукою писареві.

Писар розклав перед собою великі глиняні, густо списані таблиці, оправлені в сандалове дерево, з плетеними шкіряними зав'язками, і, прибравши поважного вигляду, почав читати:

— «Важка піхота: шолом з міцного металу, нагрудники із твердої шкіри й з металевою платівкою для захисту серця, овальні дерев'яні щити, обтягнені шкірою, а по краях обкуті залізом. Зброя — двосічні мечі й довгі списи.

Легка піхота: шкіряні шоломи, овальні щити, дротики й двосічні сокири.

Кіннота: кольчуга і панцир з лусок, довгий меч або спис, кинджал і круглий металевий щит».

— Звичайно, — додав Набусардар, — крім цього, по-своєму будуть озброєні щитоносці, пращники, лучники, списоносці й металники дротиків. Певна річ, до спорядження входить також запас провіанту, інструмент і миска.

— А звідки ми все це візьмемо, непереможний? — запитав намісник Опіса.

— Провіант постачатимуть маєтні халдеї, а платню вичакуватимуть вельможі, як завжди під час війни. Спорядження й зброя — коштом царської скарбниці, хоч колись і ці витрати покривали вельможі. Та я прагнув зняти з вас цей тягар. Однак, якщо війна затягнеться й царська скарбниця спорожніє, то знаті доведеться покривати всі видатки самій.

— За рахунок чого? — скипів царський управитель Вавілона. — Де вельможі візьмуть усі ці кошти?

— За рахунок маєтності, яку вони нажили на халдейській землі, — рішуче відповів Набусардар.

— У Персії, — втрутився сиппарський намісник, — усі вельможі відмовились від своєї маєтності й віддали її Кірові на війну. Самі сіли на коней, оперезалися мечами й добровільно виступили з ним на битву. А те, що ми бачили тут, халдейські вельможі, — сором і неподобство. Торік гутійський намісник Угбару сказав, що Персія аж пашисть силою й здоров'ям і тому майбутнє за нею. І коли я оце зараз дивлюся на вас, мені здається, що я стою серед мерців і чую сморід від їхнього розкладу.

— Це зрадницькі речі! — обурено вигукнув намісник Барсіппи. — Це образа значного стану! Від імені всіх присутніх тут вимагаю, щоб ти, верховний воєначальнику військ його святості царя Валтасара, напоумив сиппарського князя. Інакше... А про Угбару ходять чутки, що він більше схиляється на бік персів. Я б йому не вірив, як не вірив би й намісникові Сиппара.

— Намісник Сиппара каже правду, — почав його захищати намісник Урука. — Він хотів тільки нагадати нам про те, що є нашим обов'язком, коли ми стоїмо на порозі війни з ворогом.

— Ти говориш так, князю, ніби перший хочеш пожертвувати своє незліченне багатство на війну з ворогом.

Хтось засміявся.

— Якщо виникне така потреба, то я готовий. Так, я готовий пожертвувати всім своїм багатством.

— Всім? — глузливо перепитали його.

— Так, усім! І не тільки багатством.

— Може, ти ладен розпустити й свій гарем? — осміхнувся управитель Вавілона.

— Князі Вавілонії, — звернувся до них Набусардар, — я думаю, що ми всі, як один, боронитимемо свою вітчизну від ворога й не пошкодуємо для цього навіть власного життя.

— Тобі, верховний воєначальнику, легко закликати інших, — кинув йому в обличчя уповноважений із Барсіппи. — А скажи, ти теж готовий пожертвувати своєю маєтністю — усе, до решти? У тебе ж немає дітей, як у нас, і немає інших турбот, окрім тішитися своєю армією!

Набусардар заскреготів зубами, і обличчя його спотворив гнів. Так, він учинив дуже мудро, запросивши сюди весь цей набрид, аби довідатись, що вони собою являють. Тут

вони постали перед ним у справжньому світлі. Кожен вивернув себе до кінця. Брехня, прикиди, ненажерність, себелюбство — ось їхні чесноти. Він з величезною радістю витурив би їх звідси всіх до одного. Очі його палали гнівом і ненавистю.

Вищий воєначальник Набі-Іллабрат, уже немолодий на вигляд, але рішучий і непохитний у своїй волі, добре розумів Набусардарів стан. Глянувши на присутніх, він похитав головою:

— Що це з вами діється, нащадки героїчних князів Ура й Урука, Ларси й Ніппура, Лагаша й Ереду, Кіша й Кути, Сіпхара й Опіса, Барсіппи й Вавілона? Ви тяжко образили верховного воєначальника царських військ, які незабаром боронитимуть ваші оселі й ваше життя. Ви безпідставно дорікаєте тому, хто вже давно утримує частину армії власним коштом і хто зовсім недавно наказав зарізати для вавілонської бідноти сто тлустих волів зі свого маєтку. Ви поводитеся дуже нерозумно.

Залом прошелестів шепіт, і багато хто з присутніх похнюпив голову.

Набусардар нарешті опанував себе й стримано мовив:

— Вас запрошено сюди не для того, щоб сперечатися з вами про вашу готовність іти на пожертви в ім'я вітчизни. Я поблажливо дав вам змогу висловити все, що ви бажали. Вас запрошено сюди для того, щоб ознайомити з царським указом. У ньому сказано: для оборони своїх міст намісники мають виставити стільки війська, скільки потрібно для безпеки населення. Утримання війська — платня й провіант — коштом вельмож. Тих, хто відмовиться виконати свій обов'язок, буде позбавлено маєтності. Намісники усуваються від командування військами в областях і в кожен загін призначається окремий воєначальник, присланий з Вавілона.

Заперечувати проти царського указу було безглуздо. Про це вельми красномовно свідчив рішучий Набусардарів голос. А коли після короткої паузи він заговорив знову, бажання протестувати у вельмож пропало зовсім:

— І з цим царським указом, князі халдейські, я вас відпускаю.

Одні — з виразом розгубленості на обличчі, інші — заціпенівши в душі зло, ще інші — позбувшись своїх великих ілюзій, покидали залу, і тільки маленький гурт схвально сприйняв царський указ.

Намісник Урука наостанку ще підійшов до кішського управителя й, пещеною рукою крутячи діамантову підвіску на грудях, не без уїдливого запитав:

— У мене є шовкове волокно, якому дві тисячі п'ятсот років. Воно з кокона, який виростила китайська принцеса Сі Ліньші; та, що відкрила шовкопряд. Може, купиш, ясний князю?

Третій намісник Кути щиро зареготав, а ніппурський намісник зловтішно гмукнув.

— А в мене є зілля, яке лікує людську глупоту. Може, купиш, ясний князю? — уціпливо відповів намісник Кіша й поважно закрокував до виходу.

Коли в залі залишилися тільки військові, вищий воєначальник Аскудам нахилився до Ісма-Еля, начальника лучників, і шепнув йому на вухо:

— Мені здається, що князь урукський на своєму місці, хай береже його Іштар Арбельська.

— Та начебто, хай пошле йому снагу Нініб.

Набусардар і Набі-Іллабрат теж тихо перемовлялися. З виразу їхніх облич можна було здогадатися, що вони обговорюють поведінку намісників. Так воно й було, бо коли почалася нарада про оборону Вавілона вже тільки в колі високих військових чинів, їхні обличчя відразу ж перемінилися.

Нарада тривала довго, були висловлені різні міркування. Але всі вони збігалися в одному: Місто Міст з кожним днем стає дедалі міцнішою фортецею. Військо й зброя прибували, наче вода під час повені. Зброярні день і ніч кували списи, дротики, мечі, кинджали, стріли, виготовляли луки, катapultи, пращі, рухомі вежі, бойові колісниці, драбини, гармати, сокири, панцирі. Склади були забиті запалювальними речовинами, призначеними для знищення облогових знарядь ворога. Стояли піраміди стріл, обмотаних куделею. Під час бою їх умочали в смолу і, запаливши, пускали в табір ворога. Безліч бочок з горючими рідинами стояли біля ящиків із керамічними ядрами. Під час приступу їх розпикали на вогні й кидали у вороже військо.

Заготовлено було й провіант, якого мало вистачити на кілька років. У коморах лежало зерно, в сушарнях — в'ялене м'ясо, у засіках — борошно, в надійних сховищах — сіль, між своїми мурами стільки орної землі, що врожай з неї міг би прогодувати міське населення протягом цілого року. Ось же Місто Міст могло нічого не боятися. Воно було неприступне, а голод йому не загрожував.

Цього були певні всі учасники наради.

Думки розходилися тільки в одному: де халдейська армія має зустрітися з військом Кіра — під фортечними мурами чи на вавилонському передпіллі.

— Ну звичайно, на передпіллі, — наполягав Набі-Іллабрат, — таким чином буде відстрочено штурм укріплень, а нам їх треба якомога довше зберегти непошкодженими.

— Ні, любий Набі-Іллабрате, — заперечив йому Набусардар, — нам набагато вигідніше зустріти ворога під фортечними мурами. Навіщо наражати військо на небезпеку посеред голої рівнини, коли його, в разі потреби, можна швидко сховати за укріплення? І потім, для битви на передпіллі мені потрібна була б сильна кіннота, а наша, як тобі відомо, не з найсильніших. Можна навіть сказати, що вона просто слабка супроти знаменитої перської, яка тепер ще дужче зміцнилася за рахунок мідійських та лідійських загонів.

— Якщо ти надаєш цьому такої ваги й боїшся перської кінноти, то твоє рішення, найясніший, мабуть, правильне.

— Авжеж, воно правильне без ніяких «якщо», — рішуче підтвердив Набусардар, — бо не можна сподіватися на те, що Кір зважиться на раптовий штурм Вавилону. Йому доведеться задовольнитися тривалою облогою, а щоб вона тривала якомога довше, ми наказали поробити навколо міста перепони.

— Добре розміркувавши, непереможний мій велителю, я змушений визнати твої докази. Справді-бо, глибокі рови, наповнені водою, і вовчі ями у вигляді перевернутої піраміди з гострим пакиллям на дні стануть добрими пастками для воїнів Кіра. Не наражаючи на небезпеку своїх людей, ми зможемо дивитись з укріплень, як ворог тоне в ровах, мов ті пацюки, і як гостре пакилля розпорює їм животи.

Слова Набі-Іллабрата викликали в усіх радісні усмішки.

— Так, дати битву під мурами я вирішив із самого початку, — знову озвався Набусардар. — Куди більше мене непокоїть північ. Треба якомога швидше вислати туди підмогу.

— Північ, непереможний, — озвався вищий воєначальник Унну-Муи, — північ, на мою думку, даремно так непокоїть тебе.

— Я теж такої думки, — підхопив Аскудам.

— Ви забуваєте, — спалахнув Набусардар, — що Мідійський мур, по суті, в руках Есагілі, яка після своєї поразки здатна на будь-яку капость. Недобитки її військ очолює Сан-Уррі, а цей негідник піде на все.

— Так, треба негайно вислати загони до Мідійського мур. Я не маю права нікому дорікати, що ми не зробили цього досі, але загони вже мали бути в дорозі, — сказав один із воєначальників.

Набусардар спохмурнів. Це були зухвалі слова, дуже зухвалі по відношенню до верховного воєначальника військ його святості царя Валтасара. Він гостро глянув на сміливця.

Той не відвів очей під його пильним поглядом. Стояв впроставшись і відкрито дивився у вічі верховному воєначальникові. Його мужнє обличчя, спокійне й рішуче, відбивалося в Набусардарових зіницях.

— Ісма-Ель, начальник лучників? — запитав Набусардар.

— Так, я Ісма-Ель, начальник лучників, призначений тобою, непереможний, і готовий служити тобі вірою й правдою до останнього подиху.

— Ну що ж, — уже лагідніше сказав Набусардар, — я теж був би дуже радий, якби загони вже прямували на північ. Але я не міг послати туди ненавчене військо. Оборона Мідійського мур — завдання вельми відповідальне. Від Мідійського мур залежить безпека всього царства.

Він провів долонею по лобі й потер пальцями скроні — здавалося, хтось забиває у них залізні скоби.

Кілька високих чинів у правому кутку залу презирнулися, а начальник щитоносців шепнув:

— Немовби зла Лабарту втовкмачила йому в голову цей Мідійський мур.

— Видно, тут щось негаразд, — погодився з ним начальник пращників.

— І мені так здається, — докинув начальник важких піхотинців.

— Що ти маєш на увазі — його чи Мідійський мур? — запитав начальник списоносців.

Набусардар опустив руку й запитально глянув на Набі-Іллабрата, чи не лишилися поза увагою ще якісь питання.

— Ні. Все було детально обмірковано. Зосталося тільки призначити воєначальників, які оглянуть і перевірять надійність двохсот міських брам. Вісім головних брам Набусардар огляне сам.

Клопотів у нього прибувало з кожним днем. Іноді він і сам боявся потай, чи витримає це нелюдське напруження, чи не вичерпається колись його снага.

Він стомлено подав рукою знак Набі-Іллабратові розпустити присутніх.

Набі-Іллабрат звернувся до воєначальників:

— Іменем його святості царя Валтасара, царя царів, високородного наступника володарів Шумеру й Аккада...

Більш непереможний не почув нічого — його охопила страшена втома. Зміст слів не доходив до його слуху. Вони були, мов слабкий вітерець, який не має сили поворохнути на дереві листя. Мов та стояча вода, в якій завмерла течія. Мов та висушена спекою земля, в якій не лишилося ані крапельки життєдайності.

Слова Набі-Іллабрата не долинули до слуху Набусардара, і він мимохіть перенісся думками до лазарету при храмі бога Еа, який відвідав перед нарадою. Там під наглядом лікарів-жерців дочки вавілонських вельмож і багатіїв готували ліки, мазі та бинти для його воїнів. Вони краляли на смуги біле льняне полотно і брали їх у руки так обережно, немовби вже торкалися ран воїнів.

Час летів, мов на крилах дракона. Кожен день приносили нові події, які поривали в свою круговерть усіх — і ошатних вельмож у їхніх палацах, і ланців-рабів, які мали замість даху над головою чисте небо. На людей звалювалися найнесподіваніші клопоти, а майбутнє таїло в собі безліч усіляких бід.

Та винуватцями подій були не дні й не ночі, а самі люди. Це вони паплюжили красу життя й пускали за вітром його дари. Час не завинив у цьому, як не завинив він і в тому, що Есагіла вирішила скористатися з перської загрози й набити золотом свої скарбниці.

Наближалася пора, коли воїни Храмового Міста, згідно з його законами, сповіщали люд сурмами: все, що боже, належить богові, а все боже належить Есагілі, бо вона — посередниця між богами і всім сущим на землі.

Наближалася лиховісна для народу пора — пора збирання податі.

Храмові збирачі вирушили до близьких і далеких сіл у супроводі воїнів, які охороняли їх при виконанні цього неприємного обов'язку, бо часи були дуже неспокійні. Загони храмового воїнства вселяли в людей страх, а з ним і передували ще більшого лиха.

Найбільший загін з'явився раннього ранку на курній дорозі, що вела до Села Золотого Колосся. Попереду їхали вершники, озброєні мечами й луками. За ними — вози, в які мали зсипати зерно, складати вовну та шкури. За возами пішо посувався безладний гурт погонців з батогами та палицями. Повертаючись назад, вони мали гнати відібрані в селян отари овець та череди корів до храмових маєтків.

Першим їх побачив Нанаїн двоюрідний брат Сурма, який пас овець під Оливковим гаєм. Він одразу здогадався, що жде Село Золотого Колосся, й швидко загнав свою отару якомога глибше в гай, щоб її ніхто не помітив. Але довго всидіти в заростях юнак не зміг. Його пекла думка про те, що жде його односельців. Він ще не забув про знущання збирачів податі кілька місяців тому й міг собі уявити, що вони творитимуть тепер, коли Есагіла, аби покарати селян, збільшила податі на четвертину, а люди не мали чим їм платити. Якби він міг покинути на когось своїх овець, то негайно подався б до села, щоб попередити людей.

Та, на щастя, Сурма раптом помітив, що з боку села до гаю підходить Нанаїн батько, Гамадан. Відтоді, як Нанаї пішла шукати захисту в Набусардара, він щодня приганяв своїх овець до Сурминої отари. Але Сурма не знав усього: йому сказали, що Нанаї пішла до друзів тітки Таби — заховатися від Есагіли. Сурма ненавидів Есагілу й тим охоче стереже обидві отари, а він, Сурма, побіжить до села. Юнак відчув, що буде там потрібний, що йому доведеться стати на захист правди й своїх односельців від есагільських шулік.

Поки Сурма отак розмірковував, загін збирачів податі досяг повороту дороги. Тут вершники з луками помітили Гамадана, й двоє з них, притьмом кинувшись по стежці уздовж каналу, перепинили йому дорогу.

— Ви помиляєтесь, браття, — приязно звернувся він до них, — я підданий царя — заступника всіх військових родів в нашій общині. Царська правниця простягається і над мною, і над моїм майном. Я нічого не винен Храмовому Місту, ходіть собі з миром.

Жрець, який сидів на возі, оцирився, почувши згадку про царя.

— Немає різниці між царем і богом, — сказав він, — бо всі дари життя — то дари богів. І на все, що належить богам, ми теж маємо право.

— Сподіваюсь, ти не хочеш мене ошукати, — обурено заперечив Нанаїн батько. — Якщо хочеш знати, я Гамадан, а Гамадани завжди добре знали закони. Я підлягаю лише військовій повинності, а податі не плачу навіть самому цареві. Брови в жерця злетіли вгору, обличчя витяглося. Отже, це той самий Гамадан, який серед військових родів вважається найвірнішим царським слугою і ревно дбає про вірність усіх інших військових поселенців. Непогано було б саме напередодні війни з персами позбавити його впливу на селі. Ця раптова думка й вирішила долю старого Гама-

дана. Щоб приховати, який страхітливий задум виник у його мозку, жрець намагався розмовляти з ним спокійно. Але нараз він пригадав, що саме через Гамаданову дочку жерці втратили брата, якого на галявині Оливкового гаю прошила чиясь отруєна стріла. Жрець лиховісно насупився і вже не приховував своєї ненависті. «Смерть за смерть!» — майнуло йому в голові.

— Зв'язати! — люто крикнув він.

Гамадан розгублено озирнувся довкола й побачив, як з воза зістрибують двоє дужих помічників збирачів. В одного з них на лікоть була намотана вірвовка. Спритно розмотуючи її, помічник подав кінець своєму товаришеві.

Старий вирішив захищатися.

— Тільки цар має право покарати мене, якщо я в чомусь провинився, — попередив він, потай озираючись, що діється з його вівцями.

Та на ці слова ніхто не звернув уваги. Ворожнечу Есагіли з Валтасаром все одно добром не припиниш. Сила проти сили — такий закон часу. Тож воїни схопили Гамадана міцними, наче лещата, руками. Він не мав сили відбитися від них. Вони зв'язали його й кинули на дно воза. Старому майнуло в голові, що його потім засиплють зерном, аби він задихнувся. У відчаї Гамадан спробував покликати на допомогу.

Сурма без вагання кинувся на дорогу. Проте загін збирачів податі рушив далі до села. Геть захеканий, Сурма наздогнав їх і спершу по-доброму, а потім з погрозами почав вимагати звільнити його родича. Але на його слова ніхто не звертав уваги, й він відчув, що безпорадний проти такої сили, як Есагіла. Сурма теж здогадався, що Гамадана накажуть засипати зерном на дні воза, і, міцно схопившись за борт, вирішив не відпускати його й на хвилину, поки не врятує родича від такої ганебної смерті.

Лежачи на дні воза, Гамадан не спускав очей з Сурминої руки, що міцно вчепилася в борт. У ній була його остання надія. За возом мекали його вівці, яких зайняли погоничі й гнали дорогою в хмарках куряви до села.

Люди з жахом дивилися на храмових вояків. Вони вибігали з хатин і похмуро вітали непроханих гостей. Не так давно в них забрали рештки врожаю. Зосталося хіба що сорочку з себе скинути, віддати останню козу й мотику, щоб заткнути ненаситну пельку Храмового Міста. Заможним теж живеться не солодко. Підвищення податі позначилося й на їхніх коморах та гаманах. Але жерців це мало обходить. Вони зсинають у вози останнє зерно, випрягають

худобу, тягнуть господарське знаряддя, а тих, у кого борг лишається несплачений, забирають цілими сім'ями на роботу до майстерень і копалень Храмового Міста. Декого з селян зв'язують вірвовками й женуть осушувати болота, щоб нові землі примножували незліченні багатства Есагіли. Так вони поводяться з людьми, бо вважають себе намісниками богів на землі.

Десятки хліборобів із Села Золотого Колосся брели у відчаї курними й піщаними дорогами, утупивши очі в землю. Крок за кроком віддалялися вони від рідної оселі, нові раби Храмового Міста. Повз них прогуркотіла валка возів, ущерть наповнених пшеницею, ячменем, вовною та шкурами. Лише один із них котився майже порожнем — на його дні лежав зв'язаний Гамадан. Вози поверталися вздовж Євфрату до Вавілона.

Сурма у відчаї все ще тримався за край воза і вперто біг поряд. Ніхто з жителів Села Золотого Колосся не мав такої сили, щоб визволити нещасного Гамадана зі страхітливих пазурів служителів Мардука. Сонце пряжило, але Сурма не відчував ні спеки, ні втоми. Обличчя і шию його заливав піт. Ноги іноді занурювалися вище кісточок у порох. Візничі навмисне шмагали коней, щоб вони бігли прудніше. Та Сурма невтомно біг поряд з возом. Він молодий, дужий і витримає аж до самого Вавілона. Сонце пекло дедалі нестерпніше, але Сурма ще міцніше стискав дошку восяняного проміння розтопив її й приварив до борта. Його поняла мучити нестерпна спрага. Сурма раптом відчув, як із ніг його витікають рештки сили, але тієї ж миті він побачив у даліні мури Вавілона.

— Куди мене везуть, синку? — з острахом простогнав Гамадан.

— Нічого не бійся, — відповів йому юнак, — тебе повинні відпустити, бо закон на твоєму боці. Тебе везуть до Вавілона. Видко, вони щось задумали, а що — я не знаю.

Нарешті загін зупинився під міською брамою. Вози з зерном повернули до храмових комор, а Гамадана повезли до в'язниці Есагіли.

Саме про це й хотів довідатися Сурма. Він ще раз глянув на Нанаїного батька, міцно зв'язаного й змученого спетою. Перш ніж облишити воза, він запевнив старого — хай той не боїться, він його неодмінно визволить. Попрошавши не боїться, він його неодмінно визволить. Попрошавши, Сурма подався вулицями міста до східного каналу Дібиль-хегалла, де проживав верховний суддя Вавілона Ідін-Амуррум.

Ідін-Амуррум о цій порі походжав у саду. Довкола шуміли дерева. Запашиі кущі облямовували стежки, посипані червоним і жовтим піском. На тичках з пальмового дерева висіли візерунчасті металеві клітки, в яких виспівували пташки. Весь свій вільний час Ідін-Амуррум проводив у саду; бо доглядати за пташками було його найулюбленишим заняттям.

Тут Ідін-Амуррум не лише відпочивав, а й думав про свою вітчизну. Тут він з болем усвідомлював, що посада верховного судді не дає йому задоволення, бо в Вавілоні вже не владні ні цар, ні закон, ні розум.

Верховний суддя розумів, що тільки якийсь великий струс може оживити його вітчизну. Ідін-Амуррум не відкидав можливості, що цей струс зробить перська рука. Йому не була байдужою доля народу, проте як суддя він на кожному кроці стикався з підлотою й бачив, що халдейська держава вже прогнила наскрізь. Він вірив, що тільки моральна чистота породжує силу й впевненість. Частенько під час розгляду судових справ він намагався пояснити це позивачам і відповідачам, але бажаних наслідків не досягав, бо колегія суддів думала тільки про хабарі. Вельмож цілком задовольняло те, що хоч вони й видавали закони, але самі не дотримували їх. Голота нікому вже не довіряла, тим паче його промова, промова судді, який чи то добровільно, чи то під тиском, а проте судив несправедливо.

Караючись докорами сумління, не знаходячи спокою ні для свого серця, ні для думки, він і сьогодні стояв, спершись на дерево, й невідривно дивився на клітки з пташками.

Тут його й застав Сурма, геть виснажений бігом поряд з возом, на якому найближчого його родича відвезли до в'язниці Храмового Міста, щоб відміряти там жорстоку кару за смерть жерця.

Вислухавши юнака, Ідін-Амуррум спалахнув гнівом. Очі його метали блискавки.

— Я зараз же піду до верховного жерця Ісме-Адада, — рішуче сказав суддя, — він мав би зрозуміти, що не годиться саме тепер дратувати народ. Тепер треба думати про нашу безпеку іззовні. Як же ми можемо здолати ворога, якщо між нами самими почнеться розбрат?

Не гаючи й хвилини, верховний суддя подався до Есагілі. Сурма ждав його на лаві в саду, куди служниця принесла йому поїсти.

Проте Ідін-Амуррум повернувся від святого отця ні з чим. Той добре запам'ятав промову верховного судді на останній державній раді. Його позиція геть у всьому відрізнялася

від позиції Храмового Міста. Тож Ісме-Адад тепер і помстився йому — не зважив на його прохання помилувати Гамадана.

— Але ж за цією людиною немає ніякої провини, — розпалюючись дедалі дужче, переконував Ідін-Амуррум верховного жерця, — та й покарання за недоїмки — насильство, і воно нам так не минеться. За будь-яку несправедливість раніше чи пізніше доводиться розплачуватися, — додав він застережно.

Ісме-Адад великим пальцем правої руки погладжував коштовний камінь у персні на вказівному пальці лівої руки й, зневажливо усміхаючись, дивився на верховного суддю, даючи йому зрозуміти, що вважає його зрадником і відступником.

— І нарешті останнє, — твердо стояв на своєму суддя, — Храмове Місто чинить протизаконно, бо Гамадани перебувають під заступництвом самого царя, це військові поселенці на царських угіддях.

— Але якщо вони прогрішилися перед Мардуком, — спалахнув верховний жрець, — то Мардук має право покарати їх, надто тоді, коли країною править незаконний цар. — Промовисто стукнувши кісточками пальців по стільниці, підвівся на знак того, що розмову закінчено.

Ідін-Амуррум повернувся додому ще похмуріший. Сурма вже здалеку помітив це з його застиглого й насупленого обличчя.

— Видно, — з обуренням сказав Ідін-Амуррум, — верховний суддя Вавілона вже не має ніякої ваги. Через те, по суті, я й хотів відмовитись од своєї посади й посісти місце в народних зборах. Усі мої зусилля марні — в Вавілонському царстві ніщо не зміниться, поки закони існують не для всіх. Іноді мені хочеться заявити на повен голос усе, що я думаю про наше царство, про його кодекс, про його правителів, про його духовенство, про його військо й охоронців порядку, про його царя і сановників.

Уввідомлюючи власну безпорадність, Ідін-Амуррум збуджено походжав поміж деревами і до того розколошкав птахів, що вони злякано заметалися в своїх клітках.

Нараз він зупинився і, хвилину щось подумавши, сказав: — Здається, є одна можливість урятувати Гамадана. На державній раді мені відкрилися очі на Набусар-дара як людину справедливу, великодушну й наполегливу. Тепер мені випадає нагода відвідати його.

На обличчі в Сурми промайнула тинь невдоволення, на лобі залягла ледь помітна зморшка.

— Кажуть, ніби на каналі Кабару він наказав засікти батогами іудейського проповідника, який нічим не завинив, — обережно почав він.

— Це не зовсім так, — заперечив йому суддя. — Набусардар має неспростовні докази, що іудеї ждуть Кіра. Кажуть, що вони потай підтримують зв'язки з персами, точніше, з перськими шпигами в нашій країні. Це вже зрада! А зрада, як відомо, карається смертю. Цього вимагає закон, і ти про це добре знаєш. Отже, Набусардар діяв згідно з законом.

— Але ж ти сам, твоя достойність, — із запалом мовив Сурма, підхопившись з лави, — ти сам кажеш, що в Вавілонії доти нічого не зміниться, поки в ній пануватиме свавілля. Якщо халдейські можновладці нехтують нашими правами, лишається тільки сподіватися, що нам допоможуть їх здобути чужоземці. — Сурма хвилину помовчав, вагаючись, чи говорити йому відверто все до кінця, та оскільки уособленням персів для нього був добрий Устіга, то він, зрештою, наважився й рішуче додав: — Що нам їх допоможе здобути хоча б той самий Кір...

— Ти теж покладаєш на нього надії? — вражено перебив його суддя.

Сурма відповів не зразу, бо не міг повністю відкритися верховному судді. Якщо в усьому іншому їхні погляди збігалися, то до перської небезпеки кожен з них ставився по-своєму. Сурма жив під впливом розмов з Устігою й зустрічей з його людьми. Особливо близько пізнав він Устігу й не міг йому не вірити. Усім своїм серцем юнак прихилився до нього, але ніколи не наважувався признатись у цьому судді.

Спостережливий Ідін-Амуррум збагнув, що діється в душі Сурми, і, щоб похитнути його надію на персів, зауважив: — Справжні халдеї повинні покладатися тільки на себе й на своїх співвітчизників.

— А хто ж вони, ті справжні халдеї? — не приховуючи роздратування, запитав юнак.

— Я певен, що Набусардар щиро вболіває за наше царство. Це чесна й благородна людина. І до того ж хоробрий воїн. Хоча...

Суддя на мить замислився, пригадавши одну обставину, яка суперечила тому, що він сказав. Є чутки, ніби Набусардар несправедливо повівся не тільки з проповідником на каналі Кабару, наказавши засікти його батогами, а й з Устігою, якого ув'язнив у підземеллі свого палацу з ревності до Гамаданової дочки. Проте дехто припускає, що

Устігу підкуплено і що він за гроші дозволив кинути себе в темницю, аби дати Набусардарові докази проти Кіра. Так чи інакше, але тут щось неясно навіть Ідін-Амуррумові, дарма що йому не хочеться сумніватися в порядності такого достойного вельможі, як Набусардар. Отже, лишається тільки одне — виступити з Набусардаром проти персів.

— Це єдиний вихід у теперішньому нашому становищі. Над нами нависла загроза, і ми мусимо оборонятися.

Судді не вдалося переконати Сурму. Але йому не хотілося далі говорити на цю тему. Він вирішив повернутися до справи, яка привела його сюди. Сурму тривожила доля старого Гамадана.

— А що буде з моїм родичем, твоя достойність? — запитав він і додав: — Адже це тільки початок, і якщо ми не виступимо рішуче проти Есагіли, то вона винищить найкращих мужів наших військових родів.

— Обіцяю тобі, що використаю всі можливості, аби виконати Гамадана. Найпевніший шлях — це все ж таки звернутися по допомогу до Набусардара. Але, наскільки мені відомо, зараз він об'їжджає міста нашого царства. Хоче особисто пересвідчитися в надійності їхніх укріплень, у силі та боєздатності військ. Якщо він там затримається, ми не будемо чекати. Я зроблю все, що зможу. Пораджуся з вищим воєначальником Набі-Іллабратом. Це мій давній приятель. Можеш покластися на мене й спокійно вертатися до дому.

Коли Сурма пішов і суддя залишився сам, думки його мимоволі почали повертатися до Устіги, — він спробував уявити собі образ цього перського князя, про якого останнім часом так багато говорили.

Поринувши в думки, він неквапливо пішов стежкою поміж папороттю, айстрами та майораном. Зірвав гілочку майорану й розтер її у пучках. Йому здалося, ніби пріні пахощі заспокоїли його нерви.

Набагато гірше велося тому, про кого він думав і чий образ намагався уявити собі.

Устіга лежав на оберемку ячмінної соломи в підземеллі барсіпського палацу Набусардара, утупившись порожнім поглядом у стелю з цегли-сірцю. Раптом йому здалося, що сюди хтось іде, і він підвівся. Хвилину напружено чекав, а коли двері його в'язниці не відчинилися, розчаровано зітхнув і знову опустився на солом'яну підстилку. В кутку блімав слабенький каганець, і Устіга вп'явся очима в його племінчик. Племінчик тремтів, хитався з боку на бік, наче

кульгавий жебрак. Іноді він на мить завмирав, і тоді Устізі здавалося, ніби яломінчик відпочиває, стомившись мигтати, а потім знову починав битися в такт його серцю.

— Доки це триватиме, доки? — прошепотів Устіга. — Коли ти прийдеш визволити мене, мій могутній царю, мій славний Кіре? — Хвилину помовчавши, він зашепотів знову: — Чи не буде тоді вже запізно? Чи застанеш ти мене живого? Ти-бо добре знаєш, що дух мій сильний, але тіло з кожним днем слабне в цьому затхлому й вогкому підземеллі. Поквапся, мій царю! — Він знову помовчав. — Коли б ти бачив, які міцні ці мури, то сам визнав би, що людина не в змозі визволитися з них голіруч. Ти повинен прийти, царю мій, бо я ще не перестав вірити, що любов перемагає ненависть, правда — кривду, а справедливість — беззаконня.

Він підвівся й повільно підійшов до каганця. На стіну й стелю впала його тінь. Під стелею виднілася вузька загратована щілина. Іноді він співав, щоб бодай голос його вирвався назовні, на вільний, безмежний простір. Бодай голос, якщо не він сам.

Думка його працювала день і ніч, — в голові вирувало, наче в казані. Але він не міг собі зарадити й відчував, що думки, які рвалися на широкий простір, розбиваються об мури в'язниці.

Єдиною людиною, яку він міг бачити і з якою міг розмовляти, була стара рабиня Тека. Проте й вона скупилася на слова, тож він навіть побоювався, що розучиться розмовляти.

Іноді він розпитував її:

— Коли мене нарешті вислухає великий Набусардар?

— Я нічого не знаю, пане, — відповідала вона.

— Що там зараз нагорі — мир чи війна?

— Я нічого не знаю, пане.

Тоді він переводив мову на інше:

— Кажуть, замолоду ти дружила з Сінібовою сестрою Табою. Я хотів би попросити тебе про одну річ, якщо ти ще пам'ятаєш Табу.

Рабиня здивовано глянула на нього й спохмурніла — вона пригадала, що недавно говорила з Нанаї про Табу. Що, як цей перс може підслухувати розмови на відстані? Вона заплющила очі, боячись, щоб він не прочитав її думки.

Устіга заспокійливо мовив:

— Тобі нема чого боятися. Подібне прохання я висловив би й самому Набусардарові, тільки він сюди не заходить. Скажи хоч, він у палаці?

— Я вже тобі сказала, пане, що нічого не знаю.

— Тоді скажи хоча б, чи він у Вавілоні?

— Не знаю, пане.

— Тобі, мабуть, заборонено зі мною розмовляти. Як я зразу по це не здогадався? Та я все-таки хочу попросити тебе про одну послугу. Ти була подругою Таби й допомагала їй. Допоможи і її небозі Нанаї. Я дам тобі все, що забажаєш, коли принесеш мені про неї вісточку. Мені треба знати, жива вона чи мертва. Мені треба знати, що з нею. Проси за це все, чого душа твоя бажає. Я й тут, у темниці, знайду спосіб, як віддячитися тобі. Ти одержиш стільки золота, що зможеш навіть викупитися з рабства.

— Я не покину свого пана й залишуся при ньому до самої смерті, — рішуче відповіла Тека.

— Ну то виконай моє прохання з милосердя, з простого милосердя.

— Не можу, пане, — прошепотіла рабиня.

У голосі її забриніли нотки співчуття, але їх одразу ж заглушив страх. Вона схопила з-перед Устіги порожню миску, тицьнула йому в руки миску з їжею й квапливо пішла до дверей.

— Бога ради, Теко!.. — почувла вона несамовитий крик в'язня, але двері зачинилися й урвали його слова.

Та одного разу Тека все ж таки наважилася сказати Нанаї, що полонений перський князь думає про неї й прагне знати, чи жива вона. Пропонує їй у винагороду золото й свободу і благає милосердя.

Після цього Нанаї часто слухала спів в'язня, що долинав із підземелля, і відшукала на терасі віконце, крізь яке чулася цей спів. Він був сповнений невимовної туги, болю й благання про порятунок. Так, це був його голос, голос Устіги, який запав їй у самісіньку душу. Спершу вона тікала від нього, молилася Елліві й Іштар, щоб вони повернули їй спокій. Цілими ночами плакала й тремтіла зі страху. Відчувала, що скоро настане та хвилина, коли їй забракне сили й стійкості витримувати ці муки.

І саме тоді Гедека розповів їй, що сталося з її батьком. Нанаї охопив іще більший розпач. Вона попросила Гедеку сповістити Набусардара про це насильство Есагілі. Але Набусардара вже не було у Вавілоні — він саме поїхав до якогось із халдейських міст. Час минав швидко, і Нанаї, змучена і вкрай знесилена своїм гірким болем, почала звичувати в батьковому нещасті саму себе.

«Ще мені кара за Устігу», — дорікала вона собі, переживаючи муки, не менші, ніж ті, яких зазнавав перський князь»

у темному підземеллі, а також старий Гамадан у есагільській в'язниці.

Нанаї вже не мала сили далі терпіти докори сумління. Їй здавалося, що, бодай трохи полегшивши становище Устіги, тим самим полегшить і батькові страждання. Вона прагнула домогтися, щоб з Устігою поводитися по-людському. Можливо, йому потрібен оберемок чистої соломи, тепле укривало й свіже повітря. Йому могли б пробити ще одне віконце, щоб він не задихався в затхлому підземеллі. Дівчина мучилася дні і ночі й нарешті зважилася на відчайдушний крок.

Був погідний сонячний день, коли Нанаї вирішила нарешті здійснити свій задум. Вона вийшла з покоїв у сад назбирати ягід. Бджоли гули над квітками, в кущах спокійно паслася молода сарна, по лужку гордовито походжали пави й павичі. Нанаї вийшла немовби просто помилуватися цією красою. Над грядкою ягід, у вітті гранатового дерева, павук снував свої сріблясті тенета, й, поки вона збирала ягоди, павутиння облутало її кучері; та вона цього навіть не помітила.

Повернувшись з мискою зібраних ягід до покою, Нанаї полила їх вершками з медом і, ввійшовши до Течиної кімнатки, поставила на стіл.

— Ох обранице мого пана, — вигукнула Тека, — навіщо ти виявляєш мені стільки ласки? Я вже й так полюбила тебе.

Ягоди були добрі й смачні. Та, відсунувши від себе порожню миску, Тека раптом відчула втому, і їй захотілося трохи спочити. Нанаї бачила, як у неї затремтіли вії і незабаром склепилися повіки. Рабиня схилилася головою на стіл і заснула. Де вже їй було знати, що Нанаї підсипала їй у мед сонного порошку.

Нанаї швидко переодяглася в Течин одяг, пов'язала голову хусткою і, знявши з Течиної шиї черепашкове намисто, наділа собі. Потім узяла миску, приготовлену для князя Устіги, й подалася до підземелля.

На порозі положливо озирнулася. Але ні, їй не було чого боятися. Снотворне, підсипане в мед, зробило своє. Тепер Тека спатиме довго й навіть гадки не матиме, що станеться за цей час.

Найважче було пройти повз сторожу. Проте воїни так уже звикли до Течиних відвідин о тій самій порі дня, що, побачивши довгу картату спідницю, черепашкове намисто, хустку на голові й миску в руках, відімкнули двері до підземелля.

Тамуючи калатання серця, ні жива ні мертва, Нанаї переступила поріг темниці. На неї війнуло затхлою вогкістю, і вона мало не зомліла.

Устіга лежав на соломі. Світло ледве досягало його обличчя. Тінь закривала його вуста, очі позападали, волосся було скуйовджене й заплутане; руки схудли, а пальці вдовжилися, наче в мерця.

Нанаї з жахом підступила до його ложа. Її трусила пропасниця, і вона мало не впала, коли нахилилася, щоб поставити біля нього миску.

— Дякую, — сказав він і похилив голову на груди.

І тут Нанаї помітила, що до вчорашньої їжі він навіть не доторкнувся. Зважившись, вона запитала:

— Чому ти не поїв, пане?

— Не можу, ніщо мені не смакує. Я дуже знесилів. Мабуть, наближається те останнє, від чого ніхто не врятується. Я хотів, Теко, щоб ти виконала одне моє передсмертне прохання, але ти відмовилася.

Нанаї слухала, і серце молотом гупало їй у грудях.

— Ти мусиш мені допомогти, — провадив далі Устіга. — Я повинен знати, чи жива вона, чи думає про мене й чи не шкодує за тим, що зробила. Вона така молода й нерозважлива. Ще не розуміла, що таке гріх, що є добро, а що зло. Інакше була б вибрала мене, а не твого пана, Набусардара. Не змогла зі своєї простоти відрізнити добро від зла. Але я їй усе простив.

— Ти їй усе... простив?..

Устіга раптом підвів голову й глянув Нанаї у вічі. Звівшись на ліктях, він сперся на долоні й, не спускаючи очей з Нанаї, здивовано промимрив:

— Ти...

— Нова Набусардарова служниця, пане, — збрехала Нанаї.

Він знову ліг на спину. Був дуже виснажений.

— Мені здалося, що ти з Села Золотого Колосся. Ти дуже схожа на дівчину, за якою тужить моє серце. Дуже схожа на неї...

Устіга знесилено заплющив очі й важко дихав. З-під правої вії в нього викотилася сльоза.

Нанаї нахилилася й легенько витерла її пальцем.

Устіга скрикнув:

— Так, це ти, я впізнаю тебе! — І схопив її за руку. — Це ти, тільки не хочеш у цьому признатися. Чому ти криєшся від мене? Чи, може, соромишся признатись, що любов

привела тебе до в'язня? — Він притягнув її до себе. — Ти прийшла! Я знав, що ти прийдеш! Моя душа предчувала це.

У напівтемному підземеллі він намагався роздивитися риси її обличчя.

Але Нанаї відсахнулася від нього:

— Ні, ні, пане: Я не та, яку ти чекав. Це тобі здалося через слабе світло. Я — нова служниця в палаці й принесла тобі їсти, бо Тека нездужає. Та я згодна полюбити тебе, якщо ти забудеш про ту, першу.

— Ні, ні, я не можу про неї забути, хоч ти й дуже добра до мене.

— Я іноді слухаю твій спів, пане. Він дуже сумний і тужливий. Це ти за нею так тужиш? Чи, може, оплакуєш утрачену свободу?

Устіга мовчав.

— ...Він такий тужливий, що в мене аж серце крається. Я цілими ночами плачу за тобою й поклала собі, що хоч раз принесу тобі їсти... Сьогодні я підсипала Теці в мед сонного порошку і, коли вона заснула, перебралася в її одержу й прийшла сюди. Я хотіла б, пане, розділити твій біль. Я хотіла б, щоб ти так не журився. Можливо, мені вдасться ще раз обдурити Теку, й сторожу, і тоді я принесу тобі щось для розради... У мене є маленький божок з нефриту: я подарую його тобі, щоб ти не був такий самотній, усіма покинутий. А ще принесу тобі запашного зілля, найдорожчого жертвовного зілля. Ти зможеш кидати його в полум'я і вдихати пахощі. А ще я принесу тобі тепле укривало, щоб ти не мерз тут холодними ночами. Ти ховатимеш його під солому, — там ніхто не знайде. А може, тобі ще щось принести?

— Так, — благально мовив в'язень, — я щедро віддячу тобі. Дам золота й коштовних каменів, скільки ти сама забажаєш.

— Чого ж ти просиш?.. — тихо запитала Нанаї.

— Сходи до Села Золотого Колосся й розвідай, чи не скривдили ту дівчину царські вояки й чи не терпить вона якої нужди.

— Було б найкраще, якби ти забув про неї, — сказала Нанаї ослабленим голосом. — Може, вона ще й досі не вміє відрізнити добро від зла і несвідомо віддає своє серце іншому.

— Я не заспокоюся, поки не знатиму про неї всю правду. Ти таки сходи до Села Золотого Колосся й спробуй хоч

що-небудь довідатись про Нанаї, Гамаданову дочку. Проси в мене, чого хочеш, — золота, коштовних каменів...

— Ні, пане, — вона приклала долоню до його гарячого чола. — У тебе, мабуть, гарячка й ти мариш.

Але раптом їй спало на думку, що, можливо, він зовсім не марить, і вона злякано відсмикнула руку. Можливо, він навмисне вимовляє ім'я Нанаї, щоб вивідати про Кіра, і пропонує їй за це золото та коштовні камені. Можливо, він хоче тільки перевірити, чи вона взагалі згодна зробити йому якусь послугу, і лише після того скаже, що цю послугу вона повинна зробити його батьківщині й що саме за цю зрадницьку послугу він пропонує їй золото та коштовні камені. Нанаї швидко підвелася. Устіга стежив за нею поглядом приреченого. Нанаї розуміла, що він помре, хоч міг би жити й жив би як найблагородніша людина в світі, коли б злі боги або злі люди не нав'язували країнам воєн і воєнничі. Хай буде проклятий той, хто сіє чвари між народами й ненависть між людьми! Нанаї подумала, що саме через це смерть чекає і її батька Гамадана в підземеллі Есагілі, і їй стало ще важче. Як спокутувати свою провину й не мучити себе свідомістю того, що цих страждань людини завдає людина? Як зробити, щоб у світі навіки зникли страждання?

Шум за дверима урвав її думки. Нанаї забарилася у в'язниці і це викликало підозру в сторожі.

Нанаї насилу намацала миску, взяла її і, заточуючись, вийшла з темниці.

Коли вона підіймалася сходами нагору, один з воїнів підніс ліхтар і освітив їй обличчя.

Тільки зрадливі промені були свідками того подиву, який відбився в його очах.

Над дворами й дахами Храмового Міста кружляли голуби. Сизі, рожеві й білі крила маяли в повітрі, напоєному пахощами нарцисів і бузини, бо саме була пора цвітіння бузини і нарцисів. Метелики, мушки й ластівки кружляли над басейнами зі смарагдовим дном. Мушки танцювали в бризках водограїв, і там їх на льоту ловили ластівки. Білі пухнасті вола пташок мінілися сріблястими крапельками води.

Зі святилищ долинали звуки арф, цимбалів і лютець. Під цю музику умани, молодші жерці, покидали шатра богів і, поминавши гігантські статуї биків, ішли під піддашся, обвіте плющем і диким виноградом.

В храмі Мардука жерці вищого сану молилися й славили небесного володаря країни Субарту¹, що розкинулася між Пуратту й Ідіклатом², — країни халдеїв.

Трохи віддалік, на просторі, затіненому віттям сикомор і кипарисів, молилися своїм богам чужинці. На каменях і мармурових п'єдесталах стояли священні заступники майже всіх сусідніх народів. Стояли мирно один поруч одного, не знаючи ні гніву, ні ненависті. Стояли, наче купці на торжищі, й приймали золото.

Стояв тут володар гір Лівану — Амуруа, народ якого підкорив Навуходоносор Другий і наказав вирізьбити про це написи на скелі в долині Ваді-Бріса. Стояла Ашрату, володарка степів. Стояв Амон, сонцеподібний володар країни Мусурі, яка укріплює береги Нілу. Стояла Неїта, цариця неба, що розкинулося над Єгиптом. Стояли Осіріс та Ісіда, брат і сестра в любові. Стояла рогата Ашторет, яка соромно розставила ноги й підтримувала руками груди. Стояв божественний володар Еламу Мемнон, святилище якого в Сузах було все із слонової кості. Стояла мати богів Кібела, чие благословенне лоно породило золотоносну річку Пактол. Стояв Атис із точнісінько таким самим знаком сонця, як і в Гордії, де на вірвовці під стелею храму підвішена священна колісниця — за пророцтвом, той, хто розв'яже на ній вузол, стане володарем Азії. Стояла критська Діктіна, богиня моря й мореплавства, чия обитель містилась на гірських вершинах.

Стояли там і безліч інших богів із золота й каменю. Бракувало тільки статуї Ягве, бо, згідно з віруванням іудеїв, Ягве був всюдисущий і тому зобразити його неможливо.

Тимчасом як віруючі молилися й приносили пожертви, ідолам на горішньому подвір'ї перед вежею Етеменанкі, Ісме-Адад, замару й пасісу виряджали в далеку дорогу до Персії групу своїх людей на чолі з Сан-Уррі. Сан-Уррі ніс у шкіряній торбині план Мідійського муру, скріплений печаткою Есагілі і обвитий мідними ланцюжками. Для безпеки разом з ним вирушали жерці, воєначальник і четверо

¹ Країна Субарту — північно-східні області Межиріччя, які, починаючи з III тис. до н. е., були заселені переважно семітомовним населенням (аккадцями, східними семітами), а починаючи з кінця II тис. до н. е. — халдеями, вихідцями з південного заходу Аравії. Поступово витіснивши ассірійців з Вавілона, халдеї поширилися по всій країні і їхній цар Набопаласар, вступивши на вавілонський трон в 625 р. до н. е., дав початок новій династії, котра правила Вавілонією аж до завоювання її перським царем Кіром у 539 р. до н. е.

² Пуратту й Ідіклат — аккадська назва Євфрату й Тігру.

воїнів з храмового війська. Поверх військової одежі вони надягли ряси жерців, щоб їх сприймали за Мардукових служителів.

Коли вони вже рушали, верховний жрець напутив їх:
— Хай береже вас Мардукова зіниця, бо ви чините з Мардукової волі.

Сан-Уррі рішуче поглянув на нього:
— Хай упаде на мене помста і гнів Мардука, якщо цю торбину разом з її дорогоцінним вмістом я не покладу до ніг царя Кіра!

— Всім жерцям вищого сану я наказу молити богів, щоб вони берегли вас у дорозі. Уклонися Кірові й від мене.

— Ти будеш задоволений мною, святий отче. Я докладу всіх зусиль, щоб прислужитися тобі й Мардукові. Мабуть, у тебе викликають побоювання Набусардарові загопи, що їх він кілька днів тому вислав на північ?

— Так, але я сподіваюся, що нам пощастить випередити їх і що Кірове військо чекатиме Набусардара вже під Мідійським муrom.

— Ще нічого не втрачено. Я вірю, що Кір не розпочне війни перед місяцем абом, місяцем смерті. Запевню тебе, святий отче, ми завчасно доберемося до його стану, хоч би які труднощі чекали на нас. Твоя душа може бути спокійною за нас, — запевнив Сан-Уррі.

Благословивши посланців, Ісме-Адад відпустив їх. Думаючи свою нелегку думу, він неквапно повернувся до покою й довго сидів, затуливши долонею тремтячі повіки.

Незабаром перські мечі допоможуть розрубати вузол незроз'язних суперечностей усередині держави. Вони скинуть з трону безбожного царя Валтасара, а, крім того, усунуть невтринка Набусардара. Мардук знову викликатиме священний трепет у халдеїв, примусить їх слухатися й шанувати жерців, бо тільки вони покликані керувати царством, бо тільки їх просвітили боги й сповнили їхні голови непогрішеною мудрістю. Вони й далі дбатимуть про освіту найкращих тисячоліття стали гордістю та окрасою славного вавілонського царства. Тільки об'єднавшись із Кіром проти Валтасара, можна здійснити ці благородні задуми.

Аби вневнитися, що Сан-Уррі щасливо дістанеться до місця, Ісме-Адад узяв ключ і непомітно спустився до підземного святилища Мардука. Там він довго творив молитву, б'ючи чолом об постамент золотого коліса. Ставши навколішки, благально дивився на непорушний Мардуків лик,

огорнений клубами сизого диму з запаленої на честь бога живиці.

Події розвивалися навально. Набусардарові побоювання за долю Мідійського муру трохи вляглися, коли він одержав з півночі донесення про те, що його військо, очолюване Унну-Муном, уже досягло цього укріплення.

І все ж таки маленька іскорка тривоги ще тліла в Набусардаровій душі. Тільки маленька іскорка — все інше було гаразд.

Обабіч Мідійського муру були викопані глибокі судноплавні канали. З внутрішнього боку пролягав найбільший канал у царстві — Нахар-Малки, Царська ріка. Навіть найважчі кораблі могли пройти ним з Євфрату в Тігр. Цар Кір захопив тридцять найбільших суден фінікійської корабельної спілки, на яких везли Валтасарові кіпрських красунь. Набусардар побоювався, що перси на цих кораблях можуть перевезти своє військо нижче Мідійського муру і звідти без перешкод розгорнути наступ на Вавилон. Але в хвилини цих тривожних роздумів він заспокоював себе тим, що Унну-Мун не підведе.

Хоча загроза нападу персів стала ще реальнішою, мало хто з халдеїв усвідомлював її повною мірою, бо в царстві було спокійно, коли не рахувати того, що Набусардарові загони щодень пересувалися по всій країні. Багато хто навіть з посмішкою сприймав гарячкову підготовку до війни.

Однак халдейська армія не піддавалася цим настроям і готувалася до зустрічі з ворогом. По всій країні війська вже були приведені в бойову готовність. У Вавілоні теж було повно військ.

Вигляд Міста Міст невідомо змінився.

Будинки пришикли, парки збезлюдніли. Тільки подекуди хлопчачки гралась у війну, виспівуючи веселі ямби Архілоха¹, перейняті у грецьких найманців. На розі вулиці іноді з'являвся кульгавий жебрак з костуром, та ще перед ворітьми палацу хирляві діти рабів награвали на сопілках тужні мелодії й просили милостиню. Навіть сліпучі кра-суні, що їх позвозили сюди з усього світу, майже зовсім не з'являлися на вулицях. Їхні місця зайняли дозори, які регулярно змінювалися. Зустрічатися на кожному кроці з дозорцями було не дуже приємно, і люди воліли залишатися вдома, не виходячи й за поріг.

¹ Архілох (середина VII ст. до н. е.) — давньогрецький поет-лірик, майстер ямба (вірша сатиричного характеру).

Лише Телкіза жила, як і до цього. Тепер вона виходила навіть частіше й дуже рідко користувалася паланкіном. У супроводі своїх служниць вона вирушала на прогулянку, ведучи на позолочених ланцюжках двох хортів. Люди бачили, як вона простувала то до Муджаліби, то до Сібар-Сіна, то до храму небесної Іштар, щоб принести їй жертву, то оглядала нові дорогі товари в торговому домі Егібі.

Але насправді ці прогулянки були для неї лише приводом вийти з палацу. Вона мала на меті зовсім інше. Їй остогидли всі давні знайомі й гра в кохання. Вона хотіла покаятися і повернутись у Набусардарові обійми. З нетерпінням чекала на нього в своєму палаці й на знак примирення навіть принесла йому неоціненний дарунок — вість про те, що Сан-Уррі вирушає на північ, де має зустрітися з Кіром і передати план Мідійського муру. Набусардар байдуже, ба навіть з деякою огидою покинув її, так і не вислухавши до кінця. Отож тепер вона вперто шукала нової розради, сповнена гіркої образи та бажання помститися йому.

Якось під час однієї з прогулянок їй зустрівся високий стрункий чоловік скромної, неясної зовнішності, борода в нього була коротко підстрижена, а під ясним чолом сяяли глибокі чорні очі.

Відчувши на собі його погляд, Телкіза мимохіть зупинилася й затремтіла. Від хвилювання позолочені ланцюжки задрвеніли в її руках.

— Хто це? — шепнула вона Гемезі, своїй служниці, яку вважала найвірнішою.

— Зоробабель, онук царя Іоакіма, який правив Іудеєю перед царем Седекією.

— Іудей? — розчаровано перепитала Телкіза, не спускаючи, однак, очей з незнайомця.

— Іудей, — кивнула головою Гемеза, — але його приймають у царському палаці нарівні з халдейськими вельможами.

А друга служниця докинула:

— Там буває чимало знатних іудеїв.

Ні про що більше не питаючи, Телкіза озирнулася йому вслід. Проходячи повз неї, Зоробабель поштиво схилив голову.

— Може, гукнути його, благородна велителько? — спитала Гемеза.

Телкіза нічого не відповіла і, смикнувши за ланцюжки, мовчки пішла далі.

Вона ступала неквапно, грайливо вигинаючи стрункий стан. На її жовтому вбранні мінилася бірюза, довкола го-

лови маяв серпанок бірюзового кольору, пришпилений до волосся золотою шпилькою. Руки від зап'ястя аж по самий лікоть прикрашали коштовні браслети роботи єгипетських і лідійських ювелірів. На вказівному пальці лівої руки блискував перстень у вигляді змії — подарунок фараона Псамметіха її праматері.

Телкіза йшла неквапливо, й дорога її лежала до казарм лучників. Вона хотіла помститися Набусардарові й намагалася привернути до себе увагу воєначальників, яких тепер у Вавілоні було повно — бравих, плечистих, засмаглих, дужих, з пристрастю в очах і бойовим запалом у крові.

Досі всі любовні пригоди кінчалися її перемогою, і з кмітливістю вродливої жінки вона відзначила, що недарма прогулюється пішки міськими площами та дворами царських палаців. Озираючись на неї, найпривабливіші мужі Вавілона уявляли її в своїх обіймах. Та сьогодні Телкізині думки заповонив тільки один.

— Ти сказала, що його звать Ісма-Ель? — нахилилася вона до Гемези, яка допомагала їй заманювати в любовні тенета тих, що прагнули її обіймів.

— Так, благородна моя велителько, — підтвердила та, — Ісма-Ель, начальник лучників.

— І це правда, що ним усі захоплюються?

— Кажуть, що він — окраса непереможної халдейської армії.

— Ти сказала, що з тераси казарми він дивиться вслід моему паланкіну. І часто?

— Щоразу, коли ми проходимо тут, щоразу.

Дійшовши алеєю до казарми, Телкіза зупинилася під пальмою і, сама схожа на дальму, задивилася на терасу. Незабаром між зубцями вежі з'явився ставний чоловік і окинув оком вулицю з кінця в кінець, ніби на когось чекав.

— Це він нас виглядає, — сказала Гемеза, — нас, бо ми завжди проходимо тут о цій порі.

— Він знає, хто я? — поцікавилася Телкіза, не відриваючи очей від його обличчя кольору золотавих достиглих олив.

— Ні, моя велителько.

— А хто він за походженням?

— Мати його була грекиня, а батько знатний халдей. Він приїхав сюди з півдня, майже з самого гирла Тігру і Євфрату.

Телкіза щось прошепотіла, але служниця нічого не розібрала. Це скоріше скидалося на зітхання, ніж на слова, зітхання, яке може зрозуміти тільки той, хто сам зазнав мук серця і враженого честолюбства.

Саме в цю мить Ісма-Ель помітив їх. З голови в Телкізи хвилями спадав бірюзовий серпанок, а над лобом вилнся кучері-такого чорного волосся, якого він іще не бачив у жодній жінки. Це була красуня з красунь.

Те саме думала про нього й Телкіза. Вона не пригадувала, щоб належала коли-небудь вродливішому од Ісма-Еля чоловікові. Сила й вогонь південця поєднувалися в ньому з витонченістю жителя півночі.

Ісма-Ель схрестив на грудях руки і хотів їй уклонитися, але Телкіза швидко опустила на обличчя серпанок і пішла далі.

Вона пішла далі, але душею поривалася до нього. Жадала бути з ним. Жадала відчутти дотик його рук. Жадала вжити в полум'ї його очей. Жадала належати йому. Вона вже й сама не розуміла, чого жадала дужче — належати йому чи помститися Набусардарові.

Після того дня Телкіза кілька разів пропливала в розкішному паланкіні повз казарми лучників, завжди о тій самій порі, і завжди за зубцями вежі стояв він. Коли ця гра вже стомила її, вона наказала слугам зупинитися в алеї перед казармами й покликати Ісма-Еля.

Відхиливши вишивані завіски й затуляючи обличчя віялом, усипаним перлами, мов горошинами сліз, вона лише кліпнула віями і, коли він наблизився до неї, простягла йому шовковий згорток.

Ісма-Ель уже давно знав, хто ця красуня. Він схвилювано розгорнув шовк і гарячково прочитав:

«Дієї ночі я чекатиму на тебе в саду свого палацу. Пройди брамою з боку Євфрату. Сторожа пропустить тебе. Хай благословить тебе своєю милістю небесна Іштар».

Він кілька разів перечитав цей текст, нічого не розуміючи. Нарешті отямився й хотів поцілувати облямівку Телкізної спідниці, вдячний їй за те, що вона удостоїла його своєю любові. Але коли він відірвав очі від згортка, паланкін уже рушив.

Ісма-Ель ще раз глянув на згорток. Іще раз прочитав його. Потім знов і знов. Йому здавалося, що це якесь чудо, і решту дня він провів у неймовірному хвилюванні, а ввечері подався на берег Євфрату до Телкізиного саду.

Своєю пишнотою Телкізин сад поступався тільки перед муджалібськими парками. Він бував красою всього Старого Світу. Мури, облицьовані мармуром, теракотою та прикрашені рідкісною мозаїкою, ділили сад на кілька частин, з'єднаних невеличкими ворітцями. Ворітця були оздоблені орнаментом із золота, срібла й самоцвітів. Біля ворітець

плюскотіли кольорові водограї, а над басейнами найвигод-
ливіших форм кружляли легкокрилі бабки. Посеред саду
був квітник у формі квадрата. Тут, біля ставка зі ста-
туєю морської діви посередині, троянди, що вилися по
гратках, затуляли своїм рясним листям та нагінням за-
слані лежа на підставці з глазурованої цегли, перламутру
й тибетської яшми.

Сюди Гемеза й привела начальника лучників через ев-
фратську браму.

Якусь хвилину він сидів сам серед п'яних пахощів кві-
тів. Та незабаром серед трояндових гірлянд з'явилася
Телкіза.

Ісма-Елеві забило дух від хвилювання. Телкіза відразу
ж помітила розгубленість на його обличчі й мляво усміхну-
лася, і він зрозумів, що цією усмішкою вона хотіла розвіяти
його тривогу й нерішучість перед нею — дружиною верхов-
ного воєначальника. Адже Ісма-Ель ставив на карту все, він
нерозважливо ризикував своєю головою, але Телкізина кра-
са сліпила йому очі і розум.

Телкіза підходила до нього, торкаючись руками граток.
На шиї в неї брязкотіло намисто з золотих лілей, а в ку-
черях мерехтіли топази, мов роса, що впала на воронве
крило. В легкій прозорій одежі постать її сяяла й світилася
ясніше від зірок. Вона підходила, і тіло її дихало пахоща-
ми, всіма пахощами цього чудесного квітника. Її очі з блис-
ком чорних алмазів були сповнені місячного сямва, мов каз-
кова долина. Коли вона торкалася пальцями граток, то
здавалося, ніби перебирає струни трикутної ліри, і кожен її
дотик видобуває інший звук.

Ісма-Ель затремтів. Він не міг більше спокійно чекати,
коли вона припливе до нього, і, тамуючи хвилювання, пішов
їй назустріч.

— Хай благословлять тебе боги, — мовила вона, і голос
її м'яко забринів у саду і в душі Ісма-Еля.

— Богиня кохання, — прошепотів він і нахилився; щоб
поцілувати краєчок прозорого вбрання.

Коли він випростався, Телкіза сказала:

— Я — дружина Набусардара, дружина твого верховного
воєначальника, і мені здається, що це тебе трохи бентежить.
Але зараз ти забудеш на хвилину, хто я і хто ти.

— Богиня кохання, — повторив він.

Вона сіла на ложе й задивилася вгору поміж листям
троянд.

Він нахилився до неї й пошепки запитав:

— Чим заслужив я цю хвилину?

— Вона відповіла, стежачи за метеликом-одноденкою, який
кружляв над кущем:

— Життя таке коротке, то навіщо марнувати його зайви-
ми розмовами? Коли нам хочеться зірвати з дерева плід,
ми не замислюємось над тим, навіщо зриваємо його, а ла-
суємо ним. Забудь моє справжнє ім'я й уяви собі, що я —
плід з найпрекраснішого дерева в цьому саду.

Вона підняла руки й закинула їх за голову. З її округлих
ліктів зсунулася прозора тканина й відкрила руки аж до
плечей. Крізь пройми, мов ранкові тумани з долин півночі,
проступили форми її тіла, від яких Ісма-Елева голова пішла
обертом. Він мовчки поклав руки їй на плечі. Спершу про-
вів по них долонями, а тоді, пойнятий палким бажанням,
міцно стиснув Телкізу в обіймах.

— Не думай ні про що, крім того, що ми разом, — про-
шепотіла вона.

Ісма-Ель не думав ні про що, та й не міг ні про що думати.
Ні, ще ніколи в житті він не зазнав такого солодкого, та-
кого сильного, такого глибокого хвилювання. З вдячності
він поклав її тіло поцілунками. Воно було всипане ними, на-
че небо зірками. Вона приймала цей дар, напівзаплющив-
ши очі. В кутиках її вуст застигла усмішка, як у заснулої
дитини або в юної діви, що поринула в першу свою любовну
мрію.

Він піддався її настроєві й тихо прошепотів:

— Ти — найпрекрасніший плід цього саду, ти — плід рай-
ського дерева життя. Я ніколи не забуду цієї ночі й тебе.
Самі боги затіяли цю війну з персами, щоб я тебе знайшов.
З твоїм образом у серці я піду в бій перемагати ворогів.
Та раптом Ісма-Ель помітив, що обличчя її перемінило-
ся. Він не міг зрозуміти, лукавство це чи байдужість, і вра-
жено запитав:

— А може, ти жадаєш іншого доказу мого кохання?

Йому здалося, ніби Телкіза ставиться до нього зверхньо,
як до закоханого хлопчика. Навіщо ж тоді вона заманила
його сюди, навіщо подарувала цю ніч? Він відчув, що, при-
ймаючи його цілунки, вона витає думками десь інде. Ісма-
Ель випустив Телкізу з обіймів і запитально зазирнув у її
застигле обличчя. Вона саме думала про Набусардара, і на-
радку їй раптом спала Нанаї. Хоч Телкіза ніколи й не рев-
нувала свого чоловіка до жодної з його коханок, ця селючка
викликала в неї люту ненависть. Вона пригадала, як не-
давно просила в Набусардара крихту любові, як принижу-
валася й навіть упала до його ніг. Тим-то й вирішила сьо-
годні поквитатися за це приниження або забути про нього.

в обіймах начальника лучників, але саме в обіймах Ісма-Еля нею заволоділо ще жагучіше бажання помсти, страшно їй жорстокої помсти. Все вирувало в ній, як вирує вода в бурхливій течії. З дна душі здіймався затамований біль, і, мовби шукаючи рятунку в Ісма-Еля, вона пильно глянула на нього. Коли б він ще раз запитав, як довести їй свою любов, вона знала б, що йому відповісти.

Ніби читаючи в її очах, він повторив своє запитання.

— Я проситиму в тебе дуже багато. Я проситиму майже неможливого, — відповіла вона.

— Наказуй, богине кохання, наказуй, — пристрасно благав він, — нема нічого нездійсненного, якщо це в людській спромозі, а не в волі богів.

— Так, це в людській спромозі, але я не знаю, чи стане тобі відваги.

— Наказуй!

— Я хочу, щоб ти викрав Гамаданову дочку, яка стала Набусардаровою коханкою. Я хочу, щоб ти викрав її, — вдень або вночі, — й привіз сюди, до мого палацу, живу або мертву, мені це байдуже.

Ісма-Ель приголомшено глянув їй у вічі.

— Так ось для чого ти мене сюди запросила! — спалахнув він. — І як я одразу не здогадався, що за цим ховається підлість?

По Телкізину обличчю промайнула тінь.

— Це і є доказ твоєї любові? — запитала вона.

— Ти хотіла обдурити мене, як перс обдурив світ. Але знай, що немає жодної жінки, чие кохання примусило б мене піти на злочин проти мого верховного воєначальника. Я шаную непереможного Набусардара. Я — воїн, як і він, і, як і він, визнаю тільки ратний героїзм. Під його орудою я хочу виступити проти Кіра. Коли мені судилося загинути, то від меча ворога, а не від меча мого воєначальника, який карає зрадника.

Телкіза тихо засміялася, щоб розвіяти його підозру.

— Я хотіла тільки випробувати тебе й переконатися в твоєму коханні. Якщо ти такий самий боягуз у бою, як у коханні, то Набусардарові нічого жалкувати за тобою. Я ждала тебе, але цієї ночі моє жадання згасло. Можеш спокійно вийти в ту саму браму з боку Євфрату. Сторожа пропустить тебе.

Ісма-Ель з гідністю підвівся і вклонився їй. Більше йому тут не було чого робити.

Телкіза аж заціпеніла від подиву, що він і справді встав і збирається йти геть. Отже, хитрість їй не вдалася, — цей

теж знехтував нею. Вона розуміла, як безглуздо образила його, але не мала сили виправити помилку й сумним поглядом супроводжувала його горду постать, коли він ішов алеєю. В цю хвилину їй хотілося тільки одного: щоб у нічній тиші до неї підповзла змія і вигризла її серце...

Служниця Гемеза, яка щойно провела начальника лучників до євфратської брами, простояла весь час за індійським кушем, з якого Телкіза недавно подарувала Набусардарові першу квітку. Вона мусила стояти там і вартувати, щоб її володарка не наразилася на якусь небезпеку.

Телкіза вважала Гемезу своєю найвірнішою служницею і тільки їй одній довіряла таємницю квітника.

Тим часом у Вавілоні батько не міг довіряти синові, мати — дочці, чоловік — дружині. Всі це добре знали, але підступна Телкіза не сподівалася, що її служниця теж може бути підступною.

Тієї самої ночі, як тільки Ісма-Ель покинув сад, Гемеза ввійшла до Набусардарових покоїв.

Набусардар сидів у кабінеті й міркував над донесенням начальника служби розвідки, якому пощастило роздобути точні дані про чисельність армії Кіра. Він порівнював їх із даними того періоду, коли Кір готувався до свого першого походу проти Старого Світу.

Перед ним лежали таблиці царської хроніки, і на одній із них було написано:

«Лідійський цар Крез виставляє проти персів десять тисяч вершників і щитоносців, а також понад сорок тисяч лучників. Артакамес, володар великої Фрігії, веде близько восьми тисяч вершників і майже сорок тисяч списоносців та щитоносців. Арібайос, цар каппадокійський, — шість тисяч вершників і майже сорок тисяч лучників та щитоносців. Аравійський цар Арагдос — близько десяти тисяч вершників, майже сотню бойових колісниць і велику кількість пращників. Чи йдуть з ним елліни, про це поки що ніхто не знає. Кажуть, що Габаїдос із гелеспонтської Фрігії провів на Кайстерську рівнину шість тисяч вершників і майже двадцять тисяч щитоносців».

Згідно з хронікою, Кірові тоді протистояло шістьдесят тисяч вершників і двісті тисяч щитоносців та лучників.

Сам Кір тоді мав усього десять тисяч вершників і близько шістьдесяти тисяч щитоносців та лучників. Від союзницького Вірменського царства йому прийшла підмога в чотири тисячі вершників і двадцять тисяч пішого війська. Отже, його кіннота не становила й третини ворожої, а піхота — при-

близно тільки половину. З цією порівняно невеликою армією він переміг могутню армію народів Старого Світу, які об'єдналися проти нього.

Тепер Кір збільшив свою армію за рахунок армії підкорених народів і готується напасти з нею на Вавілонію.

Донесення Ітари про те, що армія Кіра кількісно перевищує армію Набусардара, цілком вірогідне.

Саме про це Набусардар і розмірковував, схилившись над глиняними таблицями, розкладеними на столі, коли до його кабінету ввійшла служниця.

Від її накидки повіяло нічною прохолодою. Холодом дихнуло й від неї самої, і Набусардар відразу ж зрозумів, що вона прийшла знадвору.

Служниця впала навколішки й торкнулася чолом підлоги.

— Хай благословить тебе войовнича Іштар Арбельська, непереможний, — привітала вона верховного воєначальника.

— Що сталося? — з тривогою запитав він.

Рабиня, яка мріяла про те, що Набусардар колись відпустить її на свободу, всіляко запобігала його ласки.

— Як найвірніша з вірних, я прийшла порушити твій спокій, і ти вже даруй мені це, благородний пане, — почала вона.

— Мабуть, і справді щось дуже важливе змусило тебе прийти до мене такої пізньої години.

— Так, пане, — кивнула головою Гемеза, хоч вибрала цей час тільки тому, що була певна: Телкіза о цій порі вже спить.

— Ну, розповідай, що там у тебе, — наказав Набусардар.

— Мені дуже не хочеться завдавати болю твоєму серцю. Лише бажання відкрити тобі те, що заховала ніч, привело мене до тебе.

— Твоя мова починає мене тривожити.

— Я теж стривожена, непереможний. Твоя благородна дружина... — І вона опустила очі.

— Що з нею?.. Кажі, не тягни!

— Твоя благородна дружина приймала в саду Ісма-Еля, начальника лучників. Кажуть, буцім це найвродливіший муж у твоїй армії. Твоя благородна дружина забажала зустрітись з ним. Як вірна служниця твого дому, я ревно дбаю про те, що належить тобі. Я стережу палац від злодіїв, а сьогодні вночі один з них проник сюди, благородний пане.

— Це правда? Дивись, якщо ти обманюєш мене, аби впросити свободу, то...

— Змилуйся, пане! З наказу моєї благородної господині я стояла за індійським кушем. Мої очі добре бачать, а мої вуха добре чують. Я сама вела Ісма-Еля від брами.

— Сама вела його, а тепер прийшла морочити мені голову? Не забувай, що ти — рабиня благородної Телкізи і що не мені, а їй повинна вірно служити!

Набусардар спохмурнів і міцно стиснув губи. Але було видно, що слова так і рвуться йому на язик і він ледве стримується, щоб не спалахнути гнівом.

Він ще не вирішив, як йому поведеться з Гемезою, зате нітрохи не сумнівався, як поведеться з Телкізою. Колись він її вб'є, колись неодмінно вб'є її. І не з любові й не з ревності, а з огиди до її розпутства.

У дні, коли йому так потрібна була підтримка вавілонян, вона ославила його перед ними тим, що повелася як повія перед будинком правосуддя і простягла квітку лотоса Сібар-Сінові, убивці, котрого саме випустили з в'язниці.

І зараз теж, коли він найбільше потребує підтримки армії, вона знову принижує його перед усім воїнством тим, що вибирає собі в коханці його підлеглих. Принижує в очах тих, хто повинен беззастережно виконувати його накази.

Ох Телкізо, Телкізо!

Але перед служницею він не втратив самовладання. Тільки дав їй зрозуміти, що не потерпить у своєму домі шпигунів, і відіслав її геть.

Та коли вона пішла, страшне сум'яття поїняло його душу.

Він сам призначив Ісма-Еля начальником лучників, а той тепер так нищо скористався його довірою. Він міг би скарати його на смерть, але цей добрий воїн невдовзі буде йому потрібен у битвах проти персів. Заради цього він мусить зберегти Ісма-Елеві життя. Але заради чого йому берегти життя Телкізине? Нічого іншого, крім смерті, вона не заслугує. Однак й убити її він теж не може, бо потім почався б довгий судовий розгляд і його могли б усунути з поста верховного головнокомандуючого халдейською армією. Тож не лишається нічого іншого, як мовчки проковтнути все це, задушити в собі і всі особисті знегоди вважати дрібницями в порівнянні зі священними інтересами вітчизни.

Пересиливши себе, він знову схилився над розкладеними на столі таблицями й знову заходився підраховувати чисельність армії царя Кіра, наймогутнішої армії Старого Світу. Уражений Телкізиною поведінкою, він ладен був посміятися зі своєї рішучості перемогти персів. Його нама-

гання врятувати Вавилонське царство — все одно, що пробувати пробити головою мур.

Він гадав, що має наймогутнішу армію в світі, а тим часом Ітара присилає йому вірогідну звістку, що Кірова армія переважає її кількісно щонайменше на добру четвертину. Бували хвилини, коли його охоплював відчай. Можливо, й справді немає ніякого сенсу чинити опір персам. Але що ж то за народ, який навіть не пробує захистити себе? Якщо вже гинути, то в битві, в чесній і священній битві. Тільки чи може він покластися на свою армію? Начальник лучників зловжив своїм становищем. А втім, хіба він певен, що хтось інший на його місці повівся б інакше? І де взагалі за порука того, що й інші воєначальники не такі підступні? Де за порука, що за його спиною вони не роблять підлостей?

Набусардар рвучко підвівся й плеснув у долоні.

Він ненавидів цей палац. Ніхто навіть не здогадувався, як він його ненавидів. Він не звідав тут ані крихти радості. Єдина людина в Телкізіному палаці, на яку можна покластися, — це Кіру, старий Кіру.

Коли Кіру увійшов, Набусардар сказав йому:

— Рано-вранці я поїду до Барсіппи. Накажи приготувати коней, а мій помічник нехай жде мене в дворі.

— Твоя воля — то закон для нас, непереможний, — відповів Кіру, але з місця не зрушував.

— Ти щось хочеш сказати, Кіру?

— Я хотів би знати, коли ми виступимо проти персів.

— Почекаємо, поки мине смертоносний серпень, а тоді побачимо.

— На той час ми будемо вже готові?

— Ми й зараз майже готові.

— І в нас наймогутніша армія в світі, пане?

— На жаль, ні, Кіру. Перси набагато сильніші за нас.

— То, мабуть, треба набрати війська ще й у арабських провінціях, і я не розумію, пане, чому ти досі не зробив цього.

— Моя армія має бути одним цілим. Араби ж весь час бунтують і тільки й ждуть зручної нагоди, щоб відколотися від Вавилону. Розраховувати на них — це все одно, що розраховувати на іудеїв з каналу Кабару.

— То, може, треба негайно просити допомоги в Єгипту?

— Цар і сановники покладають на Єгипет великі надії, але я волів би поклатися лише на себе. Це правда, що армію ми вже не можемо збільшити за рахунок самих халдеїв. Північні провінції відпали, а в тих державах, з якими в нас були союзницькі угоди, нині вже господарює Кір.

Якби я вірив тільки в теперішнє і в майбутнє, як цар Валтасар, то давно або впав би у відчай, або захворів би на манію величності. Та оскільки я вірю передусім у наше минуле, то дивлюсь на речі тверезо. Коли Кір розпочав війну зі Старим Світом, його армія становила тільки одну шосту частину армії Старого Світу. З цією жменькою добре навчених вояків він вирушив у похід. А нині в нього під ногами цілі народи. Діла предків переконують мене в тому, що кінець війни не вирішує ні чисельність армії, ні її бойовий дух, ні її відвага.

— А що ж її вирішує, непереможний пане?

— Існує щось таке, що вершить долі народів мимо їхньої волі. В руках тієї сили навіть найхоробріші полководці стають безвольними іграшками. Такою іграшкою може стати і Кір, і я. Передбачити, хто нею стане, не можна. І тому нам треба сповнитися відваги. Відваги, щоб боротися й перемогти.

— Невже непереможний вірить у випадковість?

— Я вірю у вищий закон, який іноді проявляється у випадковості, Кіру, і віритиму в нього до самої смерті. Цей закон не забезпечує перемоги тим, у кого сильніша армія та більше відваги, бо цього замало для утримання рівноваги у світі. Цьому законі підвладне життя й поривання людей, народів, держав. Не засіб, а мета тут вирішує все. Скажи мені, Кіру, ти, хто вирішив загинути за свій народ разом зі мною, скажи, чи є в житті вища мета, ніж захищати вітчизну в боротьбі з ворогом? Чи була коли-небудь наша мета така ж некорислива й священна, як нині? Саме тому нам судилося перемогти, перемогти з набагато слабшою армією, ніж Кірова.

— Цю промову тобі слід виголосити перед своїм військом, пане, і я певен, що, вислухавши її, всі твої воїни до останнього подиху битимуться проти персів.

— Я зроблю це, вірний мій слуго, зроблю це перед тим, як поведу їх на битву.

— А це вже певно, що битва неминуча?

— Так, Кіру. Щойно я одержав донесення головного стану нашої розвідувальної служби. Кір стягує свою армію на північ від Мідійського мур. Мабуть, усією силою хоче вдавити на нього. Він і гадки не має, що досить одного удару мотики, аби затопити величезний простір на південь від Мідійського мур. Весь край обернеться на суцільне озеро, в якому перські вояки потопляться, мов пацюки. Правда, там їх уже ждуть наші війська, хоча я переконаний, що перед літньою спекою Кір не розпочне штурму. Та якщо

Йому навіть і вдасться прорвати укріплення Мідійського муру, він не переможе, поки не здобуде Вавилону, а на Вавілоні він зламає собі зуби. Я готовий до важкої і тривалої боротьби.

— Хай тобі допомагають боги, пане!

— Краще б вони зайнялися цим палацом. Його пороки, як тільки я хочу підвестися над ними, знову стягують мене вниз, наче в калюжу, в багно. Від тебе мені нема чого приховувати, бо ти змалечку знаєш наш дім. Благородна Телкіза, перша жінка в царстві після цариці, дедалі більше забуває про свій стан.

Похиливши голову, Кіру мовчки вислухав цю гірку правду, яку знав куди краще, ніж його пан. Він вважав, що Набусардар учинив би мудро, якби покинув Вічне Місто й доперемоги над персами жив серед своїх воїнів. В Телкізиному палаці Набусардар не матиме душевної рівноваги. Тож Кіру зрадив, що після тривалого перебування тут непереможний змінить середовище й перебереться до Барсіппи. Хоча Кіру і вважав себе найщасливішою людиною тоді, коли Набусардар дозволяв йому жити поруч нього, однак тепер він бажав, щоб його пан якомога довше затримався в Барсіппі, бо це потрібно для його душевного стану.

Коли Набусардар відпустив Кіру, той ще запитав, коли пан повернеться, щоб усе приготувати до його приїзду.

— Не знаю, мій вірний Кіру, мене ждуть ще й інші справи.

При цьому він думав про Нанаї, Гамаданову дочку, яку за його відсутності мали виховувати нові вчителі, щоб приготувати до спільного життя з великим Набусардаром. Спекотний серпень він збирався провести в благодатному затінку своєї барсіппської оселі, втішаючись коханням Нанаї. Може, цього разу вона вже не буде така вперта і прийме його, як квіти приймають росу на світанку, щоб їм стало сили прожити відміряний природою вік.

Нанаї нудилася в стінах барсіппського палацу, мов та пташка в золотій клітці.

Вона забула тут, що таке радість, надто відтоді, як її батька кинули в есагільську в'язницю. До неї доходили чутки, що його судитимуть, як судили колись дядька Сініба. Хоч Ідін-Амуррум і Сурма вперто боролися за його життя, однак Нанаї не полишало почуття тривоги.

Іноді вона хоч-не-хоч згадувала своє привілля в рідному селі, яким утішалася ще донедавна. Вона добре усвідомлювала, що її теперішнє життя схоже на життя ластівки зі

зв'язаними крилами, яка сумує за безмежними просторами під сонячним небом. Їй бракувало блакитного повітря дня в польових улоговинах, вона тужила за темними глибинами ночі, які споглядала з порога рідної хати. Там усе було повніше, гарніше, все було сповнене добрих надій. Там і світанок починався веселіше, і темрява ввечері спадала на землю спокійніше. Там усе було зовсім інакше.

Цей барсіппський палац — золота клітка, почеплена між запаших кущів — не на багато відрізняється від в'язниці. Це такі в'язниці, тільки з мармуровими й алебастровими стінами.

— Мене тут усе гнітить, — скаржилася Нанаї Теці, в товарстві якої вона здебільшого проводила свій час, щоб відчувати поруч себе бодай якусь живу істоту.

Тримаючи на зап'ястях пряжу, вона замислено стежить, як Тека змотує її в клубки, щоб потім віднести двірським вишивальницям, котрі вишивали нові вбрання.

Тека моторно перебирає руками і час від часу кидає ласкаві погляди на засмучене Нанаїне обличчя. Дівчина журиться власною долею, долею батька й вітчизни. Тека хотіла б розвіяти її смуток, але не знає як, бо що може вдіяти рабля?

— Та добре слово ніколи не завадить:

— Ось побачиш, що і в цій золотій клітці почнеться інше життя, коли сюди повернеться непереможний. Він обов'язково визволить твого батька й приведе його сюди. Я розумію біль твого серця, тобі бракує ласки, бо ти виросла без матері й не зазнала материнської любові.

— Я не вірю, що непереможний скоро повернеться. Мабуть, він залишиться у Вавілоні, аж поки почнеться війна. А тоді надія на його повернення буде ще менша. Та я ви-терпіла б усе, якби мене не мучила думка про ці в'язниці.

Можливо, Набусардар ще поверне мені батька, але немає ніякої надії щось змінити в долі того, чие життя повільно агає в підземеллі під моїми покоями і через кого мене постійно мучать докори сумління. Боюся, що за порушення закону честі хтось із нас може поплатитися життям. Я знаю, мені життя. Непереможний Набусардар, порушивши закон честі, повісив несправедливо й зі мною, а тому він теж може поплатитися життям. Хто тоді врятує нашу вітчизну? Я бачила Устігу там, у темниці. Це живий мрець, у якому життя вже ледь жевріє. Мені часто здається, що я чую його дихання, його слова, вимовлені пошепки. Коли я сиджу в по-коях сама, то в вухах моїх лунає його скрадлива хода.

А коли засинаю, то відчуваю, як він торкається мого чола холодними, майже мертвими пальцями. Холодними й заляклими в похмурому підземеллі. Він часто являється мені вві сні й каже: «Я цього довго не витримаю. Ти повинна прийти і врятувати мене. Ти повинна врятувати мені життя, як я врятував тобі».

— Це тільки нічне марення, велителько моя, це тільки видива. Насправді ти чуєш і бачиш злу Лабарту, що насилає на людей лихі сновиддя.

— Я не вірю в демонів, бо їх немає.

— Е ні, е, — рішуче ствердила Тека, — їх сплотив бог Ану із земними жінками.

— Я не вірю в це, Теко, зате я вірю в силу сумління, а в мені заговорило мое сумління. Я видала на смерть того, хто врятував мені життя. Я порушила закон честі.

— Але ж Набусардар зберіг Устізі життя! То чого ж ти так побиваєшся?

— Зберіг життя... Він от-от, — Нанаї з відчаєм глянула на Теку, — він от-от помре. Задихнеться в затхлому підземеллі. І тоді на мене впаде прокляття. Я помру разом з ним. Теко, я більше не можу цього терпіти.

Тека поклатла клубок на лаву і, пригорнувши Нанаї, відчула, як дівчина тремтить.

— Я цього більше не витримаю... — Губи в неї посмикувалися від стримуваного ридання. — Ти повинна мені допомогти, Теко. Ти повинна мені допомогти визволити його.

Тека відсахнулася від неї, здійняла руки з розчепіреними пальцями та так і застигла. Напіврозтулені вуста її скрикнули страхом.

— Ти хочеш, щоб я залишила відчиненими двері темниці й дала йому змогу втекти?

— Ні, ні, я зовсім не про те, — заперечила Нанаї рішуче, — але тоді, пам'ятаєш...

Тоді, коли перевдягнена Нанаї віднесла Устізі миску зі стравою, вона пообіцяла йому тепле укриття, жменю запашного зілля й божка, маленького, милого божка, схожого на ляльку, якою граються невинні діти. Якби Тека потай віднесла йому все це, а потім ще підлила оливи в каганець і непомітно додала ще один гніт... І якби вона погодилася на це зі співчуття до нього, то чому б їй разом не прийти з собою та не віднести князеві з далекого перського краю ще й чисту білизну і дещо з одежі... І нічого б не сталося, якби вона звеліла сторожі кинути йому оберемок чистої соломки. Соломи, яка пахне достиглим зерном та сонцем і порожнисті стебла якої повні свіжого повітря.

— О Теко, це тобі під силу, — благала її Нанаї, — це тобі під силу, тож візьми тепле укриття, запашне зілля, божка з нефриту, оливи для каганця.

— Ні, ні! На що ти мене підбиваєш, Гамаданова дочко? Чому примушуєш мене йти на злочин і зраджувати свого пана? Чому зичиш мені зла? Невже ти забула, що я врятувала тебе від карі й гніву Набусардара, коли сторожа довідалася, що, поки я спала, ти сама віднесла Устізі їсти? Якби я не вблагала Гедеку й начальника сторожі, тебе теж кинули б у темницю. Якби я не впала навколішки перед Гедекою, він повідомив би непереможного Набусардара про твої вибрики. Та я все те приховала й урятувала тебе. Я врятувала тебе, сподіваючись, що ти схаменешся, забудеш про перського князя й думатимеш тільки про мого пана, благородного Набусардара. Ти ж бо колись казала, що кохаєш його, тільки його одного. Що ж сталося з твоїми почуттями?

Нанаї похилила голову й дивилася на складені на колінах руки, обвиті кольоровою пряжею. Кінець нитки спускався по її литці на стільчик і козловий черевичок.

Тека повторила:

— Що ж сталося з твоїми почуттями? Чому ними заводів інший?

У відповідь — мовчання, затяте мовчання.

Тека похитала головою, мовби все зрозуміла. Але вона не могла всього зрозуміти. Ох, не могла, ні! Бо вона нічого не знала про таємницю ночі, яку Нанаї провела в підземеллі Сінібового палацу. Не чула вона й слів, якими Устіга відкрив Нанаї очі й серце. Звідки могла вона про це знати, звідки? Вона не могла знати, що за людина Устіга, якого тільки війна, що от-от почнеться, примусила прийти на халдеїську землю непроханим гостем. Якби не це, то він ніколи б не спонукав до зради. Йому не довелося б страждати тепер і приносити страждання й іншим. Усе це промайнуло у неї в голові, і їй стало жаль князя.

— А може, ти ховаєш у своїй душі щось таке, про що ніхто не сміє знати? — допитувалася Тека. — Може, ти пообіцяла перському князеві, що ждатимеш і кохатимеш тільки його одного? Мені ти можеш відкритися. Я для тебе як мати і заради пам'яті покійної Таби не покину тебе.

— Не питай мене ні про що, добра Теко, — прошепотіла Нанаї й відвернулася. — Я тобі вже все сказала.

По щоках у неї побігли сльози.

— Я не хотіла тебе образити, — винувато мовила рабиня. — Мардук мені свідок. Я бажаю тобі тільки добра, я теж

колись кохала й чинила нерозважливо, бо не було кому дати мені добру пораду. Боюся, щоб і ти в такому стані не наробила дурниць. Ти повинна вирішити, хто з них двох потрібен тобі, і розділити його долю. Ти повинна вибрати, якщо вже так хочеш, одного з двох — Устігу або Набусардара, бо поки не зробиш цього, будеш мов те дерево, котре розчахнула буря. Серце сходитиме кров'ю, і життя тобі не буде. — Вона витерла сльози з Нанаїних щік. — Вислухай мене, моя велителько, — сказала, дивлячись їй просто в очі, — я знаю Набусардара з першого його подиху, він добрий, мудрий і гарний. Про його багатство я мовчу, бо знаю, що це тебе не приваблює. Але своєю хоробрістю, мудрістю й красою він заслуговує того, щоб ти любила його вірно й довіку. Люби його й вір, що він теж полюбить тебе. Мені казав про це Гедека, та я й сама знаю, що в мого пана щодо тебе якнайкращі наміри, і вони не суперечать ні богам, ні законам. Ти сміливо можеш відкрити йому своє серце. Скажи, ти згодна?

— Так, — тихо відповіла Нанаї, — але прошу тебе, заради пам'яті про життя благочестивої тітоньки Таби благаю тебе: коли знову понесеш їсти перському князеві, візьми зменю запашного зілля й тепле укривало.

— Чому ти, моя велителько, така вперта?

Вони мовчки змотали пряжу в клубки, і Тека віднесла їх вишивальницям, не забувши при цьому нагадати їм, щоб вони постаралися гарно вишити новий плащ, але прихопити тепле укривало й занашне зілля для Устіги забула, а може, збрехала це навмисне.

І тоді Нанаї вирішила, що діждеться приїзду Набусардара й відверто розповість йому про свою тривогу за батька та про докори сумління через перського князя. Але Набусардар все ще не приїжджав. Знову потяглися довгі, безсонні ночі, а дні ставали дедалі тривожнішими. Вона почувала себе найсамотнішою з усіх людей.

Щоб розрадити її, Гедека послав до неї сопілкаря. Це був молодий і вродливий юнак. Він спритно перебирав пальцями на своїй сопілці, і в кутиках його вуст тепліла усмішка, а з сопілки немовби витікав нектар, і він жадібно пив його й ніяк не міг натішитись цим запашним трунком.

Якось, закінчивши грати, він рушив до дверей із сопілкою в руках, а Нанаї ніяк не могла вгамувати своє розхвилюване серце. Переживання обплели її, мов виноградна лоза, проткали, мов полотно різнобарвними нитками.

Коли він уже переступав поріг, вона гукнула його:

— Сопілкарю!..

І злякалася свого голосу. Але він не почув її й пішов, залишивши після себе цілий рій звуків, високих і низьких, веселих і сумних. Вони відбриніли в повітрі, однак не втихали в ній, завдаючи нових страждань...

Через багато днів Тека принесла їй звістку про те, що Есагіла відклала суд над батьком, а Ідін-Амурруму навіть пощастило домогтись від верховного жерця обіцянки звільнити Гамадана. У Нанаї відлягло від серця, і тоді вона, давно заспокоївшись, сіла писати Устізі листа. Вона вже саму себе наклеп, щоб він перестав думати про неї, а вона про нього. Треба, щоб вони нарешті викинули одне одного з серця і з голови.

Вона заздалегідь наготувала воскові таблички завбільшки з дно миски, в якій Тека носила Устізі їсти. На одній із цих табличок вона й збиралася написати князеві листа, а потім непомітно покласти її в миску зі стравою для нього. Але ніяк не могла зважитися. Й ось тепер, сівши за стіл, приклала до воску різець.

З-під золотого різця побігли рядки:

«Благородний князю з далекого перського краю. Пише тобі Набусардарова служниця. Та, що всипала Теці в мед сонного пороху. Але боги мені це простять, бо я хотіла побачити тебе. Я хотіла б побачити тебе й зараз, та минулого разу сторожа освітила мое обличчя й викрила мене. Тепер я не смію до тебе приходити, тому пишу цього листа. Набусардарова служниця просить тебе, пане, пробачити їй також і те, що вона пообіцяла тобі, але й досі не передала запашного зілля, божка з нефриту і тепле укривало, щоб ти мав чим укриватися в холодні ночі. Зате вона посилає тобі зілля про Гамаданову дочку, яку ти кохаєш, хоч я воліла б, щоб ти кохав мене, Набусардарову рабиню. Я тяжко страждаю, пане, бо ти постукав у моє серце, але ввійти до нього не захотів, бо не визнав мене гідною своєї любові. Коли ти нарешті перестанеш думати про ту, іншу? Ти питав, чи вояки непереможного, бува, не скривдили її. Ні, Набусардар був з нею ласкавий. Ти питав, чи вона жива. Так, жива, але в серці своєму вона носить Набусардара. Забудь про неї, пане. Вона не гідна твоєї любові».

Нанаї розплакалася, і звідкись із даліни до неї знову долинули чарівливі звуки сопілки.

Вона здригнулася, сховала воскову табличку за пазуху, пішла до Теки, яка саме насипала Устізі в миску страви, й непомітно опустила табличку на дно.

Тека, нічого не підозрюючи, віднесла страву Устізі й повернулася з другою, порожньою мискою.

Князь Устіга їв довго й над силу. Не з'ївши й половини, відсунув миску від себе. Але вночі він довго не міг заснути через холод і, потягнувшись до миски, виїв її до дна. І аж тоді побачив воскову табличку й швидко прочитав її. Його вкинуло в дрож, душу огорнула ще більша туга.

— «Жива... — пошепки повторював він, — але в серці своєму носить Набусардара. Забудь про неї, пане. Вона не гідна твоєї любові... Жива... але в серці своєму носить Набусардара...» — Він простогнав: — О... Суворе серце й мудрий розум ніколи не йдуть разом. Що страшніше — відчай серця чи відчай розуму? — І повторив знову, вже тихіше: — «... Вона не гідна твоєї любові... забудь її...» Все своє життя я дотримувався певних засад, то як же можу тепер забути ту, яка гідна моєї любові? А може, Нанаї й справді моя згуба? Може, її підсунули мені боги Вавілонського царства як принаду, щоб я потрапив у цю пастку? — Він помічав. — Ні, це неможливо! Я не годен її забути. Якщо вона й ошукала мене, то тільки тому, що піддалася спокусі. Та вона скоро схаменеться. Якби я тоді мав час, то неодмінно був би переконав її, що мій цар справді кращий, ніж цар халдейський, що наші звичаї й порядки справді людяніші, бо дбають про людину в цьому, земному, житті. Вона шукає цього. А ми? Ми... Мій славний царю, поспішай, бо тільки ти один можеш урятувати цих нещасних людей і повернути їм радість життя.

Після цього він затер знаки на восковій табличці й сам почав виводити на ній нігтем:

«Спасибі тобі, Набусардарова служнице, спасибі тобі за все. Твої дарунки втішили б мене, але я дякуватиму тобі ще більше, якщо ти вклонишся від мене Гамадановій дочці. Вона дорожча мені за всі дарунки світу, і я не вірю, що вона не повернеться до мене, коли я знову буду вільний. І ще про одне благаю тебе, Набусардарова служнице: дай мені знати — мир зараз у країні чи війна. Я не можу відповісти тобі своєю любов'ю, але щедро віддячу тобі...»

Наступного дня він не з'їв усієї страви й поклав на дно миски воскову табличку з відповіддю. На третій день Тека забрала її.

Нанаї з нетерпінням чекала повернення рабні до кухні.

Коли Тека поставила миску на стіл, Нанаї тихо підкравлася й спритно витягла з миски табличку. Але в цю хвилину маляк, дух-охоронець, мабуть, покинув її, бо рабня зненавцька обернулася й помітила табличку, перш ніж Нанаї встигла її заховати.

— Що це знову в тебе? — запитала Тека грізним тоном і гнівно блимнула очима.

Вони дивилися одна на одну, як шуліки, що б'ються за здобич.

— Воскова табличка, — рішуче відповіла Нанаї за хвилину, — воскова табличка, якщо хочеш знати, Теко. — І руки її опустилися.

— Я відповідаю за твої вчинки перед Набусардаром, моя пані. Я вимагаю, щоб ти віддала її мені.

— Ні, ніколи! — вигукнула Нанаї й озирнулася на піч, у якій палав вогонь.

— Тоді я розповім про все непереможному.

— Розповідай, можеш розповідати. Мені вже байдуже. Я ненавиджу цей дім, ненавиджу його всією душею.

— Заспокойся, велителько моя, і будь розважливою. Нічого іншого тобі не залишається.

Тека підійшла до неї й простягла руку до таблички.

— Ні! — вигукнула Нанаї. — О Еллілю! Ні! Нізачо, Теко! — І, розмахнувшись, кинула табличку в вогонь.

Тека підскочила до печі і встигла ще прочитати, перш ніж віск розтанув:

«Спасибі тобі, Набусардарова служнице... якщо ти вклонишся від мене Гамадановій дочці. Вона дорожча мені за всі дарунки світу... мир зараз у країні чи...»

Тека опустила голову й замислилася. Обличчя її вкрилося зморшками й невідомо змінилося. Воно стало схоже на кору старого дерева, й на нього страшно було дивитися.

Де й поділися його привітність і лагідність.

Вона вперто відганяла від себе цю підозру, але щось нашіптувало їй, що Гамаданова дочка — помічниця Устіги, отже, шпигунка. Інакше б вона так не поводитися, не йшла б до цього палацу, який так ненавидить. Повагавшись, рабня рушила до дверей і знову повернулася, та, зрештою, махнула рукою й вийшла.

Невдовзі вона повернулася разом з Гедекою. По дорозі про все йому розповіла й попросила, щоб він сам вирішив, як бути з Нанаї.

Сивоголовий скульптор зупинився посеред покою. З-під високого чола на Нанаї дивилися його лагідні очі. Гарне старече обличчя світилося мудрістю.

Гедека попросив рабину залишити їх на самоті, а потім тихою, спокійною ходою підступив до Нанаї, узяв її за плечі й сказав:

— Я не вірю, що ти все це зробила свідомо. Ти чиниш, як нерозважлива дитина, а ми тут для того, щоб повчати й виховувати тебе. Так забавив непереможний, від'їжджаючи до Вавилону. От я й питаю тебе, обранице його серця: чи шкодуєш ти за своїм вчинком і чи хочеш покаятися перед великими богами? Я допоможу тобі знайти вихід із хашів, у які ти заблукала. Так, так! Дивлячись на тебе, я уявляю собі білу овечку, яка заплуталася ріжками в кущах. Я розхилию сплетене віття і визволю тебе. Хочеш цього чи ні?

Привітні слова старого зворушили Нанаї, й за хвилину вона сама схилила голову йому на груди. Відчувши, як рівно б'ється його серце, вона пригорнулася до нього ще міцніше.

— Отож-бо, — закивав Гедека головою, — я знаю, що в душі твоїй немає зла. — І погладив її волосся.

— Ні, ні, — зашепотіла вона, ховаючи обличчя в нього на грудях. — Під пильним оком сторожі Устіга ні для кого вже не страшний. Навіть найсуворіші з богів не судили б нас за те, що людині, кинутій у підземелля, позбавленій свіжого повітря й сонця, ми хочемо послати тепле укривало, маленького божка для розради, трохи більше оливи для каганця й пучечок запашного зілля, якщо ця людина врятувала найдорожче, що в нас є, — наше життя.

— У цьому й справді немає нічого поганого, але ж князь Устіга — бранець твого пана. Він — ворог усієї Вавілонії.

— Я добре це знаю й не замишляла нічого поганого. Але мене мучить сумління, бо князь Устіга врятував мені життя, а я віддячила йому тим, що віддала на смерть...

— Ти хочеш його визволити?
— Ні, бо, служачи Кірові, він провинився проти священного закону нашої вітчизни. Але мені хотілося б бодай трохи полегшити його муки й не дати передчасно піти в могилу. Бо інакше прокляття богів упаде на мою голову. Закон честі неблаганний.

Скульптор по-батьківському пригорнув Нанаї, а тоді підвів її голову. З очей Нанаї котилися рясні сльози.

— Заспокойся, — сказав він, ніжно дивлячись у її заплакані очі. — Я ще сьогодні пошлю князеві Устізі все, що ти

йому пообіцяла. Більше того, я накажу пробити ще одне віконце у його темниці, щоб туди надходило більше повітря. Нанаї опустила на коліна і припала до його ніг.

Набусардар усіма помислами був зі своєю армією. В супроводі добірних воїнів він переїжджав з міста до міста, щоб на власні очі пересвідчитися в силі й надійності обласних залог.

У Вавілоні його заступав вищий воєначальник Набі-Іллабрат.

Після розмови з верховним суддею Набі-Іллабрат послав до Храмового Міста гінців, іменем царя Валтасара вимагаючи відшкодувати збитки, заподіяні військовим поселенцям із Села Золотого Колосся і негайно повернути їх з південної провінції, де за наказом Есагілі вони вже почали осушувати болота.

Там, у пониззі Євфрату, що аж кишіло всілякими паразитами й хижими звірами, знемагали від тяжкої праці, борсаючись у воді й багнуці, тисячі рабів, приречених на смерть. Вони вгризалися в землю мотиками, насипали гори піску й поглиблювали канали, куди ліниво стікала гнила вода. А щоб було де прихилити голову, вони по краях осушених ділянок ліпили собі халупи з глини, піску й очерету. Та жила ці були такі блаженські, що не могли захистити від хижих звірів, які підкрадалися вночі й жадібно накидалися на нещасних людей. Крім мотик, у цих бідолах не було ніякої зброї, отож біля калюж смердючої води звірі залишали калюжі людської крові. Багато хто з рабів навіть не захищався й сам шукав собі смерті. Бути роздертим хижачами здавалося їм меншою мукою, ніж повільно вмирати щодень від нестерпного голоду й нестачі питної води.

Як правило, чим більший тягар гнітить людину, тим сильнішу надію на допомогу й порятунок пробуджує в ній жага життя. Але ті, хто за наказом Есагілі повинні були обернути неозорі драговини півдня на родючі землі, вже ні на що не сподівалися. Позбавлені всього людського, вони впадали у відчай і не бачили виходу з цього пекла. І все ж таки сталося несподіване. Якось уночі примчав, мов вихор, великий загін вершників на баских буланних конях. Вони оточили болота, розбудили рабів і, звелівши їм швидко збирати свої дожитки, безмежними пустелями погнали їх на північний захід. Бували старі воїни — а тепер раби — казали, що в тому напрямку лежать арабські землі, підлеглі Вавілонові. На світанку їхні слова підтвердилися. Рабів пригнали до якогось поселення, в якому було повно війська. Араби скупі

їм пояснили, що готується похід на Вавилон, аби скинути його ярмо; чекають тільки нагоди й знаку царя Кіра; а вони, полонені халдеї, тим часом охоронятимуть їхні стада й родини; як-не-як, а це краще, ніж смерть у болотах.

Звістку про це приніс до Храмового Міста гонець, який прискакав на змиленому коні просто до Ісме-Адада. Водночас із ним прибули й посланці від Набі-Іллабрата.

Верховний жрець схвильовано ходив по своєму кабінету. На лобі в нього проступили дві червоні плями. Губи конвульсивно стиснулися. Мозок працював швидко, думки випереджали одна одну.

— Кіннота з арабських провінцій? — перепитав він. — Що це означає?

Він раптом згадав, що за дверима чекають посланці від Набі-Іллабрата. Може, їхній приїзд пов'язаний саме з цією подією? Він негайно наказав пропустити їх і одразу вислухав, з чим вони прибули. І не помилився — вони теж завели мову про рабів на болотах. Точніше, про військових поселенців, яких погнали на болота. Але чому посланці говорять про них як про цареву власність, котру Храмове Місто має повернути найближчими днями? Водночас верховне командування халдейськими військами вимагало, щоб з есагільської в'язниці було звільнено Гамадана, старійшину общини військових поселенців із Села Золотого Колосся.

Ісме-Адад спохмурнів ще дужче. Його стомлені очі раптом швидко забігали — він гарячково шукав виходу із цього дражливого становища. Нараз його обличчя — мудре обличчя бувалої в бувальцях людини — осяяла рятівна думка. Він зважився на відвертість — іншої ради, якщо він не хотів поставити Храмове Місто під загрозу вторгнення військ Набі-Іллабрата, просто не було.

— Сталося непередбачене, — мовив верховний жрець, — я щойно одержав звістку, — він показав на гінця, — що всіх рабів із боліт вершники-варвари погнали до арабських провінцій. Це означає, що при всьому своєму бажанні Есагіла не може їх повернути. Я можу віддати рабів з інших володінь Есагіли. Що ж до Гамадана, то я докладаю всіх зусиль, щоб його було помилувано, хоч він і заслуговує смерті за причетність до загибелі слуги Мардука. Суд Храмового Міста саме розглядає його справу. Певна річ, коли дочка пропала безвісти, її вина переходить на батька, — він особливо наголосив на цьому, вдаючи, ніби йому нічого не відомо про те, куди поділася Нанаї. — Але за певних умов ми можемо його помилувати. Передайте цю нашу відповідь тим, хто вас сюди прислав.

Він змовк і заплющив очі, немов боявся, що хтось прочитає його думки. Знову, вже вкотре за сьогоднішній день, Ісме-Адада поїняла тривога за план Мідійського муру. Він і досі не має жодної звістки про гінців, які відбули на північ. Що, як їх перехопили Набусардарові дозори? На цей випадок непогано було б розіграти примирення з царем і Набусардаром. Отож треба виявити до царських гінців увагу й пошану. «Верховне командування може зажадати замість поселенців таку ж саму кількість воїнів Храмового Міста! Або й ще більше!» — розмірковував далі святий отець. Він аж задихався від люті, однак зовні був люб'язним і привітним.

— Ми дійдемо згоди, це все, що мені лишається додати, — закінчив верховний жрець і відпустив посланців Набі-Іллабрата.

Набі-Іллабрат, людина спокійна й розважлива, сприйняв цю відповідь Ісме-Адада зі щирим подивом. Він не вірив власним вухам. «Дійдемо згоди!» — ці слова настирливо лізли йому в голову. Але він не мав часу розмірковувати над ними, бо звістка про те, що арабська кіннота з'явилася на берегах Євфрату, неабияк занепокоїла його. Та в нього відразу ж виникла підозра, чи не вдався святий отець до хитрощів, щоб не повертати поселенців.

А в цей самий час у двір ставки верховного командування прискакав вершник, запорошений з ніг до голови і стомлений далекою дорогою. Він зажадав, щоб його негайно пропустили до самого Набусардара. Оскільки верховного воєначальника в ставці не було, його вислухав Набі-Іллабрат. Вершник приніс повідомлення від намісника Урука про бунт у арабських провінціях. Позаминулої ночі лиходії прискакали на конях і підпалили збіжжя на халдейських полях. Вогонь знищив широкі лани пшениці. Повертаючись, вони підрубали в гаях фінікові пальми, щоб позбавити населення будь-яких харчів.

Завжди спокійний Набі-Іллабрат розлютився. Іще недавно намісники підлеглих провінцій запевняли царя Вальтасара в своїй відданості. Ніхто не міг навіть подумати, що саме в цих районах зчиниться бунт. Не інакше, як поява Кіра на кордонах Вавилонського царства додала їм духу. А може, це робота Устіжних підбурювачів? Може, його дух живе на свободі? Набі-Іллабрат раптом відчув до нього страшну ненависть. Йому здалося, що на місці Набусардара він не вагався б і хвилини й наказав би його стратити. Почуття ненависті перенеслося й на те дівчисько, яке спершу допомогло схопити перського князя, а тепер через нього

сколотило весь палац у Барсіппі. Час би вже повернутися. Набусардарові й не тільки наставити на розум цю втікачку з Села Золотого Колосся, а й дати необхідні накази, щоб придушити бунт на заході.

Коли перша хвиля гніву вляглася, Набі-Іллабрат почав міркувати спокійно. Він сповістив верховного суддю Вавілона про відповідь Ісме-Адада й сам розказав скульпторові Гедеці про обіцянку Есагілі помилувати Нанаїного батька.

Почувши добру звістку, Нанаї вирішила віддати шану богам і скласти їм жертву, щоб вони не змінили свого наміру. Наливши в миску стираксової смоли, вона запалила її й поставила серед дерев у траві — на знак вдячності, що Елліль почув звернені до нього молитви. Потім Нанаї стала навколішки перед стовпом запашного диму, який високо здіймався над гранатовим деревом, і довго й палко молилася. Молилася до цього жертвного вогню, бо ніяких статуй богів у палаці Набусардара не було. Тільки в саду, як прикраса, стояла біля джерела статуя Таммуза. Нанаї відчувала, як їй полегшало на душі. З обличчя в неї поволі schoдив вираз гіркоти й смутку. Вона дякувала Еллілеві й шанобливо згадувала Набі-Іллабрата, а також верховного суддю Вавілона.

Та найбільшу вдячність вона, звичайно, відчувала до Набусардара. Яке благородство виявив він, давши їй прихисток у стінах свого палацу! Її вкидало в дрож на саму лиш думку про те, що з нею сталося б, якби не батько, а вона сама потрапила до рук храмових вояків.

Навіть ув'язнений Устіга вже не викликав у неї таких докорів сумління, як раніше. Гедека виконав її прохання й послав в'язневі обіцяне. Нанаї втішала себе, що перському князеві тепер буде легше в підземеллі, вірила, що після того, як вона сама звела на себе наклеп у листі, він перестане про неї думати.

Що далі, то менше часу лишалося їй на роздуми, бо, виконуючи Набусардарів наказ, скульптор Гедека заповнив усі її дні навчанням. Щодень до неї приходило по кілька вчителів. Серед них був і жрець Улу, який на той час уже очолював вищу школу в Барсіппі. Нанаї жадібно вбирала в себе знання. Вона з ранку до вечора слухала повчання мудрих мужів, і ночі тепер їй дарували глибокий сон, щоб вона відпочила й набралася нових сил. Наука давалася їй легко. Стіни Набусардарової бібліотеки відлунювали тепер і її ходу. Вона часто заходила сюди й брала в руки зв'язки глиняних табличок: їй цікавило, що на них написано. Духовному зорові дівчини щодень одкривався новий, безмежний світ.

Він вабив її дедалі дужче. Але незабаром вона помітила, що й тут її виховання спрямовують у певному напрямку. Вчителі постійно нагадували їй про Набусардара й шліфували її почуття, як ювеліри шліфують коштовні камені. Час від часу її заповняло бажання стати у всьому гідною любові цього мужа. В такі хвилини її виповнювали туга й ніжність. До неї знову верталось все те, що вона пережила біля Оливкового гаю, де вперше її серце потривожив Набусардар. І ось тепер він був уже не мрією; а живим, з плоті й крові. У пам'яті зриннала кожна хвилинка, проведена з ним, і кожне слово, почуте з його вуст. З усього цього в ній росло нове почуття, як росте перлина в мушлі. Вона чекала Набусардара, а він усе ще десь барився, і погляд її іноді смутнішав. А може, в цю тривожну годину Набусардар, як справжній воїн, настільки віддався своїй армії, що про Нанаї вже й забув, ба навіть збайдужів і охолов до неї?..

У такі хвилини розпачу для неї розрадою був Улу. Розмови з ним допомагали їй краще розуміти життя й скрашували її перебування в барсіппському палаці. Вона з нетерпінням чекала його приходу й вибігала назустріч, коли він з'являвся в дворі.

Останнього разу він застав її в саду. Вона сиділа серед високої папороті. В подолі її лежали стокротки й білі дзвіночки упереміш із дубовими гілочками. Вона прикладала стебло до стебла, гілочку до гілочки й видала віночок. Поруч неї паслися білі козенята, присвячені небесному заступникові палацу. Кожному козеняті вона почепила на шию вінок і причесала скребком вовну. Козенята здивовано вступилися в неї, наче хотіли зрозуміти, чому вони сьогодні повинні бути гарнішими, ніж завжди. Нанаї й сама цього не знала, тішачись, як дитина, квітами й гілочками. Вона помацала козенятам голови: чи не вирости в них уже ріжки. Шкода, — вона б їх прикрасила стрічками.

Улу, нечутно ввійшовши в сад, крадькома стежив за нею.

Добачивши його, Нанаї вигукнула:

— Будь благословен, учителю, будь благословен трині!

— Будь благословен, Улу ніс їй на долоні сонечко.

— Будь благословенна й ти! — ще здалеку привітався він, а коли підійшов ближче, то передусім запитав, чи не повернувся великий Набусардар.

Вона похитала головою.

— Схоже на те, що непереможний не збирається сюди вертатися, — відповіла вона і взяла з його долоні комашку в червоними крильцями в чорних цяточках.

— Непереможний з'явиться несподівано, як завжди, — сказав Улу, помітивши, як вона змінилася на виду.

Нанаї звела на нього сумний погляд і виповіла тим поглядом усе, що ятрило їй душу. Червона комашка тим часом вибігла на кінчик її пальця, розпростерла крильця й полетіла.

— Ти ба! — здивувалася дівчина й озирнулася на білих козенят, мовляв, чи бачили вони таке?

Улу лагідно всміхнувся, сів навпроти між листям папироті й розв'язав тоненькі тасьмочки, що обвивали глиняні таблички. Це була поема про Гільгамеша.

— Зажди ще хвилинку, мудрий мій учителю, — зупинила його Нанаї. — Я хотіла б тебе про щось запитати. Я думала про це, коли плела вінки священним козеняткам.

— Будь ласка, питай.

— Я хотіла б знати, хто навчив людину всього на світі. Бо коли боги створили її, вона була нерозумною, знала тільки ліниво вилежуватися на сонечку, їсти й пити, як те сліпе щеня. От мені й здається, що хоч людина й утратила рай, вона не має за чим шкодувати. Вона жила б у раю, але не мала б розуму. А розум важливіший за будь-який рай, небесний чи земний. Скажи мені, вчителю мій, звідки ж у людини розум?

— Що ж, слухай, обранице мого пана. Греки кажуть, що першим учителем у школі життя був Прометей. Халдеї першим своїм учителем вважають бога води Еа, египтяни — бога Тота, китайці — казкових володарів, іудеї твердять, що сам Ягве вклав їм у голови скарби знань. А я вважаю, що найпершими вчителями людей були гори, річки, моря й земля, яка дає метал, рослини, звірину й камінь. Якби не мрамур, греки не створили б своїх неперевершених статуй. Якби не граніт, у Єгипті не стояли б колоси перед храмами. Якби не глина, що її несе благодатний Євфрат, не було б цегли й не здіймалися б у неозору височінь халдейські споруди. Багато чого людину навчили страх, нужда й смерть. Проте великими її вчителями...

Улу затнувся.

Але Нанаї лагідно всміхнулася йому, мовляв, він може бути з нею відвертим. Вона любила Улу, як брата. Завдяки йому вона прокидалася вранці з радістю на душі. Завдяки йому хотіла бути ніжною, і обличчя її яснішало. Мабуть, завдяки йому дедалі дужче прагнула увібрати в себе якомога більше знань. Вважала його найосвіченішим із жерців і наймудрішим ученим. Ніхто інший у її очах ще не перевершив мудрістю Улу. Ніхто інший не вмів так оцінити

незліченні художні скарби Старого Світу, як він. Ніхто інший не знав так досконало писемних пам'яток, хоча б і найдавніших часів. Улу на власні очі бачив багато чого з того, про що оповідав: і піраміду Хеопса, і всі знамениті єгипетські колоси, і мармурові статуї у Греції. Бачив чудові ассирійські споруди й палац Міноса на Криті. Будівлі славнозвісного Карфагена він знав, як своїх п'ять пальців, і міг не тільки їх змалювати, а й пояснити, як і чому вони були збудовані. Отож якби не мрамур, греки не мали б своїх знаменитих статуй; якби не граніт, перед єгипетськими храмами не стояли б колоси; без глини в халдеїв не було б споруд, на які нині дивується весь світ. Виходить, учитель людини — сама природа. Яка проста мудрість Улу!

Та Улу додав, що вчителями людини були також страх, нужда й смерть. Проте великими її вчителями...

Тут він замовк, не докінчивши своєї думки.

Нанаї нагадала йому, що він хотів додати ще щось. Їй здавалося, що зараз учитель відкриє перед нею найбільшу таємницю життя.

Погляд Улу став серйознішим. Поклавши свою руку на руку Нанаї, він сказав:

— Великими вчителями кожної людини і всього людства були, е і завжди будуть любов і ненависть.

Нанаї здригнулася й висмикнула руку. Так, ці два великих почуття не раз викликали в ній трепет. Мов бурхливі ріки, вони заповняли її свідомість і затуманювали думки. Відтоді, як вона зустріла Устігу й Набусардара, її невідступно переслідували ці два почуття — любов і ненависть. Вона стояла між ними, наче між двома високими мурами, що здіймалися до самого неба. Вперше вона опинилася між ними в підземеллі на краю Оливкового гаю; так необережний пастух, який біжить за овечкою, що відбилася від отари, зривається в прірву. Пожаліє одну-однісіньку овечку і губить себе. Він лежить на дні провалля й благає в неба порятунку. Ще недавно в її душі жило тільки одне почуття — любов, і з ним вона почувала себе сильною. А тепер супроти цього почуття постало інше, ім'я якому — ненависть. Ненависть кинула її, мов гравець кість, у вир життя. Досі любов викликала в ній тільки ніжність, а тепер вона сповнює її й ненавистю. Любов і ненависть злилися в її серці в шалений вогненний вихор, який шарпає її, мов вітер одержу майдрівника. А може, вони для того і вселилися в її серце, щоб стати для неї вчителями, великими вчителями, як каже Улу? Добра Таба, виряджаючи її сюди, сказала, що Нанаї заслужить найомріянішу любов своїм страждан-

ням, що її любов до однієї людини переросте в любов до всього людства і що в ім'я цієї любові вона мусить витерпіти всі муки, які випали на її долю.

Але кого вона любить? Набусардара, Устігу, Улу, Теку? Кого ненавидить?

Рука долі визначила їй це життя, і сьогодні вона ясніше, ніж будь-коли досі, бачить, що головним у ньому стає Набусардар. Невідомо тільки, що непереможний збирається робити з нею далі.

Нанаї крадькома глянула на Улу.

Той читав у її очах, мов у розкладених табличках, і крізь них заглядав аж у поінняту тривогою дівочу душу, наче крізь прозорі води озера дивився на його дно.

Улу добре відчував тонку Нанаїну натуру. Він усе розумів, хоч дівчина й мовчала. Сам він не вільний був вирішувати її долю й чинити щось усупереч волі Набусардара. Але він співчував Нанаї. Йому іноді ставало прикро від думки, що непереможний і справді може зробити з цієї дівчини свою коханку, а коли вона йому набридне, покинути її. Та, зрештою, він вирішив, що коли вже вона прийшла сюди шукати захисту від Есагілі, то для неї краще належати Набусардарові, ніж першому-ліпшому розпусникові, який купить її в жерців за золото.

Хвилину помовчавши, Нанаї кивнула головою:

— Твоя правда. Я теж тепер бачу, що майже у всіх своїх вчинках керувалася любов'ю й ненавистю. Але скажи мені, мій мудрий учителю, чи й ви з Набусардаром теж так чините і чи так чинив і великий Гільгамеш?

— Звичайно.

— Минулого разу ми читали про полювання Гільгамеша, про його велике полювання на левів. Скажи, що допомогло йому стати великим ловцем — любов чи ненависть?

— І любов і ненависть, — упевнено відповів Улу. — Гільгамеш любив сильних і відважних, ненавидів боягузів і слабаків.

— Мені часто здається, що Набусардар теж такий, — мовила Нанаї, й очі її засвітилися любов'ю.

— Ти не помиляєшся, — підтвердив Улу. — З любові до сильних і відважних він чинить опір хижому перському левові. Ненависть до боягузів і слабаків спонукає його створити могутню армію, щоб урятувати вітчизну.

— Тоді читай... читай мені далі про Гільгамеша, премудрий.

Улу почав читати, а Нанаї слухала, затамувавши подих.

Час плинув швидко, і вони навіть не помітили, як сонячні промені освітили віття пінії вже з другого боку. Не почувши воні й співу та звуків систра¹, під які на подвір'ях міглася сторожа.

І тільки коли над ними схилилась сива голова скульптора, вони побачили, що забарились.

Улу глянув на сонячний годинник і здивовано мовив:

— Я перебрав відведений мені час.

Подивившись на таблички в руках Улу, скульптор усміхнувся:

— О, читаючи про подвиги Гільгамеша, легко можна забути про все на світі, не тільки про глину та різець. І я замолоду цілими днями просиджував над цим безсмертним твором. Та й тепер теж люблю його перечитувати. Коли над нашою країною нависла небезпека перської навали, він підтримує в мені силу духу.

Поки скульптор розмовляв з Улу, Нанаї взяла табличку й мовчки почала читати з того місця, де вони щойно зупинилися.

Скульптор відірвав її від читання.

— Я радий, що тобі сподобався найцінніший твір нашого красного письменства. Сподіваюсь, цьому зрадіє й непереможний Набусардар.

Улу поспішив відповісти замість Нанаї:

— Звичайно, непереможному буде приємно довідатись, яка вона здібна й старанна.

— Тільки трохи примхлива, — усміхнувся скульптор, — скрізь і в усьому хоче домогтись свого. Ось і зараз її закортіло мати власну майстерню, а до моєї, мовляв, приходить тільки за порадами.

— Якби я мав право вирішувати, майстре, — спробував заступитись Улу за дівчину, — то охоче б їй це дозволив.

— Брате Улу! — докірливо мовив скульптор.

— Так, майстре, я дозволив би їй мати власну майстерню. Вирішувати такі справи я не можу, але мені хотілося б допомогти Нанаї. Це не примха, і Нанаї заслуговує того, щоб її бажання здійснилося. Адже навіть малим дітям дають ті іграшки, які вони люблять, а не ті, які їм не до вподоби.

— Але ж Нанаї не вважає це дитячою забавою. Вона настирлива й цілеспрямована. Хочє ліпити скульптури, а не гратися.

¹ Систра — давньоєгипетське храмове брязкальце.

— Тим краще, майстре. Тим краще,— очі Улу спалахнули, мов жарини.— Ну, не буду більше забирати у вас часу,— додав він, глянувши на скульптора й на Нанаї.— тепер він належить тільки вам, та й мене чекають обов'язки. Хай бережуть вас боги.

— Будь благословен, брате Улу,— попрощався з ним скульптор.

Як тільки Улу відійшов, Гедека сів поруч Нанаї під деревом і завів мову про Набусардара. Він відчував, що його пан з'явиться в палаці несподівано, як завжди.

Старий обережно готував дівчину до цієї зустрічі. Він нічого не вимагав від неї, лише ненав'язливо радив.

— Чи знаєш ти, володарко кохання,— почав він,— що вогонь породжує тепло, вітерець — бурю, усмішка — захоплення, захоплення породжує надію, а в надії бере початок джерело, здатне вилитися в могутній потік і через усі перешкоди пробитися до найзаповітнішої мети?

Нанаї спостерігала за теракотовим вуликом, біля льотків якого гули бджоли. Коли Гедека вдруге звернувся до неї, вона здригнулася й збентежено запитала:

— Навіщо ти мені про це кажеш, любий майстре?

— Я хочу нагадати тобі, обранице мого пана, що в цей тривожний, суворий час нам усім потрібно багато сили, а особливо нашому переможному Набусардарові. Треба, щоб ти стала тим теплом, яке породить у ньому вогонь, тим вітерцем, який викличе в ньому бурю. Стань для нього хмаркою, і, як дощ із тієї хмарки напоєє спраглу землю, так і ти напій його. Стань для нього тим чаром, який сповнить його жагою життя. Стань усміхом, який нестиме йому нову надію. Стань джерелом, що з нього беруть початок ріки й моря, на берегах яких селяться народи й виникають держави.

— Навіщо все це, майстре? — запитала Нанаї, міцно стиснувши в долонях глиняні таблички з поемою про Гільгамеша.— Навіть якби я й зуміла стати всім цим, то що з того?

Скульптор усміхнувся.

— Якби ти зуміла стати для мого пана всім цим, то він знайшов би в тобі джерело сили, яке зробило б його незборимим, як чарівний перстень робить незборимим того, хто його носить. Ти добре знаєш, що він любить тебе, а за любов треба платити любов'ю.

— Я не противлюся любові, майстре, коли вона приходить з добром.— І Нанаї з надією глянула на садові ворота.— Навпаки, ця весна мене немовби зачарувала. Та що

разу, коли я думаю про любов, мене охоплює недобре передчуття, що колись цей палац відвідає володарка підземного царства й візьме з собою того, кого Набусардар приносить їй у жертву. Перський князь не може довго чинити опір своїй долі. І тоді до мене прийде те, чого я найбільше боюся. Смерть мені не страшна, ні, але я не хочу вмерти проклятою богами. Тому не смію радіти життю, хоч у серці моєму розвітає весна. Признаюсь тобі, я часто потай жду свого пана, мов той світильник руки, яка має його засвітити... Та водночас я вся холону від страху, що коли Набусардар повернеться, то накаже стратити Устігу.

— А якби ти була певна, що він подарує йому життя? Вона глибоко зітхнула.

— Ти повинна більше довіряти переможному. Мій пан — людина честі, і якщо він дав тобі слово, що не покаже Устігу життя, то ти можеш йому повірити. Від'їжджаючи, він пригрозив нам усім, що не пощадить нікого в палаці, якщо не застане перса живим.

— Ох, який тягар із мене ти зняв, добрий мій учителю! Відтоді, як я зрадила Устігу, сумління не дає мені спокою ні вдень ні вночі.

— Так,— підтвердив скульптор,— для переможного й самого зараз важливо зберегти життя перському князеві. Але щоб ти була спокійна, попроси про це переможного ще й сама.

— Я впаду перед ним навколішки, розв'яжу ремінці на його сандаліях, поцілую їх, а тоді благатиму...

— Я певен, що він ні в чому тобі не відмовить, коли переконається в твоїй любові. Немає такого прохання, яке б він не виконав для тебе. Я кажу так, бо добре знаю його. Але будь обережна, щоб не викликати в нього підозру.

Гедека хвилину помовчав, а тоді нерішуче запитав:

— А може, ти справді кохаєш і Устігу?

— Давно, ще не знаючи Устіги, я кохала Набусардара, любий майстре. Але потім я не наважувалася повірити в своє щастя, бо мене мучило сумління, що я віддала на смерть того, хто врятував мені життя. Я боялася, що Набусардар не дотримає свого слова, й була холодна з ним. Тепер ти переконав мене в його щирості, і моє серце для нього відкрите.

Коли відчинилася брама барсіпського палацу і сторожа віддала честь Набусардарові, Нанаї походжала алеєю парку й читала життєпис царя Саргона Аккадського. У глибині

парку, посміхаючись своєму відображенню в зеленій воді ставка, стояв Таммуз з сопілкою — бог квітів і гаїв. Цей куточок нагадував Нанаї широкі рівнини довкола Села Золотого Колосся. Дві низькорослі оливи за спиною Таммуза наче перенеслися сюди з рідного Оливкового гаю. Пальмова алея породжувала спомин про пальмові гаї довкола пасовища. Тут Нанаї завжди почувала себе як дома і з вдячності сипала до підніжжя статуї бога блискучі мушлі. Мабуть, йому була приємна ця пожертва, бо він зная посміхався.

Але не тільки мушлями утішала Нанаї бога. Вона читала йому героїчний епос і любовні вірші, співала біля його ніг натхненні пісні кохання. Ось і сьогодні вона сіла на березі ставка й почала вголос читати йому про великого Саргона.

— Мати моя походила з прадавнього, знатного роду, а батька свого я не знаю. Я Саргон, могутній цар. У місті Азупірану, що лежить на березі річки Пуратту, мене носила моя мати, яка походила із знатного роду, і потай сповіла. Вона поклала мене в кошик, обмазаний асфальтом, і пустила за водою. Течія прибила мене до водоноса Аккі. Він усиновив мене, виховав і зробив садівником. Моя праця в саду сподобалась богині Іштар, я став царем і правив сорок п'ять років».

— Бачиш, Таммузе, — перервала читання Нанаї, — Саргон сподобався Іштар, а я присвячена і їй, і тобі, її братові й коханому чоловікові. Тільки я не знаю, яку долю визначила мені твоя сестра й дружина. Але ти, Таммузе, бог, і я сиплю до твоїх ніг найгарніші мушлі... то чи не міг би ти потай вивідати в неї, що мені судилося? Я принесла б тобі кілька коштовних каменів. Їх у мене в палатах повні скриньки. Сам Набусардар звелів подарувати їх мені для втіхи. Але вони мене зовсім не тішать. Я раділа б набагато більше, якби знала, що жде мене попереду. Відкрий мені це, Таммузе, ти, що маєш силу прикрашати квітами голі гілочки, а ніжний цвіт обертати на солодкі плоди! Відкрий мені це, і я покладу тобі між мушлі камінь лігір, який робить очі зіркими, онікс, який оберігає тіло від вогню, яшму, якої бояться звірі, бурштин, ясний, мов сонце.

Вона замовкла й почувала, як із канавки в озерце з дзюрчанням збігає вода, однак не почувала, чи Таммуз їй відповів.

І тоді вона знову звернулася до нього:

— Скажи мені, чи залишусь я в цьому палаці, чи повернусь ще до своїх білих овечок?

Іноді їй кортіло хоча б глянути на рідні місця. Побачити пооране зморшками обличчя батька, який сидить на порозі глиняної хатини. Вклонитися дерев'яному Еллілеві на поріжці над дверима, розмальованому червоною, блакитною й жовтою фарбами. Яким убогим видавався їй тепер батьків витвір у порівнянні із статуями, що оточували її в Набусардаровому палаці! І все ж таки статуетка Елліля була їй дуже дорога, а спогад про неї — найприємніший з усього, що вона так любила. Якби не ці мури, Нанаї поринула б туди, щоб бодай доторкнутися до речей, серед яких зросла.

— А може, я більше ніколи не повернуся до них і навіть залишусь тут? О Таммузе, що владен оголяти дерева від листя, а навесні знову всипати їх бруньками, скажи, що мене жде — смерть чи життя і чи Набусардарове серце справді належатиме тільки мені і тепер, і після перемоги над ворогом, чи, може, я повинна задушити своє почуття? Я покладу тобі ще камінь хризоліт і камінь аметист...

І вона запитливо вдивлялася в камінне обличчя статуї.

А Набусардар у цей час уже кілька хвилин стояв біля крайньої пальми на терасі. Ввійшовши до палацу, він одразу ж запитав Теку, де Нанаї. Мов на крилах, помчав у парк, а коли почув, що Нанаї розмовляє з богами, зупинився й почав за нею стежити. Облишивши на якийсь час нескладні обов'язки верховного головнокомандуючого халдейської армією, він прагнув людського тепла, яким його могла щедро обдарувати тільки вона, однак не наважувався в цю хвилину окликнути її. Стояв за деревом і чекав.

Несподівано над терасою злетіли два білі метелики. Граючись і танцюючи в повітрі, вони шораз нижче спускалися до землі, аж поки сіли на декоративний куш поблизу Нанаї. Вона ненароком глянула в той бік і вже не могла відірвати очей від тріпотливих білих крилець. Їй раптом пригадалося рідне село й довколишні поля, над якими літали такі самі метелики. Може, ці теж прилетіли звідти, щоб принести їй вітання від Оливкового гаю.

Нанаї поклала таблички на траву й почала тихенько підкрадатися до метеликів. Їй хотілося доторкнутися до них, погладити їх, потримати на долоні. Але метелики затріпотіли крильцями й здійнялися вгору. Задерши голову, Нанаї з жалем дивилася їм услід, аж поки яскраве проміння сонця засліпило їй очі.

Тоді Набусардар вийшов з-за пальми і, нечутно підступивши до неї, поклав руки на її плечі. Він хотів легенько

доторкнутися до них, але раптом відчув тепло дівочого тіла, не стримався й міцно пригорнув її до себе.

Засліплена яскравим сонцем, Нанаї не відразу зрозуміла, хто це, і злякано відсахнулась, а потім засоромлено прошепотіла:

— Пане...

Легкий рум'янець, який робив її ще гарнішою й привабливішою, заливав її щоки, то набігаючи, то відступаючи, мов хвилі на озері під поривами вітру.

Набусардар, здавалось, забув про все на світі, знову обняв її й притис до своїх грудей. Він досі ще не міг повірити, що вона не пручається, а покійно дозволяє обнімати себе.

— Не бачив тебе цілу вічність, — сказав він натхненно, — ціла вічність минула відтоді, як я поїхав звідси. Я виконав свій обов'язок і тепер поживу тут... — Якусь мить він повагався, а тоді відважився й додав: — Щоб набратися нових сил серед вірних мені людей. Я страшенно стомився.

Вона співчутливо глянула на нього.

— Я поживу тут якийсь час, — повторив Набусардар.

— Я дуже рада цьому, мій володарю, — кивнула вона головою.

Набусардар бачив, що Нанаї ще щось хоче сказати, але не наважується. Піддаючись своєму палкому поривові, він провадив далі:

— Я поживу тут, бо хочу трохи відпочити й намілуватися тобою. — І після невеликої паузи додав уже рівнішим тоном: — Тобою, обранице мого серця.

Нанаї зашарілася від цих слів й аж наче нахмурилася.

— Так, ти є й залишишся обраницею мого серця, — уже зовсім серйозним тоном сказав Набусардар. — Я зроблю тебе його справжньою володаркою. Не засмучуйся. Я виняв тебе його справжньою володаркою. Ще до того, як я прошу в царя згоду на наше одруження. Почнеться війна з персами, ти станеш моєю дружиною, моєю законною дружиною. Але ти повинна любити мене. Повинна мені довіряти. Повинна належати тільки мені. Тільки мені одному.

Лиховісним привидом промайнула перед його очима розпутна Телкіза, і він аж зубами заскреготів.

— Я давно люблю тебе, пане. І давно вже належу тільки тобі одному, але події й час поставили між нами перепони, щоб убити в наших серцях палке почуття.

— У моєму ні, любя Нанаї, в моєму серці його ніщо не зможе вбити. А якщо твоє серце відчуло якийсь сумнів

то ти не здавайся. Я зроблю тебе коханою дружиною, тільки за один день це зробити неможливо. Мені треба ввратити слухну хвилину, щоб поговорити з царем і з блародною Телкізою, моєю теперішньою дружиною. Я повинен дотримуватись закону, щоб ніхто не зміг мені дорікнути, ніби законні писані лише для простоліуду, а не для вельмож і князів.

Цей докір Набусардар уже колись чув від Нанаї, коли від глинною хатиною її батька хотів розправитися з Устігою, прив'язавши його до свого коня. Тепер він нагадав ці слова й усміхнувся.

— Не нагадує мені нічого з минулого, так буде краще, — попросила вона.

— Невже ти ще й досі кохаєш Устігу? — розчаровано запитав він.

— Я хочу довіку кохати тільки тебе одного. Якщо ти не зрадиш мене, то я не зраджу тебе ніколи.

— Я вже пережив не одну зраду й не хочу, щоб мене знову зраджували. Я хочу, щоб мій барсіппський палац став для мене найщасливішим місцем на землі.

Набусардар замовк і перевів погляд на терасу.

«Чи багато є щасливих і нещасливих місць на землі? — подумав він. — Уся вона засіяна злобою й ворожнечею, залита людською кров'ю і сльозами. Якби ж то можна було хоча б із цього палацу створити острівець спокою, куди б не мали доступу ні зло, ні печаль. Та, мабуть, таких острівців немає в усьому світі».

Він ще більше впевнився в цьому, згадавши про бунт в арабських провінціях. Нові клопоти впали на нього зразу ж після того, як він повернувся з оглядової поїздки до міст, де стояли залоги. Обговоривши становище з Набі-Ілла-братом, він наказав зміцнити сторожові заслони на західних кордонах. Можливо, цього було замало, щоб уникнути небезпеки звідти, але інакше вирішити він не міг, бо дробити армію, щоб тільки придушити бунт поза межами Вавилонії, коли загроза вторгнення персів неминуче наближалася, було ризиковано. Кіра на якийсь час затримав тільки смертоносний серпень; цей місяць обіцяв перепочинок і для вкрай стомленого Набусардара.

Він хотів спокійно відпочити бодай один день і всіляко відганяв від себе настирливі думки про обов'язок. Мабуть, це втома заважає йому позбутися їх. О, ось уже знов одна з них нагадує про те, що треба залагодити справи з Есагі-гою. Але що тут думати, коли він, по суті, вже вирішив, що замість захоплених родин військових поселенців зажа-

дає приєднати до царської армії частину війська Храмового Міста. Ісме-Адад дорого заплатить за те, що посягнув на царську власність. Він, Набусардар, від свого рішення не відступиться. Тільки чому ж це його так тривожить?

Протест проти ув'язнення Гамадана, старійшини общини військових поселенців, Набусардар послав відразу ж після повернення до Вавилону, ще зі ставки верховного командування. Зробив усе необхідне, ні про що не забув, але клопоти налягали на нього один за одним, не даючи й хвилини спокою.

Та зараз йому не хотілося думати про справи. Хотілося повного відпочинку й хоча б хвилину справжньої радості, які повернули б силу.

Найкраще буде заховатися на його улюбленій затишній терасі в палаці, обвитій зеленню, де він часто проводив нестерпно гарячі дні й ночі. Там була невелика бібліотека й мармурове ложе з вовняними укриттями та подушками. Там ніхто не порушить його спокою, хіба що він сам когось покличе.

Набусардар плеснув у долоні і, коли з'явився охоронець, звелів прислати до нього Теку.

Служниця застала його й Нанаї вже на терасі — вони сиділи на мармуровому ложі, засланому килимами, які він купив колись у перських купців. На загад Набусардара Тека накрила стіл і застала його добірними наїтками. По середині, наче пуп'янки троянд, червоніли соковиті ягоди, политі медом. Поруч стояв кухоль з вином, два золоті келихи й анісове печиво, схоже на золоті монети. Була тут і юшка з м'ясом, салати та фрукти.

Коли Тека зникла за стіною з витких рослин, Набусардар обернувся до Нанаї:

— Дозволь мені почастивати тебе ягодами. А може, ти вип'єш вина з моїх виноградників?

— Краще вина, коли воно з твоїх виноградників, пане, — відповіла Нанаї і, мить повагавшись, додала: — Бо мені дуже все те, що пов'язане з тобою. Ти сам переконався ще під Оливковим гаєм, що я вже тоді кохала тільки тебе, мріяла тільки про тебе, і що мені було дороге все те, що нагадувало про тебе. Я була б невимовно щаслива, якби покуштувала вина з твоїх виноградників. Ти знаєш, непереможний, що сталося по тому. Час розділив нас, але тепер він хоче поєднати нас знову. Якби не небезпека з-за Еламських гір, то, мабуть, ніщо в моєму житті не змінилося б. Я б і досі лише мріяла про тебе. Та, бач,

сама загроза перського вторгнення наблизилася до дійсності. Добро і зло завжди йдуть поряд. Тож нехай моя мрія стане дійсністю. Я буду щаслива, якщо житиму твоєю любов'ю, якщо чутиму її в трюнку, що його подає мені твоя рука.

Набусардар хотів був узяти зі столу вино, однак залишився сидіти на ложі, наче прикутий до місця. Нарешті він дочекався того, що Нанаї сама заговорила про кохання, що вона сама відкриває перед ним своє серце. Тільки чи щира вона з ним? Чи немає в її словах облуди? Цілком можливо, що вона говорить так тільки з вдячності за захист від Есагілі. Жерці чатують на неї скрізь, бо до святого весни і дня очищення дів залишилося дуже мало часу. Так, це може бути вдячність за захист. Але чому він сумнівається в її словах? Коли він дивиться на неї, вона здається йому прозорою, мов те скельце, чистою і ясною, мов те сонце, що дає землі тепло. Як мудро він вчинив, надовго виїхавши з палацу й доручивши Гедеці підготувати Нанаї до спільного життя з ним! Видно, що старий сумлінно виконав його доручення, бо в словах Нанаї немає й тіні лукавства.

На радість він схопив Нанаїні руки, підніс кінчики її пальців до своїх вуст і, замість того, щоб поцілувати їх, легенько на них дихнув. А потім ніжно зашепотів:

— Я — найщасливіша людина в світі, бо ти квіткою мого серця, оаза в пустелі, плід гранатового дерева. Я — найщасливіша людина в світі, бо мене кохають і я кохаю щиро. Я хочу, щоб ти теж була найщасливішою жінкою в світі, бо ти кохаєш і тебе кохають, як жодну іншу жінку в усьому Вавилонському царстві. Навіть найславетніших цариць не кохали так, як я кохаю тебе. Жоден цар не кохав так, як я кохаю тебе. Тож будьмо щасливими, кохання моє вірне. Будьмо щасливими за ті страждання, від яких не вберегло нас життя. Будьмо щасливими — ти і я...

Набусардар палко обняв її й притис до грудей. Їхні серця тепер билися поруч, заглушаючи одне одне.

— Невже людина й справді може бути такою щасливою, пане? — зашарівшись, прошепотіла Нанаї.

— Так, людина й справді може бути безмежно щасливою... але не називай мене паном. Називай мене інакше, називай мене так, як ти називала свого обранця, засинаючи увечері з мрією про нього.

— Я думала про тебе, великий Набусардаре, і про Гільгамеша.

— Хто ж із них був твоїм обранцем, кохання моє вірне? — запитав він, милоючись лінією її губ.

— Засинаючи, я шепотіла рядки з пісні про Гільгамеша, а думала про тебе. Гільгамешеві подвиги були твоїми подвигами. Гільгамешева любов була твоєю любов'ю, а все Гільгамешево життя було твоїм життям. А ще я думала про статую майстра Гедеки, про його Гільгамеша, який стискає під пахвою левеня, і мріяла бути левеням, яке ти притис би до свого тіла. Я палко мріяла про це й сповіряла свої мрії темряві. Я кликала тебе з Вавілона до Барсіппи й вірила, що ти все-таки колись прийдеш. З'явишся мені уві сні, стиснеш мене в своїх обіймах, і я зможу сказати тобі все, що не наважувалася вимовити наяву: «Милый мій! Прекрасний мій! Жаданий мій!»

— Отак і називай мене відтепер і припади до мене, а я обійму тебе, аби-ти відчула, який я сильний і яким надійним захистом стану відтепер для тебе. Будь Гільгамешевим левеням, але будь мені й люблячою дружиною, в якій я знайду для себе опору на все життя.

Нанаї слухала його, як розкрита чашечка квітки слухає передзвін життєдайних дощових крапель, що падають на її дно. Вона слухала його, а потім відповіла, даючи вихід своїм почуттям:

— О, так, я буду тим теплом, яке породить у тобі вогонь. Я буду тим вітерцем, який викличе в тобі бурю. Я стану для тебе хмаркою, і, як дощ із тієї хмарки напоює спраглу землю, так і я напуватиму тебе снагою. Я стану для тебе тим чаром, який сповнить тебе жагою життя. Стану тим усміхом, який нестиме тобі нову надію. Стану джерелом, що з нього беруть початок ріки й моря, на берегах яких селяться народи й виникають держави. Я хочу стати для тебе всім цим, щоб ти знайшов у мені нове джерело сили, яке зробить тебе нездоланим.

Вона лиш повторювала слова Гедеки, але яке це мало зараз значення! В цю хвилину вони стали її власними словами, і тільки ними могла вона виразити все те, що виповнювало її душу.

Набусардар відчував, як від її слів, немов від живлющої води, зціляється його змучена душа. Після тривожних днів у Вавілоні, після напруженої поїздки по обласних містах для нього нарешті настала хвилина безмежної радості і спокою. Щастя залило його, наче повінь.

Він підвівся й підняв Нанаї на руки. Підняв її над собою й раптом засміявся розгонистим сміхом воїна. Він сміявся довго, як не сміявся вже давно. Нанаї аж знітилася і запитала:

— З кого ти смієшся, пане?

— З богів, — відповів він, усе ще сміючись, — з наших золотих, мідних, бронзових, залізних, кам'яних, дерев'яних і глиняних богів. Як я можу вірити в те, що вони дарують людям блаженство, коли я переконався, що людина сама творить своє щастя? Немає богів, Нанаї, і світом керує не їхня воля, а дії людей.

— Але Елліль ти все ж таки не зрікайся, пане, бо це він створив мене й послав тобі. Елліль — бог суший, він створив землю й моря.

Набусардар знову поклав Нанаї на ложе й серйозно глянув на неї, але нічого не встиг сказати, бо вона знову запитала:

— Зізнайся, мій пане, ти вже зрікся справдешнього бога чи, може, ще тільки шукаєш дорогу до нього? Я вже знайшла її в знаменні, яке він мені послав. Я вірю в бога сушого й прошу тебе, непереможний, повір у нього й ти, щоб нас ніщо не розділяло, щоб він з'єднав нас навіки, як ми цього бажаємо.

— Так, я повірю в бога сушого, — відповів Набусардар жартівливо й підсів до неї на ложе, — якщо він допоможе мені здолати персів.

— Негоже дратувати небесного творця, — докорила йому Нанаї,

— Тому, кого вже не раз обдурено й ошукано, важко повірити навіть у самого бога. Не забувай, кохана моя, що я кожного дня стикаюся з обманом і лукавством. Я був би легковажним, якби довіряв людям при першій же зустрічі, і легковірним, якби з першого ж разу почав молитися усім тим богам, чиї імена мені називають.

— Ну що ж, хай буде по-твоєму. Ти мудрий, великий і могутній, пане, і тобі краще знати, як чинити.

— Я прагну пізнати світ, навчитись відрізнати добро від зла і певен, що поразка персів буде благом для всіх народів. Заради цього я й стараюся з усіх сил. Я створив армію всупереч волі майже всієї Вавілонії і знаю, що в мене багато ворогів. Але я не боюся нічого, поки ти, чиста й ясна, будеш біля мене. На майбутнє мені потрібна тільки армія і твоє кохання. І хоч мене з усіх боків оточують ненависть і злоба, я — найщасливіша людина в світі і тепер жадаю лише одного — порозкошувати своїм щастям.

— Твоя відвага не менш дивовижна для мене, ніж сила богів, — прошепотіла Нанаї, — ти могутній, як самі боги, Набусардаре.

— Світ іще переконується в моїй силі, кохана, і тоді прозріють навіть сліпці.

Нанаї пригорнулася до нього, і їй стало затишно й спокійно в його обіймах.

— Годі вже говорити про війну! Я прагну відпочинку й душевної рівноваги. Я хочу поради з тобою життю, люба. Ти справдила найзаповітнішу мою мрію, і тепер я ладен виконати все, що ти захочеш. Наказуй, і Набусардар не залишиться глухим до жодного з твоїх бажань. Хочеш коштовностей, убрань, палаців, сотень служниць і тисяч рабів?

— У мене немає таких бажань, пане,— скромно відповіла Нанаї.

— Значить, є інші?

— Є одне, проте майстер Гедека вважає, що воно не здійсненне.

— Хіба є на світі такі бажання, які не можна було б здійснити? — здивувався Набусардар.

— Може, ти назвеш Нанаї честолюбною й нерозумною, але вона хотіла б мати...

— Говори сміливіше, мріє моя.

— ...Хотіла б мати свій куточок у палаці, де були б глина й різці, і куди ніхто, крім Нанаї, не мав би допуску.

— Кохана моя,— Набусардар обняв її за плечі,— скажи тільки слово, і я весь палац оберну на куточок, повний глини й скульпторського причандалля, і ніхто інший, крім тебе, не посміє туди навіть зазирнути. Ти можеш робити в ньому все, що захочеш.

— Дякую тобі, красно дякую. З мене справді достатньо буде й маленької комірчинки для того, що я задумала.— І Нанаї сором'язливо опустила вії.

— Чи можна мені знати, кохання мое вірне, що ти задумала?

Нанаї нерішуче похитала головою.

— А хіба я тобі хвилину тому не сказав, що ми з тобою — одне ціле? Що ти збираєшся від мене приховувати? Ти хочеш, щоб я не довіряв тобі й підозрював тебе?

— Моя таємниця не повинна викликати в тебе ніякої підозри й недовіри. Але щоб ти був спокійний, я тобі її відкрию.

Нанаї глибоко зітхнула і, взявши Набусардара за руку, повела до краю тераси, звідки відкривався вид на долину Євфрату. Сівши на поруччя, вона показала йому на

зарослу травою алею по той бік річки, на дерева, під якими залягла тиша.

— Там, — почала вона, — там я недавно бачила, як мати годувала дитяtko. Воно поклато ручку на її грудь і всміхалося. Я б дуже хотіла виліпити скульптуру матері з усміхненим дитям на руках. Але для цього мені потрібен свій куток, бо майстер Гедека не дозволив би мені цим зайнятись. Він хоче, щоб у праці я просувалася згідно з його порадами, а мені, велителю мій, так хочеться виліпити скульптуру матері з усміхненим дитям! Дозволь мені, пане, дозволь мені це зробити! Наші скульптори чогось подібного ще не робили, бо не вбачають у цьому ніякої краси. А я хочу зображувати в глині й камені людей гарними й добрими, такими, як твої грецькі статуї. Я хочу виліпити матір з дитяtkom на руках.

Набусардар з ніжністю дивився на Нанаї. І все, що мимоволі раз по раз нагадувало про себе — його могутня армія, ворог, який стоїть на кордонах держави, — все це раптом розтануло в якійсь імлі, і він чітко бачив перед собою тільки Нанаї з її чистою мрією.

Він став перед нею на коліна й почав цілувати кінчики пальців її правої ноги, чого не робив ще жодній жінці. Він дякував їй за те, що вона так високо ставила материнство. Телкіза досі не народила йому нікого. То нехай Нанаї буде тією, котра подарує йому синів — продовження його роду.

Обіймаючи її ноги, він натхненно вигукнув:

— Ти сама будеш матір'ю з усміхненим дитяtkom на руках!

Вона спершу не зрозуміла його слів, вони повільно доходили до її свідомості: «Ти сама будеш матір'ю з усміхненим дитяtkom на руках!»

— Так, ти сама будеш матір'ю моїх дітей, які всміхатимуться у тебе на руках. Вони будуть гарні, як грецькі статуї, з добрим виразом обличчя. Будуть схожі на тебе й на мене, кохана моя.

І він знову обняв Нанаї, вкриваючи її цілунками, а вона покірно приймала його ласки й шепотіла, не тямлячи себе від щастя:

— Милий, прекрасний, коханий мій...

Крайнебо вже полум'яніло зорею, але ніч іще не покинула землю. Народжувався один з найчудовіших літніх ранків, ще повитий сірою сутінню, крізь яку влевнено пробивалися промені нового дня.

Світало.

Перед спекотним днем Нанаї й Набусардар вийшли освіжитися на високі тераси в квітник, який тягнувся від палацу аж до крутого евфратського берега, обличкованого глазураною цеглою. Через квітник протікав струмок. Цієї вранішньої пори він виблискував так, немовби хтось покропив його олією. Виблискував і шумів. Шуміли й пальми, а на їхньому вітті тихо виспівували птахи. Під сикоморами шовково шелестіла трава. Усе довкола було сповнене найрізноманітніших звуків і пташиного щебету. Здавалося, земля, зволожена нічною рососою, й рум'яний схід сонця втілювали саму любов.

На плечах у Нанаї був білий Набусардарів плащ, облямований ясним пурпуром. Набусардар обняв її за стан. Вона час від часу схиляла йому на груди голову й полохливо тулилась до нього. Він цілував її волосся, скроні й темно-русі брови.

Набусардар таки не дарма поспішав до Барсіппи: після днів смертельної втоми Нанаї діяла на нього, мов чудодійна трава-гойниця. Він знайшов у ній ту цілющу силу, яка повертає людині снагу з таємних джерел життя. Зараз він уперто проганяв від себе думки про персів, про Єгипет, про бунтівні арабські провінції, про могутніх і сп'янілих від влади верховод Храмового Міста, про слабкодухого царя Валтасара, про запродавця Сан-Уррі, про Телкізу і всіх тих, хто брехнею та себедюбством поставив Вавілонське царство на край загибелі. Він намагався про це не думати, однак воно час від часу само спливало в пам'яті, тож турботи про майбутнє, про долю вітчизни все одно не залишали його. Але тепер він намагався менше говорити про них уголос, аби не отруювати собі й Нанаї хоч ці хвилини спільної радості, аби не зруйнувати все те, що було для нього дорогим і святим. Він покладався на тишу і спокій свого барсіппського палацу, як хворий покладається на цілющу дію лікувального зілля, повіривши, що воно здатне врятувати від найгіршого.

Вся челядь старанно дбала про нього й про його здоров'я, але найбільше допомагала йому й лікувала присутність Нанаї. І він був вдячний їй, тому й зараз, під час цієї ранкової прогулянки квітником, цілував її волосся, скроні й темно-русі брови, тому й шепотів їй:

— Ти моя єдина любов, чистіша за священну гору Баркалу, де єгиптяни приносять жертви своєму богові Амоніві.
— Милій, хороший мій, ти прекрасніший, ніж храм Мемнона в Сузах, — відповідала Нанаї.

— Кохана моя, ніч іще не зовсім покинула землю, і мені здається, що я ходжу цим квітником уві сні. Твій голос — наче туркотання горлиці на світанку. Твої очі зеленіші, ніж дно Тігру. Твоє тіло рожевіше від вранішньої зорі. Ти — мов рожевий пісковик у горішній течії Євфрату.

— Мені здається, ніби я напилася міцного відвару гаоми, так мені любо від твоєї мови, непереможний. Сядьмо на хвилинку під сикоморами.

Набусардар повів Нанаї під віття дерев. Вона зняла з плечей плащ і попросила простелити його.

— Сідай перший, коханий мій.

— Ні, ні, — запротестував він і подав їй руку.

— Уволь мою волю, дай мені намілуватися на тебе. Хто знає, чи мені ще коли-небудь буде так гарно в житті. Я хочу намілуватися твоїм обличчям.

— Хіба я можу тобі в чомусь відмовити, кохана моя? — скорився Набусардар і поволі опустився на землю.

Нанаї стежила, як стомлено лягає він на траву, як випростується горлиця, а голову кладе в густу, м'яку й запашну траву. Стомлені його повіки склепилися, але за хвилину знову розтулилися. Він дивився просто в небо. Зіниці його застигли, мов стоячі озера. Несподівано в них перелився колір неба: спершу вони були голубі, мов ніч, що відступала, а потім стали ясніші, з проблизком нового ранку. Що більше розвиднялося, то більше мінився вираз його очей. Вони випромінювали такий спокій, який шле на землю тільки чисте небо.

Вона опустилася біля нього на плащ і сказала:

— Яке це щастя — відчувати в собі молодість.

— Те, що ти відчуваєш у собі, Нанаї, не молодість, бо я вже не такий молодий, а відчуваю те ж саме.

— А що це, мудрий мій велителю?

— Це мої очі, мої губи й мої руки. Ти відчуваєш їх так само, як я відчуваю в собі твої.

— Справді, — кивнула Нанаї головою, дивлячись на нього, — це справді твої руки, твої губи, твої очі...

«Є очі, — подумала вона, — які здатні подарувати людині цілий світ. Є руки, в яких ти почувашся клубком змотаних ниток. Є людина, одна-однісінька в цілому світі, чия влада не обтяжлива для тебе: Кожному з нас призначена така людина, одна-однісінька в цілому світі. І я її вже знайшла».

Нанаї пригорнулася до Набусардара, глядячи його хвилясте волосся.

— Ти щаслива? Тобі добре зі мною? — запитав він.

— Я щаслива, і мені дуже добре з тобою. Мені з тобою так гарно, що якби хтось тепер захотів це в мене відібрати, серце моє розірвалося б від болю.

Набусардар обняв Нанаї й почав цілувати по черзі кінчики її пальців на обох руках. У неї було таке відчуття, наче він надівав на них персні з найкоштовнішим камінням. Однак і вони не чарували б її так, як ці його цілунки.

Великий і могутній був Набусардар, ще величніший і ще могутніший, ніж сам цар, але ніщо не могло зрівнятися з тією безмежною ніжністю, з якою він кохав Нанаї. Якби його хтось побачив у ті хвилини, коли він дивився на свою квітку кохання, простодушну Нанаї, коли клав у її рот соковиті ягоди, підноси́в їй до вуст келих з вином, коли очі його не могли відірватися від тієї, яка заповонила все його серце, то нізачо не повірив би, що це той самий Набусардар, котрий носить при боці важкий меч і чие обличчя постійно сповнене суворої задуми. Може, в його житті не було вже ні хмар, ні тривоги? Були, звичайно, але і він, і Нанаї приховували одне від одного свій страх перед спопеляючою блискавкою війни, яка от-от мала спалахнути, немовби хотіли вирвати з її жорстоких, нелюдських пазурів бодай крихту справжньої людської радості. Вони берегли одне одного, тож уникали розмов про тривожне майбутнє. Дні текли, як струмок кристалево-чистої води.

Барсіппський палац, мов ніжною павутиною, був повитий мрією про щастя.

Барсіппський палац, мов ніжною павутиною, був повитий мрією про щастя, хоч на нього чигала страшна підступність і хоч Есагіла злісно й ревниво стежила за Набусардаровим захопленням Нанаї — головним чином тому, що наближалося свято богині Іштар, і Храмове Місто повинне було виконати перед Сібар-Сіном свої зобов'язання щодо Гамаданової дочки.

Старого Гамадана за кілька днів до свята повідомили, що його жде смертна кара, але Мардук подарує йому життя, якщо він дасть свою згоду, аби Нанаї стала жрицею храму Іштар.

Гамадан рішуче відмовився врятувати такою ціною своє життя. Він не стримався і сказав:

— Мардук непостійний у своїх бажаннях. Перед оголошенням вироку ви запевняли, що він жадає моєї крові. А тепер цей добрий бог раптом передумав і замість крові старця жадає тіла його дочки.

За такі зухвалі слова Гамадана знову кинули до в'язниці, і його ждав повний суд за образу верховного вавилонського бога.

Та Ісме-Адада засмучувало зовсім не те, що Храмове Місто змушене буде повернути Сібар-Сінові дарунки, які він приніс за обрану діву. Навіть краєвид, що відкрився з тераси його палацу на вулиці й гаї, де мала відбутися щедра учта, учта кохання, не міг прогнати хмар з його чола. Верховного жерця непокоїла доля Сан-Уррі, який вирушив на північ і від якого досі не було жодної звістки. Може, Сан-Уррі та його супровідників затримали Набусардарові воїни. Може, їх усіх кинуто у в'язницю або навіть страчено. Може, план Мідійського муру знов перебуває в руках верховного воєначальника царської армії, і на Храмове Місто насувається нове лихо.

І хоч на вулицях лунав спів, хоч ними сунули вавилоняни з вінками на голові, — Ісме-Адада не переставали мучити тривожні думки. Він не зміг прогнати їх навіть тоді, коли залишив терасу і в супроводі жерців рушив до храму Іштар на богослужіння. Йому здавалося, що таких сумних свят іще не було.

Перед храмом Іштар юрмилися люди. Вони принесли з собою кошики квітів, запашні мазі, пахучі масла в чудових амфорах, коштовні вазы й розкішні чаші з міцними винами, багаті вишивки й заморські тканини, дорогоцінні оздоби й витвори мистецтва. Обтяжені дарами, вони чекали, коли їх пропустять до святилища, щоб покласти все це на вітвар бодині. Тут так високо цінували кохання, що коли хтось хотів здобути прихильність омріяної особи, то ладен був покласти до ніг Іштар усе своє майно.

Походжав у натовпі і Сібар-Сін. У вуличках, прикрашених гірляндами, він приглядався до дів, які покійно готувалися принести жертву очищення.

На обличчі в одних відбивався страх, у інших — бажання, ще в інших — сяюча усмішка. Вишикувавшись низкою, вони чекали тих, хто прийде взяти їх за грудку золота, яке вони потім пожертвують богині. Віддалік, на спеціально відведеному майданчику, стояли колісничі й паланкіни дочок багатіїв. Обличчя в них були затулені серпанками.

Сібар-Сін уже оглянув дів у вуличках і на майданчику, проте Гамаданової дочки серед них не знайшов.

Нарешті він дістався до самої брами святилища, де перед величезною золотою статуєю Іштар вигиналися в танці лнудкі тіла жриць, прикриті лиш легкими серпанками. Танцем і співом вони славили свою богиню.

Святилище заповнили сановники, члени державної ради й вельможі. Ісме-Адад відслужив відправу й разом з іншими жерцями складав Іштар першу жертву.

Увага чоловіків була прикута до тіл жриць, які звивалися в танці й довкола яких у повітрі маяли легкі серпанки. Але Сібар-Сіна не приваблювало навіть це видовище. Він придивлявся до кожного жіночого обличчя, шукаючи Гамаданову дочку, а коли не знайшов її, подався до притвору, куди, закінчивши ритуал, мав пройти верховний жрець.

Ритуал закінчився, жриці припинили танець, і до храму ринув натовп з дарами й пожертвами. Верховний жрець поблагословив віруючих і віддалився в супроводі святих братів.

В притворі йому низько вклонився Сібар-Сін. Ісме-Адад злегка схилив голову й хотів пройти повз нього, але розкішно вбраний молодик заступив йому дорогу.

— Святий отче... — почав він.

— Будь терплячим, свято очищення вже почалося, — усміхнувся верховний жрець.

— Так, — сумно зітхнув Сібар-Сін, — свято очищення вже почалося, проте я ніде не бачу Гамаданової дочки. Вона повинна була чекати на мене в шатрі Мардука. В неї волосся з полиском міді, і серед дів, які прибули на свято, її немає.

Ісме-Адад з удаваним подивом озирнувся на жерців і затримав погляд на своєму новому довірникові, наступникові Улу.

— Дуже прикро, — не розгубився той, — але перед самою відправою нас сповістили, що Гамаданова дочка безслідно зникла. Дехто твердить, ніби її труп бачили у хвилях Євфрату. Ця чутка цілком імовірна, бо її мати, Дагар, скінчила так само.

— Мир покійним, — прошепотів верховний жрець і обмацав запитальним поглядом обличчя Сібар-Сіна.

У молодого вельможі звузилися щілини очей.

— Виходить, мене ошукано? — процідив він крізь зуби, гарячково зважуючи, вимагати йому назад свої дари, які він приніс Мардукові, чи ні. Та верховний жрець його випередив:

— Звісна річ, благородний Сібар-Сіне, Мардук поверне тобі твої скарби. На жаль, волів і вино повернути він уже не зможе.

— Я не вимагаю від Мардука того, що пожертвував йому, — гордо заперечив ображений Сібар-Сін, — я вимагаю лиш те, що мені належить. Мені потрібна Гамаданова дочка.

— Всі наші зусилля натрапити на її слід виявились марними, — додав довірник Ісме-Адада.

Сібар-Сін багатозначно посміхнувся.

— Я вірю, але ж Мардук усемогутній і всезнаючий. За яку ціну він поверне мені Гамаданову дочку? Чи вистачить для цього всього мого майна?

— Вистачить і його половини, благородний Сібар-Сіне, — кивнув головою Ісме-Адад. — Тільки ти мусиш бути терплячим.

По цих словах верховний жрець з гідністю пройшов повз Сібар-Сіна, й свято тривало далі. Люд сунув до храмів і складав свої пожертви. Біля всіх вівтарів божі слуги приймали дари для святих небожителів. Їхнім іменем вони благословили віруючих за науку — жертвних тварин, за кутрину — запашний кедр і мирт, за кіпсу — поминальну жертву, за ніку — жертвне вино.

Та найприхильніше приймали вони пожертви від вельмож і багатіїв, бо ті давали щире золото. Перед головним вівтарем, повитим фіміамом, вельможі відстібали свої мечі з золотими руків'ями, зривали з грудей золоті ланцюжки, стягували з пальців масивні персні-печатки, знімали з голови золоті обручі, оздоблені коштовним камінням і стрічками, і кидали їх до ніг богині родючості, молодості й кохання.

Жінки відшпилювали коштовні брошки та пряжки зі свого вбрання, виймали з волосья шпильки, гребені й разки білих, голубих та жовтих перлів; зривали з себе намисто, браслети й сережки; скидали обшиті коштовним камінням шати й стелили їх перед вівтарем. Рабині, які стояли позад них, тримали кошики квітів, чаші з маслами й глеку, повні вина.

Під звуки лір, арф, сопілок, лютень і флейт юрми людей поклонялися й молилися тій, що дарувала материнство, життя й блаженство. Здійснивши ритуал, вони сунули до виходу. Спершу чоловіки й жінки йшли поважно, неквапливою ходою, але потім їхня поважність змінювалася радістю, яка завершувалася вихором танців. Охоплені релігійним екстазом, люди ринули до відчинених воріт священних гаїв, сідали й лягали на м'яку траву під кипарисами, смоковницями, пальмами, оливами, заходили до священних чертогів блаженства під платанами. Від співу й музики трепетало листя на деревах і сполохані голуби кружляли високо вгорі. Гр'який, запашний дим жертвного фіміама стелився по всьому околу.

У чертозі самої Іштар, збудованому з рожевого мармуру й золота, чекали на блаженство кохання її чарівні дів, схожі на тих, яких було зображено на критському келиху

Валтасара в голубій вітальні нещасної цариці Амухеан Мідійської.

Сібар-Сін ще раз обійшов увесь Священний гай, шукаючи ту, яку йому мав повернути Мардук. Після марних пошуків він зупинився нарешті перед мармуровим чертогом богині Іштар. Сто дів привітали його однаковою усмішкою. Сібар-Сін обводив пильним поглядом їхні обличчя, немовби з'явився сюди тільки для того, щоб помилуватися на них. Та раптом він захвилювався й прикипів очима до однієї з дів. Трохи отямившись, він запропонував їй, щоб вона провела його до чертогу.

Діва підвелася.

Він вражено дивився на її стрункий стан і на зграбні форми тіла. Вбрання щільно облягало її й робило схожою на приборкану змію. Він не міг одірвати погляду від її спини й стегон, від пліч і лебединої шиї, від кучерів чорного волосся, блиск якого не поступався перед блиском чорної земляної смоли. Ідучи за нею, він запитував себе: «Звідки вона тут узялася? Звідки вона могла тут узятися?» Відгорнувши завісу і ввійшовши до чертогу, Сібар-Сін вигукнув:

— Телкізо!

Діва вже сиділа, повернувшись до нього спиною. Почувши своє ім'я, вона закинула голову, і з її горла вихопився чи то сміх, чи то стогін. Між розтуленими губами блиснув разок сніжно-білих зубів. У очах непогамовним полум'ям палає пристрасть. Над лобом сяяла золота діадема, з якої на плечі спадав прозорий серпанок. Шию обвивав народвий вінок. Намазані пахощами оголені груди вилискували. На ній була тільки вузька спідниця, перев'язана на стегнах золотим шнуром.

Сібар-Сін, розпусник із розпусників, зачудовано дивився на неї й хитав головою:

— Невже це й справді ти, Телкізо, дружина Набусардара, серед жриць богині Іштар? Он куди завела тебе її ласкавість!

Телкіза поклала голову на спинку лави й, злегка похитуючи нею, запитала:

— Чого ти дивуєшся, Сібар-Сіне? Хіба ти сам не платиш за кохання неоціненні скарби? Адже ти над усе в світі цінуєш насолоду. А якщо ти знаєш ціну насолоді й розкоші, то чого ж дивуєшся мені, тій, яка знає її ціну незгірш від тебе?

— І все ж таки, Телкізо, ти з княжого роду, й тобі негоже чекати кохання разом з продажними жінками.

— Я хочу жити,— гостро відповіла вона,— я маю право жити.— І дивний трепет перебіг її тілом.

— Я відведу тебе до свого палацу.

— Мені цього вже замало, Сібар-Сіне. Я мрію про мужа, такого, як Набусардар. Про дужого, плечистого мужа. Ти знаєш, який він гарний і сильний. Ніхто не зрівняється з ним в усій Вавілонії. Навіть сам Таммуз. Може, тільки один Гільгамеш міг би помірятися з ним силою.

— Ти роздратована, Телкізо, і я не вірю твоїм словам. Ще недавно ти твердила мені цілком протилежне. Але тоді ти ненавиділа Набусардара.

— Зате зараз я кохаю його так сильно, як недавно ненавиділа. Я віддала б усе на світі, щоб здобути його прихильність. Ти навіть не уявляєш, скільки золота пожертвувала я богині Іштар, щоб вона привернула його до мене. Я чекала його тут, серед цих дів, але він так і не прийшов на свято.— Вона стиснула губи й задивилася на стелю. За хвилину заговорила знову, вже голосніше:— А чи знаєш ти, чому Набусардар не прийшов сьогодні на свято, хоча тут зібрані всі високі вавілонські сановники? Він не прийшов тому, що справляє бенкет кохання в барсіппському палаці. Створивши армію, він певен своєї сили й тепер цілком віддається тій кралі.

— Кому? Про кого ти говориш?

— Про ту, яка мала належати тобі.

— Не розумію.

— Ти зрозумієш, коли я назву її ім'я. Це Нанаї, Гамадана дочка.

Сібар-Сін зблід. Його гарна оливкова шкіра,— всі халдеї неабияк пишалися гарним відтінком своєї шкіри, вбачаючи в цьому перевагу над іншими народами,— враз посиніла.

— Мені здається, ти вже починаєш розуміти,— сказала Телкіза, дивлячись на його обличчя й намагаючись визначити, чи її удар досяг своєї мети.

Сібар-Сін захрипів, як лев, уражений стрілою в самісіньке серце.

— Нанаї в Набусардаровому палаці?

— Вже кілька тижнів,— відповіла вона зловтішно.

— Чому ти не сказала мені про це раніше?

— Я кажу тобі про це тепер.— І Телкіза зареготала, зареготала так, щоб якомога болючіше вразити його й розпалити в ньому гнів.

Завдаючи Сібар-Сінові цього удару, вона хотіла забути про власні муки й, щоб зовсім добити його, повторила:

— Так. Я кажу тобі про це тепер, коли настав час.— І, підвівшись з лави, підійшла до нього.— Сподіваюсь, ти розумієш, що повинен поквитатися з Набусардаром за мене й за себе? Як трофей, тобі дістанеться Нанаї, а мені залишиться він.

— Чим, по-твоєму, можна здолати Набусардара? Зброєю чи...

Телкіза знову голосно засміялася:

— Хіба я тобі не казала, що Набусардар такий дужий, що, мабуть, тільки один Гільгамеш міг би помірятися з ним силою? Зброєю ти нічого не досягнеш. Він — воїн тілом і душею, а мечем орудує, як мало хто з халдеїв.

— Чим же ж тоді?

— Чим? Запам'ятай собі, Сібар-Сіне: тільки слабших можна здолати зброєю, а сильніших — підступом. Твердо затам собі це, якщо не хочеш програти в житті.

— Отже, підступом?

— Так, підступом.

— Ти маєш на увазі вбивство чи зраду? Я не знаю, чи зможу вбити його своєю рукою...

— Підкупи інших, за гроші люди зрадять навіть самого Мардука, не те що Набусардара. У винагороду ти одержиш Нанаї, а про мене можеш не турбуватися.

Жорстоке почуття ревності заполонило Телкізу, і спазм здушив їй горло. Щоб не показати, як їй тяжко, вона мерщій простягла Сібар-Сінові руки, ніби благословляла на подвиг.

Проводжаючи його з чертогу блаженства, вона затулила обличчя й груди серпанком і, зупинившись на дверях між вовняними завісами, хвилину дивилася йому вслід.

Їй уклонився якийсь чужинець, що стояв під каштаном. Він був високий, ставний і гарний. Очі його палали, мов жарини. «Мабуть, якийсь знатний лідієць або мідієць», — подумала вона. У неї було таке відчуття, ніби погляд цього незнайомця шмагає її тіло вогненным батогом. Так воно вже буває — коли хтось піддався якомусь порокові й не чинить йому бодай найменшого опору, то погрузає в нього дедалі глибше, й нарешті настає хвилина, коли цей порок тягне його в прірву. Так сталося і з Телкізою. Коли чужинець наблизився до чертогу, вона мовчки скорилася йому.

Чужинець добре знав, що вона — дружина верховного воєначальника, а тому й чатував на неї, хоч і вдавав, що вважає її однією з дів Священного гаю. Сказав, що він із племені аммонітян і що втік до Вавилону, рятуючись від

кривавої сваволі Кіра, який поневолив його вітчизну. Народи, які живуть на північ від Вавилонського царства, мовляв, з надією звертають сюди свої погляди, сподіваючись на те, що воно визволить їх з-під перської тиранії. Але, щоб урятувати світ, Вавилонське царство повинне виставити хоча б таку армію, яка є нині в Кіра.

Телкіза не помітила підступу в словах чужинця. Засліплена пихою халдейки, вона запевнила його, що в Набусардара є армія, у всякому разі, не менша, ніж у Кіра, і що, тільки-но спаде літня спека, він виступить проти персів.

— Ми, — з удаваним натхненням вів далі чужинець, — сини поневолених народів, віримо в перемогу Набусардара. Свій хрст він довів уже хоча б тим, що спіймав шпигуна Устігу. Жаль тільки, що його не вдалося схопити живим.

— Наскільки мені відомо, — зловилася на цей гачок Телкіза, — наскільки мені відомо, Устіга живий, і його ув'язнено в підземеллі барсіпського палацу Набусардара.

Виходячи, чужинець кинув Телкізі в поділ кілька золотих монет. Мабуть, він уже був далеко від Священного гаю, коли Телкіза опам'яталася і взяла одну з цих монет. Поглявши її на долоню, вона почала розглядати на ній клинчасті знаки. І раптом її мов хто обухом по голові вдарив — та це ж перські гроші, гроші царя Кіра!

Перелякана й приголомшена, вона прошепотіла: — Невже це був перс?

І справді, це був перс, шпигун Забада, Елів ювариш. Перебраний за погонича, який на завітчаній колісниці безе дів на свято очищення, він проник до Вавилону, хоч міські брами пильно охоронялися. Він хотів довідатись, чи живий його начальник, князь Устіга.

Поволі наближався смертоносний серпень, місяць аб. Спека дедалі сильнішала й нарешті стала зовсім нестерпною. Вавилон удень був порожній, наче вимер, і тільки вночі, коли повітря трохи охолоджувалося, на вулицях з'являлися поодинокі перехожі, здебільшого водоноси з важкими металевими глеками. Усе живе мучив страх: що буде, як пересягнуть джерела? У молитовнях палаців безперервно горіли світильники й курилися кадильниці. Простолуд навколіш-каж долився перед божками-заступниками. Але молитви не дуже допомагали: вавілоняни проводжали на кладовище десятки рідних і близьких. Велика царська майстерня глиняних домовин, яка стояла на березі Євфрату, припинила роботу, і оскільки щодень умирало багато людей, виникла не-

безпека, що запасу домовин вистачить не надовго. Найдужче страждала від спеки сторожа двохсот міських брам, які треба було пильно охороняти, інакше — смертна кара. Не було такого дня, щоб палюче сонце не скосило кількох воїнів. Яре проміння висмоктувало з них соки життя, доводило до божевілля. Люди вже з нетерпінням чекали кінця місяця смерті, а він іще тільки починався.

Вавілонія, здавалось, поринула в глибокий сон. Усе живе заховалося від вогненної колісниці бога Сонця. Хоч у ній їздив сам Шамаш, ніхто не наважувався звести очі на його сліпучий лик.

Області, розташовані на південь від Мідійського муру, немовби вимерли. На півночі Набусардарові залоги в неймовірно тяжких умовах проводили військові навчання. Протривалі походи годі було й думати, і навчання відбувалося навпереміну то у величезних опіських, то в сіппарських казармах.

Тимчасом як країна на південь від Навуходоносорового муру знемагала від спеки, життя в її північній частині незвичайно пожвавилось. До її кордонів безперервно підтягувалися війська царя Кіра, й нарешті настав день, коли багатотисячна перська армія вже стояла наготові під захистом ассирійських гір, чекаючи наказу свого повелителя.

Кір прибув з Екбатан, царської резиденції, щоб особисто повести свої війська на Вавілонію. Зараз він саме об'їжджав берегом каналу північний мур.

Стоячи в своїй бойовій колісниці, він правив четвериком випещених-гнідих огирів. Золочені вуздечки сяяли на сонці, а на лобі в коней виблискували срібні сітки, всипані голубими перлинами. Середина дишла була оздоблена коштовним камінням, а борти колісниці обкуті золотим платівками з зображенням ратних сцен.

По праву руч від Кіра стояв воїн із щитом, на якому було вибито царський знак, а по ліву — лучник з позолоченим луком і стрілами.

Міцно тримаючи в руках віжки, Кір погойдувався в такт розміреному чвалу коней. Він був гарний і ставний. Довгасте обличчя, благородне й мужнє, облямовувала коротка, старанно розчесана на боки борода. Вусів у нього не було, і від цього обличчя здавалось самовпевненим. Орлиний ніс, чорні, мов прожилки оніксу, очі. Високий лоб закривав шолом з великим металевим гребенем. Груді захищав панцир з лусок, з-під якого виглядали збористі рукави сорочки. При боці висів меч з агатовим руків'ям.

Слідом за царською колісницею гуркотіли колісничі полководців та інших вищих воєначальників. З обох боків їх охороняли браві вершники.

Несподівано Кір наказав зупинитися, щоб уважніше роздивитись халдейське укріплення. У цій частині Мідійський мур був найміцніший.

Дивлячись понад водами каналу, Кір звернувся до свого першого полководця:

— Тут найнебезпечніше.

— Так, — кивнув той головою, — здається, тут Нінбах, будівничий Мідійського муру, найкраще виявив усю свою мудрість, мистецтво й досвід.

— І якраз за цією ділянкою муру звели греблю Нахар-Малки. Нінбах це чудово придумав! Навіть якщо ворог і подолає мур, то досить підняти заставку в греблі, щоб обернути місцевість під нею на величезне озеро й потопити в ньому все вороже військо. Ця гребля дуже мене непокоїть.

— Не забувай, царю царів, що боги на твоєму боці і що гребля Нахар-Малки — у їхніх руках, а не в руках халдеїв, — підбадьорив його полководець.

— Торік ти теж казав, що боги милостиві до мене, але коли я виступив у похід проти халдеїв, у річці Діалі втопив священного коня-альбіноса з запрягу бога Сонця. Ти знаєш, чим це скінчилося. Похід на царство Набоніда довелося відкласти на цілий рік, бо військо побачило в цьому недобрий знак і занепало духом. А тоді, як мені здається, був найсприятливіший час. Набонід не мав армії й не зміг би боронитися.

— Покладайся на богів, — сказав маг, який скрізь супроводжував Кіра, — боги прихильні до тебе. Коли вчора, після відправи, я спитав таємне майбутнє, воно відповіло, що тобі судилося пройти по дну глибокої ріки, воду з якої ти спустиш у канали. Коли це станеться, ти переможеш.

Кір окинув мага недовірливим поглядом. Магові пророцтва останнім часом перестали справджуватися. Кір жорстоко ошукався, вірячи йому. І ось тепер маг знову передрікає, що цар пройде по дну ріки.

— Я передаю тобі, царю царів, сину Камбіза, який був сином доблесного Кіра і внуком переможця Теїсли, зачатого з сімені Ахемена, тільки те, що мені відповіло майбутнє.

— Я розумію, куди ти гнеш. Я все чудово розумію. Ти хочеш переконати мене, ніби похід на Вавілонське царство ми відклали на цілий рік з волі провидіння. Ти хочеш сказати, що коли вже таємниче майбутнє повторило свою ка-

зочку про ріку, то цим воно милостиво дало мені знамення моєї перемоги.

— Так, царю царів,— кивнув головою вчений муж,— річку Діалу ти звелів спустити в численні канали, присягнувшись заради помсти за коня зробити її такою мілкою, що її можна буде перейти по дну. Ціле літо твоє військо копало канали й стоки, щоб ти зміг зігнати свою злість на підступній ріці. Рівень води в ній упав так низько, що оголилося піщане дно, і ти вільно перейшов по ньому з берега на берег. Ти це зробив, могутній і великий, але ти не добачив, що це і є пророцтво твоєї перемоги.

Зачувши останні слова мага, военачальники хором вигукнули:

— Хай будуть благословенні боги, які вказують шлях володарям країни!

Перший полководець додав:

— Тобі, царю, судилося перемогти, і нам разом з тобою!

— Я не хочу переоцінювати ні себе, ні силу богів,— стримано відповів Кір, виймаючи з мішечка, розшитого перлами й прив'язаного до пояса, підзорну трубу, яку йому недавно прислав у дар фараон Амасіс. Прислав разом з обіцячкою не допомагати Вавілонові, якщо Кір дасть йому заруку, що не переступить кордонів Єгипту.

Приклавши трубу до ока, цар провадив далі:

— А з Діалою було трохи не так. Я не забобонний, щоб вірити в прикмети, і не мстивий, щоб зганяти злість на річці за те, що в її водах утонув священний кіннь.— Він примружив друге око й почав розглядати в трубу вежу на мурі.— Діалу я наказав спустити тільки для того, щоб зайняти чимось армію до майбутнього походу. Нічого іншого я не мав на меті. І якщо хтось тлумачить це інакше, то він глибоко помиляється.

— Такої думки й твоя армія, повелителю,— підтвердив один із полководців, обличчя якого було вкрите невигойними лишаками.

— Твоя відвага, володарю світу, вселяє відвагу і в твоє військо.

— Бо цар, який уміє переходити ріки вброд, могутніший за тих, що волюють їх обходити...— знову озвався маг.

— Стійте!..— вигукнув раптом Кір і жестом урвав потік цього славослів'я.— Стійте!..

Він опустил підзорну трубу й окинув поглядом усіх, хто стояв довкола нього.

— Що сталося, царю?— поцікавився перший полководець.

— Ви не повірите,— благодушно всміхнувся Кір,— ви не повірите, але через цю трубу й справді краще видно!

І він дав їм подивитися на мур Навуходоносора, по якому ходили халдейські вартові.

— Ну й дивина!— видихнув маг.

— Просто неймовірно!— вихваляли трубу полководці.

— Дайте глянути й щитносцеві та лучнику,— наказав цар.

Щитносець і лучник подивилися в чарівну трубу й побачили на укріпленні важкі каменюки та воїнів, яких протрим очом не було видно.

— Дозволь мені, царю царів, послати в них бодай одну стрілу,— попросив лучник.

— Ні, ні,— заперечив Кір,— ще не час.— І взяв з його рук чарівне скло.— Чудова річ!

— Мабуть, у Єгипті багато таких дововиж, володарю світу. Було б непогано прогулятися туди з нашою армією.

— Спершу Вавілонія, любий мій полководцю. Шкода, що фараон Амасіс не переслав мені замість цього скельця знаряддя, яким можна було б проломити Мідійський мур.

— Я був би йому ще вдячніший.

— Боги милостиві до тебе, сину Камбіза,— з притиском мовив маг,— а до кого милостиві боги, тому вистачить і своєї зброї й армії.

— І все ж таки,— замислено мовив Кір,— дивлячись на мур з близької відстані, ще виразніше усвідомлюєш, що війна проти Валтасарового царства таїть у собі багато несподіванок навіть для такого правителя, як я. Але відкладати наступ більше не можна.

— Слушно,— закивали головами военачальники.— Інакше Валтасар отямиться й підготується до боротьби. Як тільки спаде ця спека, треба розпочати наступ.

— А зараз назад, до табору!— звелів цар.

Усі піднялися в колісниці, й коні знову рвонули чвалом.

Цар і його супровідники помчали в тому напрямку, де вдаль вимальовувалися контури ассирійських гір, укритих темною зеленню сосен та рідких кедрів. Вони прямували до гір, де панував усталений одвічними законами мир і спокій. Ці гори ще не знали, що незабаром вони стануть свідками кровопролитної боротьби людини проти людини. Не підозрюючи, яке лихо насувається на цю країну та на її жителів, на замшілому вітті токували тетеруки, а в сутінках гулявали, насупившись, сиділи пістряві сови. Під віттям дерев лежали газелі й сарни. Високо в небі, ще блакитнішому, ніж очі загадкового сфінкса, кружляли яструби й велично

пропливали орли, розпростерши крила. Гори гучали, мов семиструнна Терпандрова¹ кіфара, й дихали прохолодою.

Вершечки цих гір височіли над наметами перського війська, куди тепер наближався Кір зі своїм почтом. Під обіддя коліс хилилася шавлія, медуниця й жовтець, мовби віддаючи честь великому правителю. Можливо, незабаром так само хилитиметься й військо вавілонського царя під перським мечем. Але зараз тут ще був мир, степ пахнув чебрецем, і над ним тремтіло сріблито-прозоре повітря. Можливо, для того, щоб улити в Кіра якомога більше сили для майбутнього походу на Вавілонське царство.

Повернувшись до табору, Кір зразу ж зібрав військову раду. Вона тривала цілу ніч, але найскладніше питання — як пробити мур — лишилося невирішеним.

Наради в царському наметі тривали дні й ночі, а тим часом військо невтомно муштрувалося, здійснювало тривалі походи й навчалось орудувати штурмовими вежами та катапультами, яким відводилась найважливіша роль у здобутті Мідійського муру.

Нарешті суперечки закінчилися, але обличчя полководців і самого царя були стурбовані. Довелося визнати, що Вавілонське царство — найсильніше з усіх, з якими досі воювала Персія, і з безпосередньої близькості це виявилось незаперечним.

Сон тієї ночі до перського володаря так і не прийшов. Його лихоманило, і він двічі велів подати сікери — напою, що прояснює думки. Він уже хотів був устати і вийти подихати свіжим повітрям, коли раптом пролунав звук сурми царського дозорця. Слуга накинув Кірові на плечі плащ, але цар лишився сидіти на ложі.

— Що це? — насторожено запитав він і почав наслухати.

А тим часом до начальника-особистої охорони царя привели сімох чоловіків. Двоє з них виявилися халдейськими жерцями, один — воєначальник із розвідки Устіги, четверо — воїни Есагіли; обличчя останнього з воїнів було закутане, і він не вимовив жодного слова.

Вивідач із загону Устіги зажадав, щоб жерців і мовчазного чоловіка з закутаним обличчям провели до царського намету, і заявив, що мету свого приходу вони зможуть відкрити тільки самому цареві.

¹ Терпандр (VII ст. до н. е.) — давньогрецький поет і співець, який акомпанував собі на кіфарі. Один із перших відомих давньогрецьких музикантів.

Цих трьох провели до царського намету, і вони впали навколішки, низько схиливши голови перед Кіром.

Подиву Кіра не було меж. Але він швидко опанував себе й дав знак, що вони можуть говорити.

Першими почали жерці.

— Будь благословен, царю царів і володарю світу. Халдейські жерці, жерці Есагіли, доземно вклоняються тобі. Святий отець Ісме-Адад послав нас до тебе з дорученням підкріпити ділом нашу домовленість з екбатанськими братами. Не тільки ми, а й наші боги на твоєму боці, і на доказ цього вони посилають ключ від халдейського царства.

Очі Кіра округлились від подиву, і він раптом споважнів.

— Ключ від халдейського царства? — перепитав він, не вірячи своїм вухам.

— Так, — підтвердив один із жерців, — ключ від неприступної Вавілонії.

І тоді третій з послів відкрив своє обличчя й низько схилив голову.

Кір схопився за край ложа й приголоснено мовив:

— То, виходить, ти Сан-Уррі... заступник начальника вавілонського корпусу?

— Так, царю царів і володарю світу. Сан-Уррі прийшов поклонитися тобі, щоб стати твоїм найвірнішим слугою й воїном. Бо тільки тебе, царю царів і володарю світу, я визнаю царем і своїм паном. А щоб ти повірив, що в моїх словах немає ні лестощів, ні підступу, я складаю тобі до подар, рівний ціні всього халдейського царства.

Він упав перед Кіром долілиць і поклав на килим мішечок, розшитий золотом і оббитий блискучим ланцюжком, кінці якого були скріплені печаткою Есагіли.

Царський радник зламав печатку, витяг із шкіряного мішка глиняні, срібні й золоті таблички й подав їх Кірові. Той відразу ж приклав до однієї з них збільшувальне скло, бо знаки на ній були дуже дрібні.

Вже з перших рядків послання він зрозумів, що Есагіла прислала йому справжній царський дар, яким не знехтував би жоден правитель у світі. Це був план Мідійського муру.

З несподіванки Кірові на мить аж в очах потьмарилося. Здавалось, чиясь невидима рука змела з лиця землі весь світ. Він нічого не пам'ятав, неначе якась таємна сила поглинула минуле й сучасне. Вона оточила його порожнечою, і він, мов у величезній бочці, він почув, як калатає його серце. Але ніхто не помітив царєвого потрясіння. Коли він заговорив знову, голос його лунав спокійно й розважливо.

Кір сердечно запросив халдейських послів сідати й звелів щедро пригостити їх. Коли послі підкріпилися з дороги, він знову наказав скликати військову раду. Сан-Уррі, наголошуючи на неабияких своїх заслугах, розповів, як йому пощастило захопити план Мідійського муру. Про сутички між храмовим військом і військом Набусардара він не прохопився жодним словом, хоч Кір та його радники були добре обізнані з усіма останніми подіями в Вавілоні. Про цю сутичку Сан-Уррі промовчав тому, що не хотів, аби Кір довідався про його поразку. Зате він докладно змалював військове становище Вавілонії й нелюдські зусилля Набусардара створити сильну армію.

— Скільки ж нині війська має Валтасар? — перервав його Кір, бавлячись золотим галуном на своєму одязі.

— Я думаю, що кількісно його армія не перевищує твоєї, царю царів.

— Назви число! — наполягав Кір.

— Приблизно сто тисяч, царю царів!

— «Приблизно сто тисяч» може бути і сімдесят, і сто тридцять тисяч, а це велика різниця, — всміхнувся зовні спокійний цар, — про вас, халдеїв, ходять чутки, ніби ви найкращі математики в світі, тож будь трохи точнішим, князю. — Кір суворо глянув на Сан-Уррі й додав: — Мені стало відомо, що Набусадар має стоп'ятдесятитисячну армію і що він збільшить її до двохсот тисяч за рахунок війська Храмового Міста. Це правда чи ні?

— Військо Храмового Міста не піде з Набусардаром, бо Храмове Місто виступить проти Набусардара, — роздратовано відповів Сан-Уррі.

— Але за моїми відомостями, — незворушно провадив далі Кір, — за моїми відомостями, Набусардар створює не царську армію, а збирає всенародне ополчення. Храмове військо — частина народу, і воно теж зобов'язане захищати його. Набусардар — далекоглядний полководець.

Сан-Уррі нахмутив свій вузький лоб, і його глибоко посажені колючі очі стали ще колючішими. Його дратувало, що Кір так вихваляє Набусардара, а треба сказати, що Кір умів належно оцінити здібності суперників.

Щоб виправдати свою необізнаність, Сан-Уррі швидко заговорив:

— Я вже давно з Вавілона, царю царів, і моєю метою було вручити тобі передусім план Мідійського муру, а не відомості про Набусардарову армію й не перелік його здібностей.

Присутні вловили в його голосі роздратування.

Цар примирливо всміхнувся і першим підняв чашу за славу богів, армії та свого народу.

Всі приєдналися до нього.

Сан-Уррі з досади кусав краєчок чаші, і кожен ковток вина обпікав йому горло. Він чекав, що цар згадає і про нього, але цього не сталося, тому Сан-Уррі відчув розчарування. А може, в персів інакше заведено висловлювати свою вдячність і прихильність? Він вирішив бути терплячим.

Потім мова зайшла про Мідійський мур. Сан-Уррі почав догідливо перераховувати всі його вади, непомітні для стороннього ока. Вказав, у яких ділянках його можна пробити з найменшою затратою сили. Нарешті, немовби викладаючи свій найголовніший козир, заявив, що намісник Сіппара — спільник Есагілі і що він відчинить міську браму, як тільки перське військо подолає мур Навуходносора. Отже, місто можна здобути без бою. Опіс, як тільки стане відомо, що Сіппар упав, теж складе зброю, бо чинити опір незліченному перському війську він неспроможний.

— Здобути решту території, — підсумував Сан-Уррі, — не становитиме жодних труднощів для такої армії, як твоя, царю царів, найясніший із роду Ахеменідів.

— Якої чисельності залоги на півночі? — запитав Кір, пропустивши повз вуха це славослів'я.

— Тисяч із двадцять, — Сан-Уррі навмисне знизив чисельність північних військ Набусардара, боячись, щоб Кір не відклав наступ.

— А за моїми відомостями, — неквапливо мовив цар, — їх там рівно п'ятдесят тисяч. Чи добре вони озброєні і споряджені?

— У Вавілонії, як тобі відомо, царю царів, не було постійної армії, а тому не було в достатній кількості ні спорядження, ні зброї.

— Але ці п'ятдесят тисяч можуть бути добре спорядженими й озброєними, князю. Вавілонія — найбагатша країна в світі, і вона готується до війни вже кілька місяців. Я маю відомості, що вся Набусардарова армія добре одягнена й озброєна, тільки не знаю, чи вона, до того ж, ще й добре навчена. Що ти, князю, можеш на це сказати?

— Я — ворог Набусардара, царю царів, і не дуже цікавився його армією.

— О, — поблажливо всміхнувся Кір, — цікавитись армією ворога майже так само важливо, як і дбати про свою власну. Я маю відомості, що Набусардарові воїни добре навчені. Набусардар — перший достойний суперник царя Кіра. — І, немовби радіючи майбутній сутичці з ним, уп'яв-

ся очима в завішену важкими килимами стінку свого намету із звіриних шкур; здавалося, погляд його блукав у далеких просторах.

Сан-Уррі тим часом обвів очима військових радників Кіра й есагільських жерців, і йому здалося, що в їхніх душах панують задоволення та спокій, і тільки його душа не знала ні задоволення, ні спокою. Всю дорогу сюди, серед усіляких небезпек, він мріяв про те, що великий цар накаже віддати йому найвищі почесті. Він мріяв навіть про те, що Кір поставить його на чолі військ, які підуть на приступ Мідійського муру. А цар тим часом поводить з ним так, мовби замість плану Мідійського муру Сан-Уррі приніс йому тільки грудку золота. Не здатний подолати в собі почуття гіркої досади, він прагнув тільки одного: почути, чим Кір збирається винагородити його за цей дар.

Але Кір був людиною неквапливою, спокійною та розважною й дуже рідко виявляв свої почуття, хоча й не був черствим та бездушним. Він підкоряв усе своїй твердій волі, але діяв стримано. До цього він привчив себе, ще будши підлітком і юнаком, так поводить й тепер.

Нарешті Кір відірвав погляд від килимів і звернувся до присутніх з коротким словом. Він ні на чому особливо не наголошував, нічого не підносив, однак нічого й не припинював і не применшував. У ці хвилини він чимось нагадував тихий потік, який певен, що жодна сила не здатна змінити його течії.

Цей день Кір звелів належно відсвяткувати — влаштувати увечері в таборі учту. Для есагільських послів наказав приготувати намет і виставити біля нього охорону. Після стомливої дороги вони повинні як слід відпочити.

Коли чужинці пішли, Кір залишився на самоті зі своїми радниками.

— У наших руках план Навуходносорового муру, — сказав він, — але це ще не означає, що в Вавілонію ми вступимо без бою. Навпаки, нас чекає жорстока й запекла битва. Пам'ятайте про це. Нам протистоїть не менш як сто п'ятдесят тисяч добре споряджених, озброєних і навчених воїнів. Набусардар — полководець, яких халдеї не мали з часів Навуходносора. Якби не було на те волі богів, щоб перс правив і панував над світом, я обрав би його своїм найкращим другом. Однак правити світом боги визначили нам, бо ми правимо справедливо й віддаємо кожному те, що він заслужив.

Кір витер лоб і довго про щось думав. Зморшки на його обличчі поволі розгладжувалися, очі заблищали своїм

звичним блиском. Підвівши голову, він окинув присутніх поглядом і, немовби підсумовуючи розмову, сказав свою улюблену фразу:

— Я буду радий, якщо ви пам'ятатимете, що перс повинен дорожити Персією, як своїм власним життям, і ніколи не запламує себе зрадою, бо ваш цар нікого не зневажає так, як зрадників.

У таборі царя Кіра на широкій рівнині Межиріччя, облямованій з півночі сосновими лісами ассирійських гір, готувалася учта перед битвою, бо так уже було заведено. Перські воїни аж із шкури пнулися, прагнучи перекопати есагільських послів, що схильність до розкоші, краси й утіх притаманна їм так само, як лідійцям, мідійцям чи підданним Валтасара. Вони завітчували намети й зброю, бойові колісниці, коней і верблюдів, стелили килими й завішували входи до наметів пістрявими вовняними та шовковими завісами; ставили на столи мідні, олов'яні й срібні чаші. Приносили в кошах і на тарелях вишукане печиво, м'ясо й фрукти. А коли сіли бенкетувати, то тіла їхні були обвішані металевими прикрасами й коштовним камінням. У волосся, змащене запашними маслами, були вплетені стрічки.

Халдейські послі широко розкрили від подиву очі. Слова «паршивий перс» аж ніяк не в'язалися з тим, що вони тут побачили. Піддані Кіра пашіли здоров'ям і силою.

Та найдужче здивувала їх злагода, яка панувала в таборі. Перси ставилися один до одного як брат до брата, як батько до сина. Ніде не видно було ні чвар, ні заздрості, ні ненависті.

— Як це можливо? — хитали головами двоє есагільських жерців, вийшовши подивитись на перський табір і воїнів.

— Невже Кір наділений такою великою внутрішньою силою? Коли він глянув на мене, я змушений був опустити очі — не витримав його погляду.

— Ти хочеш сказати, що Кір і справді посланий небом рятівник всіх народів?

— Я ладен повірити в це. Тільки ніяк не можу збагнути, чому Мардук і досі не відкрив нам цього.

— Може, він відкрив це Ісме-Ададові, і саме тому святий отець передав Кірові план Мідійського муру.

— Мабуть, так воно і є. Кір — син богів, і тому всі його люди впевнені і в ньому, і в собі. Отож вони спокійні та врівноважені. Поведінка його воїнів красномовно підтверджує це.

Цікавість вела їх далі. Вони зупинилися біля одного з наметів і заговорили з воїнами.

— Звідки ж тут узятися чварам,— відповів один із них,— коли і цар, і воєначальники, і прості воїни ночують під голим небом, їдять однакову страву й живуть однаково?

— У нас нікого не кривдять, і всіх нас цар цінує однаково,— докинув другий.

— Ви хочете сказати,— запитав споважнілий жрець,— що весь табір — як одна людина?

— Так, як одна людина,— кивнув воїн, одягаючи собі на голову вінок.

— А з яких племен Кір набрав собі воїнів? — допитувався служитель Мардука.

— З усіх тих, що населяють нашу вітчизну.

Воїни мовчки закивали головами.

— Я, приміром, пасаргадянин,— випростався підчасий.

— Я — артеат, а оцей, що сидить у мене в ногах,— з маєційців.

— Ми з батьком — сини сильного племені сагартів, спорідненого з плем'ям хоробрим мардів.

— А я й ось вони — мерахійці,— показав рукою воїн, який нарізав печену баранину.

— А я, святі отці, походжу з племені дерусійців, але за дружину взяв собі пантелаєтійку. Батько її був уже немічний, віддав за мене красуню Сусію і прийняв мене у свій дім, як рідного. В нас із нею вже шестеро синів, а оце чекаємо сьомого.

— З інших племен тут нема нікого,— озвався той, що розливав вино,— але в сусідніх наметах знайдуться і десковіці, і дропиковійці, і сини славетного роду Ахеменідів — з них, як вам, напевне, відомо, походить наш цар і пан.

У цю мить із намету вийшов воєначальник і привітав їх звичним вітанням перських воїнів.

— Будь благословен! — відповіли йому жерці й зав'язали з ним розмову.

— Я можу поводити вас по табору,— запропонував той свої послуги,— поки почнетесь учта, ми встигнемо обійти намети на згірку.

— Іншим разом, благородний пане,— чемно відмовився жрець,— на небі вже повно зірок, а з першими зірками ми повинні з'явитися до намету царя царів.

Тієї ж миті з горішнього кінця табору долинули звуки трікутних лір, цимбалів і мелодійна пісня.

Халдейські жерці напружили зір і слух.

— Жінки? — запитав один із них.

— Так. Жінки з обозу. Під час бенкетів їм дозволяється відвідувати намети і проводити ніч у втіхах,— пояснив воєначальник.

Жерці Мардука подивилися в той бік, звідки наближались до наметів жінки та дівчата. В руках вони несли музичні інструменти, фігури тритонів і божків, мушлі й пахоші. Танцівниці йшли вихитуючись, флейтистки награвали любовстрасні мелодії, а співачка чарувала своїм співом і поглядом.

Лише тепер починалися справжні веселощі. З настанням сутінків дедалі гучніше лунали пісні та буйний сміх, дзвеніли металеві чаші, булькало вино з ассирійських виноградинників, чувся тихий і пристрасний шепіт.

Зійшов місяць. Оточений мерехтливо-золотистими зірками, він, здавалося, теж справляв бенкет за прикладом людей на землі. Округле обличчя його усміхалося й задоволено лило з височини своє сріблясте світло.

Цим сріблом був облитий і царський намет, де разом з іншими бенкетували також халдейські жерці. У просторому шкіряному наметі сиділи вельможі, і серед них полонений лідійський цар Крез, який став Кіровим другом. Навпроти них веселилися воєначальники, серед яких сидів також Сан-Уррі з приставленим до нього воєначальником із служби князя Устіги. До свого столу Кір запросив і старших, і молодших воєначальників, і навіть простих воїнів, бо цінував їх не менше, ніж полководців. Він запросив переважно тих, хто відзначився в недавніх битвах. Кір пильно стежив за тим, щоб нікого не скривдили, і намагався ставитись до всіх однаково, бо хотів мати не тільки добре навчену й хоробру, а й вірну та надійну армію.

В наметі, прикрашеному гірляндами з розмарину, сповненому веселого співу двірських музикантів та гуських ароматів вишуканих страв, веселощі дедалі наростали. Коли ж довкола столів зазвучали бубни, флейти і ліри, радості бенкетарів не було меж.

У Кіра заблищали очі. Тому, хто в цю хвилину зазирнув би в них, здалося б, що він дивиться на поверхню чистої, бездонної криниці.

Нараз один із старших воєначальників підніс чашу і вигукнув:

— Живи вічно, благословенний богами!

Воїни дружно підтримали його.

Кір подякував кивком голови. Відкинувшись на подушки, він сидів на своєму золотому ложі, вистеленому шовками.

Йому прислужувало двадцять чарівних царівен і князівен, яких він отримав у дар від правителів підлеглих країн. Вони наввипередки підносили своєму володареві наїдки й напої, кожна власноручно пропонувала йому страву на золотій таці або напій у золотій чаші. Та з них, на якій Кір зупиняв свій погляд, повинна була підійти до нього. Він намагався бути справедливим і по черзі підпускав їх до себе.

Хоча більшість із них було подаровано Кірові тільки з однією метою, — щоб у слухну хвилину вони позбавили його життя, — в присутності царя кожна з них мимохіть забувала про своє завдання. Він справді був великий володар і вмів гасити в людських серцях ненависть до себе. Хто раніше ненавидів царя, той закохувався в нього, пізнавши його зблизка. Нарешті дійшло до того, що подаровані царівни й князівни з підлеглих держав почали ревнувати одна одну до Кіра, і найщасливішою вважала себе та, якій він велів розв'язати хоча б шnurки на своїх черевиках.

І тільки одна князівна стояла перед Кіром з незворушним обличчям і каменем на серці, щоразу даючи йому відчуття, що вона лише його рабиня. Однак Кір охоче розмовляв з нею й завжди відпускав її від себе останньою.

Ось і зараз вона останньою піднесла йому чашу, і цар пив, пильно дивлячись їй у вічі.

— Ще одну, — промовив він, дозволяючи князівні ще раз обслужити себе.

Вона знову піднесла йому повну чашу, і цар знову, неквапливо потягуючи вино, ще пильніше глянув їй у вічі.

Нарешті він сказав:

— Сядь до мене на ложе, Хрисанто. Тобі годилося б розважити царя, але цього разу цар розважить тебе, бо бачить, що радість на твоєму обличчі ще менша, ніж те зерно, яке дзьобають птахи. Тебе не звеселяє ні вино, ні пісня, ні золото, ні дороге вбрання. Я хочу, щоб ти бодай сьогодні розважилася разом з нами. Твоє сумне обличчя й на мене наганяє смуток, а я не хочу сумувати. Що ти просиш у свого царя? Що може тебе розвеселити?

— Людина неспроможна повернути мені те, — холодно відповіла князівна, — що вона принесла колись у жертву богам.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Згадай про Сарди, царю, і ти все зрозумієш.

— Ти маєш на увазі мою перемогу над Сардами?

— Твою перемогу і смерть того, кого я кохала й кого ти наказав спалити на площі. Тепер щоразу, коли ти на мене

дивився, мені здається, ніби й моє тіло лижуть язики полум'я, які вкоротили йому віку. І щоразу, коли я подаю тобі вино, мені здається, ніби я підливаю оливи у вогонь, який спопелив його тіло. Тільки-но гляну на тебе — і переді мною відразу ж постає вогнище на площі в Сардах. Благаю тебе, царю, — відпусти мене. Мені байдуже, чи ти зашлеш мене в гори, де никають хижі звірі, чи простромиш мечем, чи віддаси на поталу своїм воїнам, — бачити тебе понад мої сили.

Хрисанта готова була вже до всього й не боялася навіть смерті. Вона ненавиділа Кіра і його панування, бо походила зі знатного лідійського роду, який досі не змірился з долею, вготованою йому перським царем. Благала в душі богів, щоб вони скарали його за це, і найкращою відплатою, на її думку, була б поразка Кіра у війні з халдеями. Якби в цій війні похитнулася його могутність, то впало б усе перське царство. Різноплеменна держава розсипалася б, наче розв'язаний сніп соломи. Кожне плем'я знову здобуло б свободу. Халдеї мусять перемогти, щоб урятувати інші народи. Лідія теж збиралася посприяти цьому рятунку й виступити проти Кіра на боці Вавілонії, але Кір випередив її. Він напав спершу на слабшу Лідію та сусідні з нею країни, а могутнє царство халдеїв залишив собі насамкінець. На Лідію він напав так несподівано й захопив так блискавично, що халдеї не встигли прийти їй на допомогу. Так Кір підкорив найбагатшого з північних царів — Креза. Одного не розуміла князівна в трагедії своєї вітчизни: як полонений цар Крез міг стати Кіровим другом? Ба навіть більше — він став його радником і тепер супроводжує Кіра у всіх походах. Крез вирушив з ним ось і в цей похід — на Вавілонію, хоч Лідія уклала з Валтасаром союз.

Крез і сьогодні сидів за бенкетним столом у Кіровому наметі, й Хрисанта глянула в його бік. Оточений перськими князями, він весело розважався. Хрисанта обпекла його сповненим ненависті поглядом, але Крез тільки люб'язно всміхнувся їй і з таким незворушним виглядом відпив вина із чаші, ніби кращої долі для себе вже й не бажав. Вона не розуміла цієї дивної зміни в ньому. Наймогутніший після вавілонських царів, Крез тепер охоче служив перському завойовникові. Чи, може, він такий мудрий, що з усіх них зумів вибрати найменше? А може, вважає, що люди на тільки тоді щасливі, коли вміє задовольнитися тим, що має? Хрисанті жаль було свого царя, і вона знову обернулася до Кіра.

Кір розмірковував над її останніми словами: «Бачити тебе — понад мої сили». Їх можна було розцінити як найтяжчу образу, і цар міг її жорстоко покарати.

Але привітний вираз Кірового обличчя лишився незмінним. Очі його випромінювали те саме сяйво, що схоже було на вигравання іскристого вина в золотій чаші, яку він тримав у руці. Гострий Хрисантин докір ранив його, мов мені, у самісіньке серце, та він і знаку не подав. Кір завжди намагався схилити на свій бік якомога більше людей і не любив, коли хтось із наближених почував неприязнь до його особи.

Незворушність Кіра роздратувала Хрисанту, і вона ущіпливо зауважила:

— Царю, ти зойно почув з моїх вуст зухвалі слова, які я сказала для того, щоб ти позбавив мене життя. Я хотіла розсердити тебе. Хотіла, щоб ти мене вбив. А ти терпиш це, як ті, що звикли до принижень.

Кір спокійно відповів:

— Я через те й царюю, що здатен витерпіти більше, ніж інші. Який же би я був володар, коли б дозволив розпалити себе і втратив розважливість? Але я скажу тобі інше, Хрисанто. Цар Кір мріяв і мріє оточити себе тільки друзями й відданими людьми. Своїх друзів він частує з царського столу й одягає в царські шати, щоб показати, як поважає їх. Я не роблю різниці між собою і простим воїном, бо ми всі рівні. Аби довести це, на учтах я велю пригощати спершу воєначальників і простих воїнів, а собі дозволяю подавати в останню чергу. Перський цар п'є нітрохи не краще вино, ніж те, яким він частує своїх воїнів. А перська цариця носить нітрохи не краще вбрання, ніж лідійські царівни, які живуть при нашому дворі. Твій цар, великий і мудрий Крез, вчасно зрозумів це і став моїм другом. Чому ж ти, Хрисанто, навмисно розпалюєш у своєму серці ненависть до мене? Тобі чогось не вистачає? Я знаю, ти скажеш, що в тебе відібрали батьківщину. Та це тимчасово, повір мені. Я поверну лідійцям їхню землю, і вона буде вільною в межах Великого Перського царства. Я не прагну зробити народи рабами. Я хочу лише об'єднати всі народи Старого Світу в одну велику родину, щоб забезпечити їм спокійне і щасливе майбутнє. Коли ця війна скінчиться, для всіх нас настане золотий вік. Ми всі житимемо в любові, правді й достатку. Це обіцяю тобі я, цар перський. А зараз сядь біля мене, Хрисанто, і заспокойся.

Князівна присіла на краєчок його ложа, але груди її все ще високо здіймалися від обурення.

Решту царівен і князівен Кір відіслав до музикантів, які усолоджували його слух співом і музикою. Він побажав, щоб вони втішили його серце танцями.

Всі царівни і князівни, які однаково любили царя, вийшли на підвищення, вистелене килимами, й почали виконувати його улюблений танець. Кір задивився на них, милуючись їхнім мистецтвом. Стежив за кожним їхнім рухом і задоволено всміхався. Очі його горіли вогнем.

Прислужниця, яка саме подавала воєначальникам печеню з сарни, помітила, що Сан-Уррі не спускає з Кіра очей. Вона подумала, що він милується його мужньою красою. Але вона помилялася. Сан-Уррі вражено стежив за тим, як цар поводить з людьми.

Воєначальник зі служби Устіги перехопив його погляд і зауважив:

— Не дивно, халдейський князю, що наш цар привернув твою увагу... Красою з ним, кажуть, не може зрівнятися жоден перс.

Інший докинув:

— Замолоду, коли він жив серед юних мідійців у свого старого батька, царя Астіага, Кір усіх зачаровував своєю красою.

Розмову підтримали ще декілька воєначальників; не перестаючи пригощатися, вони навперебій розповідали Сан-Уррі:

— Він рано змужнів, і нині мало хто може зрівнятися з ним силою та відвагою.

— Нині його вважають найкращим правителем усіх часів. Він наділений винятковими рисами — глибокою людяністю, справедливістю, мудрістю й непомильною прозорливістю.

— Це він створив нашу Персію. До нього вона була подрібнена на багато племен, які ледь животіли й не уявляли собі кращого життя. Він об'єднав їх усіх в одну державу і за короткий час поставив її в ряд наймогутніших держав світу.

— Хай благословлять його боги за те, що він запровадив у нас і нові звичаї, і нові порядки. Хай оберігають його боги! — вигукнув один з воєначальників і підняв чашу.

Усі випили до дна.

Сан-Уррі не треба було так докладно розповідати про Кіра: в Вавилонському царстві добре знали про те, що він насаджує в себе на батьківщині все добре й корисне, всупереч знаті прагне полегшити життя простолюду. Себе ж він оточив багатством, а свою резиденцію в Екбатанах пе-

ретворив на пишній палац. Його двір утопав у такій же розкоші, як і двори єгипетських фараонів, мідійських, лідійських, ассирійських, сірійських, фінікійських та вавілонських царів. Але Кір не хотів бути правителем тільки заради того, щоб купатися в золоті. Він думав передовсім про царство й підданих. Запровадив новий державний устрій і закони для його захисту. Кір розумів, що незадоволення в народі — найнебезпечніший ворог згуртованості й могутності. Через те він намагався правити так, щоб народ був ним задоволений, щоб був відданий своїй вітчизні і до того ж мав почуття власної гідності. Кір дбав про народ і бачив у ньому не безлику масу, а живих людей. Він прагнув знати кожне місто, кожне село, кожне поселення в своєму царстві. Як полководець, намагався запам'ятати ім'я кожного свого воїна, бо вважав, що так само, як ремісник пам'ятає назви всіх своїх інструментів, так і він, цар, має пам'ятати імена тих, хто виконує його волю.

За цю увагу люди платили великому цареві любов'ю. Вся Персія любила свого царя, але Кір мріяв про те, щоб його любили й підкорені народи. Тому Кір не садовив у в'язницю їхніх царів, а просто вивозив для певності до Екбатан, оточивши всіма вигодами й схиливши цим їх на свій бік. У кожній країні він залишав попередню форму правління, не міняв чиновників, а тільки встановлював над ними свій нагляд. У тій країні, яка добровільно підкорялася Персії, нікого не можна було кривдити, ні в кого не можна було відбирати майно, безчестити жінок. Але ж ці накази виконували звичайні люди, хоч і виховані відповідно до вимог сувороті Кірової моралі. Після тривалого перебування на чужині вони за прикладом місцевих чиновників теж почали брати хабарі та кривдити підкорений народ. Цим вони зводили нанівець благородні задуми великодушного царя і замість омріяної Кіром любові всіх народів викликали до нього ненависть.

Сповнений найкращих намірів, Кір звелів сісти на своє ложе й Хрисанті, хоч та відверто ненавиділа його.

Коли князівна сіла, він нахилився до неї й лагідно запитав:

— А може, ти не віриш царевому слову й думаєш, що він тільки базикає про любов і справедливість, за які його армія проливає кров?

— У мене вже немає нікого, з ким я могла б жити в любові й справедливості. Мені вже нема чого чекати від твоєї справедливості й нема чого радіти твоїм перемогам, царю. Ти вбив обранця мого серця.

— Я наказав стратити бунтівника і не знав, що він — твій коханий. Та якби й знав, то все одно не помилював би його. Я мусив це зробити, Хрисанто, зрозумій мене. У своїх Сардах ти змалечку чула розповіді про війни. Пригадай, як скіфські племена вдерлися до Лідії й спустошили вашу країну. Моя жорстокість у порівнянні з їхньою — це крапля в морі. Тож підведи голову й глянь мені у вічі. — Кір узяв дівчину за підборіддя й повернув до себе її голову. — Вже хоча б заради дружби з Крезом, — провадив він далі, — я не хочу, щоб ти почувала себе тут скривдженою. На світі немає непоправних утрат. Може, ще знайдеться вельможний перс, який замінить тобі твого обранця. Ти можеш вільно вибирати, кого сама захочеш, але я, Хрисанто, з поваги до твого царя ладен віддати тобі за чоловіка одного з найкращих мужів Персії. Ти бачила в моєму дворі в Екбатанах князя Устігу, якого я півроку тому послав з державним дорученням за межі Персії. Мені здається, що ти змогла б покохати мого улюбленця Устігу. Викинь із серця ненависть, і він буде твоїм. Після царя в Персії немає людини, достойнішої за нього.

— Ні, царю, — відповіла Хрисанта. — Разом з обранцем мого серця вмерла й вільна Лідія. І тепер я вже нічого не чекаю від життя.

— Жінки часто бувають нерозважливі, — сказав Кір, — але ти погано знаєш моє серце. Я — людина, воїн і цар. Я запропонував тобі те, що може дати людина, і те, що в спромозі царя. Залишається ще дар воїна. Тож дарую тобі свободу. Ти можеш покинути наш табір. Коли ти хочеш піти, Хрисанто? — запитав він. — Я накажу воїнам відвести тебе туди, куди ти сама забажаєш.

— На світанку, — відповіла князівна, — щоб не йти під пекучим сонцем.

На світанку цар звільнив її, й під охороною кількох воїнів вона залишила табір. Діставшись берега Євфрату, Хрисанта переночувала в рибальській хатині, виміняла в господаря за золоту пряжку від сандалії човен і попливла вниз за течією, сподіваючись добратися до Вавилона. Хрисанта хотіла розповісти Набусардарові, де знаходиться табір Кіра, а головне повідомити, що його зрадив Сан-Уррі. Кірові наложниці шепотілися, що він привіз якісь важливі документи, і в Вавілоні, напевне, зрозуміють, про що мова. Зрадник Сан-Уррі й завойовник Кір мають бути покарані, а народи — визволені з-під перської корми. Визволиться і її вітчизна, вітчизна всіх мужніх лідійців.

Але бідолашна Хрисанта не допливла до Вавілона. Бистра течія у верхів'ї Євфрату перекинула її вутлий човен, сплетений з лози і обмазаний смолою. Князівна пішла на дно, а коли хвилі знову винесли її на поверхню, вона була вже мертва.

Про її безглузду смерть Кір довідався лише перегодою. Серце його огорнув смуток, і той, хто бачив царя в ті хвилини, міг навіть подумати, що він захворів — така глибока туга була в його очах.

«Так уже, видно, влаштовано цей світ: одне життя згасає, а друге зароджується, любов умирає й знову воскресає. І все ж таки Хрисанта не повинна була відійти до царства тіней з ненавистю в серці, — гірко думав цар. — Перед тим як вступити до царства мертвих, вона мала б звільнитися від почуттів, котрі плямують людину в очах бога добра й правди».

Ніхто з гостей навіть не помітив, що Хрисанта пішла. Після випитого вина настрої у них ще поліпшився.

Лише Сан-Уррі не відчував повного задоволення. Він не терпляче ждав тієї хвилини, коли цар винагородить його. Нарешті Кір покликав його до себе й особисто почепив на шию золотий ланцюжок.

На підтвердження своєї відданості Сан-Уррі сказав:

— Вважай мене своїм найвірнішим слугою, царю царів, бо я хочу служити тобі вірою й правдою. У війні з царем Валтасаром ти можеш розраховувати на мене. Я готовий повести на битву будь-який загін, котрий ти мені довіриш.

Не можна сказати, що Кір йому не довіряв, просто він вирішив скористатися його військовими здібностями після штурму Мідійського муру. Лише тоді, коли вони опиняться по той бік укріплень, він знайде для нього відповідне завдання.

Поволі благословлялося на світ.

Зірки немовби всмоктували темряву в небо, а дерева й трави — в землю. Заясніло на сході, почало зорити й на півночі. Нарешті настав ранок, повен світла й золотистого сонячного проміння.

Учта у військовому таборі Кіра закінчилася. Минув єдиний за весь спекотний серпень день перепочинку й веселощів.

Перська армія готова була виконати останнє завдання, яке поклав на неї цар. Монолітна, стояла вона на північ від Мідійського муру й чекала наказу.

Після короткого відпочинку Кір ще того самого дня наказав вишикувати війська в центрі табору. Принісши

жертви богам і вислухавши прихильні віщування магів, він звернувся до воїнів із запальною промовою.

— Настав час, вірні мої воїни, — почав він, — поквитатися нарешті з Вавилоном. У ваших руках прекрасні ковані мечі й міцні щити. Ви озброєні списами й стрілами зі сталевими наконечниками; самі ви теж невразливі. Перський воїн — найхоробріший у світі. Йому скоряються народи, і його волею створюється нове могутнє царство. Раби стали володарями світу, бо так визначили боги, щоб винагородити їх за тисячоліття чужоземного ярма. Нам залишилось подолати ще останній рубіж, і я певен, що моя непереможна армія подолає його з честю. Чим сильнішими ви себе проявите, тим більше дістанеться вам із того, що має належати по праву переможців. Винагородою для вас буде все халдейське царство, бо я вірю, що з божою поміччю і з вашою відвагою ми переможемо. Будьте напоготові й чекайте наказу своїх воєначальників.

Воєначальники одержали таємний наказ розпочати штурм Мідійського муру на світанку четвертого дня.

Вавілон немовби воскресав із мертвих, повільно й важко звільняючись від апатії, в яку він був упав у жаркі серпневі дні. Спека поступово спаладала. На півночі пройшли дощі, й звідти повіяло прохолодою. Рівень води в Євфраті піднявся, і канали знову наповнилися. Рослини і люди знову набиралися сили. Все на очах оживало. Пробуджувалися пагорби й будинки, каміння й кущі, розправила плечі люди на. Оживала трава, весело грала річкова хвиля, — життя завирувало по всьому краю, немов настало друге сотворіння світу.

На вулицях знову з'явилися люди. Над дахами будинків Царського Міста й Есагіли літали зграї голубів. У парках весело защебетали птахи. Нарешті й вельможі наважилися покинути свої покої, приємна прохолода яких рятувала їх від нестерпної спеки. Наче з тисячолітніх гробниць, виходило зі своїх сховищ усе живе. На полях, серед налитого, важкого колосся ячменю й пшениці, теж з'явилися перші жінці. Врожай був нечуваний, і, щоб не дати зерну висипатися після великої спеки, треба було якомога скоріше починати жнива. Землевласники в розкішних паланкінах пливли в поле помилуватися на багатство, яке ховав у собі кожен колосок, повний, мов опецькувате немовля.

Зустрічаючись на вавілонських нивах, вельможі велично кивали один одному головою з-за завісок.

Між пшеничних ланів зупинився паланкін з Телкізою. Слідом ішов почет служниць. Телкіза з нудьгуючим виглядом сиділа за тонкими завісками й неуважно відповідала на привітання вельмож, які поминали її. На зміну розкоші, якою вона досі впивалася безтурботно, прийшло болісне протверезіння, порожнеча, гіркота, біль і страждання. Страждання...

— На жаль, це так,— мовила вона вголос на підтвердження власних думок і вихилилася з віконця.

Світло вирізнило в кутиках її вуст дві глибокі зморшки, яких місяць тому ще не було, і ніяка дорога мазь не могла вже їх розгладити.

— На жаль, це так,— повторила вона тремтячим голо-
сом.

Та нараз Телкіза ожила й нетерпляче задивилася на ноші, в яких наближався Сібар-Сін.

Сібар-Сін, теж ледве стримуючи нетерпіння, зійшов з ноші і вклонився вельможній дамі.

— Ну що, був у Набусардара? — кwapливо запитала вона.

— Яка ж бо ти нетерпляча, благородна й кохана Телкізо!

— Так, Сібар-Сіне,— мовила вона, дедалі більше дратуючись,— хай це тебе не дивує, цілий місяць я прожила в жахливих муках і весь час думала тільки про Барсіппу. Ще ніколи не була я така самотня. Римлянин тишив мій слух своїми піснями, але мені цього було замало. Я страждала, як найнещасніша з моїх рабинь. Ох, як тяжко я страждала. Мені здається, що серце моє й мозок опановують демони. Я цього довго вже не витримаю. Що ти довідався про Набусардара і про неї? Нічого? Ти не зміг нічого вивідати? Скажи, Сібар-Сіне, скажи, ти справді не бачив її? Якщо бачив, то скажи: вона гарніша за мене? Чи може вогонь її очей подобатися чоловікам більше, ніж вогонь очей моїх? Невже її тіло звабливіше, ніж моє? Невже її мова солодша від моєї? Чи можуть її обійми бути палкішими, ніж мої? Бачиш, я тільки заради того вирушила в поле, щоб зустрітися з тобою й розпитати про все. Говори! Розповідай про все, що знаєш! Ти мовчиш?

Сібар-Сін мовчки дивився на тоненькі завіски, край яких Телкіза бгала своїми довгими пальцями.

— Говори, Сібар-Сіне, інакше я не переживу цього. Ти мусиш звільнити мене від мук, які не полишали мене весь цей жахливий місяць. Ти мусиш мені допомогти, інакше я збожеволю. Так, я вже зараз божеволю, Божеволю від

страшних ревнощів. Скажи: вона гарніша, ніж я? Ти даремно мовчиш, я знаю — ти був у Барсіппі й бачився з нею. Я знаю про все. За гроші люди зрадять і богів, і царя. Мені сказали, що ти з нею розмовляв.

— Заспокойся, Телкізо, і не забувай про свій благородний стан.

— Я хочу, хочу знати все! — простогнала вона.

— Ну що ж,— погодився нарешті Сібар-Сін,— якщо ти так хочеш про це знати, то я був у барсіппському палаці й бачився з нею. Вона прийняла мене сама, бо Набусардар у цей час відпочивав і вона не дозволила розбудити його.

— Вона прийняла тебе сама? Відколи це халдейські жінки приймають гостей у домі своїх коханців? Невже світ і справді перевернувся?

— Заспокойся, Телкізо, й дозволяй мені все розповісти до кінця.

— Ти теж якось змінився,— тяжко зітхнула вона,— і тепер у мене немає нікого. Лишилося вже тільки найняти кого-небудь, хто встромить їй у серце кинджал. Я підішлю його до неї, а якщо й він здригнеться, то накажу, щоб він увігнав кинджал у моє серце. Я ніколи не змирюся з думкою, що мене хтось затьмарив. Ти-бо знаєш, ким була Телкіза у Вавілоні, і пам'ятаєш, що вона мала стати халдейською царицею. Ох, якби я нею стала, мені скорився б і Набусардар. Він змушений був би мене любити, хоч і ненавидить. Уся Вавілонія виконувала б мої накази. В начальника лучників Ісма-Еля я наказала б випустити щонайменше п'ятдесят стріл.

— У тобі говорить ненависть і ображене самолюбство, Телкізо,— дорікнув їй Сібар-Сін,— час уже взятися за розум.

Відсунувши завіску, Телкіза окинула поглядом довколишні поля. Очі її здавалися скляними, обличчя застигло, і тільки вуста безупину ворушилися, щось шепочучи.

— Ніхто з вас мені більше не потрібний.— І вона відхилила віялом його обличчя.— Я хотіла подивитися на вроджай і бачу, що жнива можна вже починати.

Вона навмисне довго дивилася на поля, які хвилювалися й мінилися під легеньким вітерцем і над якими пахло стиглими хлібами, навмисне довго дивилася на женців і жниць; потім погляд її надовго затримався на гарненькій дівчинці, яка збирала на стерні колоски.

Телкіза провела пальцями по обличчю, на якому смертоносний серпень залишив дві глибокі зморшки, і їй стало жаль саму себе; конвульсивно стиснувши пучки пальців,

мов людина, що хоче зірвати квітку будяка, вона наказала слугам розвернути паланкін і вертатись до міста. Але, поминувши путівець між пшеничними ланами, раптом передумала й звеліла повернути до Муджаліби.

Там вона наказала доповісти Валтасарові про себе. Йй хотілося звернути його увагу на Гамаданову дочку. Знаючи, що Набусардар збирається одружитись з Нанаї й хоче випросити в царя для неї благородний титул, вона вирішила будь-що перешкодити цьому й водночас привернути цареву увагу до Нанаїної краси. Може, тоді він відбере її в Набусардара, користуючись правом царя й першого після богів мужа в країні.

Валтасар саме збирався відвідати в темниці Дарію, дочку скіфського князя Сіріуша. Йому так і не пощастило прихилити до себе її серце. Терпець його ввірвався, і в нападі гніву він засудив її на смерть. Але на самоті Валтасар тужив за нею і, змучений своїми щоденними клопатами, знову шукав біля неї заспокоєння. Нічого не вдієш — цар і володар величезних просторів, Валтасар залишався людиною з усіма її слабостями, стражданнями й невпокоєм. Особливо тяжкими для нього були ночі, він не міг заснути й на хвилину. Його поїли відварами із сотні різних трав, прикладали до чола бурштин, щоб розвіяти тривожні думки. Вирішили запросити лікарів аж із самого Єгипту й Греції. Для втаємничених у справи царського двору не було секретом, що в деякі ночі він засинав глибоким сном, але тоді біля нього сиділа скіф'янка. Та Валтасар домагався від неї більшого — він домагався її кохання. І що довше опиралася вона, то дужче жадав він її обіймів. Хвороблива впертість була властива його натурі, як і надмірна запальність. Під час останнього спалаху він наказав кинути Дарію до темниці. Але коли в безсонні ночі до нього знову повернувся колишній страх за життя, — а Валтасар боявся, що його вб'ють сонного, — він наказав випустити її. Однак Дарія не забажала виходити з темниці. Валтасарові не хотілося вдаватися до насильства, — в даному разі воно не мало ніякого сенсу й могло тільки все зіпсувати. Через те він вирушив до неї сам, щоб особисто запропонувати їй волю і вмовити повернутися до його палат.

Валтасара супроводжувала царська охорона. Телкіза перестріла його в дворі. Нашвидку вислухавши дружину свого верховного воєначальника, він не надав її словам ніякого значення.

— Я подумаю над цим опісля, а зараз мені ніколи, — відповів він.

Телкіза здригнулася, і її пофарбовані в зелене нігті вп'ялися в стиснуті долоні. Вона приклала до грудей віяло і вклонилася Валтасарові, як належало вклонятись володареві царства, але подумки послала йому вслід найстрашніші прокльони, коли він рушив до темниці, де досі сидів іудейський пророк Даниїл.

Ледве стримуючи лють, Телкіза покинула Муджалібу, тимчасом як Валтасар наказав відчинити двері темниці.

В замку заскреготали ключі. Коли сторожа прочинила двері, з глибини підземелля долинула пісня, та сама, якою Дарія заспокоювала Валтасара, мов маленького хлопчика, ще коли жила в палаці. Він миттю пригадав вираз її сіро-голубих, наче небо, очей. Її вії, брови й коси були кольору темної глини, й через те йому завжди здавалося, що, коли вона поруч, усе довкола пахне небом і землею. А людині, навіть коли вона й цар, приємно задивлятися в глибину дівочих очей і в небесну блакить, приємно торкатися кіс, у яких ожив колір землі.

Валтасар на мить застиг на порозі, але потім рішуче зайдшов до підземелля, освітленого слабким племінчиком кандя.

Дарія сиділа на глиняній лаві й співала. Вона чула, що хтось увійшов, однак не обернулася. Йй було байдуже до всього на світі. Вона співала, і її пісня вилітала крізь відчинені двері на волю.

Валтасар дав знак охоронцям вийти й зачинити за собою двері.

Залишившись з ув'язненою сам на сам, він промовив на диво миролюбно:

— До тебе прийшов цар!

Вона підвелася й привітала його кивком голови.

— Сподіваюсь, ти ще не розучилась говорити? — запитав він уже гостріше.

— Ти ж чув, царю, я співаю, то навіщо питаєш про це?

— Тоді розмовляй зі мною так, як годиться розмовляти з царем.

— Мені більше нема чого сказати володареві халдейського царства.

— І ти не хочеш навіть просити в мене помилування? А я прийшов сюди тільки для того, щоб дати тобі змогу висловити це прохання.

— Мені здається, царю, що тобі жаль посилати мене в царство тіней і що ти вагаєшся виконати свою погрозу. А володареві царства слід бути рішучим.

— А хіба я не рішучий? — випростався цар, обурений її зухвалістю. — Я можу вбити тебе, але можу й подарувати життя. Я знаю, що ти сама ніколи не прийшла б попросити в мене помилування, тому я прийшов запропонувати тобі його сам, я, халдейський цар. Подумай про це. Ти ще можеш урятувати своє життя. Адже людському життю немає ціни.

Після останньої фрази він навіть прицмокнув, ніби від присмаку чогось приємного в роті.

— Отже, ти, царю, прийшов запропонувати мені помилування? Але я знову можу повторити тобі тільки те, що ти вже тисячу разів чув з моїх уст.

— Он як? — Гнів і безнадія зламали Валтасарів голос.

— Так. Вирушаючи сюди з царства скіфів, я довірила своє життя богам, то чого б мала тепер шкодувати за ним? Ми, скіфи, не тремимо так перед смертю, як ви, вавілоняни. Ми приймаємо її з радістю, коли знаємо, що за нас помстяться.

— Он як? — прохрипів Валтасар і розстібнув пряжку на плащі.

— Так. За мою смерть помститься той, кому я віддала своє серце, хто стрункий, як ліванські кедри, стрімкий, як орли, що живуть на сірих скелях півночі, хто мудрий, як сам цар Соломон, і сміливий, як незліченне скіфське військо, котре він збирає на берегах Понту Евксінського проти наших ворогів, — у тому числі й проти тебе, халдейський царю. Так, і проти тебе теж. То чого ж мені боятися смерті? Коли я помру, то після мене залишаться тисячі, а коли...

— Що «коли»? — лють перекривила Валтасарове обличчя, і він підступив ближче до Дарії.

Чому мова її така самовпевнена, така не по-жіночому зухвала? Чому? Адже в неї такий лагідний погляд, що перший-ліпший з богів піддався б його чарам.

— Ти сказала, Даріє, — Валтасар насилу притлумив у собі гнів, бачачи, що суворістю він нічого не доможеться, — ти сказала, що коли ти помреш, то після тебе залишаться тисячі, а коли...

— А коли помреш ти, то разом з тобою загине все халдейське царство, ось про що я хотіла тебе попередити.

— О! — вигукнув Валтасар, сповнений любові й ненависті водночас. — Халдейське царство не загине ніколи! Насотні тисяч, тимчасом як вас усього кілька сотень.

— Але нас буде неоглядне море, царю, коли від вас залишаться тільки жменька. Ми заселимо простори від моря на півночі до моря на півдні, від моря на сході до

моря на заході. Ми житимемо й тоді, коли про халдейське царство залишаться тільки згадка в книгах. Тому я не боюся смерті, царю. Тому я можу померти з усмішкою на обличчі.

— Твоє пророцтво, Даріє, — приголомшено прошепотів цар, — твоє пророцтво, Даріє, страхітливе. З тобою не зрівняється навіть Дельфійський оракул. Та я прийшов сюди не для того, щоб вислухувати твої віщування. Не прийшов я й пропонувати тобі золото, щоб ти відкрила мені майбутнє твого народу, а прийшов запропонувати тобі життя, до роги шати й багатство царських скарбниць, якщо ти підкоришся моему наказу. Тебе відлякує моя впертість, я знаю. Але я доведу тобі, що можу бути й інакшим. Я все можу, бо я — цар. Я можу звеліти стратити тебе, проте можу й любити, як ніхто в світі. Цар може і те, і те. Я вмю бути добрим і лагідним, як голуб на даху.

— Цар повинен бути мудрим і мужнім, — відказала Дарія.

І знову — вже вкотре — її слова здивували Валтасара. — Я буду і мужнім, і мудрим, я буду таким, як ти сама забажаєш.

Він простяг до неї руку, але вона ухилилася.

— Цареві негоже піддаватися своїм забажанкам. Справжній цар повинен керуватися тверезим розумом правителя.

— Я керуватимусь тверезим розумом правителя... я робитиму все, що ти забажаєш, — Валтасарові вже вривався терпець.

— Говорити так і випрошувати собі любов — нерозумно й недостойно царя.

Валтасар важко засопів.

— Твоя правда. Ти щойно сказала щирю правду. Я володію безмежною владою, і я нею скористаюся.

Він скинув плащ на глиняну лаву. В пориві гніву й мстивої пристрасті схопив Дарію за руки вище ліктів і посадив поруч себе. Близькість її тіла пробудила в ньому новий спалах пристрасті. Він дивився на її плечі. На одному з них була мідна застібка. Вона раптом розпливлася в нього перед очима, погляд його затуманився. Змучений тривалим безсонням, цар відчув, що його охоплює глибока неміч. Він відчув себе безпорадним перед Дарією і знав, що тільки її повернення до палацу може повернути спокій його ночам.

— Я радше зречуся трону на користь Набоніда, — простогнав він, — ніж віддам тебе своєму коханому з півночі. Мабуть, ти прекрасна в коханні, але я більше не домагатимусь його від тебе. Обіцяю тобі, — гірко зітхнув він, —